ГРАФ [illegible]В Н. ТОЛСТОЙ

ВІДРОДЖЕНЄ

РОМАН У ТРЬОХ ЧАСТЯХ

— переклав —

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

1920.

VIDROD.
ZENE

I.

Хоть як старали ся люди, зібравшись в кільканайцять тисяч душ на одно місце, обезобразити ту землю, на котрій вони дусились, хоть як забивали землю камінєм, щоби на нїй нїчо не росло, хоть як вичищували кожду прозябаючу травку, хоть я димили камінним вуглєм і нафтою, хоть обрізували дерева і виганяли всяку зьвірину і птицї, — весна була весною, навіть і в містї. Сонце гріло, трава, ожпваючи, росла і зеленїла всюди, де її лиш не зіскребли, не лиш на ґазонах бульварів, але також і межи плитами каміня; березп, тополї, черемшина розпускали своє липке і пахуче листє, на липах грубіли пупінки і тріскали; кавки, воробцї і голуби по весняному, весело лагодили свої гнїзда, а мухи, пригрітї сонцем, бренїли коло стін. Веселили ся і ростини і птицї і насїкомі і дїти. Лиш люди, великі, дорослі люди не переставали обманювати і мучити себе і других. Люди вважали, що сьвятим і важним не той веснянний ранок, не та красота Божого сьвіта, дана на щастє всім єствам, красота, що веде до миролюбства, згоди, любови, — а що сьвяте і важне то, що вони самі видумали, щоби панувати один над другим.

Так в конторі ґубернської тюрми вважалось сьвятим і важним не то, що весна прийшла на радість всім людям і всім живучим сотворіням, а вважалось сьвятим і важним то, що день перед тим прийшов папір з числом, заголовком і урядовою печаткою, щоби на девяту годину рано, нинї, дня 28-го цьвітня доставлено в суд трех находячих ся в слїдстві арештантів, — дві женщини і одного мужчину. Одну з тих женщин, як дуже велику переступницю, мали доставити

окремо. І от по тій то причині увійшов о 8-ій годині рано, 28-го цьвітня старший вязничний надзирач в темний вонючий коридар жіночого відділу. В слїд за ним увійшла в коридар женщина зі змученим лицем і вючим ся сивим волосєм, одїта в кафтан з рукавами обшитими ґальонами і підперезапа поясом з синим краєм. То була дозирачка.

— Вам Маслової треба? — спитала вона, підходячи з дежурним надзирачем до одних дверий келії, що отвирали ся на коридор.

Надзирач, гремлячи зелїзєм, отворив колодку і розтворивши двері келії, з котрої дунув ще більше вонючий, як на коридорі, воздух, крикнув:

— Маслова, до суду! — і знов примкнув двері, дожидаючи.

Навіть на вязничнім подвірю несло сьвіжим, ожпвляючим повітрєм піль, нанесеним вітром в город. А на коридорі був давлячий воздух, просяклий запахом дехтю і гнилї, що проводив сум на кождого сьвіжо увійшовшого чоловіка. Сего досьвідчуала на собі, — хоть і як привикла до такого повітря, — сама надзирачка. Вона переходячи через коридор, чула себе змученою і їй хотїлось спати.

В келії щось метушило ся; чути було голоси женщин і кроки босих ніг.

— Скорше рухайте ся, Маслова, кажу вам! — крикнув старший надзирач через двері келії.

За які дві мінутї, вийшла відважним кроком з дверий, скоро обернулась і стапула поруч надзирачка невисока і дуже повногруда молода жінка в сїрім халатї, надїтім на білий кафтан і білу спідницю.На ногах жінки були полотняні панчохи,а на панчохах вязничні повстяні ходаки, голова була завязана білою хусткою,з під якої висіло очевидно нарочно випущених кілька пасем вючого ся чорного волося.Цїле лице женщин було біле, як то буває на лиці у людий, що провели довгий час в запертю; та білість нагадує кільцї бараболь, що кільчать ся в ямі. В тім матово-білім лицї вражали передовсім чорні, блестячі, трохи підпухлі, але дуже ожпвле-

ні очи, з котрих одно глядїло трохи зизом. Вона тримала ся дуже просто, виставляючи повні груди вперед.

Вийшовши на коридор, підняла трохи голову, споглянула просто в очи надзирачеви і стояла готова робити то всьо, чого від неї жадають. Надзирач хотїв вже заперти двері, коли звідтам висунулось блїде, строге, зморщене лице простоволосої сивої баби. Вона зачала говорити щось до Маслової. Та надзирач потиснув дверми і голова счезла. В келії зареготав ся жіночий голос. Маслова також усьміхнулась і повернула ся назад до закратованого малого віконця у дверях. Стара притиснула ся також до віконця і говорила захрипливим голосом:

— Не говори того, що непотрібне, тримай ся одного і конець!

— Ах! то всьо одно, гірше не буде, — сказала Маслова.

— Розуміє ся, що одно, а не два, — сказав старший надзирач, сьвято переконаний, що сказав щось дуже дотепного. — За мною, марш!

Виднїюче у віконци око старої счезло, а Маслова вийшла на середину коридора, і пішла скоро дрібними кроками в слїд за старшим надзирачем. Обоє зійшли по камінних сходах, перейшли попри ще більші вонючі і голосно, чим жіночі, келії для мужчин, де з віконців дверий всюди проводили їх очи арештантів і увійшли до бюра, де на них ждали два конвойні жовнїри з баґнетами. Сидячий там писар дав одному з жовнїрів пересяклий запахом тютюненового диму папір і вказавши на рештантку, сказав: „Бери її!" Жовнїр, — нижногородський мужик, з червоним, рябим лицем — всунув папір за обшитє рукава плаща і вказуючи очима на арештантку, моргнув усьміхаючись на свого товариша, чуваша, а потім пішли вони оба враз з арештанткою по сходах до головного виходу.

В брамі головного виходу отворила ся фіртка. Переступивши через поріг і фіртки на двір, вийшли жовнїри враз

з арештанткою з мурів і пішли через місто серединою мощених улиць.

Візники, купці, кухарки, робітники, урядники ставали і з цікавостию гляділи на арештантку; де-хто кивав головою і думав: „от до чого доводить зле, не таке, як наше, поґедене". Діти зі страхом гляділи на розбійницю і тільки успокоювали ся тим, що за нею йдуть жовніри і що вона вже тепер нічого злого не може вділати. Сельский мужик, що продав був уголь і вступив до трактира напити ся чаю, підійшов до неї, перехрестив ся і дав їй копійку. Арештантка спаленіла, похилила голову в долину і сказала єму щось невиразно.

Чуючи, що всї їй приглядають ся і вона незамітно, не обертаючи голови, споглядала на тих, що смотріли на неї. Радувало її то, що на неї звертають увагу. Радував її також чистий — в порівнаню з вязницею, — веснянний воздух, лиш іти по камінях ногами, що відвикли від ходу і були обуті в незугарні повстянні арештантські ходаки, — се було їй тяжко і вона дивила ся під ноги і ступала як можна найлекше. Переходячи попри мучний склеп, перед котрим ходили собі свобідно і безпечно голуби, арештантка мало що не зачепила ногою сивого голуба; голуб злетів і бючи крильми, перелетів попри саме ухо арештантки, на котрої лице линула филя повітря. Вона усьміхнула ся, а потім тяжко вздехнула, пригадавши собі свої положенє.

II.

Історія арештованя Маслової була дуже звичайна. Маслова була дочкою незамужної двірскої жінки, що жила при матери і пасла худобу в дворі у поміщиць*). Незамужна та жінка родила що року, і, як то звичайно діє ся на селї, дитину хрестили, потім мати переставала кормити дитину, що зовсім нежелано появила ся на сьвіт, нікому не була

*Поміщик, поміщиця — дідич, дідичка.

потрібна і лиш перешкаджала роботї, — і дитина скоро вмирала з голоду.

Так умерло пятеро дітий. Всіх їх хрестили, потім не кормили, і дїти вмирали. Шеста дитина, що її батьком був якийсь вандрівний циган, була дівчина; і її доля була би така сама, як би не то, що одна з тих двох старих поміщиць, зайшла в коровячу стайню, щоби посварити доїльниці за то, що солодка сметанка чутна була коровою. В стайнї лежала поліжниця з гарною здоровою дитиною. Стара поміщиця насварила і за сметанку і за то, що позволили поліжницї лежати в стайнї і хотїла вже відходити, але коли побачила дитину, якось змякло її серце і вона сама впросила ся бути дитинї хрестною мамою. Вона і охрестила дівчину, а потім якось жалко зробило ся їй своєї похрестницї, давала отже молока і гроший матері, і дівчинка осталась при живих. Обі поміщицї і називали її „спасеною”.

Дитинї було три роки, як мати її занедужала і померла. Бабцї її, що пасла худобу, було тяжко тримати при собі внучку, і тодї старі поміщицї взяли дівчинку до себе. Чорноока дівчина була незвичайно жива і миленька і старі поміщицї мали з неї потїху.

Поміщиць було дві: меньша, добрійша — Софія Іванівна, вона то і хрестила дівчинку, — і старша острійша — Мария Іванівна. Софія Іванівна вбирала, учила дівчинку читати і хотїла з неї зробити вихованницю. Мария Іванівна говорила, що з дівчини треба зробити роботящу, добру покоївку і тому то вимагала богато, карала а навіть і побивала дитину, коли була не в гуморі. Так з помежи тих двох впливів вийшла на пів покоївка, на пів вихованниця. Її і звали так середним іменем, не Катька, і не Катенька, а Катюша. Вона шила, робила порядак по кімнатах, чистила крейдою образи, палила, молола і подавала каву, прала делїкатнїйші річи, а часом сидїла разом з поміщицями і читала їм.

Приходили до неї свати, та вона не хотїла йти нї за кого, знаючи, що для неї розпещеної паньским житєм, буде важким житє з тими людьми працї, що її сватали.

Так жила вона до 16-ти літ. Коли їй минуло 16 літ, до поміщіць приїхав в гості, їх свояк, богатий студент, і Катюша влюбила ся в нього, але не осьмілилась признати ся до того нї йому, нї навіть собі. Потім за два роки той сам свояк заїхав по дорозї на війну до тїток, був у них чотири днї, привів Катюшу до гріха і від'їхав, всунувши їй послїднього дня в руку сторублевий банкнот.

Від тої пори все їй остогидло, і дївчина думала лиш над тим, як би прикрити свій сором, що її ожидав в будучности. Вона стала не лиш неохотною і зле сповняти свої обовязки, але одного разу, — вона сама не знала, як то стало ся, — терпеливість єї урвала ся. Вона наговорила своїм поміщицям грубостий, — чого потім щиро каяла ся, — і подякувала за службу.

І поміщиці дуже невдоволені нею, пустили її, а вона приняла місце покоївки у станового. Та служила там лиш три місяцї, тому, що становий, 50-лїтний старик, став єї зачіпати, і один раз, коли пійшов трохи за далеко, вона розсердила ся, назвала єго дураком і старим дїтьком і так штовхнула єго в груди, що він впав на землю. За грубість прогнано єї знов зі служби. Ставати знов на службу не було як, бо зближали ся злоги і вона замешкала у сельської вдови-повитухи, що торгувала вином. Порід був легкий. Але повитуха заразила Катюшу злоговою горячкою від иньшої поліжницї, і дитину, хлопця, треба було віддати до виховавчого дому, де хлопець зараз по приїздї помер, як то розказувала та баба, що єго возила.

Коли Катюша замешкала у повитухи, було у неї всїх гроший 127 рублїв: 27 зароблених і тих 100, що єї дав той свояк поміщиць. Коли-ж вийшла від повитухи, мала всего на всего 6 рублїв. Вона не уміла щадити грішми і видавала богато на себе і давала всім, хто просив. Повитуха взяла у неї за прожите, — за харч і чай — за два місяцї 40 рублїв, 25 рублїв пішло на дитину, 40 рублїв пожичила на просьбу повитухи їй на корову, 20 рублїв розійшлись так, на одїж, на гостинцї, так що коли Катюша виздоровіла, то гроший у

неї вже зовсім не було і треба було шукати собі місця. Місце найшлось у лїсничого. Лїсничий був женатий чоловік, але також так як і становий від першого дня став її зачіпати. Жінка довідала ся і, заставши раз мужа самого в кімнатї з Катюшею, кинулась бити її. Катюша не далась і з того вийшла бійка, а в наслїдок того її вигнали з дому, не заплативши, що її належало ся. Тодї Катюша поїхала в город і замешкала у тїтки. Муж тїтки був переплетником і перше велось єму добре, але тепер стратив роботу і піячив, пропиваючи всьо, що попало єму під руку.

Тїтка-ж мала знов малу прачкарню і тим годувала своїх дїтий і пропащого мужа. Вона зробила Масловій предложенє станути у неї в прачки, але та, видячи то тяжке житє, яке вели жінки-прачки, що жили у тїтки, зволїкала і шукала по конторах якої служби. І місце найшла вона у одної панї, що жила з двома студентами, ґімназиястами. Якось в тиждень від того часу, коли вона станула на службу, старший, вусатий ґімназияст з 6-ої кляси перестав учити ся і не давав спокою Масловій. Мати думала, що тому винна Маслова, відправила її. Нове місце якось не трафляло ся, але лучилось якось так, що коли Маслова прийшла в контору, доставляючу прислугу, то натрафила там на паню в перстенях і браслєтах на товстих, голих руках. Панї та, довідавши ся про положенє Маслової, про то, що вона шукає місця, дала їй свою адресу і запросила до себе. Маслова пішла до неї. Панї ласкаво приняла її, угостила тїсточками і солодким вином і післала кудись свою покоївку з листом. Вечером увійшов в кімнату високий чоловік з сивіючим волосєм і сивіючою бородою; старик сей присїв ся зараз до Маслової і став з нею жартувати.Хазяйка запросила єго в другу кімнату і Маслова чула, як вона говорила: свіженька з села.Потім хозяйка взяла на бік Маслову і сказала, що то писатель,що у него богато гроший і що він нїчого не пожалує для неї, єсли вона єму подобає ся. Вона подобала ся і писатель дав їй 25 рублїв і обіцяв часто видати ся з нею Гроші пішли скоро на заплату довгу у тїтки, на нову одіж, капелюх і

стяжки. За кілька днів писатель прислав за нею другий раз. Вона пішла. Він дав їй ще 25 рублїв і зробив предложенє перенести ся на окреме мешканє.

Живучи в окремім мешканю, нанятім писателем, Маслова полюбила веселого помічника купецкого, що жив на тім самім подвірю. Вона сама сказала о тім писателю і перенесла ся на другу маленьку кватиру. Та помічник, що обіцяв з нею оженити ся, не сказавши їй нїчо і очевидно покинувши її, поїхав в Нижній Новгород і Маслова осталась сама. Вона хотіла жити сама, але їй не позволили. Тодї вона пішла знов до тїтки. Тїтка, видячи на ній модну одїж, загортку і капелюх, з певного рода поважанєм приняла її і не сьміла робити предложеня стати прачкою, вважаючи, що вона тепер вже стоїть на висшім степенї суспільнім. А і сама Маслова анї подумати не могла, щоб вона стала прачкою. Вона з жалем глядїла тепер на то каторжне житє, яке вели в попередних кімнатах, блїді, з худими руками прачки, що діставали сухіт, перучи і прасуючи в миляній парі, доходячій нераз до 30 степенів тепла, при отвертих зимою і лїтом вікнах. Страх приходив на неї від самої гадки, що вона могла була дістати ся в таку каторгу.

Маслова курила вже давно, але послїдними часами привчилась чим раз більше пити. Вино надило її не лиш тому, що видавалось їй смачним, але більше тому, що давало їй можливість забути всьо своє нещастє, яке вона пережила, робило єї свобіднїйшою і давало пересьвідченє про власну гідність, чого вона не могла відчувати без вина.Без вина було їй все сумно і стидно. Маслова могла тепер вибирати: або низьке положенє служниці, в котрім напевно будуть єї знов переслїдувати мужчини, або обезпечене спокійне положенє під опікою права. Крім того, вона тим думала відплатити і тому, що її звів, і тому помічникови, що утїк від неї, і всім, хто їй коли небудь зробив що злого. Послїдною покусою і одною з причин єї кінцевого рішеня було то, що вона буде могла собі справляти сукнї, які захоче, аксамітні, фулярові, шовкові балеві з відкритими плечами і ру-

ками. І коли Маслова бачила себе видекольтованою, в ярко-жовтій шовковій сукні, прибраній чорним аксамітом,— не могла оперти ся.

І від тої пори зачалось для Маслової то житє, яке ведуть сотки і сотки тисяч жінок і яке кінчить ся для девять десятих тяжкими недугами, передвчасною старостю і смертю.

Рано і день спить ся тяжко після нічних орґій. О третій, четвертій по полудни встає ся з брудної постелї, пє ся сельцерску воду на перепитє, потім кава, далї ходить ся з кута в кут по кімнатах в пенюярах, кафтаниках, шляфроках, виглядає ся через вікно і сварить ся по троха з товаришками!... Потім перфомує ся тїло і волосє, примірює ся сукнї, дехто посварить ся з хозяйкою, другі знов заглядають до зеркал, підмальовують собі лице і брови. А попоївши масно і солодко, треба одївати ся в яркі шовкові сукнї і йти в гарно прибрану, ясно осьвічену салю. Приїзджають гостї, музика грає, танцї, конфетки, вино, папіроски...

Так прожила Маслова сім літ. На восьмім роцї, коли їй було всего 26 літ,з нею трафило ся то, за що її посадили в тюрму і тепер вели на суд, після шести місяців пережитя в тюрмі серед убійників і злодійниць.

III.

В той час, коли Маслова, змучена довгим ходом підійшла з ведучими єї жовнірами до будинку окруженого суду, той сам свояк її опікунок, князь Димитрий Іванович Нехлюдов, що єї звів колись, лежав ще на своїй високій змятій постелї, на пружинах і з пуховою периною і розіпнявши ковнїр голяндскої, чистої, нічної сорочки з запрасованими складками на груди, курив папіроску. Глядїв неподвижними очима перед себе і думав про се, що він має нинї робити, і що було вчера.

Згадуючи вчерашній вечер, проведений у Корчаґіних, богатих і знаних людий, з котрих дочкою мав він женити ся, — як то люди собі розказували, — він вздохнув і

кинувши викурену папіроску, хотів дістати зі срібної цигорниці другу, але роздумав ся і спустивши гладкі білі ноги, найшов ними пантофлї, накинув на повні плечі шовковий шляфрок і скорим, але тяжким ходом пійшов в тоалєтну кімнату, що була обік спальні, переповнену штучним запахом еліксірів, води кольоньскої, фіксатуарів, перфум. Там він вичистив якимсь особливим порошком свої пльомбовані в ріжних місцях зуби, виполокав їх якимсь запашним полоканєм, потім став мити ся зі всїх боків і втирати ся ріжними ручниками. Вимивши запашним милом руки, старанно вичистив щіточками довгі нігті і обмивши при великій марморній умивальници собі лице і грубу шию, він пішов ще до третої кімнати, де був туш. Обливши там холодною водою мускулисте, товсте біле тїло і витершись волохатим простиралом, він надїв чисте, випрасоване білє, як зеркало вичищені черевики і сїв перед туалєтним зеркалом розчісувати двома щітками невеличку, чорну, кучеряву бороду і порідїле вже з переду голови, вюче ся волосє.

Всї річи яких він уживав — части одягу: білє, одїж, обув, краватку, шпильки, запинки були першого, дорогого сорта, незамітні, прості, тревалі і цїнні.

Взявши з десятка краваток і шпильок ті, що попали єму під руку, — колись то всьо було нове і бавило єго, тепер вже всьо єму рівнодушне, — Нехлюдов одягнув ся в вичищену і лежачу на кріслї одїж і вийшов, хоть і не зовсїм сьвіжий, але чистий і пахучий, в довгу столову кімнату, де вчера трех мужиків витирало паркети. Тут стояв великий дубовий буфет і великий даючий ся розбирати стіл, що мав щось торжественного в своїх широко розставлених, у видї львиних лап різблених ніг.

На столї тім, покритім тонкою крохмаленої скатертю з великим моноґрамом, стояли: срібний кофейник з пахучою кавою, така-ж цукорниця, начинє з горячою сметанкою і кошичок зі сьвіжою булкою, сухариками і бісконтами. Обік застави лежали наспівші листи, ґазети і нова книжка Revue de deux Mondes.

Нехлюдов що лиш хотів взяти ся до листів, як з дверий ведучих в коридар вийшла товста, старша жінка, в жалобі, з кружевним очіпком на голові, що скривав трохи за широку вже розческу волося. То була покоївка покійної єго матери, що померла в тім самім мешканю, — Аґрафена Петровна, що оставала тепер при нім як господиня.

Аґрафена Петровна з десять літ провела ріжними часами з материю Нехлюдова за границею і мала вигляд і поведенє пані. Вона жила в домі Нехлюдових ще від дитини і знала Димитрія Івановича ще тоді, коли єго кликали Митенькою.

— Добрий день, Димитрію Івановичу.

— А! Здорові були, Аґрафено Петровно. Що нового? — спитав жартом Нехлюдов.

— Письмо від княгині, чи від княжни. Покоївка давно принесла і жде у мене — сказала Аґрафена Петровна подаючи лист і усьміхаючи ся значучо.

— Добре, зараз — сказав Нехлюдов, взявши лист і замітивши усьміх Аґрафени Петровни, нахмурив ся.

Усьміх Аґрафени Петровни значив, що письмо було від княжни Корчаґіної з котрою, по думці Аґрафени Петровни, Нехлюдов мав женити ся. І думка ся, виявлена усьміхом її була неприємна Нехлюдову.

— Отже я скажу їй заждати! — сказала Аґрафена і поставивши на своїм місці щіточку до стираня стола, вийшла з столової кімнати.

Нехлюдов розпечатав запашний лист, поданий єму Аґрафеною Петровною і став читати єго: —

„Виповняючи взятий на себе обовязок бути Вашою памятю, — — було написано на аркуши сірого, грубого паперу з нерівними краями, острим та замашним почерком — пригадую Вам, що Ви, нині 28-го цьвітня, маєте бути на суді присяжних і тому не можете ніяким чином поїхати з нами і Колосовим на виставу образів, як то Ви вчера нам обіцяли з властивою Вам легкодушностію; a moins que vous ne soyez dispose a payer a la cour d'assises les 300 roubles

d'amende que vous vous refusez pour votre cheval*) за то, що не появилисьте ся на час. Я пригадала то собі вчера, як Ви лиш вийшли. Отже не забудь-теж.

Кн. М. Корчаґіна."

На другім боці було дописано:

„Maman vous fait dire que votre couvert vout attendra jusqua'a la nuit. Venez absolument a quelle heure que cela soit."**). М. К.

Нехлюдов скривив ся. Лист був продовженєм тої штучної гри, яку вела княжна вже два місяці, хотячи звязати єго незамітними нитками з собою чим раз більше і більше. А про те, крім тої звичайної нерішучости перед женитьбою у людий не першої молодости і не закоханих пристрастно, Нехлюдов мав ще важну причину, із-за котрої він, хоть би навіть рішив женити ся, то не міг осьвідчити ся. Причина та не лежала в тім, що він десять літ тому назад звів Катюшу і покинув її; то він зовсім забув і не вважав за перешкоду до женитьби; причина лежала в тім, що він рівночасно мав звязь з замужною жінкою. Звязь та вже майже була зірвана, але вона так ще про се не думала.

Нехлюдов був дуже несьмілий з жінками і власне та несьмілість викликала у тої замужної жінки бажанє покорити єго. Була то жінка предводителя*) того уїзду, де Нехлюдов їздив на вибори. І жінка та затягнула єго в звязь, що чим раз більше обмотувала Нехлюдова, але і ставала чим раз незноснійшою. З початку Нехлюдов не був в силї оперти ся покусї, а потім чуючи себе винуватим, не міг зірвати зносини з нею без єї згоди. От се неясне положенє — було причиною, задля котрої Нехлюдов не чув себе в праві осьвідчити ся Корчаґіній, хоть би і хотів.

На столї як раз лежало письмо від мужа тої жінки. Побачивши той почерк і почтову печатку, Нехлюдов спаленів,

---

*) Хиба хочете заплатити в суді присяжних 300 рублїв кари, котрих відмовляєте собі на купно коня.

**) Мама каже Вам сказати, що Ваше накритє буде на Вас ждати хоть би в ночи. Вступіть до нас конечно хоть би була і спізнена година.

*) Предводитель уїзду (повіту) щось в родї маршалка повітового в Галичинї.

а рівночасно почув у собі той приплив енерґії, який усе проявляв ся у нього при близькій небезпечности. Але зворушенє його було без причини: муж,предводитель дворянства**) того самого уїзду, в котрім були головні маєтности Нехлюдова, повідомляв єго, що на конець мая назначені надзвичайні збори земства, і що він просить Нехлюдова конечно приїхати і donner un coup d'epaule ***) у важних справах, що дотикають шкіл і місцевих доріг, при чім належало ожидати сильної опозициї зі сторони реакцийної партиї.

Предводитель належав до лїбералів і цїлий був перенятий борбою з реакцийними елементами, так що і не знав нїчого про своє нещасне родинне житє.

Нехлюдов пригадав собі всї ті тяжкі хвилї, які він переживав у своїх зносинах з тим чоловіком; пригадав собі, як одного разу він уже думав, що муж довідав ся про все і лагодить ся до поєдинку з ним. Нехлюдов рішив ся був тодї стріляти на вітер. Або та страшна сцена з нею, коли вона в розпуцї вибігла в сад до ставу топити ся, а Нехлюдов бігав шукати її. „Не можу я тепер їхати і не можу нїчого зачинати, доки вона менї не дасть відповіди," — подумав Нехлюдов. Він тиждень тому написав був до неї рішучий лист, в котрім признавав себе винуватим, готовим до якої хто хоче покути, але заявляв, що вважає задля її добра їх зносини розірваними. От і на те письмо він ждав і не діставав відповіди. Те, що відповіди доси не було, було по части добрим знаком. Коли би вона не згоджувалась на розрив, то була би вже давно написала або приїхала сама, як то вона перше робила. Нехлюдов зачував також, що там крутить ся тепер коло неї якийсь офіцер і хоть се викликувало у нього певного рода заздрість, то з другого боку тїшила єго та надія, що він уже раз освободить ся від тої житєвої дволичности.

Друге письмо було від управителя єго маєтку. Управитель писав, що Нехлюдову конечно тепер їхати, щоб по-

---

**) дворяньство = шляхта.
***) допомочи.

лагодити спадкові справи і рішити питанє, як вести далї господарство: чи так як велось за житя покійницї єго матери, чи так, як він то сказав уже покійній княгинї, — побільшити інвентар і ту землю, що тепер дає ся селянам, обробляти самим. То буде о много користнїйше. При тім управитель звиняв ся, що він трохи припізнив ся з висилкою 3.000 рублїв, що мали прийти на 1-го цьвітня. Гроші вишле він слїдуючою почтою, а спізнив ся тому, що дуже тяжко стягнути гроші з селян і треба обертати ся аж до власти. Письмо було приємне і неприємне Нехлюдову. Приємно було єму чути себе паном більших посїлостий, а неприємне було тим, що він у своїй рідній молодости був горячим приклонником Гербарта Спенсера. А хоть сам він був більшим властителем, то на нього зробило велике вражінє твердженє Спенсера в Social statics що справедливість не допускає приватної ґрунтової власности. З отвертістю і рішучостю молодости він не лиш говорив тодї, що земля не може бути предметом приватної власности і не лиш писав на унїверситетї розвідку про се, але і дійсно віддав малу часть землї (що не належала єго матери, а лиш по батькови йому особисто,) не бажаючи в суперечцї зі своїми поглядами бути властителем землї. Тепер ставши в дорозї спадщини більшим властителем землї, він повинен був зробити одно з двох: або зректи ся тої спадщини, так як перед 10 роками зрік ся своїх 200 десятин*), або приймаючи той маєток, мовчки признати всї свої гадки хибними і фальшивими.

Першого він не міг учинити тому, що крім землї не мав жадних иньших средств до житя. Йти на службу не хотів, а до того привик до роскішного житя і думав, що від него не буде міг відвикнути. Та і не було до того причини, бо в нїм не було вже нї тої сили пересьвідченя, нї тої рішучости, нї жажди слави і бажаня викликати вражінє, як то було в молодости. Але те-ж не міг зректи ся і другого: — тих поглядів про незаконність приватної власности, котрі він колись зачерпнув із „Социяльної статики" Спенсера, а кот-

рих потверджене він знайшов о много пізнійше в творах Ґенрі Джорджа.

І тому письмо управителя було єму неприємне.

IV.

Напившись кави, Нехлюдов пішов до кабінету, щоби побачити, о котрій годині має бути в суді і щоби відписати княжні.

Йдучи до кабінету, треба було переходити через артистичну робітню. В робітні стояв мольберт з перевернеными зачатим образом, а по стінах розвішані були студиї. Вид того образа, над котрим він працював два роки, студий і цілої робітні пригадали йому відчуте з особлившою силою, почуте безсилля поступати далі в малярстві. Він пояснив собі то своїм надзвичайно тонко розвиненим естетичним смаком, але се все таки було йому неприємне.

Сім літ тому назад він покинув службу, думаючи, що має здібности до малярства; з висоти своєї артистичної діяльности глядів трохи з погордою на иньші роди праці. Тепер показувало ся, що він на се не мав права. І тому всяка згадка про се була єму неприємна. Він з тяжким чутєм глянув на сю гарно уладжену робітню і в невеселім настрою духа увійшов у кабінет. Кабінет була то досить велика, висока кімната, гарно і вигідно уладжена, з всякого рода прикрасами.

Найшовши в шуфляді великого стола завізване, де було сказано, що в суді треба бути о одинайцятій, Нехлюдов сів писати до княжни лист, дякуючи за запросини і обіцюючи приїхати на обід. Та написавши один лист, він подер єго: то було занадто сердечно; написав другий.Він знов подер єго і притиснув ґудзик на стіні. Сейчас увійшов в кімнату старший, похмурний, обголений з бакенбардами льокай одітий в сірий полотняний фартух.

— Слухайте, пішліть за фіякром!

— Слухаю!

— І скажіть — тут ждуть від Корчаґіних, — що я дякую і буду старати ся бути.

— Слухаю!

„Негарно з мого боку, але не можу писати! Все одно, ще нині з нею побачу ся" — подумав Нехлюдов і пішов одягати ся.

Коли він, одягнувшись, вийшов на ґанок, знакомий фіякер, на ґумових обручах, уже ждав на него:

— А вчера Ви що лиш відїхали від князя Корчаґіна, — сказав візник, обернувши свою обгорілу, в білім ковнїрі сорочки, шию, — як і я приїхав, та швейцар сказав, що Вас уже нема.

„І фіякри знають про мої відносини до Корчаґіних",— подумав Нехлюдов і нерішене питанє,—питанє, що тілько займало его остатніми часами: женити ся, чи не женити ся з Корчаґіною знов стояло перед ним. І він не міг рішити ся анї на один, нї на другий бік.

За женитьбою взагалї промовляло передовсім те, що подружє крім приємностий домашнього огнища давала ще можливість морального житя, як то він то називав таке родинне житє; по друге, що важнійше, Нехлюдов надіяв ся, що родина, дїти виповнять змістом его пусте житє. Се промовляло за женитьбою. Против подружи промовляв передовсім спільний всім немолодим кавалєром страх перед стратою свободи, а подруге несьвідомий страх перед таємничим еством жінки.

За його женитьбою з Міссі (Корчаґіна звалась Мария, але у всїх сїмях звістного круга дали її се прозвище) промовляло по перше те, що то була расова дівчина і у всім, від одежі аж до способу говореня, ходу, сьміху відріжняла ся від простих людий, і відріжняла ся не чимсь винятком, а „порядністю", — він не знав иньшого вислову на сю прикмету і цінив її дуже високо; по друге, вона цінила его більше нїж других людий, отже, здає ся, і розуміла його. І те зрозумінє його, т. є. признанє его високих прикмет було

для Нехлюдова сьвідоцтвом високого її розуму і вірности осуду. Знов против женитьби з Міссі промовляло те, що він міг найти дівчину з більшими прикметами, чим Міссі, і длятого гіднійшу його; по друге вона мала вже 27 літ, вона напевно вже перед тим в кимсь любила ся, — і ся гадка мучила Нехлюдова. Гордість його не мирила ся з тим, щоби вона навіть в минувшости могла любити не його. Розуміє ся, що вона не могла знати, що стрітить ся колись з ним, та сама гадка про се, що вона могла кого давнійше любити, важко давила його серце.

А що доказів „за" було стількож, як і „против", і ті докази по своїй силї були рівні, то Нехлюдов, сьміючись над собою, звав сам себе Бурідановим ослом. І все таки оставав ся ним, не знаючи, до котрої вязанки взяти ся.

— Впрочім, доки не одержу відповіди від Марії Василєвни, жінки предводителя і доки зовсім не розвяжу ся з нею — доти не можу нїчого зачинати, — казав сам до себе.

І сьвідомість того, що він може і повинен відкладати своє рішенє на пізнійше, була єму приємна.

— Впрочім я то все обдумаю, опісля, — сказав ще раз до себе, коли єго повозка під'їзджала тихо, без стукоту до брами суду.

— Тепер треба сповнити свій горожанський обовязок добросовістно, як то я все роблю і вважаю своїм обовязком. Притім то буває часом і интересне, — подумав собі Нехлюдов і увійшов попри портієр в судові сїни.

V.

В коридорах суду був дуже сильний рух, коли Нехлюдов увійшов до середини.

По коридорах ходили або і бігали, не піднимаючи ніг від підлоги, а суваючи ними, слуги з ріжними порученя і паперами в руках. Пристави*), адвокати і судові урядники ходили то сюди, то туди, а позиваючі і обжаловані, що не були в слїдчім арештї, ходили похмуро по під стїни або сиділи пожидаючи на свою чергу.

— Де окружний суд? — спитав Нехлюдов у одного зі сторожів.

— А якогож вам треба? Є відділ цивільний і судебна палата.

— Я присяжний.

— А так, то карний відділ, отже сюди на право, потім на ліво і другі двері.

Нехлюдов пішов так, як йому показав сторож.

При згаданих дверях стояли два люди, дожидаючи когось; один був високий, грубий купець, добродушний чоловік, що очевидно що-йно випив і закусив і був в дуже веселім настрою духа; другий був помічник купецкий, жидівского походженя. Вони бесїдували про ціни вовни, коли до них підийшов Нехлюдов і спитав, чи тут комната присяжних.

— Тут, паночку, тут. Чи також один із наших, присяжний? — весело моргаючи спитав добродушний купець.

— Ну! що-ж разом будемо трудити ся, — говорив він далї, коли Нехлюдов дав на єго запит потверджаючу відповідь; — купець другої ґільдиї*), Баклашов, — сказав він подаючи свою мягку, широку, незгинаючу ся руку, — треба потрудити ся. З ким маю честь?

Нехлюдов назвав своє імя і увийшов в кімнату присяжних.

В невеличкій кімнатї було з десяток людий ріжного сорта. Всї що лиш прийшли, дехто сидів, иньші знов ходили приглядуючись собі взаїмно і знакомлячись. Був один якийсь пенсіонований урядник в уніформі, а иньші в сурдутах, жакетах, один лиш був у простім кафтанї.

Всї мали на лици вираз якогось вдоволеня, що їх покликано до сповнюваня так важного горожаньского обовязку, хоть не одного з них відірвали від роботи і він жалував ся на те.

Присяжні знайомі і незнайомі бесїдували поміж собою про погоду, ранню весну, і про справи, які мали судити ся. Хто лиш не був знайомий з Нехлюдовим, спішив ся познайомити ся з ним, уважаючи се очевидно за велику собі честь. І Нехлюдов, як усе серед чужих людий, приймав се як щось, що йому належить ся. Коли би однак єго спита-

ли, чому він чує себе висшим від загалу, він не міг би дати відповіди, бо житє єго не проявляло нічо висшого. А те,що він мав добрий анґлійський, француський і німецький виговір, що на нїм було білє, одїж, краватка і запинки від перших купців, се не могло служити, — він сам те розумів, — за причину єго висшости над решти людий. А тим часом він таки безсумнївно признавав свою висшість і приймав усї знаки поважаня, як щось, йому належне, і гнївав ся,коли того не було. Поміж присяжними находив ся знакомий Нехлюдова. То був Петро Герасимович (Нехлюдов нїколи не знав і навіть трохи хвалив ся тим, що не знає єго родинного імени), бувший учитель дїтий його сестри. Той Петро Герасимович був тепер учителем при ґімназиї. Він завсїгди був нелюбий Нехлюдову своєю фамілїярністю, своїм вічно вдоволеним сьміхом, взагалї своєю „коммуннїстю”, як говорила сестра Нехлюдова.

— А і ви тут? — голосним сьміхом привитав Петро Герасимович Нехлюдова. І ви не викрутили ся?

— Я й не думав викручувати ся, — строго і сумно сказав Нехлюдов.

— Ну, то також горожанська відвага! Заждїть, яяк зголоднїєте,та і спати не дадуть, то иньшої засьпіваєте! — ще голоснїйше сьміючись, заговорив Петро Герасимович.

Той протопопович ще почне менї „тикати” — подумав Нехлюдов і прибравши на лиці такий сумний вигляд, як би йому померла вся родина, відійшов від Петра Герасимовича і приступив до ґрупи, що утворила ся, коло обголеного, високого пана, показної фіґури, що щось дуже оживлено розповідав. Той пан говорив про процес, який власне був на деннім порядку в цивільнім відділї; сю справу знав він видно добре, бо всїх судиїв і адвокатів називав по імени і по отчеству. Він розповідав про той дивний оборот, який хотів надати цїлій справі один славний адвокат; стара поміщиця без огляду на те, що вона була зовсїм у своїм праві, буде мусїла заплатити противній сторонї грубі гроші.

— Ґенїяльний адвокат! — говорив він.

Його слухали уважно, дехто робив свої замітки, та він

перервав усім немов би лиш він сам знав усе добре.

Хоть Нехлюдов приїхав пізно, то таки прийшло ся довго ждати. Справа задержалась через те, що доси не приїхав один із членів суду.

VI.

Предсїдатель приїхав до суду рано. Був то високий, ґрубий чоловік з великими шпаковатими бакенбардами. Він був жонатий, та вів дуже свобідне житє, так само як і єго жінка. Сегодня рано він дістав лист від швейцарки-ґувернатки що жила в літї у них дома, а тепер переїзджала з південного краю до Петербурга, що вона буде ждати на нього між 3-ою і 6-ою в готели „Італїя". І тому то хотїв він зачати і скінчати скорше засїданє, щоб ще вспів до 6-ої години відвідати ту рудаву Кляру Василєвну, що з нею навязав минувшоро року роман.

Увійшовши в кабінет, він защіпив двері, виняв з актової шафи з долїшної полицї ґімнастичні тягари і зробив з 20 рухів до гори, вперед, в бік і в долину, а потім три рази легко присїв, держачи тягарки над головою.

„Нїщо так не піддержує,- як студена вода і ґімнастика" — подумав собі, дотикаючи лївою рукою з золотим перстенем напружений мязень правої. Мав ще зробити пару оборотів цїлим тїлом (він усе робив так перед довшим засїданєм), коли нараз ришнули двері. Хтось видно добугав ся до них. Предсїдатель поспішно положив тягарки на місце і отворив двері.

— Вибачайте! — сказав він.

В кімнату увійшов один із членів суду в золотих окулярах, невисокий, зі згорбленими плечима і нахмуреним лицем.

— Матвія Никитича знов нема! — сказав член сердито.

— Нема ще! — надїваючи унїформ відповідав предсїдатель. — Вічно спізняє ся...

— Дивно, що йому не стид, — сказав член суду, сердито сїв і добув папіроси.

Той панок, дуже точний, мав нині рано дуже неприємну бучу зі своєю жінкою за те, що вона видала перед речинцем дані їй на цілий місяць гроші. Вона просила його дати їй ще трохи, та він сказав, що не відступить від свого. З того вийшла сцена. Жінка сказала, що коли так, то і обіду не буде і щобиж він навіть не приїзджав на обід до дому. На тім він і від'їхав, боячи ся, що вона може додержати своєї погрози, бо від неї можна було всього надіяти ся. "От і живи добрим, моральним житєм", — думав він глядячи на блискучого, здорового, веселого і добродушного предсїдателя, що широко розставляючи лікті, розправляв своїми красними, білими руками густі, довгі, шпаковаті бакенбарди: — він усе вдоволений і веселий, а я лиш мучу ся.

Увійшов секретар і приніс якісь акти.

— Дякую вам сердечно, — сказав предсїдатель і закурив папіроску. — Котру справу пустимо вперед?

— Та я думаю, що отроєнє, — нїби зовсїм байдужно сказав секретар.

— Ну, добре; най буде отроєнє, — сказав предсїдатель, представляючи собі, що ту справу можна скінчити до 4-ої години, а потім поїхати. — А Матвія Никитича нема?

— Нї! нема!

— А Бреве є?

— Є, — відповів секретар.

— Так скажіть йому, коли його побачите, що розпічнемо від отроєня.

Бреве був то заступник прокуратора, що мав обжаловувати в сїй розправі.

Секретар вийшов на коридор, стрінув як раз Бреве. Піднявши високо плечі, ходив він по коридарі в розщіпленім уніформі, з портефелем під пахою, майже бігцем, стукаючи обцасами і махаючи свобідно рукою як маятником.

— Михайло Петрович просив спитати ся вас, чи ви готові? — спитав його секретар.

— Розумієть ся, я все готов, — сказав заступник прокуратора. — Котра справа йде перша?

— Отроєнє.

— Дуже гарно! — сказав Бреве, але то зовсім не було гарно; він не спав цілу ніч. Вони відпроваджували товариша, що від'їзджав з того місця, много пили і грали в карти до 2-ої в ночи опісля вони були в домі женщин злої слави, де перед півроком жила Маслова Наслїдком того він справи отроєня навіть не вспів прочитати і хотїв хоч тепер як так переглянути її. Секретар знаючи, що він не читав тої справи, навмисно порадив предсїдателеви пустити вперед її. Секретар мав лїберальні а навіть радикальні пересьвідченя, а Бревс був консерватист, тому то не терпів його секретар і завидував йому місця.

— Ну, а як же справа зі скопцями!*) — спитав секретар.

— Я сказав, що не можу, — відповів заступник прокуратора, — брак сьвідків, се я скажу і на суді.

— Та все одно...

— Не можу, — сказав Бреве і махнувши рукою, побіг у свій кабінет.

Він відкладав справу зі скопцями не тому, що не можна було найти маловажного і непотрібного сьвідка, але тому, що справа при інтеліґентім складі присяжних могла скінчити ся оправданєм обжалуваних. А по умові з предсїдателем мав суд ту справу перенести до уїздного города, там між присяжними є більше селян, то-ж і більше шанс, що обжалуваних засудять.

Рух на коридорі чим раз змагав ся. Найбільше народу громадило ся коло салї цивільного відділу, де якраз тепер суджено ту справу, про яку розповідав присяжним той поважний панок, що так займав ся судовими справами. На час павзи вийшла з тої салї та поміщиця, у котрої ґеніяльний адвокат умів відобрати маєток на користь свойого клїєнта, що не мав до того ніякого права; се знали і судиї, а тим більше сам істець і його адвокат; та придуманий адвокатом спосіб був такий, що не можна було не відобрати маєтку поміщиці і не віддати клїєнтови адвоката· Поміщиця

---

*) Скопцї, релїґійна секта росийска, що практикує кастроване.

станула на коридорі і розводячи товстими, короткими руками, все повторяла, звертаючись до свойого адвоката: „Що то буде? Будьте ласкаві, скажіть”. Адвокат глядів на цьвіти на її капелюсї і не слухав, видно роздумуючи щось.

Слїдом за поміщицею вийшов скоро з салї цивільного відділу, з широко витятою камізелькою і вдоволеним лицем, той сам славний адвокат, що довів до того, що поміщиця лишила ся ні при чім, а єго клієнт, що дав йому 10.000 рублїв, одержав більше як 100.000. Очи всїх звернули ся на нього, він відчував се і гордо перейшов скорим кроком попри всїх.

VII.

Наконець приїхав і Матвій Нікітич! І судебний пристав, худий чоловік з довгою шиєю, що ходив трохи на бік і мав на бік перекривлену долїшню губу, увійшов у комнату присяжних.

Судебний пристав був то чесний чоловік, з університетскою осьвітою, та не міг нїде загріти місця, бо страшенно пив. Три місяцї тому назад одна ґрафиня, знайома його жінки, вистарала ся йому се місце і він до сеї пори держав ся його якось і був з него вдоволений.

— Що-ж панове, зібрали ся всї? — сказав він, надїваючи цвікери (окуляри що держать ся пружинкою на носї)

— А здає ся, що всї, — сказав веселий купець.

— От зараз і побачимо, — сказав пристав і діставши з кишенї спис, став читати імена, глядячи на викликуваних то поверх цвікери то крізь нього.

— Статский совітник І. М. Нікіфоров.

— Я, — відповів той поважний панок, що так добре розумів ся на всїх судових справах.

— Пенсіонований полковник Іван Семенович Іванов.

— Тут, — відозвав ся худий чоловік в уніформі.

— Купець 2-ої ґільдиї Петро Баклашов.

— Є, — сказав добродушний купець сьміючись на ціле горло.

— Поручник ґвардиї, князь Дмитро Нехлюдов.

— Я — відповів Нехлюдов.

Судебний пристав подивив ся поверх pince-nez і чемно йому поклонив ся, відзначуючи його тим від иньших.

— Капітан Юрій Дмитрієвич Данченко, Григорий Ефимович Кулешов і т. д. і т. д.

Всї крім двох були присутні.

— Тепер будьте ласкаві панове до салї, — сказав пристав показуючи рукою на двері.

Всї подали ся і припускаючи один одного до дверий, вийшли на коридор а з коридора в салю засїдань.

Судова саля була то велика, довга кімната. На однім кінцї її було підвисшене місце, до котрого вели три ступнї. На підвисшеню на серединї стояв стіл покритий зеленим сукном з трошки темнїйшими зеленими кутасами. По задї стола стояли три крісла з дуже високим, дубовим, різьбленими спинками. В правім кутї висїв образ Христа в терновім вінку і стояв аналой, а з правого боку стояв пульт прокуратора. На лївім боцї напротив пульта прокуратора був столик секретаря, а близше до публики точені дубові крати і за ними свобідна ще лавка обжалуваних. На правім боцї також на підвисшеню стояли в два ряди крісла теж з високими спинками для присяжних, а в долинї столи для адвокатів. Усе те було в серединї части салї, що була розділена кратами на двоє. В задній части були лавки, одна висше другої. В тїй части сидїли на переднїх лавках чотири женщини, щось чи робітницї, чи служницї і два мужчини, робітників. Саля зробила на них видно враженє своєю обстановою, бо они несьміло перешіптували ся між собою. Нараз скоро лиш увійшли присяжні, вийшов на середину пристав і голосно, немов би хотїв кого перестрашити, закликав:

— Суд іде!

Всї встали, а на підвисшенє увійшли суддї: предсїдатель зі своїми мязнями і гарними бакенбардами, потім по-

хмурий член суду, що став ще хмурнійшим. Стрітив ся зі своїм шваґром, практикантом судовим, а той сказав йому, що був у сестри і сестра сказала, що обіду не буде.

— Так, що-ж, очевидно, підем до шиночку, — сказав шваґер, сьміючись.

— Нема тут нічого сьмішного, — відповів понуро член суду і став ще понурійшим.

І наконець третій член суду, той сам Матвій Нікітич, що все спізняв ся; був то бородатий чоловік з добрими очима. Він був недужий на катар жолудка і від нині розпочав по лікарскій пораді новий спосіб житя і той новий спосіб задержав його довше як звичайно. Тепер, коли він входив на підвисшенє, мав дуже задуманий вигляд, бо у нього була привичка ріжними способами розвязувати собі питаня, які він завдав собі. Тепер він загадав собі, що коли число кроків від дверий кабінета аж до крісла буде ділити ся на три без решти, то нова метода вилічить його, а наколи ні, — то ні. Кроків було 26, але він поступив ще трошки і рівно 27-им кроком підійшов до крісла.

Фіґури предсїдателя і членів суду, що вийшли на підвисшенє, в золотих ковнїрах були дуже поважні. Вони самі відчували се і як би трохи змішані своєю величчю, скромно спустили очи і всї три разом сїли на своїх різьблених кріслах. На столї перед ними був чистий папір і ріжнородні олівцї, що-йно сьвіжо затесані. Разом з судиями увійшов також заступник прокуратора. Він з портфелем під пахою також скоро перейшов на своє місце під вікном і зараз потонув у паперах, користаючи з кождої мінутки, щоб приготовити ся до справи. Сей прокуратор обжаловував доперва четвертий раз, та він був дуже честолюбивий і завзявши ся зробити кариєру, старав ся довести до засудженя кождого, кого тілько обжаловував. Справу отроєня знав він в загальних нарисах і уложив собі вже плян бесїди, але треба було йому ще деяких даних і тепер він якраз вписував їх поквапно з актів справи.

Секретав сидів на противнім кінцї підвисшеня і приготовивши собі ті папери, котрі буде треба читати , перегля-

дав статю, яку получив учора і прочитав. Йому хотілось поговорити про ту статю з тим бородатим членом суду, що годив ся з ним в поглядах і перед розмовою хотів ще докладкійше познайомити ся зі статею.

VIII.

Предсідатель переглянувши папери, спитав ще щось судового пристава і секретаря і велів привести обжалуваних. Нараз двері за кратами отворили ся і увійшли два жан дарми з голими шаблями, а за ними обжалуваний, рудий мужчина з веснянками на лиці, і дві женщини. Мужчина був одітий в арештантський халат, за довгий і за широкий для нього. Увійшовши в судову салю, він держав руки „по швам”, розставивши широко пальці і придержуючи тим положенем пальців трохи за довгі рукави. Не глядячи на судиів і на публику, він уважно дивив ся на лавку, що її обходив довкола. Обійшовши її сів собі з краю, лишаючи місце для иньших, споглянув на предсідателя і став рухати мязнями щок, немов би шептав щось. за ним увійшла немолода женщина, також одіта в арештантський халат. Голова женщини була завязана арештантською хустинкою, лице було сіробіле, без брів і рісниць, але з гарними очима. Та жінка була мабуть зовсім спокійна. Коли переходила на своє місце, халат її зачепив ся за щось, та вона старанно, не кваплячи ся, відчепила його і сіла.

Третя обжалувана була Маслова.

Як лиш вона увійшла, очи всіх мужчин в салї звернулись на неї і довго не відривались від її білого лиця з чорними блискучими очима, з виставочими виразно з під халата високими грудьми. Навіть жандарм, поприц котрого вона переходила, глядів на неї, не зводячи з неї очий, і аж коли вона сіла, він немов зловлений на горячім, поквапно відвернув ся і став глядіти перед себе у вікно.

Предсідатель заждав, аж доки обжалувані не заняли свої місця і як лиш Маслова сіла, він звернув ся до секретаря.

Зачалась звичайна процедура; перечислено судиїв

присяжних, наложено кару на тих, що не явили ся, декого звільнили від обовязку, і на місце тих, що не явили ся, поклпкано заступників. Потім предсїдатель скрутив білєтики з іменами присяжних і кинувши їх до склянної вази, засукав трохи вишивані рукави і став витягати по одному білєтикови, розкручував їх і читав імена. Коли вже всї були вильосовані, велїв сьвященикови заприсягти їх.

Старенький сьвященик з напухлим блїдо-жовтим лицем, в цинамоновій рясї з золотим хрестом на грудях і якимсь маленьким ордером, підійшов своїми напухлими ногами до аналоя, що стояв під образом.

Присяжні встали і гуртом підійшли до священника.

— Прошу, — говорив священик, поправляючи рукою хрест на грудях і ожидаючи приближеня всїх присяжних.

Коли судиї присяжні увійшли по ступнях на підвисшенє, сьвященик нагнувши на бік свою лису і сиву голову, надїв на себе епітрахиль і поправивши волосє, обернув ся до присяжних.

— Прошу піднести праву руку, пальцї зложити оттак, — сказав він помалу старечим голосом і піднїс свою напухлу руку з ямками над кождим пальцем, складаючи пальцї разом. — Тепер повторяйте за мною — сказав далї і зачав: — Присягаю і кленусь всемогучим Богом, перед сьвятим Його євангелиєм і животворящим хрестом, що в справі, котру.... говорив перериваючи по кождій фразї. — Не спускайте руки, держіть так... звернув ся він до молодого чоловіка, що опустив руку... — що в справі котру....

Поважний панок з бакенбардами, полковник, купець і иньші держали руки так, як велїв сьвященик, з певним вдоволенєм високо і рішучо, иньші знов недбало і низше. Одні повторяли слова сьвященика голосно і з акцентом, а иньші лиш шептали, опізняли ся, і потім немов перестрашившись, доганяли його. Одні держали пальцї зложені цїпко-цїпко, немав би їм хотїв хто розірвати їх, иньші знов розпускали їх і знов складали. По проведеню присяги предсїдатель велїв присяжним вибрати собі старшого. Присяжні встали і гуртом пішли в кімнату до нарад, добули папіроси і

почали курити. Хтось зробив предложене, щоби старшим вибрати поважного панка, що то так розумів ся на судових справах; всї згодили ся і кинувши недопалені папіроски вернули на салю. Старший заявив предсїдателеви, що він вибраний старшим і всї присяжні сїли знов на своїх крїслах з високими спинками.

Все йшло без жадних перепон, скоро і з певною урочистістю; ся правильність і урочистість очевидно були приємні всім участникам, викликуючи у них вражінє, що вони сповняють серіозне і важне горожанське дїло. Се почутє мав також і Нехлюдов.

Як лиш присяжні сїли предсїдатель сказав їм промову про їх права, обовязки і одвічальність. Промовляючи він пару раз зміняв позу: то спирав ся на правий, то на лївий локоть, то на спинку, то на поруч крісла, а як нї, то складав рівно лежачі перед ними папери, або брав до рук ніж до розрізуваня паперу, або олївець.

Права присяжних по його словам лежали в тім, що вони могли завдавати питаня обжалуваним через предсїдателя могли мати перед собою папір і олївець і могли оглядати всї докази справи. Обовязки їх лежали в тім, що мали судити справедливо, а не фальшиво. Одвічальність їх була в тім, що могли бути карані, коли би не перестерігали тайни нарад або зносили ся з посторонніми особами.

Всї слухали дуже уважно. Купець, від котрого несло запахом горівки, на кожду фразу потверджуючо кивав головою.

IX.

Скінчивши свою промову, предсїдатель обернув ся до обжалуваних:

— Симон Картінкін, встаньте, — сказав він.

Симон скочив нервово. Мязи на його лици почали ще більше дрожати.

— Ваше імя?

— Симон Петров Картінкін, — скоро сказав він, очевидно прилагодивши ся вже перше до відповіди.

— Ваш завід?

— Селянин,

— З якої ґубернії, уїзду?

— З Тульскої ґубернії, Кропивеньского уїзду, Купяньскої волости, з села Борки.

— Кілько вам літ?

— Трийцять чотири, я роджений в році тисяч вісімсот...

— Якої віри?

— Віри руской, православної.

— Женатий?

— Ні!

— Чим занимаєтесь?

— Я мав службу на коридарі в готелю „Мавританія".

— Булисьте коли карані?

— Ні, я не був караний, бо я...

— Не караний?

— Господу клену ся, ніколи.

— Відпис акту обжалуваня одержали?

— Одержав.

— Сїдайте! Евфимія Івановна Бочкова„ — звернув ся предсїдатеь до другої обжалуваної.

Та Симон стояв далї і заступав Бочкову.

— Картінкін, сядьте!

Картінкін усе стояв.

— Картінкін, сядьте!

Але Картінкін усе стояв і сїв аж тодї, коли надбіг пристав і нахиливши голову, сказав траґічним голосом: сїдайте, сїдайте.

Картінкін сїв так скоро, як і встав, і підсунувши поли халата на коліна, почав знов беззвучно рухати щоками.

— Ваше імя? — спитав предсїдатель другу обжаловану і зітхнув немов сильно змучений. Він не глядів на неї, лиш читав щось у паперах перед собою. Він уже так привик до того, що міг робити дві справи нараз.

Бочковій було 43 роки, міщанка з Коломен,— занятє — коридорна в тій самій гостинниці „Мавританія". Карана не була і в слїдстві не була, відпис акту обжалуваня одержа-

ла. Відповіди давала Бочкова надзвичайно сьміло і з таким наголосом, як би до кождої відповіди додавала: „так Евфимія, і Бочкова, відпис одержала, і горджусь тим і сьміяти ся з себе нікому не позволю”. Бочкова, не дожидаючи того, щоби її казали сісти, сіла зараз, як лиш скінчили ся допити.

— Ваше імя? — звернув ся предсїдатель до третої обжалованої. — Треба встати, — додав він мягко і ласкаво, видячи, що Маслова сиділа.

Маслова скорим рухом встала з виразом готовости і виставляючи свої високі груди, не відповідаючи, гляділа, просто в лице предсїдателя своїми всьміхненими і трошки зизоватими чорними очима.

— Як вас зовуть?

— Звали мене Любовю, — сказала вона скоро.

Тимчасом Нехлюдов заложивши цьвікери, глядів на обжалуваних в міру того, як їм ставили запити. „Не може бути!” — думав він, не спускаючи очий з лиця обжалованої. „Та яким чином Любов? — думав він, почувши її відповідь.

Предсїдатель хотїв спитати далї, як член суду в окулярах, прошептав щось сердито і зупинив його. Предсїдатель кивнув головою на знак згоди і звернув ся до обжалованої.

— Любовю вас звали? — сказав він. Ви записані инакше.

Обжалувана мовчала.

— Я вас питаю, яке ваше правдиве імя?

— Як хрещена? — спитав сердитий член суду в очках.

— Перше звали мене Катериною.

„Та не може бути” — говорив далї до себе Нехлюдов, хоча вже без ніякого сумнїву знав, що то була вона, та сама дївчина, вихованниця-покоївка, в котрій він був свого часу закохав ся, а потім в якімсь безумнім станї звів її і покинув. То була та, про котру він ніколи не згадував, бо ті спогади мучили його; вони відслонювали йому душу і показували що він так гордий своєю „порядністю,” поступив

собі з тою женщиною не лиш не порядно, але по просту підло.

Так, то була вона. Він видів тепер ясно ті виняткові, таємничі знаки, що відділяють одного чоловіка від другого і роблять єго окремим для себе. Хоть вона була неприродно біла і на лиці трохи за повна, то виняткові знаки її тотожности лежали в тім лиці, в тих губах, в трошки зизих очах, і головно в тім наївнім, усьміхненім погляді і виразі готовости не лиш в лиці, але в цілій фіґурі.

— Ви так і повинні були сказати, — знов мягко сказав предсідатель. — А по батькови як?

— Я — незаконна, — сказала Маслова.

— Все таки, а по хрестнім батькови як вас звали?

— Михайлова.

„І що вона могла зробити? — думав далі Нехлюдов, ледво переводячи дух.

— Яке-ж ваше родинне імя, прізвище? — питав далі предсідатель.

— Писали мене по матери Маслова.

— Завід?

— Міщанка.

— Віри православної?

— Православної.

— Занятє ваше? Чим ви занимали ся?

Маслова мовчала.

— Чим ви занимали ся? — повторив предсідатель.

— Ви самі знаєте, — сказала Маслова, усьміхнулась і скоро оглянувшись по сали, знов вдивила ся в предсідателя.

Було щось таке незвичайне у виразі її лиця, щось таке страшне і жалісне в значіню висказаних нею слів, в тім усьміху і в тім погляді, яким вона кинула на салю, що предсідатель змішав ся, а в салі запанувала на мінутку повна тишина. Сю тишину перервав хтось з публики, засьміявши ся. Хтось другий знов запсикав. Предсідатель підоймив голову і завдавав далі питаня?

— Засуджені ви не були, анї в слідстві?

— Ні, не була, — тихо відповіла Маслова, зітхаючи.
— Відпис акту обжалуваня одержали?
— Одержала.
— Сідайте! — сказав предсідатель.

Обжалувана піднесла спідницю тим рухом, яким елеґантні пані поправляють шлєп і сіла, вложивши білі руки в рукави халата і не зводячи очий з предсідателя.

Тепер зачали перераховувати сьвідків, казали їм потім відійти, потім вибрано експерта-доктора і завізвано його на розправу. Потім встав секретар і зачав читати акт обжалуваня. Читав голосно, але дуже скоро, так що його голос при неправильнім виговорюваню л і р, зливав ся в один неперервний, незрозумілий потік слів. Судиї спирали ся то на одно, то на друге поруче крісла, то замикали очи, то розплющували їх і шептали щось до себе. Один з жандармів хотів зївати і пару разів закривав рот рукою.

З обжалуваних, Картінкін невпинно рухав щоками. Бочкова сиділа спокійно і просто, чіхаючи ся під хусткою в голову.

Маслова сиділа недвижно, слухаючи слів акту обжалуваня. Часами задрожала, стрепнула ся цілим тілом, немовби хотіла відповісти йому, палеціла і тяжко зітхала, переміняла положенє рук, оглядала ся і знов гляділа на секретаря що читав акт обжалуваня.

Нехлюдов сидів у першім ряді на своїм високім кріслї, другім з краю і не здіймаючи pinze nez, вдивляв ся в Маслову, а в його души відбували ся великі зміни.

X.

Акт обжалуваня був такого змісту: 17-го січня 18.. р. помер нагло в готелю „Мавританія" курганьский купець 2-ої Ґільдиї Терапонт Еміліянович Смєлков.

Місцевий поліцийний лїкар 4-го участка сконстатував що причиною смерти був удар серцевий, викликаний надмірним ужитєм спірітуозних напитків.

І тіло Смєлкова похоронено.

Та в кілька днів по смерти Смєлкова повернув з Петер

бурга єго земляк і товариш, купець Тімохін, а довідавши ся про смерть Смєлкова і про близші обставини єї, кинув підозрінє, що Смєлкова отроєно, щоб забрати ті гроші, які при нім находили ся.

Підозрінє то найшло потверджене в слїдстві, в котрім сконстантовано слїдуючі факти. 1). Що властитель готелю Мавританїя і клєрк купця на імя Старуков, з яким Смельков мав деякі бізнесові справи, знали що Смєлков недовго перед смертю взяв з банку 3.800 рублїв сріблом, а по його смерти найдено у його валїзцї, яка, по його смерти, була запечатана, і в його пакталицї готівкою лиш 312 рублїв і 16 копійок· 2.) Цїлий день і послїдню ніч перед смертю перевів Смєлков з дївчиною Любкою (Катериною Масловою) у неї дома і в готели „Мавританїя". До того готелю їздила Маслова з порученя Смєлкова, і в його неприсутности брала гроші з подорожного куфра Смєлкова, отворивши куфер даним їй Смєлковим ключем. При тім також служба готелева: Євфимія Бочкова і Симон Картінкин і вони виділи в куфрі пачки 100-рублевих банкнотів. 3.) Що дотична проститутка спродала своїй господинї брилянтовий перстень Смєлкова. 4) На другий день по смерти Смєлкова коридорна služ-ниця готелю, Евфимія Бочкова вложила на свій рахунок до Торговельного банку вісїмнайцять сот рублїв. 5) Що по переведеню слїдства в Любки, дізнано ся, що кельнер Сімон Картінкін дав Любцї якийсь порошок намовляючи її щоб вона висипала його у вино Смелькова і змусила його щоб випив, і Любка — як сама признала ся — зробила се.

Судово-лїкарські оглядини, секция трупа і хемічний дослїд внутренностий Смєлкова доказали, що отруя находила ся в тїлї, а тим самим також то, що Смєлков помер від отроєня.

Обжаловані в справі сього отроєня: Маслова. Бочкова і Картінкін не признали ся до вини. І так: 1. Маслова сказала, що її дійсно післав Смєлков до готелю „Мавританїя" взяти гроший і що вона отворивши даним їй ключем куфер, взяла з нього 40 рублїв сріблом, так як їй велїв Смєлков. Більше гроший не брала, — потвердити то можуть Бо-

чкова і Картінкін, бо при їх очах вона отвирала і замикала куфер і брала гроші. Дальше зізнала Маслова в слідстві, що коли вона приїхала разом з купцем до готелю, то дійсно дала йому з поради Картінкіна випити в коняку якийсь порошок. Але вона думала, що то порошок на сон, бо вона хотіла, щоб купець заснув і щоб вона скорше могла поїхати до дому; перстень подарував їй сам Смєлков, а то з тої нагоди, що вдарив її і коли вона хотіла відходити від нього, він на перепросини дав їй той перстень.

Евфимія Бочкова зізнала, що вона нічого не знає за ті гроші, що пропали, бо в нумер купця вона не входила. Тим господарила одна лиш Любка, а єсли купцеви пропало що, то не вчинив того ніхто инший як лиш Любка, коли приїзджала з ключем від купця за грішми.

Коли читали се місце акту обжалованя, Маслова стрепенула ся і отворивши уста, споглянула на Бочкову.

Коли-ж Евфимії Бочковій показали в суді єї рахунок в банку на 1,800 зр. сріблом, — читав далї секретар, — і спитали, звідки у неї взяли ся ті гроші, вона зізнала, що ті гроші вони заробили собі обоє з Картінкіним, за котрого вона збирала ся вийти замуж. Симон Картінкін знов при першім протоколї сказав, що він послухавши Маслової, що приїхала з ключем до готелю, забрав гроші Смєлкова і подїлив ся грішми з Масловою і Бочковою. Коли се секретар читав, Маслова знов стерепенула ся, аж скочила, спаленїла і зачала щось говорити, але судебний пристав спинив її. А також — читав далї секретар — Картінкін зізнав, що дав Масловій порошків на приспанє Смєлкова. В другім протоколї, він заперечив сьому; що взяв гроші і що давав Масловій порошків. А що-до гроший вложених Бочковою до банку, то він зізнав згідно з нею, що ті гроші заробили вони собі за час своєї 12-лїтної служби від гостий, що давали їм все якийсь даток за їх услуги.

Заключенє акту обжалуваня було слїдуюче:

Супротив того всего, що сказане, обжаловує ся селянина, з села Борки, Симона Картінкіна 33 літ, міщанку Евфимію Івановну Бочкову, 43 літ, і мі-

щанку Катерину Михайлову, Маслову 27 літ, що вони змовивши ся передше, украли дня 17-го січня перстень і гроші купця Смєлкова на суму 2.500 рублів, а потім дали йому отрую, хотячи тим лишити його жизни.

Злочин той передвижений в §4. і 5. ст. 1453 „уложенія о наказаніях". На основі того і ст. 201 „уставу уголовного судопроізводства" селянин Симон Картінкін, Евфимія Бочкова і міщанка Катерина Маслова підлягають окружному судови враз з судом присяжних.

Так закінчив читанє секретар довгого акту обжалуваня і зложивши рівно папери сів на своє місце, поправляючи обома руками довге волосє. Всї вздохнули з приємним почутєм того, що тепер розпічне ся дослїд справи, що все вияснить ся і справедливости стане ся досить.

Один Нехлюдов не відчував того чутя, він весь був опапований страхом перед тим, що то могла зробити Маслова. яку він знав десять літ тому назад невинною і принадною дівчиною.

XI.

Коли скінчило ся вже відчитуванє акту обжалуваня, предсїдатель порадившись з членами трибуналу, звернув ся до Картінкіна з таким виразом лиця, що немов говорило: ось тепер вже все довідаємо ся.

— Симон Картінкін! — сказав він, нахиляючи ся на ліво.

Симон Картінкін встав, витягнув руки „по швам" і подавшись вперед цілим тілом, не переставав беззвучно рухати губами.

— Ви обжаловані, що 17-го січня 188* р. в товаристві з Евфимією Бочковою і Катериною Масловою, взялисьте з куфра купця Смєлкова його гроші, а потім принеслисьте арсенику і намовили Катерину Маслову дати купцеви тої отруї в коняку, від чого він і помер. Признаєте ся до вини? — спитав предсїдатель і нахилив ся на право.

— Ніяк се неможливо, наше дїло служити гостям...

— То скажете опісля. Признаєте ся до вини? — спокійно, але твердо повторив предсїдатель.

— Але сего я не зроблю, бо...

Судовий пристав скочив на Симона Картінкіна і траґічним шептом зацитькав його.

Предсїдатель пересунув руку на иньше місце в паперах і звернув ся до Евфимії Бочкової.

— Евфимія Бочкова, ви обжаловані, що дня 17-го січня 188* в готелю „Мавританїя" в спілцї з Симоном Картінкінмм і Катериною Масловою взяли з куфра Смєлкова гроші і перстень і розділивши забрані гроші, дали напити ся купце ви отруї, від чого і помер.. Признаєте ся до вини?

— Я невинна — відважно і рішучо заговорила обжалувана. — Я і в нумер не ходила... Як та паскуда там була то і вона се зробила.

— То скажете опісля, — знов мягко ,але і рішучо сказав предсїдатель. — Так ви не признаєте ся до вини?

— Я гроший не брала, нікого не троїла і в нумері не була. Єсли би я лиш там була, то я-б її була викинула.

— Не признаєте ся до вини?

— Ніколи!

— Дуже гарно.

— Катерина Маслова, — почав предсїдатель, звертаючись до третьої обжалуваної, — ви обжаловані, що приїхавши до готелю „Мавританїя" з ключем від куфра купця Смєлкова, взяли з куфра гроші і перстень, — говорив він немов вивчену на ізуст лекцию, нахиляючи ухо до члена трибуналу на лївім боцї, котрий казав, що в списї річевих доказів бракує склянки... Ви забрали з куфра гроші і перстень... — повторив предсїдатель, — і розділивш гроші між себе, ви тодї коли приїхалисьте знов з купцем Смєлковим до готелю „Мавританія," далисьте напити ся йому отруї в коняку, від чого він і помер. Чи признаєте ся до вини?

— Я тут в нічім невинна! — скоро сказала вона; — як я з початку говорила, так і тепер говорю: не брала не брала, нічого я не брала, а перстень він менї сам дав.

— Отже ви не признаєте ся до вини, що взялисьте 2,-500 рублів? — спитав предсїдатель.

— Кажу, нічого я не брала, крім 40 рублїв.

— Ну, а далисьте купцеви Смєлкову порошки?

— Так! Я дала порошки, лиш я не знала, що то отруя, я думала, що то на сон. Богом сьвідчу ся, що я не знала, що то отруя.

— І так ви кажете, що ви гроший не взяли, — говорив предсїдатель, але признаєте ся до того, що ви дали порошки Смєлкову?

— Признаю, лиш я думала, що то порошки на сон, а не отруя. Я дала ті порошки лиш на се, щоб він заснув.

— Дуже добре, — сказав предсїдатель, видно вдоволений успіхами допитів. Розкажіть отже цїлу справу, — сказав, опираючись о спинку крісла і кладучи обі руки на стіл. — Розповіджте усе, як було. Чистосердечним признанєм можете лиш поліпшити своє положенє.

Маслова, глядячи в очи предсїдателеви, мовчала.

— Розповіджте, як то було?

— Як було? — скоро зачала Маслова. — Я приїхала до готелю, мене завели в нумер; там був він і вже дуже пияний. (Вона з особливим виразом страху, широко отворюючи очи, вимовляла слово **він**.) Я хотїла від'їхати, але він не пустив.

На хвильку замовкла, немов би забула що, або пригадала собі що нового.

— Ну, а потім?

— Що-ж потім? Потім була я там якийсь час і поїхала до дому.

В тій хвилї заступник прокуратора встав до половини і опер ся неприродно якось ліктем о пульт.

— Хочете може поставити питанє? — спитав предсїдатель, а на потверджаючу відповідь заступника прокуратора, рухом руки вказав йому, що він може питати.

— Я хотїв би вам дати одно питанє: чи обвинувачена була передше знакома з Симоном Картінкіним? — спитав заступник прокуратора, не дивлячи ся навіть на Маслову.

І задавши питанє, затис зуби і нахмурив ся.

Предсїдатель повторив питанє. Перестрашена Маслова глядїла на прокуратора.

З Симоном? Я знала ся. . . сказала вона.

Я хотів би знати, якого то рода було знакомство. Чи обжалувана часто видала ся з Картінкіним?

— Якого рода було знакомство? Він мене брав до гостий ,а се не знакомство, — неспокійно говорила Маслова, не зводячи очий то з предсїдателя ,то з прокуратора.

— Я хотів би знати, чому Картінкін брав все Маслову, а не иньші дївчата? — зажмуривши́сь, з легким мефістофельским усьміхом, спитав заступник прокуратора.

— Я не знаю. Звідки я можу знати? — відповідала Маслова, зі страху оглядаючись довкола і спиняючись на хвилю на Нехлюдові. — Кого хотів, того брав.

“Що, чи може пізнала?” — зі страхом подумав Нехлюдов, чуючи, що кров бє йому до голови. Та Маслова в ту мить відвернула ся і знов впялила очи в прокуратора.

— Отже обжалувана твердить, що вона не була у близших зносинах з Картінкиним? Дуже добре! Я не маю нїчо більше питати.

І заступник прокуратора зняв локоть з пульта і став щось записувати. В дійсности він нїчого не записував, а лиш обводив пером вже давнїйше написане. Та він йшов тут за примірои иньших прокураторів і адвокатів, що поставивши яке зручне питанє, нотували собі арґументи, що опісля в промові мали служити за оружє против противника.

Предсїдатель не звернув ся зараз до обжалованої, тому, що питав якраз того члена трибуналу в очках, чи він годить ся на поставленє питань, що вже були наперед приготовлені і виписані.

— Що-ж було далї? — питав предсїдатель Маслової.

— Приїхавши до дому, — говорила вже сьмілїйше Маслова, вдивляючи ся в предсїдателя, — я лягла спати. Лиш я заснула, а наша служниця Берта будить мене: “Іди — каже, — твій купець знов приїхав” Тут **він**, — вона знов з видним страхом вимовила то слово: **він**, — **він** хотів післати за вином та гроші у нього вийшли. Тодї він післав мене до себе до готелю і сказав, де гроші і кілько взяти. Я й поїхала.

Предсїдатель, що шептав щось на ухо тому членови трибуналу, що сидів по лївім боцї і не чув того, що говорила

Маслова, повторив її послїдні слова, щоб показати, що він усе чув.

— Ви поїхали. Ну і що-ж? — сказав він.

— Я приїхала і зробила так, як він казав: пішла під нумер. Але не сама пішла, а закликала і Симона Михайловича і її, — сказала Маслова, вказуючи на Бочкову.

— Вона бреше, я не входила до нумеру, — зачала Бочкова, але її утихомирили.

— При них взяла я чотири банкноти по десять рублїв, — захмурившись і не дивлячись на Бочкову, говорила далї Маслова.

— Ну, а не замітила обжалувана тодї, як брала рублї з куфра, кілько там було гроший? — запитав знов прокуратор.

Маслова задрожала, як лиш прокуратор до неї заговорив. Вона не знала чому, але чула, що він її ворів.

— Я гроший не рахувала, але виділа що були сторублеві банкноти.

— Отже обжалувана виділа сторублївки? — Я більше не маю що питати.

— Ну, що-ж привезлисьте гроші до дому? — питав далї предсїдатель глядячи на годинник.

— Привезла.

— Ну, а потім? — спитав предсїдатель.

— А потім він знов взяв мене з собою до готелю, — сказала Маслова.

— Ну, і як же ви дали йому в коняку порошок?

— Як дала? Всипала порошок в коняк і дала.

— На що-ж ви дали?

Вона не відповідаючи, тяжко і глубоко вздохнула.

— Він не пускав мене від себе, — за хвилю сказала вона. — Я змучила ся з ним і вийшла трохи на коридор прохолодити ся і кажу до Симона Михайловича: "Та щоби він вже раз пустив мене! Я так змучила ся!" А Симон Михайлович каже: "Він вже і нам надоїв добре, та хочемо дати йому порошків на сон; він засне, та й ти собі поїдеш". Я кажу: "добре!" Я думала, що той порошок нїчо не пошкодить. І Симон Михайлович дав менї паперець. Я увійшла в кімнату,

а він лежав за параванчиком і зараз казав дати собі коняку. Я взяла зі стола фляшку, наляла дві чарки, собі і йому, до його чарки всипала порошок і дала йому.

— Ну, а звідки у вас взяв ся перстень? — спитав председатель.

— Перстень він сам мені подарував.

— Коли-ж він вам його подарував?

— А як ми приїхали з ним до готелю, я хотіла відходити ,а він ударив мене по голові і зломив гребінь. Я розсердилась і хотіла таки зараз від'їзджати. Тоді він взяв перстень з пальця і подарував мені його.

Заступник прокуратора знов встав і з фальшиво-наївним виглядом попросив предсідателя о дозвіл поставити ще пару питань, а коли предсідатель згодив ся, він спитав:

— Я хотівби знати, як довго була обжалувана в готелю разом зі Смєлковим?

Маслова знов застрашила ся і неспокійно водячи очима то на предсідателя, то на прокуратора, скоро сказала:

— Як довго я там була, не тямлю.

— Ну, а не пригадує собі обжалована, чи не заходила вона, вийшовши від Смєлкова, ще до якого иньшого льокалю в готелю:

Маслова задумала ся.

— Так! я ходила до сусідної порожної кімнати, — відповіла вона.

— І чого-ж ви там ходили? — спитав прокуратор, звертаючись просто до обжалуваної.

— Я хотіла поправити на собі убранє і заждати на фякра.

— А чи Картінкін був в тій кімнаті разом з обжалуваною, чи ні.

— Він також був.

— І чого він там ходив?

— Лишив ся ще коняк купця і ми його разом випили.

— А, разом випили. Дуже гарно.

А бесідувала обжалована з Симоном? і про що йшла розмова?

Маслова знов нахмурила ся, спаленіла і скоро сказала:

— Що я говорила? Я не знаю. Що хочете, то й робіть зі мною. Я не винна, то все, що маю сказати. Я нічого не говорила. Впрочім я вже все сказала, що мала сказати.

— Я не питаю вже більше о нічо, — сказав прокуратор, і неприродно піднявши плечі, став записувати до своїх нотаток, що Маслова признала ся до того, що була в окремій кімнаті разом з Картінкіном.

В сали стало тихо.

— Ви не маєте нічого вже сказати?

— Я вже все сказала, — відповіла Маслова, вздохнувши, і сіла на своє місце.

Предсїдатель записав щось в паперах, вислухав то, що до уха сказав йому член трибуналу з лївого боку, а потім заявив, що перериває на десять мінут розправу і вийшов з салї.

Балачка між предсїдателем а високим, бородатим, милого погляду членом по лївій стороні, була про хронїчний, хоча не серіозний, непорядок жолудка наслїдком чого послїдний заживав відповідного лїку. І для сеї власне причини на його просьбу перервано розправу.

За суддями встали і присяжні і адвокати і сьвідки і з сьвідомостю того, що вже часть роботи зроблена, ходили то сюди, то туди.

Нехлюдов вийшов до кімнати і сїв там коло вікна.

XII.

Так, то була Катюша! —подумав собі Нехлюдов і думки його полинули в минувше.

Перший раз побачив Нехлюдов Катюшу тодї, коли він був на третїм курсї унїверситету і працюючи над своїм твором о ґрунтовій посїлости, переживав лїто у своїх тїток. Звичайно жив він лїтом зі своєю матїрю і сестрою в маєтку матери недалеко Москви. Та того року сестра його вийшла замуж, а мати виїхала на воду за границю. Нехлюдов же мав писати свій твір і рішив ся пережити лїто у тїток. У них, в їх селї,

було тихо, не було жадних забав; тітки любили свого сестрінка і будучого їх спадкоємця, а він любив їх, любив їх старомодне і просте житє.

Того літа переживав Нехлюдов той одушевлений стан, коли молодий чоловік зачинає розуміти житє сам, по свому, а не по чужим вказівкам, коли зачинає розуміти ролю чоловіка в житю і видить можливість безконечного совершеня свого духа і цілого сьвіта; і віддає ся тому не лиш з надією, але з повним пересьвідченєм, що він дійде до того, що собі укладає в своїй голові. Того року ще на університеті прочитав Нехлюдов "Социяльну Статику" Спенсера і гадки Спенсера о ґрунтовій посілости зробили на нього вражінє передовсім тому, що він сам був сином властительки великих посілостий ґрунтових. Батько його не був богатий, але мати дістала віна 10 тисяч десятин землї. Він тодї по раз перший порозумів несправедливість приватної власности землї, а будучи таким чоловіком, котрому жертва ізза моральних вимог робила приємність, рішив не користати зі свойого права власности і віддав ту землю, що її дістав по батькови, мужиками. На сю тему писав він свою розвідку.

Житє його на селї у тїток йшло так: він вставав дуже рано, нераз і о 3-ій годинї і ще перед сходом сонця йшов до ріки купати ся і вертав до дому, коли ще роса лежала на траві і цьвітах. Випивши каву, сїдав писати свою розвідку, або жерела до неї, але часом місто читати і писати, він виходив з дому і ходив по полях і лїсах. Перед обідом він клав ся спати в садї, потім підчас обіду розсьмішував тїток своїми жартами, потім їздив трохи верхом, або возив ся в човнї, а вечером знов читав, або розкладав тїткам пасіанс. По ночах він часто не спав, — се случало ся звичайно тодї, коли сьвітив місяць, — і ходив нераз цїлу ніч по садї зі своїми мріями і гадками.

Так пережив він щасливо і спокійно цїлий місяць у тїток, не звертаючи уваги на ту чорнооку покоївку-вихованицю Катюшу.

Нехлюдов, вихований під опікою матери, був ще в 19 лїт зовсім невинний. Він і не думав про женщину инакше, як лиш про законну жену. А всї женщини, що не могли бу-

ти в його понятю його жінкою, були йому не женщини, а люди. Та лучило ся якось що приїхали до тїток на Вознесенє гості: сусїдка з дїтьми, з двома панночками, сином-ґімназистом і з молодим малярем, що гостив в їх домі.

По чаю стали молоді бавити ся в садї лапанки. В забаві брала участь також Катюша і стало ся так, що Катюша з Нехлюдовим мали разом утїкати. Нехлюдов був завсїгди радий бачитись з Катушею, але нїколи нїчого більше не посвятив для неї як лише згадав про ню.

— Не зловлю я їх обох хіба що попадають — сказав веселий артист, який міг скоро бігати, і якого обовязком було не допустити до того щоб утїкаючі хватились за руки.

— Ох, ти можеш бути певний, що зловиш їх. Раз, два, три."

Вони плеснули долонями три рази. Катюша прямо не могла здержатись від сьміху коли ховала ся з Нехлюдовим по ріжних місцях і хватаючи його велику руку своєю малою ручкою — стискала її і бігла на ліво — шелестячи своєю покрохмаленою спідничкою.

Нехлюдов міг скоро бічи і не хотів за нїщо в сьвітї аби артист переміг його, тому отже він біг як мога найскорше. Коли обглянув ся, він зобачив що артист доганяє Катюшу,та вона могла добре бічи своїми молодими ніжками і все таки бігла на ліво. Недалеко напроти них були корчі бозу, який був метою, поза який нїхто не смів вже бічи. Катюша дала знак Нехлюдову, що там мають хватитись за руки.

Він зрозумів знак і побіг другим боком кльомба, щоб за корчами зійти ся з нею. Але тут за корчами був якийсь рів, що заріс кропивою; він піткнув ся, упав в кропиву та опарив ся і обмочив ся в росу, але зараз встав і сьміючись вибіг на чисте місце.

Катюша з веселим усьміхом і чорними. як терен, очима бігла йому на стрічу. Вони збіглись і зловили ся руками.

— Ви певно добре попарили ся — сказала вона тяжко віддихаючи і усьміхаючись та дивлячись на него в хвилї коли своїми свобідними руками поправляла свою косу.

— Я і не знав що тут рів, — сказав він усьміхаючись і не випускаючи її руки зі своєї.

Вона прихилилась до нього і він сам не знаючи як, нахилив ся до неї лицем; вона не противила ся і він стис сильнійше її руку і поцілував в уста.

— Дайте-ж спокій! — сказала вона і вирвавши від нього руку побігла до товариства. По дорозі урвала ще дві вітки усихаючого вже білого бозу і холодила ним своє розігріте лице і ще раз обернулась і подивила ся на него а опісля скоро вимахуючи руками — вона прилучилась до бавлячих ся товаришів і товаришок.

Від того часу відносини межи Нехлюдовим і Катюшею змінили ся на сердечнійші, на такі, які бувають між невинним молодим чоловіком і молодою невинною дівчиною, котрих серця притягають ся взаїмно.

Як лиш Катюша увійшла в кімнату, або коли лиш Нехлюдов здалека видів єї білу запасочку, йому усе ставало веселійше, интереснійше, житє набирало иньшого значіня для нього. То само відчувала і вона. І не лиш сама присутність і близкість Катюші робила вражінє на Нехлюдова; вже то само, що Катюша жила на сьвіті, було щастєм для нього, а то само для Катюші. Чи одержав Нехлюдов неприємне письмо від матери, чи не йшло йому з його твором, чи мав він яку иньшу гризоту, то лиш пригадав він собі Катюшу і увидів її, то увесь сум минав.

Катюша мала много до роботи, але вона звичайно робила, що до неї належало, і читала свобідними хвилями. Нехлюдов давав їй Достоєвского і Турґенєва. Їй найбільше подобало ся Турґенєва "Затишє". Розмовляти їм приходило ся часто, при стрічах на коридорі, на подвірю, на бальконі, а часом також в кімнаті старої покоївки тіток, Матрени Павловни, з котрою разом жила Катюша. І та розмова в присутности Матрени Павловни була їм ще наймилійша. Розмова сам на сам не йшла їм так добре. Їх очи зараз говорили що иньшого, що було о много важнійше від того, що говорили уста. Вони якось соромили ся і розходили ся.

Такі відносини були між ними за цілий час першого побуту Нехлюдова у тіток. Тітки замітили се, настрашились і навіть виписали про се за границю княгині Олені Івановній, матери Нехлюдова. Тітка Мария Івановна боялась того, щоби

Димитрій не прийшов до близших зносин з Катюшею. Але її страх був без причини. Нехлюдов, сам не знаючи того, любив Катюшу, як любять невинні люди і його любов була головно охороною від упадку так для нього, як і для неї. Він не лиш, , що не чув тілесного потягу до неї, але сама гадка про можливість таких зносин з Катюшею була йому страшна. А коли поетична Софія Івановна бояла ся, щоб він при своїм рішучім характері, полюбивши Катюшу не схотів з нею женити ся без огляду на єї положенє і походженє, — то се мало о много більше підстав.

Єсли би Нехлюдов був сьвідомий своєї любови до Катюші, а особливо, єсли би лиш тїтки зачали його переконувати, що він не повинен і не може женити ся з тою дївчиною, то могло би було легко прийти до того, що він при своїм характері не зважав би на нїчо, а лиш оженив би ся з Катюшею, ідучи за голосом свого серця. Але тїтки не говорили йому про се нїчого і він відїхав, не прийшовши до сьвідомости своєї любови до Катюші.

Він був переконаний, що його почутє до Катюші то лиш одна з тих появ, що наповняла тодї його єство. Він мислив що то лиш таке радістне відчутє житя, яке поділяє з ним разом Катюша!

Коли вже він від'їзджав, а Катюша стояла з тїтками на ґанку і глядїла на нього своїми чорними, повними сльоз і трошки зизими очима, він відчув, що покидає щось гарного, дорогого, що йому вже нїколи не вернеть ся. І йому стало важко на серцю.

— Бувайте здорові, Дмитрію Івановичу, — сказала во- він до неї, сїдаючи в повозку.

— Бувайте здорові, Дмитрію Івановичу, — сказав на своїм приємним мягким голосом і задержуючи сльози, що котили ся їй з очий, побігла до сїний, де могла наплакати ся доволї.

XIII.

Через три роки не видїв ся Нехлюдов з Катюшою. І побачив ся з нею аж тодї, коли його іменовали офіциром і

вислали до армії. Він заїхав по дорозї до тїток, але то не був вже той чоловік, що три роки тому назад.

Колись був то чесний чоловік, готовий до всякого пожертвованя для кождої доброї справи; тепер був то лиш зіпсований еґоїст, що любив лиш своє вдоволенє, свою розкіш. Тодї сьвіт Божий був йому тайною, яку він з цїлим огнем молодости старав ся розгадати; нинї було йому в житю всьо просте і ясне, залежне від тих умовин житя, в яких він находив ся. Тодї конечне йому було стикати ся з природою і з людьми, що мислили і відчували (фільозофами і поетами); а тепер природа не робила на нього вражіня, а скорше займав ся він людскими урядженями і жив зі своїми товаришами. Тодї женщина була йому чимсь таємничим і принадним, а іменно принадним тою своєю таємничістю; тепер значінє женщини, кождої женщини, — крім його своячок і жінок приятелів, — було дуже ясне: женщина видавала ся йому лиш предметом розкоші. Давнїйше не потребував він гроший і не брав навіть третьої части того, що давала мати; тодї зрік ся він маєтку по батькови і віддав його мужикам; тепер і тих 1.500 рублїв на місяць, які він діставав від матери, не вистарчали йому і він мав навіть неприємні перепалки з матірю ізза гроший. Тодї вважав він свої правдивим я свого духа; нинї його я була сьвідомість фізичного здоровя і сили.

І вся та страшна переміна зайшла в нїм від того, що він перестав вірити собі, а став вірити другим тому, що жити по власним пересьвідченям було дуже тяжко; бо живучи своїми пересьвідченями, треба було рішати ріжні питаня на некорисць свойого животинного я що шукає лекших розкоший; а вірячи другим не треба було нїчого рішати, бо всьо було рішене, і то против духового я, а на корисць животинного. — Мало того, — коли-б він був вірив лиш собі і поступав по своїм гадкам його осудили-би люди, а так коли він став жити поглядами других, його всї хвалили.

Так, коли Нехлюдов роздумував, читав, говорив о Бозї, правдї, богатстві, бідности ,цїле окруженє казало, що то зовсїм не на місцї, що він себе тим лиш сьмішить, а мати і тїтка називали його за то з добродушною іронїєю notre cher philosophe коли-ж він займав ся читанєм романів, розповідав

сороміцькі анекдоти, їздив до французького театру на сьмішні водевілї і весело розповідав їх зміст приятелям, всї хвалили його і ще більше заохочували. Коли він уважав за відповідне обмежити свої потреби та носив старий плащ і не пив вина, всї уважали його диваком і ориґіналом, — коли він тратив більші суми на уряджене польованя, або на незвичайну, розкішну обстанову свого помешканя, — тодї всї хвалили його артистичний смак і давали ще ріжні дорогоцінні подарки. Коли він був вповнї невинним і хотів лишити ся таким аж до своїї женитьби, то родина бояла ся о його здоровлє, а навіть мати не огірчила ся тим, а радше врадувалась, коли довідала ся що він став вже правдивим мужчиною і відбив якусь француженку у свого товариша. За то без страху не могла подумати княгиня-мати про той епізод з Катюшею і про то, що Нехлюдов міг з нею оженити ся.

Також і тодї, коли Нехлюдов дійшов до повнолїтности і віддав той невеликий маєток, що його дістав по батькови, мужикам, тому, що уважав несправедливим посїдати землю мати його і свояки по просту остовпіли і від того часу переслїдували його все докорами і насьмішками. Йому безвпинно розповідали всї, що ті мужики, що дістали ту землю не лиш не розбогатїли, але завели у себе три шинки, розпіячили ся зовсїм і перестали працювати. Коли-ж Нехлюдов поступив в ґвардейский полк і раз тільки протратив в карти,що мати мусїла аж рушити покладний капітал, то се майже її не огірчало. Та-ж се чей же належало до доброго тону.

З початку Нехлюдов боров ся, але боротьба була тяжка. То, що він у своїй груди вважав добрими, другі вважали злим, і навиворіть, що він вважав злим, другі вважали добрим. І скінчило ся тим, що Нехлюдов піддав ся, перестав вірити собі, а повірив другим· Початками було се йому якось не мило, але то прикре чувство не тревало довго і скоро лиш Нехлюдов став курити і пити вино, йому зробило ся навіть дуже приємно.

І Нехлюдов зі своєю пристрастною натурою кинув ся цїлий в те нове житє і приглушив в собі той другиюй голос, що ставляв инщші вимоги до житя. Зачало ся то від його пе-

реїзду до Петербурга, а закінчило ся вступленєм до військової служби.

В тій періоді житя відчував Нехлюдов якусь бішену радість, що освободив ся від всїх моральних заборон, які він собі перше ставив і находив ся цїлий час в хронїчнім станї еґоістичного божевіля.

В такім станї находив ся і тодї, коли заїхав до тїток.

XIV.

Нехлюдов через те заїхав до тїток, що посьпіваючи за своїм полком, міг собі вибрати дорогу як раз через їхнє село і тому, що се вони його дуже просили, та найбільше ізза того, щоб побачити Катюшу. Може в глубинї душі були вже у його погані замисли супротив неї нашептані йому його роз нузданим тепер зьвірячим чоловіком, но сьвідомости сих замислів він не мав, а йому хотїло ся просто побути в сих сторонах, де колись так мило жило ся, і побачити сьмішних троха, но милих, добрячих тїток, що не показуючи сього завжди любили і одушевляли ся ним, і побачити Катюшу, що такі милі спогади по собі лишила.

Приїхав під конець марта, в страстну пятницю, в саму розкаль, а дощ так прав його, що приїхав до нитки промочений і ззяблий, за те жвавий і енерґічний, яким в той час все чув ся. „Чи вона ще у них?” гадав він заїзджаючи на старенький панський двір обведений муром, заваленй струченим з дахів снїгом. Він ожидав єї, що на його дзвінок, вибіжить вона на ґанок, але на присїнках, що вели в жіночі комнати, показали ся дві босі, підошняті баби, що знать змивали підлогу. Не було єї і на парадному ґанку, вийшов тільки Тихон, який в фартусї також — видко — заходив ся коло порядків. В передню вийшла Зофія Іванівна в шовковому платю, в чіпци.

— От я радуюсь, що ти приїхав — казала Зофія Іванівна, цїлуючи його. — Маша щось нездужає, зморила ся в церкві. Ми причащали ся сьогоднї.

— Здорові були тето Зоню — витав ся Нехлюдов цїлуючи руки Зофії Іванівни — вибачайте, я мокрий.

— Іди в свою кімнату. Ти справді цілком змок. Але-ж вуси у тебе!.·. Катюша! Подай йому каву, а скоро...

— Я зараз — промовив з коридора знаємий милий голосок. І серце Нехлюдова радісно тьохнуло. „Тут!" І наче сонце виглянуло зза хмар. Нехлюдов весело пішов за Тихоном в свою давну кімнатку передягнути ся.

Нехлюдову бажало ся поспитати в Тихона про Катюшу, — що вона, як її живеть ся, чи не збирає ся за муж? Та Тихон був повний пошани і строгий, при тім так напосів ся поливати на руки воду до вимиваня що Нехлюдов не зважив ся запитати про Катюшу і тільки питав ся про його онуків, про„ жеребця братанка"' і надвірного пса Полкана. Всі були живі, здорові крім Полкана; той сказив ся тогід.

Ледви скинув мокре одінє і став передягатись, почули ся бистрі кроки і стук до дверий. Так ходила і стукала ся тільки вона.

Він накинув на себе мокрий сюртук і підійшов до дверий.

— Війдіть!

То була вона, Катюша. Все та сама, хиба ще милійша ніж ранійш. Так само підіймала очи, ті всьміхаючі ся, наївні ,трошка зизі, чорні оченята. Як колись, так і тепер була в чистій білій запасці. Вона принесла від тіток що тільки розгорнений з паперу запашний кусник мила і два ручники: довгий російський а другий волохатий. І мило ще ніким невживане, з відтисками букв, і ручники і сама вона — усе те було однаково чисте, сьвіже, непочате, миле. Роскішні, тверді, рожеві єї губи на його вид складали ся так як перше, до радісної усьмішки.

— З приїздом*) Дмитре Івановичу! — ледви промовила вона і личко єї облило ся румянцем.

— Здорова була... здорові були — не знав чи "ти", чи "ви" до неї казати і покраснів так як вона. — Живі здорові?

— Спасибі·.. От тіточка прислала вам ваше улюблене, рожеве мило на столику, а ручники на спинці крісла.

— У них є своє — заступаючись за незалежність гостя

*) Так витають в Росії приїзжих.

сказав Тихон і вказав на розтворену з срібним віком коробочку Нехлюдова повну фляшок, щіточок, помад перфум і всяких тоалєтових припасів.

— Подякуйте тіточці. Який же я радий, що приїхав — сказав Нехлюдов чуючи, що на дні души у нього робить ся ясно і солодко , як колись.

Вона тільки всьміхнула ся в одвіт на сї слова і вийшла.

Тїтки, що все любили Нехлюдова, на сей раз стрічали його з більшою втїхою, нїж звичайно. Він-же їхав на війну, де міг бути ранений, а то і вбитий. Се їх зворушувало.

Нехлюдов уложив собі так,. що не довше буде у тїток, лиш одну добу, але побачивши Катюшу пристав на те, щоб сьвяткувати у них великдень, бо і так всего два днї до великодня. От і післав зараз телеґраму свому приятелеви і товаришу Шенбоку, що не з'їде ся з ним в Одесї, як було умовлено, тільки запрошує його до своїх тїток.

І від першого дня ,як тільки побачив Катюшу, збудило ся в нїм давне чувство до неї. Як перше, він не міг не зворушитись дивлячись на єї білу запаску, не радуватись чуючи єї кроки, єї голос, єї сьміх, не міг без нїжности глянути в єї чорні як терен, вохкі очи, особливо як вона усьміхала ся, а ще більше як вона при стрічі з ним паленїла. Він чув, що влюблений в нїй, та не так, як перше, коли ся любов була для нього тайною і він сам не важив ся сказати собі, що єї любить і коли вірив, що раз тільки можна любити; тепер він був влюблений знаючи се і радуючись сим, знав на жаль, хоч і не хотів признати ся, в чім ся любов полягає, тай що з неї може вийти.

В Нехлюдові, як у всїх людях були два чоловіки: один — душевний, шукаючий для себе лиш такого щастя, котре булоби щастєм і для других, а другий — зьвірячий чоловік, що побивав ся за своїм тільки щастєм і для того щастя готов був жертвувати щастє усего сьвіта. В часї його божевілля, еґоїзму, викликаного в нїм через петербурґське і військове житя, звірячий чоловік цїлком володів в нїм прогнавши на ново те, що чув колись до неї, душевний чоловік підняв голову і випімнув ся за свої права. І в Нехлюдові через сї

два дні до великодня без перерви ішла внутрішна боротьба, з котрої він не здавав собі ясно справи.

В глубині душі він знав, що тра йому їхати, що нічого тепер лишати ся у тіток, знав, що з сего нічо доброго не вийде, але притім, якось так любо, так мило було йому, що він не доводив того до своєї сьвідомости.

Вечером в суботу, в передодень Воскресеня піп з дяком і дячком — як казали — на силу проїхавши на санях по калюжах і землї сї три верстві, які ділили церков від тїтчиного дворика, приїхали відправити утреню.

Нехлюдов з тїтками і прислугою, безперестанно споглядаючи на Катюшу, що стояла в дверех і підносила кадило, був на цілій утрені, похристовував ся з сьвящеником і з тїтками і хотів уже іти спати, аж в тім почув, що Матрена Павлівна, стара горнична Марії Іванівни враз з Катюшею збираєть ся іти з церков. "Поїду і я" — подумав він.

Чи возом, чи саньми, однако тяжко було дістати ся до церкви, тому Нехлюдов казав собі осідлати верхівця прозваного "братанок жеребець" і замісць лягти спати, одів ся в блискучий мундір, поверх надяг плащ і поїхав на випасенім, тяжкім кони у пітьмі, по баюрах і снігу к церкві.

XV.

Ся утреня лишила ся для Нехлюдова на ціле житя одним з живіщих і найкращих споминів.

Як він серед чорної пітьми, серед котрої лиш десь не десь сьвітлив ся сніг, чалапкаючи по воді в'їхав на кони, що при виді засьвічених довкола церкви каганців стриг вухами — служба вже зачала ся.

Мужики пізнавши сестрича Марії Іванівни, провели його на сухе місце, щоб зліз з коня, а коня узяли привязати і повели Нехлюдова в церков. Церков була набита святочно вбраним народом.

Праворуч — мужики: старі в кафтанах домашньої роботи, в личаках і чистих, білих онучах і молоді в нових сукняних кафтанах підперезаних колїровими поясами, в чобітьох. Ліворуч — баби в червоних шовкових хустках, плюшових юбках з яркими колїровими рукавами: синіми,

зеленими, пестрими, в черевиках з підківками. Скромні старенькі баби в білих платках і сїрих кафтанах і стародавнїх юбках, в черевиках або нових ходаках стояли позаду них; між одними і другими стояли причепурені, з помазаними головами дітваки. Мужики хрестили ся і віддавали поклони телепаючи волосєм, жінки, особливо старі — вдивлені полинялими очима в одну ікону обставлену сьвічками кріпко притискали зложені пальцї до платка на голові, до рамен, до живота і пошіптуючи покланяли ся, то падали на колїна. Дїти за старими і собі молили ся пильно, як на них дивили ся. Золотий іконостас цїлий горів від сьвічок обставлених докола золочених грубих поставників. Павук*) весь обставлений сьвічками, на крилосах сьпівали дяки і охотники ревучим басом то тонким хлопячим дишкантом.

Нехлюдов протиснув ся наперед. В серединї стояла аристократія: дідич з жінкою і сином в куртї матроза, становий, телеґрафіст, купець в чоботьох, старшина з медалями і праворуч від амвона, позаду за дідичкою, Матрена Павлівна в селезнистій, лїльовій сукнї і в білім шалику з лямівкою і Катюша в білому платю з збірочкама в стану, з голубим поясом і червоною биндою на чорній головцї.

Усе було сьвяточне, торжественне, веселе і прекрасне: і сьвященики в ясних, сріблистих з золотими хрестами ризах і діякон і дячки в сьвяточних сріблистих то злотих стихарях і прибрані охотники-сьпіваки з вимащеним волосєм і веселі, поскочні мельодиї празничних пісень і безперестанне благословенє народа сьвящениками трираменними сьвічами, прибраними квітами і раз в раз повтаряючі ся оклики: Христос воскресе! Христос воскресе! Усе було прекресне, та краща від всего була Катюша в білому платю, голубому поясочку, з червоною биндою на чорній головцї і блискучими від зворушеня очима.

Нехлюдов чув, що вона бачила його не обзираючись. Се пізнав він, коли близько біля неї переходив перед вівтар. Властиво не мав їй що сказати, та йому хотїлось будь що заговорити і він шепнув.

*) Сьвічник завішений на серединї церкви.

— Казала тітка, що розговієть ся після пізної служби божої.

Молода кров, як все від його погляду залила усе миле личко і чорні очи; всьміхаючись радісно, наївно підіймаючи в гору очи, спинила їх на Нехлюдові.

— Я знаю, — сказала вона усьміхаючись далї.

В ту хвилю дячок з мідяною пушкою пробираючись проміж народ минаючи Катюшу, торкнув єї невважно полою стихаря. Він очевидно з пошани до Нехлюдова обминав його, а Катюшу торкнув. Та Нехлюдову дивно було, чому сей дячок не розуміє, що все що ту є і скрізь на цілім сьвітї — є тільки для Катюши, що всего можна не цінити, тільки не Катюшу, бо вона — центр усего. Для неї блестїло золото іконостаса, горіли всї єї сьвічки на павуцї і в сьвічниках, для неє то були сї радісні сьпіви: Пасха Господня, радуйте ся людіе". І все, що тільки гарного було на сьвітї, усе було для неї. Так гадав Нехлюдов споглядаючи на єї гнучкий стан, на білу сукню з збірочками, на безгранично радісне єї личко котре йому просто казало: що звенить у твоїй души, те саме і в моїй.

В перерві між ранньою, а пізною службою божою Нехлюдов вийшов із церкви. Народ розступав ся перед ним і кланяв ся йому. Дехто пізнав його, а другі питали: хто се такий? В притворі задержав ся. Старцї обступили його, він роздав дрібні гроші, які мав при собі і зійшов по східцях.

Розсьвітало ся вже на стілько що було видно, але сонце не сходило ще.. На могилках довкола церкви розсїв ся народ. Катюша лишила ся в церкві, а Нехлюдов дожидав єї.

Народ все виходив, стукаючи гвіздками по плитах, сходили по східцях і розсипали ся по цвинтару.

Старий, старезний пукорник, Марії Іванівни, трясиголова пристав коло Нехлюдова, похристосував ся, а його подруга, старушка з поморщеним підбородком, з шовковим шаликом на шиї, виняла з хустини жовте, шафраном крашене яйце і подала Нехлюдову. А тут підійшов молодий, усьміхнений мускулярний мужик в новому жупанї і зеленому чересї.

— Христос воскресе — промовив сьміючись очима і

приблизивши ся до Нехлюдова дихнув на нього тим особливим мужичим задухом і ласкотаючи його своєю пелехатою борідкою, тричі поцілував його в самі уста своїми твердими, здоровими губами.

В сю хвилю, як Нехлюдов цілував ся з мужиком і брав від нього темно цинамонову крашанку, показала ся селезниста сукня Матрени Павлівни і мила, чорна головка з червоною биндою.

Катюша зараз горою понад голови прохожих заглянула його і він бачив, як її личко засіяло.

Вийшли обі з Матреною Павлівною на поріг притвора і пристали, щоб роздати милостиню. Жебрак з червоною, загоєною болячкою замісць носа, підійшов до Катюші. Вона виняла для нього щось там з платка, подала йому і підійшла д ньому без найменьшого обриджeня, навпаки: її очи сіяли радістю і вона тричі поцілувалась з ним. І в сю хвилю, як вона цілувала ся з жебраком, її очи стрінули ся з поглядом Нехлюдова і наче запитали: добре вона робить?

“Так, так люба, усе гарно, прекрасно, мило.”

Вони зійшли по східцях і він приблизив ся до неї. Не хотів христосувати ся, тільки бажалось йому бути близько коло неї.

— Христос воскресе! — сказала Матрена Павлівна, нахиляючи голову і всьміхаючись в такім тоні, що говорив що сьогодні усї рівні, і обтерши губи винятим зпід пахи платком, протягла їх до поцілуя.

— Во істину, — відповів Нехлюдов цілуючись.

Він оглянув ся за Катюшею. Вона спаленіла і в ту же хвилю приблизилась до нього.

— Христос воскресе, Дмитре Івановичу.

— Воістину воскресе — відповів. Поцілували ся двічи і наче призадумались, чи треба і третий раз цілуватись, і наче порішивши, що треба, поцілували ся в третє і осьміхнули ся.

Ви не підете до сьвященика? спитав Нехлюдов.

— Ні, Дмитре Івановичу, ми тут посидимо — сказала Катюша тяжко, наче по приємній праці усею грудю зітхаючи і заглядаючи йому прямо в очи своїми покірними, диви-

чими, залюбленими, трошечки зизими очима.

В любови між мужчиною, а жінкою приходить все одна хвиля, коли ся любов досягає зеніта, а тоді нема в ній сьвідомости, розсудку, змисловости. Такою хвилею була для Нехлюдова ся ніч Христового Воскресеня. Як він тепер згадував Катюшу, то з всіх моментів, ся одна хвиля прислонювала йому всї иньші спомини. Чорна, гладка, лискуча голова, біле платє з збірками, що так легко обіймало єї стан, і єї дївочі, невисокі груди і румянець і ті мяхкі, палкі, чорні очи і в цілім єї єстві дві головні риси: дївоча непорочність і любов не тільки до нього — він знав се — але любов до всїх і до усего не лиш гарного, кілько його є на сьвіті, але і до того жебрака, що з ним вона поцїлувалась .

Він знав, що в ній була ся любов, бо відчував єї він самий тої ночи, того ранка і відчував, що у сій любві він зливав ся з нею в одно.

Ах, як би то усе було спинило ся на сьому чувстві, яке було в ту ніч. "Так, уся та страшна подія скоїлась вже після сеї ночі Сьвітлого Воскресеня Христового" — думав він тепер, сидячи при вікнї в кімнатї присяжних.

XVI.

Вернувши з церкви, Нехлюдов розговів ся*) з тїтками і для покріпленя — привчившись до сього в полку — випив горілки і вина і пішов в свою кімнату, а там і скоро заснув нероздягнений навіть. Розбудив його стукіт до дверий. По стуканю пізнав, що се була вона, тож підняв ся протягаючись і протер очи.

— Се ти Катюша? Війди, — сказав і встав.

Вона відхилила двері.

— До стола просять — сказала.

— Я зараз — відповів він і взяв гребінь, щоб причесати волосє.

Вона хвилину простояла. Він замітив се і кинувши гребінь, подав ся до неї. Но миттю повернулась вона і відійшла своєю лехкою, бистрою ходою.

— Що за дурак з мене — сказав собі Нехлюдов — що я єї пустив.

І бігцьом дігнав її на коридорі.

Чого хотів від неї, він самий не знав, Але здавало ся йому, що як вона війшла в його кімнату, то йому тра було зробити те, що всї при такій нагоді роблять, а він сего не зробив.

— Катюша, чекай — сказав він.

Оглянулась.

— А вам чого? — сказала і затримала ся.

— Нічого, тільки. . .

І на силу, не забуваючи, як роблять другі в таких случаях, він обняв Катюшу за стан.

— Не годить ся, Дмитре Івановичу, не годить ся — промовила паленїючи аж до слїз і своєю твердою, сильною рукою відвела його руку.

Нехлюдов пустив її і йому стало на хвилю ніяково, стидно, а навіть став гидитись сам собою. Повинен був слухати сего чувства, повинен був поняти, що се збентежене, ся стидливість то власне кращі чувства в його души пробили ся в сю хвилю на верх, але щож погадав собі, що се його недотепність з нього промавляє, що треба робити, так роблять всї.

Він дігнав її другий раз, обняв знов єї стан і поцілував в шию. Сей поцілуй був вже цілком не такий, як ті два поцілуї: один помимовільний за корчем бозу і другий сьогоднї ранком в церкві. Сей був страшний і вона се почула.

Він прийшов у столову. Прибрані тїтки, лїкар і сусїдки сидїли і закусували. Усе те було звичайне, але в Нехлюдовій души була буря. Він не розумів, що до нього говорили, відповідав не до речі і думав тільки про Катюшу згадуючи вражінє останнього поцїлуя, як дігнав єї на коридорі. І нї о чім другім не міг думати. Як вона входила в кімнату, він не дивлячись на неї, чув цїлим своїм єством єї присутність і аж тра було силуватись щоб не глядїти на неї.

Після обіда він зараз встав і пішов в свою кімнату і довго ходив по нїй сильно зворушений прислухуючись до кожного гамору в домі, ожидаючи єї кроків. Той зьвірячий чоловік, що у ньому жив, не тільки підняв тепер голову, але узяв

від нього того духового чоловіка, яким Нехлюдов був за першим своїм приїздом в сей дім, ба нинї ранком в церкві, і той страшний чоловік один панував в його душі. Хоч як пильно чатував Нехлюдов на Катюшу, не довелось йому нї на хвильку захопити єї на самоті. Видко, що ховала ся від його. Та під вечір якось так випало, що мусїла зайти в комнату зараз біля Нехлюдової. Лїкар лишив ся на ніч і вона мала постелити постїль для гостя. Почувши єї кроки, Нехлюдов тихцем, здержуючи віддих, наче приступив до злочину, війшов за нею.

Вона засунула обі руки в чисту пішву і тримала подушку за кінцї; при входї глянула на нього і усміхнула ся, але не весело, радісною усьмішкою, як перше, тільки налякано жалїбно. Ся усьмішка наче говорила йому; що він зле робить. Він задержав ся на хвилю. Тепер був ще час до застанови. Хоч слабо, але все ще відзиває ся в нїм голос правдивої до неї любови, голос, що вступав ся за неї, за єї чувства, за єї житє. Та другий голос говорив: Вважай, бо тратиш **свою** приємність, **своє** щастє. Він твердо підійшов до неї. І страшне не здержане, зьвіряче чувство заволодїло ним.

Не випускаючи єї з обіймів, Нехлюдов посадив єї на постїль і сам сїв поряд з нею.

— Дмитре Івановичу голубчику, змилуйтесь, пустїть мене — просила ся жалїбним голосом — Матрена Павлівна іде! — скрикнула нараз і вирвалась. Справдї хтось наближав ся до дверий.

— То я прийду до тебе в ночи, — промовив Нехлюдов — ти-ж одна спиш?

— Що вам? Нї за що в сьвітї! Не годить ся — говорили єї уста, але усе збентежене єство єї, усей єї неспокій говорив инакше.

Се справдї Матрена Павлівна підійшла до дверий. Вона війшла в кімнату з простиралом в руцї і глянувши з докором на Нехлюдова, накинулась сердито на Катюшу, чому вона взяла не те простирало, яке тра було взяти.

Нехлюдов вийшов мовчки. Навіть не стидав ся. Вичитав з лиця Матрени Павлівни, що вона дає йому догану і знав що слушно, знав, що він зле робить, але зьвіряче чув-

ство, що випинуло на місце давного чувства щирої любови до Катюші і заволоділо нім, не допускало иньших чувств. Він знав тепер, що тра зробити задля задовільненя сего чувства і віднайшов спосіб достигнути цїли.

Цїлий вечір був не свій; то заглядав до тїток, то знов ішов в свою кімнату, а за хвилю виходив на ґанок і думав о однім лише: як би ту поцапити Катюшу, але і вона сама від нього ховала ся і Матрена Павлівна не спускала її з очий.

XVII.

Так минув цїлий вечір і надійшла ніч. Лїкар пішов на спочинок. Тїтки лягли. Нехлюдов знав, що Матрена Павлівна тепер у спальнї у тїток а Катюша в дївочій сама одна. Він знов вийшов на ґанок. На дворі було темно, вохко, тепло і залягла скрізь тая мрака, що весною з'їдає останнїй снїг. Від ріки, що на сто кроків відсїль плила під кручою долїтав особливий гамір: се крига йшла.

Нехлюдов зійшов з ґанку і чалапаючи по баюрах на зледенїлому снїгу, підійшов під вікно дївочої. Серце йому товкло ся в грудях так, що він чув се а віддих то раз йому спирало, то вирвалось знов з грудий тяжке зїтханє. В дївочій горіла мала лямпочка, Катюша сидїла одна за столом, і задумана дивила ся перед себе. Нехлюдов неповорушно і довго підглядав єї, щоб побачити, що вона робити ме певна сього, що нїхто на неї не дивить ся. Пару хвиль сидїла і не рухалась, відтак підняла очи, всьміхнула ся, покивала головою, наче самій собі давала догану, перемінила позу, нервово зложила обі руки на столї і вялила очи перед себе.

Він стояв і глядїв на неї і наслухував враз то стукоту свого серця то особливого гамору, що долїтав від ріки. Там на ріцї серед пітьми ішла якась безперервна, поквапна робота, і раз шипіло щось, раз обсипало ся, то дзенькали гей шкло тонкі плахти леду.

Він стояв і глядїв на задумане втомлене внутрішною боротьбою Катюшине личко і стало йому жалко, та диво — сей жаль тільки збільшив його пристрасть. І він спалахнув весь.

Застукав в вікно. Вона мов від елєктричної іскри дрогнула всім тілом, а на лиці єї пробив ся переляк. Потім скочила, підійшла до вікна і аж притулила лице до шиби. Страх і тоді не щез з єї лиця, як вона приклавши долоні над очима наче кантарки — пізнала його. Лице єї було серіозне — ніколи він такого не бачив у неї. Вона всьміхнулась аж тоді як він всьміхнув ся, всьміхнула ся наче покоряючись йому, бо в єї душі не було веселости — був страх. Він кивнув рукою, визивав єї на двір. Та вона покачала головою, що не вийде і не відійшла від віконця. Він приставив лице до шибки і хотів кликнути, щоби вийшла, та всюж хвилю вона відвернула ся до дверий — знать позвали єї туди. Нехлюдов від ступив від вікна. Мрака була така густа, що з віддалї пяти кроків він вже не виріжняв вікна, тільки щось чорного, а по середині яркий, великий сьвіт лямпи. Від ріки ніс ся той самий сопіт, шуркіт тріск і брязк леду. Недалеко в дворі, серед мраки поніс ся сьпів когута, відкликнулись небаром другі, і тепер з далека, з села почули ся сьпіви півнів один на перед другого то знов зливали ся всї в один голос. Зрештою все навкруги, крім річки було тихо - тихо. То вже другі півні сьпівали.

Перейшов ся взад і вперед за рогом хати, нераз попав ногою в калюжу і опять підійшов під віконце дївочої. Лямпа ще сьвітила ся, а Катюша знов сиділа і наче не могла зважити ся на щось; а лиш він приблизив ся до вікна — зараз виглянула на нього. Він застукав. І не роздумуючи хто стукав, вибігла вона зараз з кімнати і він чув, як відскочили, а потім рипнули сінешні двері. Він дожидав єї при дверех і мовчки схопив її зараз в обійми: Вона пригорнула ся до нього і піднявши голову, підставила губи до поцілуїв. Вони стояли за углом сїний, на підсохлому місцї, а його мучила незаспокоєна пристрасть. А ту знов так само скрипнули сінешні двері і почув ся сердитий голос Матрени Павлівни.

— Катюша!

Вона вирвала ся від нього і побігла в кімнату. Він чув як траснула защіпка. І зараз усе затихло, пламенне око в віконечку згасло, і лишила ся одна мрака і гамір на ріцї.

Нехлюдов підійшов під вікно, але не було нікого видко.

Постукав, але ніхто не обізвав ся. Нехлюдов, пішов до себе через парадний ґапок, але не засував за собою. Визув ся і босий пустив ся коридором під двері Катюші поряд з комнатою Матрени Павлівни. Зразу почув, як Матрена Павлівна супокійно хропе і вже хотів постукати ся, а ту нараз вона закашляла і обернула ся на своїй скрипливій постелї. Він задеревів і постояв так хвилин з пять, а як на ново все затихло і почув ся спокійний хропіт, він ступаючи на сї дошки, що не скріпіли, підступив під самі двері Катюшиної кімнати. Було тихо. Вона знать не спала, бо не було чути єї віддиху. Но як тільки шепнув "Катюша" — вона скочила, приблизила ся до дверий і з серцем, як здавало ся йому, стала прохати, щоб пішов собі геть.

— По якому се! Чиж можна так. От почують тїтки — говорила губою, але все єство єї казало: — я ціла твоя.

І се лиш розумів Нехлюдов.

— Ах, відчини на хвильку одну, молю тя, говорив без толку.

Вона втихла, потім він вчув як по дверех пересунулась рука шукаюча защіпки. Защіпка шархнула і він всунув ся крізь отворені двері.

Він схопив її і так як була в грубій згрібній сорочцї, з голими руками, підняв її і поніс.

— Ах, що се ви! шептала.

Та він несучи її не слухав тих слів.

— Ах, не тра, не тра — пустїть, але пригортала ся до нього.

Як вона тремтяча, мовчки, без одвіта на всї його слова відійшла від нього, він вийшов на ґанок, станув і хотів роздумати над всїм, що стало ся.

На дворі було вже виднїще: долї над рікою носив ся тріск і шіпотїнє леду ще дужше і до того гамору долучило ся ще журчанє. Мрака потахала низом, а зза єї крайчика, як зза стїни вирнув прислонений на рубцях місяць і кинув бліде сьвітло на чорні, страшні тїни.

— Що се: чи велике щастє, чи велике нещастє стрічає

мене? — поспитав він себе самого... — Всеж так водить ся, усї так роблять — сказав собі і пішов спати.

XVIII.

Завтрого дня, блискучий, веселий Шенбок, заїхав по Нехлюдова до тїток і вчарував їх своїм поведенєм, ввічливостю, гумором, щедростю і любовю до Дмитра. Щедрість, хоч сподобала ся тїткам, але вони не могли її зрозуміти. Як прийшли слїпцї, він дав їм рубля, людям на чай роздав 15 рублїв, а як Сюзетка, сучка Софії Іванівни зранила собі до крови ногу, то він сказавши, що зробить їй перевязку, анї хвилинки не вагував ся, лиш роздер свою батистову, обмере жану хустину — Зофія Іванівна відала, що хустки такі платить ся не дешевше, як по 15 рублїв — і перевязав нею ніжку Сюзетки. Тїтки не знали, що у сього Шенбока 200 тисяч довгу, якого — він знав се — нїколи не сплатить ся, отже 25 рублїв більше, чи менше — не робить йому ріжницї.

В душі Нехлюдова, в ту останню прожиту у тїток днину, коли ще сьвіжі і живі були спогади ночи, підіймались і бороли ся два чувства: одно — палкі, сердечні спомини любови, котра — що правда — далеко не тілько дала, кілько він обіцював собі, при тім якесь вдоволенє, що прецінь достиг своєї цїли; а друге чувство, то була сьвідомість поганого, препоганого вчинку, який треба було поправити не задля неї, але задля себе самого.

В тім станї бездумного еґоїзму, в якім він находив ся, тямив тільки за себе, думав тільки, чи осудять його і як осудять, коли дізнають ся, що він їй заподіяв, а не дбав за те, що вона відчуває і що з нею буде.

Він пізнавав, що Шенбок догадуєть ся його відносин до Катюші і се підлещувало його самолюбію.

— От бач, ти так нагло полюбив тїток — сказав йому Шенбок побачивши Катюшу — що вже тиждень живеш у них. Ну, і я на твоїм місцї не покидав би їх. Чудо!...

Тямив він і се, що хоть і жаль від-їжджати не сповнивши до дна чаші любови, то з другої сторони виїзд і конечний і вигідний тим, що в заранї розриває звязки, які піддержува-

ти, було би годї. Тямив і се, що тра їй дати гроший, не задля неї, не задля того що вони їй будуть може потрібні, але задля того, що так завжди робить ся. Він і дав їй стільки гроший, скільки вимагав його і єї стан.

В день від'їзду після обіду він підіждав її в сїнях. Вона скипіла, побачивши його і хотїла перейти мимо, а йому вказувала очима на відчинені двері дївочої, але він задержав її.

— Я хотїв попращати ся — зачав і мняв в руцї куверту з сторублевим банкнотом. — Ось я...

Вона догадалась, нахмурила ся, потрясла головою і відіпхнула його руку.

— Нї, ти возьми, — зажибонїв він і всунув їй куверту за пазуху і наче попарив ся, постогнуючи, захмарений пішов поквапно в свою кімнату.

І довго після сього він безперервно ходив по своїй кімнатї і кілько рази спімнув сю сцену корчив ся, а то і підкидав ся і голосно стогнав, достоту від фізичного болю.

Ну, щож робити, воно так водить ся. Так от стало ся з Шенбоком і ґувернанткою, сам він йому росказував, так було з дядьком Ґрішею, так було з батьком, як той жив на селї і йому вродив ся від мужички той незаконний син Мітєнька, що і тепер ще жив. А коли всї так роблять, значить і йому так можна. Так він заспокоював себе, але потїшити ся не міг. Сї спогади мучили його совість.

В глубинї, в самій глубинї душі він знав, що зробив так погано, так підло, жостоко, що йому, тямлячи сей вчинок, не то не слїд кого небудь осуджувати, але просто не може людям в очи глянути, а не то, щоб в важати себе хорошим, благородним, великодушним молодим чоловіком, за якого він вважав себе. А він мусїв вважати себе за такого, щоб і далї бундючно, весело жити. На се була одна лиш рада: не думати про се. І так він зробив.

Се житя, в яке він вступав, нові краї, нові товариші, війна — помогли йому. І чим далї — тим більше забував, аж вкінци справдї цїлком забув.

Тільки одинокий раз, коли після війни з думкою побачити її заїхав до тїток і дізнав ся, що Катюші уже не має, бо не-

забаром після його від'їзду відійщла від них з таких то причин, що десь там вона привела на сьвіт дитинку, і — як кажуть — зійшла на нїнащо — у нього защеміло серце. По часї беручи, то він міг бути батьком дитяти — алеж міг і не бути ним. Тїтки казали, що вона зіпсована і неморальна, такаж, як єї мати. І сей осуд тїток був йому полекшою, бо наче оправдував його. Зразу він думав об сім, щоб відшукати і єї і дитинку, але опісля, іменно через те, що в глубинї душі прикро і стидно було йому гадати про се, він не доложив потрібного труду для пошукуваня і поволи забув свій гріх і не думав об нїм.

Та ось тепер, сей дивний случай пригадав йому все і домагав ся від нього признаня великого немилосердя, жостокости, підлоти, що позволили йому прожити з таким гріхом на совісти. Але від такого признаня він був ще далекий, тепер він думав тільки об сім, щоби тепер не викрило ся усе, і вона сама або єї адвокат не росказали усего, не завдали йому сорому перед всїма.

XIX.

В такім то душевнім настрою був Нехлюдов, коли вийшов з салї розправ в комнату присяжних. Він сидів біля вікна і слухаючи розговорів, які ішли в округ нього, курив без перестанку.

Веселий купець видко живо переймив ся розгульним купцем Смєлковим.

— Ну брате, здорово погуляв, по сибірски. Добрий козак був, бачиш яку красуню вишукав собі.

Старший присяжний завважав, що головна річ, що скажуть судові знатоки. Петро Герасимович жартував з приказчиком*) — жидом і оба сьміяли ся. Нехлюдов на всї запити відповідав одним словом і бажав собі тільки, щоб його не займав нїхто.

Як судовий пристав покликав присяжних знов на салю розправ, Нехлюдов почув страх, наче не він ішов судити, а-ле його вели під суд. В глубинї душі він чув, що він поганець

*) Слуга до посилок.

якому не слід глядїти людям у вічи, а між тим він по привичцї вийшов з своїми свобідними рухами на підвисшенє і сїв на своє місце поруч з старшим, заложив ногу на ногу і грав ся цвікером.

Підсудних також кудись виводили і саме перед хвилею приведено їх назад.

На салї були нові люди — сьвідки. Нехлюдов завважав, що Маслова час від часу споглядала, просто не могла відірвати очий від гарно прибраної в шовки і аксаміти товстої женщини, що в високім капелюсї з довгою стяжкою і елеґантною бранзолєтою на голій по лікоть руцї сидїла в першому рядї перед решіткою. Се, як він опісля дізнав ся, була хазяйка Маслової.

Стали питати сьвідків о імя, віру і т. д. А далї після запиту сторін, чи хотять, щоб сьвідків заприсяжено, чи нї, знов прийшов той самий старенький сьвященик з трудом підоймаючи ноги, знов поправляв золотий хрест на шовкових грудях і з таким самим супокоєм і певністю проводив присягу сьвідкам і знатокам. По скінченій присязї усїх сьвідків вивели, а лишили одну тільки, іменно Китаєву, хазяйку Маслової. Єї запитали, що вона знає в цїлій справі; Китаєва при кождій фразї, з лукавою усьмішкою, хитала головою в капелюсї мала виговір з німецким акцентом, а розповідала докладно і гладко.

Перше всего приїхав до неї звісний Симон, коридорний з "Мавританії", щоб взяти дївчину для якогось богатого сибірського купця. Вона післала Любашу, а незадовго вернула ся Любаша враз з купцем. — Купець був вже підхмелений — казала всьміхаючись злегка Китаєва — але у нас хотїв доконче пити і угощати дївчат. Та на се не було вже у нього гроший, от він і післав Любу до себе, в свій нумер, ту саму Любу, до котрої він чув щось — сказала вона і глянула на підсудну.

Нехлюдови здавало ся, що при сїм Маслова всьміхнула ся і ся усмішка здала ся йому гидкою. Дивне, неясне чувство обридженя змішане з співчутєм, підняло ся в нім.

— А якої ви думки були про Маслову? — паленїючи.

питав несьміло кандидат адвокатури назначений судом на оборонця Маслової.

— Найлїпшої — сказала Китаєва. — Се дївчина образована і шиковна. Була вихована в добрій родинї і уміє читати. Деколи пила через міру, але не забувала ся нїколи. Добра дївчина.

Катюша зірнула очима на хазяйку, потім нагло глянула на присяжних і вперла очи в Нехлюдова, а тодї лице єї зробило ся серіозне, строге. Одно з тих строгих очий було зизе. Доста довго глядїли на нього сї дивні очи і Нехлюдов хоч страх його здіймав, не міг відірвати ся від них, від тих зизих очий з блискучими білками. Пригадала ся йому ся страшна ніч, коли ішла крига на ріцї і залягла мрака, а над раном неповний місяць вихилив ся зза хмари і кинув блїде сьвітло на якесь темне страхіття. Сї два гарні ока, що глядїли на нього і мимо нього, нагадували йому щось чорне страшне, що він бачив тої ночи.

— Пізнала — подумав він. І Нехлюдов здрігнув ся наче дожидав удару. Але не пізнала. Спокійно зітхнула і стала знов глядїти на предсїдателя. Нехлюдов і собі зітхнув. Ах, щоби скорше" подумав. І зазнав подібних чувств, як на польованю, коли приходило ся добивати ранену птицю: і гидко і жаль і досада. Недобита птиця тріпоче ся в мисливскій торбі: і жаль єї і хоче ся її чим скорше добити, щоб більше про неї не думати.

Таке чувство пронизувало душу Нехлюдова, коли сидїв тут і слухав, як питали сьвідків.

XX.

А тут як на перикір йому справа протягала ся: після переслуханя сьвідків і знатоків кождого з осібна, після всїх з великою повагою ставлених, а цїлком злишних запитів заступника прокуратора і оборонців, предсїдатель запросив присяжних до огляненя материяльних доказів, іменно великого перстеня з розеткою брилянтів, котрий призначений був на якийсь товстий, вказуючий палець і фільтер, на котрім розлїджувано трутину. Річи сї були опечатані, на них були наклеєні карточки з орлом.

Присяжні вже забирали ся до розглядуваня сих річей, як в тім заступник прокуратора припідняв ся з місця і поставив внесене, щоб перед огляненем материяльних доказів прочитати протокол лїкарських оглядин трупа.

Предсїдатель, що поспішав з розправою як міг найскорше, хоч знав, що читане сего протоколу не придасть ся нї на що, хиба наведе нудьгу і припізнене обіду, хоч знав, що заступник прокуратора ставить таке внесене тільки задля того, що має право таке внесене поставити, не міг відказати, і сказав що згоджує ся. Секретар узяв папері а перецутуючи букви л і р став читати своїм смутним голосом.

При зверхних оглядинах показало ся, що:

1 — ріст Терапонта Смєлкова 6 стіп і 5 цалів.

— О здоровенний мущина! — журливо шепнув Нехлюдови до уха купець.

2 — Вік оцінити можна так на сорок років.

3 — Труп набренїлий.

4 — По тїлї зеленковаті слїди, місцями темні пятна.

5 — Наскірок на тїлї підняв ся міхурцями різної величини, а місцями злїз і висить клаптиками.

6 — Волосе темнорусе, густе і при дотику легко відстає від кожі.

7 — Очи вийшли з обріт і рогова плївка померхтїла.

8 — З носа, з уший і рота витїкає пiниста ропова посока, рот отворений.

9 — Шиї — можна сказати — не видко зпід набренїлого лиця.

10 — і т. д., і т. д.

На чотирох сторонах по 27 точкам ішов опис всїх подробиць оглядин страшного, величезного, товстого і розкладаючого ся вже трупа купця, що приїхав у місто погуляти. Чувство гидоти, якого зазнав Нехлюдов, тепер при читаню сего опису іще змогло ся. Житє Катюши і ропа що витїкала з носа і очи, що вийшли з обріт і його вина супротив неї — все те, здавало ся йому, злило ся і його самого придавить. Як вже скінчив ся опис, предсїдатель тяжко зітхнув, і підняв голову в сїй думцї, що буде усему конець, але секретар став тепер читати протокол внутрішних оглядин.

Предсїдатель знов спустив голову; підпер її рукою і заплющив очи. Купець, що сидїв поряд з Нехлюдовим на силу здержував ся від сну, час до часу хитав ся; підсудні так само як і жандарми позаду них сидїли непорушно.

Після внутрішних оглядин 1) Шкіра на черепі легко віддїлила ся від черепних костей, заливу крови не заприм'ічено, 2) Кости черепа не грубі і неушкоджені і т. д., і т. д.

Тут ішли імена сьвідків, підпис і оречене лїкаря, з котрого виходило що сконстантовані при секциї, а в протоколї записані зміни в жолудку по части і в кишках дають право сказати з більшою степенею імовірности, що смерть Смелькова прийшла від отруї, яка дістала ся до жолудка враз з вином. На підставі сконстатованих змін в жолудку і в кишках не дасть ся сказати, що се за отруя була, але що вона дістала ся там з вином — се річ певна, бо в жолудку Смелкова найдено велику скількість вина.

— Видко, що добре вмів випити — знов прошептав купець очунявши.

Читане протокола тревало з годину але заступник прокуратора не був ще вдоволений. По відчитаню сего протокола, предсїдатель звернув ся до нього з словами:

— Я вважаю злишним читане акту розслїду внутренностий.

— Я просив би прочитати сї розслїди — суворо сказав заступник прокуратора не глядячи на предсїдателя; з легка припідняв ся і в самім голосї давав пізнати, що має право домагати ся сего читаня, що сего права він не зрече ся, а якби відказали йому — то наступить касация.

Судя з довгою бородою і добрими очима що терпів на нежит, почуваючись слабо, звернув ся до предсїдателя:

— По що се читати? Тільки проволїкає ся. Сї нові мітли не чистїще лиш довше замітають.

Судя в золотих окулярах нїчо не казав, мрачно і рішучо глядів перед себе, не ожидаючи нїчого доброго нї від жінки, нї від житя.

Зачало ся читане акту:

— 188... року дня 15 лютого я, підписаний на зазив лїкарского віддїлу, за № 638-им — зачав з рішучостю секре-

тар і піднїс діяназон голосу, наче хотів розігнати сон, що всїх тут присутних томив, — в присутности заступника лїкарского інспектора, розслїдив внутренности:

1. — Правого легкого і серця (в шість - фунтовій скляній посудї).

2. — Змісту жолудка (в шість фунтовій скляній посудї)

3. — Самого жолудка (в шість-фунтовій скляній посудї).

4. — Печінки, селезїнки і нирок (в три-фунтовій скляній посудї).

5. — Кишок (в шість - фунтовій скляній посудї).

Предсїдатель з початку читаня нахилив ся до одного з членів суду, пошептав щось, відтак до другого, дістав потакуючу відповідь і перебив читанє.

—Суд вважає злишним читанє — сказав. Секретар замовк і став збирати папері, а заступник прокуратора розсерджений став щось записувати.

— Панове присяжні можуть оглянути материяльні докази — сказав предсїдатель.

Старший і ще декотрі з присяжних припідняли ся і не знаючи, що зробити з руками, підійшли до стола і по черзї оглянули перстїнь і склянку. Купець навіть примірив перстїнь на свій палець.

— Ну і палець раз був — сказав він вернувшись на своє місце. — Як добрий огірок — додав любуючись тим образом отроєного купця, який він собі представив в уяві.

Як оглянули материяльні докази, предсїдатель заявив, що судове доходженє закінчене і без перерви, щоб лиш скорше упорати ся, дав слово прокураторови, надїючись, що се чоловік, що він хоче курити і обідати, затім помилує їх. Але заступник прокуратора не помилував анї їх, анї себе. Вже з роду був він великий дурак, але мимо того мав нещастє скінчити ґімназию з золотою медалю, а на унїверситетї дістати нагороду за працю про сервітути по римскому праву. Через те виробила ся у нього зарозумілість і певність себе, що запевняли йому поводженє у жінок, але все такой зістав ся великим дураком. Як прийшов до слова, підняв ся поволи з місця, випростав свою ґрацийозну, гарним мундуром вбра-

ну постать, а зложивши обі руки на пульті, легко склонив голову, розглянув ся по салї обминаючи підсудних і зачав.

— Справа яку маєте судити панове присяжні — зачав він свою приготовану підчас читаня протоколу судових оглядин промову — дуже характеристичний злочин.

Бесїда заступника прокуратора на його думку, мала мати социяльне значінє подібно як всї бесїди прославлених адвокатів. Правда, що між присутними були тільки три жінки: швачка, кухарка і сестра Симона, і один фірман, та се нічим. Тамтї знаменитости також так зачинали свої бесїди. Заступник прокуратора держав ся такої методи, щоб все стояти на висотї ситуациї т. є. збагнути психольоґічне значінє злочина і відкрити суспільні рани.

— Маєте перед собою, панове присяжні, як можна так сказати: характеристичний злочин кінця столїтя, а на нїм видно специфічні слїди починаючого ся розкладу, якому підлягають в наших часах сї верстви нашої суспільности, що виставлені на — так сказати — найсильнїйші лучі сього процесу...

Заступник прокуратора говорив дуже довго. Він з одної сторони хотїв висказати усї наперед придумані мудрощі, а з другої сторони — і се найважнїйше — говорити, щоб його бесїда плавно ішла без перерви через пять чвертей години. Тільки один раз він зупинив ся і досить довго ковтав слину, але вкінци якось розмахав ся і се припізненє надолужив красорічивостю. Він говорив то нїжним, облесним голосом, переступаючи з ноги на ногу споглядаючи на присяжних, то тихим, діловим голосом зиркаючи в свої записки, то грімким доказуючим голосом, а тодї споглядав раз на публику, раз на присяжних.

Тільки на підсудних не глянув нї разу, хоч сї усї троє вдивили ся в нього. В його промові було усе найновіще, що тільки в його крузї товарискім можна вчути, що уходило і уходить за останне слово научної мудрости. Була ту дідичність і вроджені наклони до злого, був Льомброзо і Тард і революция і борба за істнованє і гіпнотизм і суґґестия і Шарко і декадентизм.

Купець Смєлков по його словам, то був тип сильного,

незіпсованого руского чоловіка з його широкою натурою котрий через свою довірчивість і великодушність упав жертвою до тла зіпсутих людців, діставши ся межи них.

Симон Картінкин то атавістичний витвір крепацтва, заголомшений, без образованя без засад, навіть без релїґії. Евфімія була його любовницею і жертвою дідичности. В нїй можна ясно добачити усї признаки здеґенерованого существа. Але головною пружиною злочину була Маслова, що пред ставляє декадентизм в найнизших його зразках Ся жінка — казав заступник прокуратора не дивлячи ся на неї — дістала образоване; ми чули тут вискази про неї єї хазяйки. Вона не тілько письменна, але знає і по французски, вона сирота що певно носить в собі зароди злочину; зросла в інтеліґентній, дворяньскій сімї, і моглаби жити з чесної працї, але вона покидає своїх добродіїв, віддає ся своїм пристрастям, а щоб їх вдоволити, вступає в дім розпусти і там вирізняє ся між своїми товаришками, а найбільше вирізняє ся — як се ви панове присяжні чули від її хазяйки — через спосібність впливати на гостей при помочи тайної сили, яку в нових часах наука, особливож школа Шаркота розсьвітлила і назвала іменем суґестиї. При помочи тої сили вона заволоділа руским богатирем, добродушним, довірчивим Садко*) богатим гостем і так покористувала ся його довірєм, що обікрала Смєлкова, а відтак немилосердно строїла.

— Ну, вже тут він здорові баляндраси струже — сказав з усьміхом предсїдатель нахиляючись до суворого суддї.

— Страшний болван — сказав суворий судя.

— Панове присяжні — говорив між тим заступник прокуратора ґраціозно вигинаючи струнку талїю. — В ваших руках судьба отсих людий, алеж і в ваших руках по части судьба суспільности, о скілько іменно ви впливаєте на неї своїм засудом. Ви задумайте ся над значінєм сего злочину, над небезпекою, яка грозить суспільности від такого патольоґічного — так сказати — індівідуум як Маслова і відгородіть його від заразн, відгородіть невинні, здорові елєменти сеї суспільности від зарази, а часто і згуби.

І наче під тягаром важности їх рішеня заступник проку-

*) Особа з старорусских приповісток, купець з Новгорода.

ратора сїв поволи на своє крісло, очевидно вчарований своєю промовою.

Змисл його бесїди був такий, що Маслова загіпнотизувала купця, вкрала ся в його довірє і приїхавши з ключами в нумер по гроші, хотїла усе собі забрати, але як піймали її Симон і Евфімія, мусїла з ними подїлити ся. Після сього щоб затерти слїд злочину, приїхала з купцем назад в гостинницю і там його отроїла.

Після бесїди заступника прокуратора підняв ся з адвокатської лави чоловік середнїх лїт, у фраку і різко виголосив промову в оборонї Картїнкіна та Бочкової. Се був адвокат нанятий ними за 300 рублїв. Він оправдував їх обоїх, а усю вину звалював на Маслову.

Він цїлком просто збивав її зізнанє про се, мов би Бочкова і Картїнкін були з нею разом, коли вона брала гроші: іменно, казав що зізнаня її, яко отруйницї не можуть заслугувати на віру. Два тисячі пятьсот рублїв — казав адвокат — могли собі сї чеснї, працьовиті люди заробити, адже вони діставали від гостей до 3 а не раз і 5 рублїв денно. А гроші купця очевидно украла Маслова і кому не будь передала на сховок, або просто розтратила; вонаж була в ненормальнім станї. І вона одна строїла Смєлкова.

От тому він прохав присяжних судіїв, щоб заперечити питанє що до вини Картїнкіна і Бочкової в крадїжи грошей, а якби і признали їх винними, то най заперечать такий намір у них і співучасть в отроєню.

А наконець адвокат прямовіч напротив прокуратора сказав, що сьвітлі вискази пана заступника прокуратора можуть вправдї розясняти научні квестиї з обсягу дідичности, але тут вони якраз нї при чім, бо родителї Бочкової цїлком незвістні.

Заступник прокуратора наче відгризаючись сердито, записав щось на папері і з зневажливим здивованєм здвиг плечима.

Затім устав оборонець Маслової і тревожно, загикуючись виголосив промову. Не відпираючи співучасти Маслової в крадежі грошей він тільки клав натиск на те що вона не мала гадки строїти Смєлкова, бо задала йому порошок на те,

щоб він заснув. Хотів сарака підпустити фраз вказуючи на те, що Маслову на злу дорогу звів якийсь мущина, якому вій шло се без кари, а на ню одну упав весь тягар спільного гріха, але ся екскурзия в обсяг психольоґії йому зовсім не вдала ся, так що аж всім було совістно за нього. І коли він плутав ся говорити про жостокість мужчин і безрадність жінок, тоді предсїдатель хотів помочи йому і візвав, щоб він не відбігав від річи.

Після тої промови устав знов заступнік прокуратора і взяв в оборону свої вискази про дідичність против першому адвокатови. Хоч Бочкова — казав — дочка незвістних родителів то наука про дідичність нічо не терпить на тім бо закон дідичности на стілько доказаний наукою, що ми не тілько від злочину можемо відкликатись на дідичність, але і навпаки: від дідичности на злочин. А що до заміту оборони, мовби то Маслову звів на злу дорогу якийсь видуманий (він уже злобливо вимовив се слово: видуманий) мущина, то богато даних промовляє радше за сим, що вона була покусницею не одної жертви, що перейшла через її руки. Сказавши се, певний побіди сїв.

Затім позволено підсудним сказати щось на свою оборону.

Евфімія Бочкова повторила, що вона нічо не знала, ні до чого не приложила руки і всю вину складала на Маслову. Симон тільки повторив кілька раз:

— Ваша воля, але безвинно, безвинно.

А Маслова не сказала нічого. Як предсїдатель візвав її, щоб сказала щось на свою оборону, вона тільки підняла на нього очи, і зараз їх спустила і заплакала, голосно хлипаючи.

— А ви що? — поспитав купець, що сидів поряд з Нехлюдовим, коли учув дивний голос, який видав нагло Нехлюдов. Сей голос то був здержуваний плач.

Нехлюдов все ще не розумів добре теперішного свого положеня і приписав слабим своїм нервам ледве здержаний плач і слези, що виступили у нього на очи. Він заложив цвікер, щоб їх закрити і виняв платок, і приклав його до носа.

Страх перед соромом, яким покривби ся тоді як би так всї присутні у сїй судовій салї дізнали ся про його вчинок, заглушив внутрішню боротьбу. Сей страх був сильнїйщий як всї иньші його чувства.

XXII.

Після останнїх слів обжалуваних і після переговорів що до сформулованя питань, які мало ся поставити присяжним — а се тревало доволї довго — остаточно питаня були поставлені і предсїдатель почав своє резіме.

Заким обговорив суть злочину, він довго пояснював присяжним в свобідній, фаміліярній гутірці, що грабіж грабіжею, крадїж є крадїж, привлащенє з під замку є привлащенє з під замку, а привлащенє з незапертого місця є привлащенєм з незапертого місця. А при сїм розяснюваню він раз у раз звертав ся до Нехлюдова наче хотїв, щоб перше всего поняв його Нехлюдов сам, і відтак вже обяснив других присяжних. А як — на його думку — присяжні вже доволї поняли сю правду, він став розвивати перед ними другу правду про се, що убійством звемо такий вчинок, від якого наступає смерть чоловікові — що затім отроєнє є також убійством. А коли і сю правду — на його думку — поняли присяжні, він пояснив їм, що як крадїж і убійство поповнено разом, то тодї на злочин складають ся: крадїж і убійство.

Хоч йому хотїлось чим скорше упорати ся, і швейцарка вже дожидала його, він на стілько звик до своєго занятя, що зачавши говорити, ніяк вже не міг зупинити ся і через те научав присяжних подрібно, що як вони найдуть підсудних винними, мають право признати їх винними, колиж найдуть їх безвинними, а хоч найдуть їх винними в однім, а невинними в другім. Далї обяснив він їх, що прислугуючим їм правом вони повинні хіснувати ся мудро. Хотїв було пояснити їм, що даючи потверджуючий одвіт на поставлений їм запит, тї колиж вони не признають усего, що в запитї поставлене, то повинні зробити замітки, чого не признають. Але тут глянув на годинник, а як побачив, що уже третя без пяти хвиль, рішив сейчас перейти до обговореня сутї злочину.

Суть злочину є така — зачав він і повторив усе, що вже перед тим сказав і оборонець і заступник прокуратора і сьвідки.

Предсїдатель говорив, а по обох боках судї з задуманим видом слухали його і споглядали на годинник; правда — гадали — що його промова дуже гарна, се значить така, якою бути повинна, та всеж таки троха за довга. Так гадав і заступник прокуратора і всї судовики і всї, що були на салї. Пред сїдатель скінчив резіме.

Гадав би хто, все вже було сказано. Але предсїдатель ніяк не міг розстати ся з своїм правом говореня, — так приятно було йому вслухуватись в навчаючу інтонацию своєго голосу — і найшов потрібшим сказати іще пару слів про вагу сього права, яке прислугує присяжним і про се, як вони повинні вважно і осторожно користувати ся сим правом не надуживаючи його, про се, що вони складали присягу, що вони — совість суспільности, і що тайна їхньої комнати обрад є сьвята і т. д., і т. д.

З тої хвилї, як предсїдатель став говорити. Маслова глядїла на нього і не зводила з його очей, наче бояла ся втратити хоч би одно словечко, а Нехлюдов не бояв ся стрінутись з її поглядом і смотрів на єї безперервно. І в його уяві відбувалась одна звичайна поява. Давно невидане лице милої людини зразу здивує тебе перемінами, які за довгий час розлуки довершили ся, але по хвили воно назад показуеть ся таким, яке було богато, богато тому лїт назад, щезають усї переміни і перед духовими очима виринає тільки сей головний вираз виняткової, невертаючої, духової особи. Таке дїяло ся в Нехлюдові.

Так, хоч на ній арештантский халат, хоч в тїлї вона ширша і груди її розросли ся, хоч долї лице поширшало, на чолї і висках виступили зморщки, а очи попідпухали — се без сумнїву була ся сама Катюша, що в сьвітле Христове Воскресеніє так невинно здолу вверх споглядала на нього, на улюбленого чоловіка своїми влюбленими радостю і повним житем всьміхаючим ся очима.

"І такий дивний случай. Чи мусїло так трафити ся, щоб ся справа упала як раз на мою сесію, щоб я, не бачивши її

ніде по 10 літах стрітив її тут, на лаві обжалуваних? І чим се все закінчить ся? Щоби скорше, ах щоби вже скорше.”

Він все ще не піддавав ся своєму чувству покаяня, яке почало в нїм будити ся. Йому здавало ся, що се случайність і вона пройде без слїду. Він почував себе в положеню того цуцика, що в комнатї був неприличний і хазяїн схопив його за карк і тиче його носом в сю паскуду, яку він зробив. Цуцик скавулить і пре ся назад, щоб відсунутись як найдалї від наслїдків свого вчинку і забути на них, але неумолимий хазяїн не випускає його з рук. Так і Нехлюдов почував уже всю погань сего, що наробив, почував і сильну руку хазяїна, але все ще не пiймав значiня того, що він зробив і не признавав хазяїна. Йому все ще не хотїло ся йняти віри, що се, що було перед ним, було його дїло. Та невмолима невидима рука держала його і він прочував уже, що не викрутить ся. Він ще вдавав з себе відважного, заложив ногу на ногу і недбало грав ся цвікером, і в бундючній нозї сидів на своїм другім кріслї першого ряду. А між тим в глубинї своєї душі він почував уже всю жостокість, підлоту, низькість не тільки свого учинку, але цїлого свого ледачого розпустного, жостокого,, свавільного житя і ся занавіса, що через цїлих 10 лїт закривала перед ним і його злочин і все його дальше житя уже хитала ся і крізь шпари він сюди то туди вже прозрів поза неї.

XXIII.

Предсїдатель скінчив свою промову і ґраціозним рухом подав старшому присяжному листок, на якому були списані питаня. Присяжні піднялп ся раді, що можуть вже вийти і не знаючи, що почати з своїми руками, наче стидаючись чого, шнурком пішли в комнату обрад. Як лиш двері за ними зачинили ся, жандар підійшов до сих дверий, виняв шаблю з піхви і поклав її на плече і станув на вартї.

Судиї піднялись і вийшли. Підсудних також вивели.

Присяжні, як тільки найшли ся в комнатї обрад, зараз взяли папіроски тай закурили. Там в салї розправ було їм ніяково, але як тільки вийшли в комнату обрад, як закурили папіроски, спав з них тягар примусу, щезла фалш їх положе

ня: з чувством пільги розійшлись по сьвітлиці і підняла ся свобідна балачка.

— Дівка не виновата, замотала ся — сказав добрячий купець — треба вибачним бути.

— Над сим то ми і порадимо ся по правдї — сказав старшина. — Не слїд потуряти особистим почутям.

— Гарне було резіме предсїдателя — замітив полковник.

— Ой гарне, я трохи не вснув.

— А в тім річ — сказав приказчик жид, що прислуга не могла була нїчо знати про гроші, якби Маслова не була з ними у змові.

— Так щож, по вашому значить, вона украла? — запитав один з присяжних.

— Нї за що в сьвітї не йму віри, — крикнув добросердечний купець — але все то поробила ся чорноока шельма.

— Всї вони добрі — сказав полковник.

— Адже вона каже що і не заходила в нумер.

— Ну, ну, вірте ви її; такому стерву я нїколи в сьвітї віри не дам.

— Та що ви не вірилиб се ще не значить нїчо — сказав приказчик.

— Ключ-же був у неї.

— Та що з того, що був — відрубав купець.

— А перстень.

— А хиба-ж вона не розказувала? — закричав знов купець — купчик і так був здоровий, а ще як випив, то і побив її. Ну, а відтак, звісно, жаль йому зробило ся. На, мовляв, не плач. Се-ж чоловік не аби який, чув же я: вершків 12 на зріст, а 8 пудів ваги.

— Не в сьому дїло — перебив Петро Гарасимович — нам важно знати, чи то єї підмова, чи се вона підняла усе дїло, чи прислуга?

— Прислуга сама не могла нїчо зробити, бо у Маслової був ключ.

Такий розговір без звязи протягав ся довго.

— Але позвольте-ж панове — сказав старший прися-

жний. — Сїдаймо за стіл тай порадьмо ся. Прошу — сказав він, засїдаючи на предсїдательскому кріслї.

— Але-ж погань сї дївки — сказав приказчик і на доказ своєї гадки, що виновницею у всїм є Маслова, розказав, як то одна така украла у його товариша годинник.

При тій нагодї розказав полковник ще влучнїйший примір крадїжи срібного самовара.

— Мої панове, прошу по запитам — закликав старший стукаючи каламарем в стіл.

Усї замовкли. Питаня були:

1. Чи винуватий мужик з села Боркова, Кропївеньского уїзда, Симон Петров Картїнкін 33 лїтний в тім, що 17-го сїчня 188*** року в містї N. в цїли грабежи у змові з спільниками задумуючи купця Смєлкова позбавити житя, подав йому в коняку отрую, від чого й наступила смерть Смєлкова, а тодї забрав у нього Картїнкін гроша около 2500 рублїв і брилянтовий перстїнь?

2. Чи в злочинї описаному в першім питаню виновата міщанка Евфімія Іванова Бочкова — 43 лїтна?

3. Чи винувата в злочинї описаному в першім питаню Катерина Михайлова Маслова — 27 лїтна?

4. Коли підсудна Евфімія Бочкова не винувата по першому запитаню, то чи не винувата вона в сьому, що 17-го сїчня 188*** року в містї N. зістаючи на послугах в гостиницї "Мавританія" потайно украла 2500 рублїв приїзжого тоїж гостинницї купця Смєлкова, з запертого чемодана, що стояв в комнатї купця і в тій цїли відчинила там на чемодан принесеним, підібраним ключем?

Старший прочитав перше питанє.

— Ну щож, панове?

На се питанє усї відповіли дуже скоро. Усї згодили ся відповісти: "так винуватий" признаючи його спільником отроєня і крадїжи. Не згодив ся признати Картїнкіна виновним тільки один старий артєльщик*), але той на усї запити відповідав так, щоб увільнити підсудних.

---

*) Артєльщики є або звязані в артїль, спілку, гурт (чи при власности ґрунтовій, чи в предприємствах) — н. пр. в Москві велика спілка зелїзнича розсилає по всїх стациях своїх артєльщиків (прислугу зелїзничу).

Старший гадав, що сей не порозумів чого і обяснив його, що Картінкін і Бочкова без сумніву виноваті, але артельщик відповів, що він розуміє добре всю справу, та все такой ліпше змилуватись. "Ми самі не без гріха", — сказав і до кінця лишив ся при своїй думці.

На друге запитане про Бочкову, відповіли по довгих нарадах і кмітованях: "не винувата, бо не було ніяких доказів її співучасти при отроєню, на що передовсів бив єї адвокат.

Купець бажаючи оправдати Маслову, стояв при тому, що всього почином єсть Бочкова. Кількох присяжних навіть було тої самої думки, але старший, хотячи оказати ся строго законним, говорив, що нема основи признати її участницею отроєня. По довгих перепалках, віднесла побіду гадка старшого.

На 4-те запитане про Бочкову відказали: "не винувата", а коли артельщик наставав, додали: "заслугує на помилуване"!

Трете питане про Маслову викликало страшну метушню. Старший стояв при тому, що вона винувата і в справі отроєня і грабежи, купець, а з ним полковник, приказчик і артельщик не годив ся з ним, — що до трьох послїдних — то ті вагували ся наче, але гадка старшого стала брати верх найпаче ізза того, що всї присяжні встали і радійше хапали ся тої гадки, що мала скорше погодити, себ-то освободити всїх.

Всьо, що дїяло ся після слїдства в судї, зробило на Нехлюдові враженє, що Маслова неповинна, нї в одному, нї другому закидї — ба — зразу, видало ся йому, що всї признають її неповинність. Але коли побачив, що по причинї недотепної оборони купця, котрому Маслова подобалась (а з чим він і не думав крити ся), і що задля збитя арґументів купця, основаних любовними зносинами — рішенє стало наклонювати ся до засудженя — він хотів її боронити — але якийсь ляк збирав його: а нуже по тім пізнають його відносини з Масловою. З другої однак сторони почував, що на сьому не можна дїла полишати, що йому конче треба забрати слово в її оборонї. Лице його вкривалось румянцем та блї-

достию — і що лиш мало вирвати ся слово з уст його, як Петро Ґерасїмович, що сидїв до сеї пори мовчки, роздражнений здає ся авторітетним тоном старшого, нараз став споречати ся з ним і говорити те саме, що було у Нехлюдова на думцї.

Перепрашаю — сказав він — ви кажете, що вона допустила ся крадїжи з того згляду, що у неї був ключ; а хибаж не могли добрати ся до чемодану підробленим ключем коридорні слуги?

— Та нїби так, так — потакував купець.

— Она не могла взяти гроший з тої простої причини, що не малаб їх де подїти в такім положеню.

— От — се і я думаю — потвердив купець.

— А власне той її приїзд дав нагоду слугам вкрасти гроші, аби потім всю вину звалити на неї.

Петро Ґарасїмович говорив з дразливостию. Бесїда ся не подобала ся старшому, що власне, ізза того упірно тримав ся цїлком противної гадки; але Петро говорив так переконуючо, що більшість пішла за його думкою — себ-то, що Маслова не брала участи в крадїжи гроший і перстеня, а що перстень вона даром дістала. А колиж зайшла річ про її участь в отроєню, знов горячий заступник її купець, обстоював за її неповинностию, мотивуючи се то обставиною що її се отруєнє на нїщо не придалоб ся. Тим часом старший горлав, що неможливою се річию, не признати її неповинною, бо вона сама призналя ся, що дала порошок.

— Ну так — але думала, що се опіюм — говорив купець.

— Алеж вона і опіюмом могла його згладити із сьвіта — викрикнув полковник, що любив вдавати ся в недорічня — і став при тій нагодї розповідти про се, що жінка його шурина була би собі смерть заподїяла опіюмом — наколиб не близька поміч лїкаря. Полковник розказував так переконуючо, з самовірою і з таким достоїньством, що нїкому навіть не прийшло на думку, перебити його річ, але тому лиш, щоби розказати свою історию.

— То все від привички зависить — зачав він — неодин може сорок капель ковтнути — ось у мене родич...

Але полковник не дав перебити своєї бесїди і продовжав

свою річ про наслїдки впливу опіюма на жінку шуринову.

— Але — здає ся — панове — вже пята доходить — сказав один з присяжних.

— Отже так — панове — обернув ся до всїх старший: Ми признаєм її винуватою, але кидаємо на бік підозрінє крадїжи. Чи так?

Петро Ґерасїмович, урадований своєю побідою — згодив ся з ним.

— Але заслугує на увільненє — додав купець.

Всї згодили ся. Лишень артєльщик наставав на се, що би виразно сказав: "Нї, она не винувата."

— Та оно нїби на се виходить — розчовпував старший: — не було у неї гадки крадїжи — стало бути — не винувата.

— Стало так, що на помилуванє заслугує — значить, що ходить лиш о послїдний закид тепер — весело говорив купець. Всї так запутали ся в спорах, що нїкому не впало на гадку, додати до відповіди: — Так, але без наміру позбавленя житя.

Нехлюдов так був зворушений, що навіть не замітив сього. І в тій формі були відповіди внесені до судової сали.

Раблє пише, що до нього прийшли в суддейській справі, показавши всякі можливі закони і перечитавши 20. сторониць правничої безмисльної латини, предложив правуючим ся кинути кістки: "пара чи не пара". Як пара, обвинувачений.

Так було і тут. Се а не инше рішенє принято не ізза того, що всї згодили ся на нього, а раз ізза того, що предсїдатель, що так довго говорив своє резюме, забув сим разом сказати те, що він все говорив, себ-то, що відносно до запиту, вони можуть проголосити: так — винувата, але без наміреня позбавлена житя; по друге ізза того, що полковник дуже подрібно і скучно розказував історию про жінку свого шурина; по третє ізза роздражненя Нехлюдова, що не запримітив пропущеня дискусії про брак наміреня позбавленя житя і думав що фраза: "без замислу грабежи" опрокидує обжалованнє; по четверте ізза того, що Петра Ґерасїмовича не було в кімнатї після перечитуваня старшим запитів і відповідий і — найважнїйша річ — ізза того, що всї повстали

зі своїх місць з наміренєм скорійшої свободи. От і з сих при чин, всї згодили ся на то порішенє, котре обіцювало скорий кінець.

Присяжні задзвонили. Жандарм, що з витягненою шаблею стояв коло дверий, вложив шаблю в похву і відійшов, — а присяжні один за другим повиносили ся з салї.

Старший з промінюючим лицем подав предсїдателеви лїсту. Предсїдатель перечитавши письмо, видивив ся, і розклавши руки, обернув ся до товаришів, щось наче з запитом. Бо предсїдателеви видала ся дивним ся обставина, що присяжні обговоривши першу точку: "без замислу ограбленя" — кинули на бік точку: "без наміреня позбавленя житя". Виходило на се, після порішеня присяжних, що Маслова не крала, не грабила, але отруїла чоловіка без ніякої причини.

Гляньте, яка ту недоладність — сказав він членови, що сидів по лївій сторонї. — Таж она заслугує на тяжкі роботи — а тут вона не винувата.

— Ну, так не винувата — сказав строгий член.

— Так, так добре, не винувата. Після мене, ту мусимо примінити статут 818. ось який: Наколи суд найде обжалованє несправедливим, то приписує йому право змінити порішенє присяжних.

— Як ви думаєте? — обернув ся предсїдатель до доброго члена.

— Я тої гадки, що мусить примінити ся статут 818 — сказав сей.

— А ви? — запитав предсїдатель сердитого члена.

— Ніяк на сей засуд не годжу ся — відповів він сильно. І так вже гуторять часописї, що присяжні оправдують злочинців, а щож скажуть, як суд оправдає? Я не згідний!

Предсїдатель поглянув на годинник.

— Шкода, але щож робити? — і передав запити старшому, щоби він їх прочитав.

Всї повставали зі своїх місць, а старший переступаючи з ноги на ногу, голосно відкашельнув і перечитав запити і відповіди.

На лицях судиїв, секретаря, адвокатів, а навіть прокуратора — відбило ся здивованє.

Обжаловані сиділи непорушно, не розуміючи — очевидно — значіня відповідий. Наколи всї заняли знов свої місця, предсїдатель запитав прокуратора: на яку кару заслужили — після його думки, обжаловані?

Прокуратор, врадуваший несподіваним успіхом своєї як він думав, бесїди в справі Маслової, звернув свій зір в одну сторону, повстав і проголосив:

— Симона Картїнкіна — укарати належить — після мене — після статута 1452 і 1453, Евфімію Бочкову після статута 1659, а Катерину Маслову після статута 1454.

Всї кари були дуже строгі.

— Нехай суд віддалить ся для постанови порішеня кари — виголосив предсїдатель, встаючи.

Всї пішли за його слїдом; одні виходили, другі переходжували ся по салї — а всї переняті були охотою доброго полагодженя справи.

— Здасть ся паноньку зле ми списали ся — сказав Петро Ґерасїмович підійшовши до Нехлюдова, котрому щось там старший розказував. — Здаєть ся, ми її загнали у вязницю.

— Як? Що ви говорите? — крикнув Нехлюдов, не замічаючи сим разом на все неприємної учителевої фаміліярности.

— Ну, та так! — відповів він. Ми у відповіди не подали: "винувата, але без наміреня позбавленя житя". Менї зараз на се звернув увагу секретар — говорив він — а прокуратор подав внесенє засуду її на 15 лїт вязницї.

— Так, так! здаєть ся так порішили — докинув старший.

Петро Ґерасїмович зачав сварити ся; — таж то річ ясна не брала гроший і не могла мати наміреня убійства.

— Таж я прочитав відповіди перед тим, заки повелїли вийти — боронив ся старший. Ніхто нїчого не говорив.

— Ах! мене не було тодї в кімнатї — я вийшов — сказав Ґерасїмович. Щож ви тодї? Спали?

— Я нїчого не думав про се — сказав Нехлюдов.

— Ще і не думали?

— Е, се дасть ся поправити — сказав Нехлюдов.

— Але де там! Пропало всьо, аж тепер пропало!

Нехлюдов поглянув на обжалованих. Они, наче їм се всьо одно було, як з їх долею порішено, сиділи все так неподвижно за своєю рештокою перед салдатами. Маслова чогось усьміхала ся. В души Нехлюдова пробурхало ся тодї лихе почутє. Передше, передвиджуючи її оправданє і полишене в городї, він був нерішений, як відноситись до неї. І дійстно зносини, його з нею взаємини, були неможливі; вязниця і Сибір зразу опрокидали можливість всяких зносин з нею: недострілена пташечка не перестала би тріпотати ся в мисливого кишени і нагадувати про себе.

XXIV.

Предсказаня Петра Ґерасїмовича справжнили ся. Вернувши з кімнати нарад, предсїдатель підніс у гору письмо і прочитав:

— "199... року, 28. цьвітня, після указу його Імператорського Величества, Н... головний виділ окружного суду, силою порішеня пп. присяжних на основі параґрафу 3. ст. 771., ст., 776 і ст. 777. "Уст. Уголов. Судопроиз." — рішив — мужика Симона Картїнкіна, 33 і міщанку Катерину Маслову 27 літ, вислати на тяжкі роботи, Картїнкіна на 8 літ, а Маслову на 4 роки, з наслїдками для обоїх їх по 25 ст. "Уложенія."

Міщанку-ж Евфімію Бочкову 43 роки рішено позбавити всяких прав а сконфіскувавши майно, замкнути в тюрму на 3 роки, з наслїдками по 49 ст. "Уложенія". Що до коштів процесу, — то розложити їх по рівній части на засуджених — а в разї, коли-б вони не мали — приняти їх на рахунок державної каси.

Річеві в сїй справі докази продати, перстень віддати, а склянки знищити".

Картїнкін стояв витягнувшись мов струна; держачи руки по швам, щось бормотав собі під носом, Бочкова здавала ся цїлком спокійною, а Маслова страшно почервонїла.

— Я не повинна, не повинна — нараз крикнула вона на цїлу салю. — Се прогріх. Я не повинна. Не хотіла, не ду-

мала. . . Правду кажу. . . Правду. . . І упавши на лавку, стра шно заридала.

Коли Картінкін і Бочкова вийшли, она все ще стояла на місци і плакала, так, що жандарм мусів її торкнути за рукав халата.

— Ні, сього не можна так полишити — промовив до себе Нехлюдов, цілковито прозабувши про своє лихе почутє, і сам не знаючи чому, потягнув ся на коридор, щоби ще хоть раз на неї подивити ся. В дверах товпила ся оживлена громада присяжних і адвокатів, вдоволених закінченєм справи, так, що він був приневолений, де скільки хвиль пристанути в дверех. Колиж вийшов на коридор, Маслової вже не було. . . Не дивлячись на погляди зрітелїв, почимчикував наперед, дігнав її, перебіг її кілька кроків наперед і остановив ся. Она вже перестала плакати а тілько нервово хлипала, отираючи кінцем коси почервоніле лице. І не глянувши на нього, пішла дальше з жандармом. Нехлюдов поспішно вернув ся назад, щоби побачити ся з предсїдателем. Сей вже йшов домів, так Нехлюдов дігнавши його:

— Пане Предсїдатель — сказав він підходячи до нього в тій самій хвилї, як сей вже надів гарне пальто і брав палицю, подавану йому швайцаром — чи можу з вами поговорити в справі, що її ось що й но порішено? — Я судия присяж ний.

— Так, чому-ж би нї, князю Нехлюдов? Дуже менї мило, що ми зійшли ся — сказав предсїдатель стискаючи руку і з вдоволенєм згадуючи гарний і веселий танець свій в часї зустрічи з Нехлюдовим. — Чим можу служити?

— Зайшло непорозуміне у відповіди що до Маслової. Вона не повинна в отроєню, а мимо того її засуджено на каторгу — з мрачним видом сказав Нехлюдов.

— Суд прецїнь порішив справу на підставі відповідний вами уложених, — вивовів з повагою предсїдатель прямуючи до вихідних дверий: — хоть і відповіди суду не підходили якраз до дїла. Він згадав, що хотів роз'яснити присяжним, що їх відповідь: так не винувата, без викинена замислу убийства, утверджує убийство з замислом, але хотячи скоро скінчити справу, не сказав сього.

— Добре, але хиба не можна ошибки сеї справити?

— Та причина до касациї все найде ся. Треба оглянути ся за адвокатами — сказав предсїдатель, надїваючи капелюх трохи на бік і зміряючи до виходу.

— Але-ж се страшно!

— От видите, Масловій належало ся одно з двох, — очевидно, желаючи як можна милїйше обійти ся з Нехлюдовим сказав предсїдатель; роздїливши-ж бакенбарди поверх ковнїра пальта і взявши його з легка за руку, пішов до дверий, кинувши Нехлюдову: — Здає ся — ви йдете також?

— Так — сказав Нехлюдов, поспішно одїваючи ся і пішов за ним.

Они вийшли на ярке веселе сонце і зараз мусїли голос піднести, бо страшно тарахкотїли вози по бруках.

— Положенє, прошу вас — дивне, — продовжав предсїдатель, підносячи голос. Тій Масловій належало ся одно з двох: або майже цїлковите оправданє конець вязницї (бо до сього можна вчислити і те, що вона вже сидїла) — або каторга, для неї середини не було, коли би були додали слова: "але без наміреня заподїяня смерти", она була би оправдана.

— Сього менї не простити, що я не додав — сказав Нехлюдов.

— От в чім цїле дїло — усьміхаючи ся, сказав предсїдатель і поглянув на годинник.

Оставало всього три чверти години до послїднього речинця, назначеного Клярою.

— Тепер, як хочете, огляньте ся за адвокатом. Треба найти причину кассациї. Але се все найде ся. На Дворянську — гукнув на фіякра: — 30 копійок — нїколи більше не плачу.

— Прошу, най там — ваше превосходительство.

— Моє поважанє. Коли можу чим служити, дім Дверкова, на Дворянській, легко забути.

І ласкаво поклонивши ся, поїхав.

XXV.

Розмова з предсїдателем і чистий воздух трохи успокоїли Нехлюдова. Він подумав тепер що прозріване ним почутє навів він собі от тим ранком, переведеним серед таких непривичних обставин.

— "Природно — Задивляючий і поражаючий припадок. Але необходима річ зробити всьо можливе, щоби її кару зменьшити і то зробити се як найскорше. Ту в суді треба довідати ся, де сидить Фанарін або Мікішін". Він згадав двох знаних адвокатів.

Нехлюдов повернув до суду, здіймив пальто і пішов на поверх. В першім коридорі він здибав Фанаріна. Він остановив його, сказав, що діло в нього важне. Фанарін знав його фізіоґномію і про імя його чував — сказав банальну фразу,, що йому мило його пізнати.

— Хоть я з канцелярії... але коли не на довго, то розкажіть менї ваше діло —підїм от туда.

І Фанарін ввів Нехлюдова в якусь кімнату, щось наче кабінет якогось судиї. Они сїли за столом.

— Чим отже можу служити?

— Вперед буду вас просити — сказав Нехлюдов, — щоби про се нїхто не знав, що я до сього дїла прикладаю своїх рук...

— Се розуміє ся само собою! Отже...

— Я сьогоднї був присяжним судиєю... ми засудили неповинну женщину, неповинну, на тяжкі роботи. І мене мучить сей засуд.

Нехлюдов нечаяно порумянїв і замяв ся. Фанарін кинув на нього свій зір, потім знов спустив його слухаючи.

— Ну і що — продовжував він розмову.

— Засудили неповинну і я хотів би усунути сей засуд переносячи цїлу справу до висшої інстанциї.

— До сенату — поправив Фанарін.

— Так, так... і власне прошу вас взяти ся за се дїло.

Нехлюдов хотів раз скінчити трудну саме річ і тому зараз додав:

— **Нагороду, кошти і т. п. я беру на себе — сказав він** червоніючи.

— Е, якось ми погодимось! — сьміючи ся значучо з недостатку досьвіду Нехлюдова в таких справах. — В чому річ іде?

Нехлюдов розказав.

— Добре, добре — завтра я заберу ся до діла і пильно його перегляну. А позавтра, ні не позавтра, в четвер прийдіть до мене о шестій годині по відповідь. Добре? Що? Тепер одначе ходім, бо мене кличуть важні справи.

Нехлюдов попращав ся з адвокатом і вийшов.

Розмова з адвокатом і охота його, взяти ся за справу Маслової ще більше успокоїли його. Він вийшов на вулицю; день був чудово гарний, Нехлюдов радісно хлипав весняний воздух. Фіякри напирали ся зі своїми услугами, але він ішов пішки. Цїлий рій гадок і споминів про Катюшу і зносини з нею закружив ся в його голові, і йому стало сумно і моторошно. — Нї, се мушу я добре обдумати опісля,—сказав він до себе, — а тепер якраз треба позбути ся тих прикрих вражінь.

Він згадав про обід у Корчаґіних і поглянув на годинник. Ще не було пізно; ще можна наспіти до Корчаґіних. Біля нього дзвонив кінний трамвай. Він пустив ся бічи і вскочив до середини. На площи вискочив з воза, взяв порядного фіякра і в десяти мінутах був він у входї більшого дому Корчаґіних.

XXVI.

— Просимо, ваше сіятельство, там ждуть на вас — сказав ласкаво добре випасений швайцар дому Корчаґіних, отворяючи на анґлїйських завісах легко ходячі дубові двері каменицї. — Вже їдять, лишень на вас ждуть єще.

Швайцар підійшов на сходи і задзвонив на гору.

— А хто єсть в серединї? — спитав Нехлюдов розбираючи ся.

— Пан Колосов і Михайло Серґієвич — а всї решта свої — відповів швайцар.

Зі сходів виглянув гарний локайчук у фраці і білих рукавичках.

— Прошу дуже ваше сіятельство — сказав він. Менї велїли просити.

Нехлюдов увійшов на сходи і по знаній, величавій, просторій сали пройшов до столової. Тут за столом сиділа цїла сїмя, кромі матери, княгинї, Зофії Василєвни, що нїколи не кидала свойого кабінету. Перше місце занимав старий князь Корчаґін, а поруч з ним з одного боку доктор, з другого гість Іван Іванович Колосов, давно ґуберніяльний предводитель, а тепер член управи банку, лїберальний товариш Корчаґіна; пізнїйше з лївого боку miss Редер, ґувернантка маленької Міссіної сестрички і вона сама чотирилїтня панночка; з правого напроти Міссіний брат, одинак у Корчаґіних, ґімназист з VI. кляси Петя, задля котрого цїла сїмя позіставала в городї ожидаючи його іспитів, і студент репетітор; потім з лївого, Катерина Алєксєєвна, 40-лїтна панна, славянофілка; напроти Михайло Тєлєґін, двоюрідний брат Міссі, на самомуж кінцї сиділа сама Міссі а біля неї нетикане накритє.

— Ну, ну, прегарно. Прошу сїдати, ми що й но за рибою — з трудом і осторожно перекусуючи вставленими зубами їду, проговорив старий Корчаґін, підіймаючи на Нехлюдова кровю накипілі очи.

— Степане — обернувши ся до буфетчика з повним ротом їди, сказав князь і поглянув на порожне накритє. Хоть Нехлюдов добре знав норови старого і нераз видав його після обідів, одначе сьогоднї як раз вразило його гарне лице з сердешно до їди зложеними губами, що виставали трохи ізза заложеної за камізельку серветки і товста шия, а найбільше — цїла та годована ґенеральска стать. Нехлюдов пригадав собі мимоволї, що він чував про жостокість сього чоловіка, що будучи ґуберніяльним начальником, (Бог сьвятий знає з якої рацїї, бо-ж він був заможний і богатий і не потребував служити державі) велїв людий парити батогами а навіть вішати.

— Зараз дадуть, ваше сіятельство — сказав Степан, дістаючи із заставленого срібними вазами буфета більшу

широку ложку і кинувши на гарного, бородатого локая, що сейчас з Міссі заставив нетикане місце, покрите штучно зложеною, накрохмаленою серветкою.

Нехлюдов подаючи руку всім притомним обійшов цілий стіл докола. Всі, крім старого Корчаґіна і пань, повставали при привитаню; і сей обхід довкола стола і стисканє рук особам, з котрими він ніколи і словом не перемінив ся, видав ся йому сьогодні сьмішним і немилим. Він звиняв ся, чому так пізно́ прийшов а в решті хотів сісти на пусте місце на кінці стола межи Міссі а Катериною Алексєєвною, але старий Корчаґін зажадав, щоби він, наколи вже не пє шнапса, закусив таки чимось зі стола, що на ньому містили ся морські раки, ікра, ріжні сири і оселедці. Нехлюдов не сподівав ся, що він голодний; але як став їсти хліб зі сиром, не міг остановити ся і жадно заїдав.

— Що-ж ви підкопували підвалини? — спитав Колосов, іронічно вживаючи слова ретроградної часописі, що виступала проти суда присяжних. — Оправдали винуватих, засудили неповинних, що?

— Підкопували підвалини... підкопували підвалини — повторив регочучи ся князь, що мав величезне довірє до розуму і учености свого ліберального товариша і приятеля.

Нехлюдов, наражаючи ся на закид нечемности, нічого не відказав Колосову, але усівши над тарілем пахучої зупи, продовжав свою їду.

— Дайте йому з'їсти, — усьміхаючи ся промовила Міссі, зазначаючи тим заіменником "йому" близші свої зносини з гостем.

Тимчасом Колосов голосно і плавно розказував зміст статї проти суда присяжних, що його так іритувала, а Михайло Сєрґієвич потакував йому і розказав відтак зміст другої статї тої самої часописі.

Міссі, як і все — була дуже елєґантна і гарна а притім чудово приодїта.

— Ви страшно мусите бути змучений і голодний, — промовила она до Нехлюдова, як сей на хвилю перестав їсти.

— Ні, не дуже. А ви їздили оглядати образи? — спитав він.

— Ні, ми відложили сю поїздку на пізнійше. Ми грали ся lawn-tennis у паньства Саламантових. А знаєте,, містер Крукс дійстно чудово грає тої гри.

Нехлюдов приїхав до Корчаґіних, щоби розірвати ся; і завсїгди було йому в сьому домі мило не лиш ізза того, що сей розкішний пануючий тут тон,, ділав успокоюючо на його нерви, але й ізза тої атмосфери підхлїбства, що його незамітно окружала. Та нинї, дивна річ, все у сьому домі видало ся йому противним, починаючи на швайцарі, величавих сходах, цьвітах, локаях, заставі стола — а скінчивши на Міссі, що видала ся йому сьогоднї чогось неприродною і відтручуючою від себе. Не мило вражав його приємний і самоувірений, плиткий, лїберальний тон Колосова, дражнила його кабанська, змислова стать старого Корчаґіна, вертіли його мозок французькі фрази славянофілки Катерини Алексеєвної. прикро йому було дивити ся на запушені лиця ґувернантки і репетітора; передовсім однак обурював його заіменник "йому", що відносив ся до його особи. Нехлюдов все ще хитав ся в думцї про Міссі; часом глядячи на неї — нїби прижмуреними очима або при місячному сяєві, видавала ся йому сьвіжою, гарною, розумною, природною, — то знов при соняшному осьвіченю він добре видів усї її недостатки. Так було і сьогоднї. Він добачив на її лиці всї зморщки, видів її запалене волосє, не уйшли його уваги острі лікті — найпаче широкий нїготь більшого пальця, що нагадував такий сам нїготь у єї батька.

— Дуже скучна гра — сказав Колосов про "lаw-tennis" — "лапта"*), що була в моді за мойого дитиньства, була о много веселїйша.

— Тому так кажете, що не знаєте сьої гри. Вона дуже займаюча — провела річ Міссі, виговорюючи найбільше неприродно слово "дуже" — як видало ся Нехлюдову.

---

*) Росийска гра пилкою.

І завів ся спір, в котрому брав участь Михайло Сєрґієвич і Катерина Алєксєєвна. Лиш ґувернантка, репетітор і діти мовчали з виразом правдивої скуки на лицях.

— Все лишень спори і спори! — з голосним реготом кричав старий Корчаґін виймаючи серветку ізза камізельки і шпурнувши крісло, котре сейчас локай підхошив, встав від стола, за ним підняли ся і всї прочі і підійшли до столика, де стояли мидниці з теплою пахучою водою до полоканя уст, а залагодивши се дійство, продовжали для нікого не цікаву розмову.

— А що? Правда? — звертаючи ся до Нехлюдова, сказала Міссі з надією одержаня потакуючої відповіди. — Правда, що в нічому не пробиває ся характер чоловіка так добре, як у грі? Она запримітила у Нехлюдова суворий вираз лиця, що завсїгди будив у него боязнь і рада була дізнати ся про причину лихого настрою.

— Їй Богу не знаю, я ніколи не силував ся про се думати, — відповів Нехлюдов.

— Може підете до мами? — запитала Міссі.

— І овшім — сказав він добуваючи папіроску, таким тоном, що явно зраджував велику неохоту тих відвідин.

Міссі підняла до нього питаючий зір і йому стало ніяково.

— "Приїздити до людий, щоби на них наводити скуку, се єсть дійстно"... подумав Нехлюдов про себе і стараючи ся бути ввічливим, висказав свою охоту піти, наколи княгиня прийме...

— Ходїм, ходїм, мама охочо прийме, буде рада. Курити і там можете. Ось і Іван Іванович уже там.

Господиня дому, княгиня Зофія Василевна від осьми лїт пролежувала при гостях у коронках і стяжках, серед аксамітів, позолотів, слоневої кости, бронзу і цьвітів. Нікуди не їздила, а приймала у себе всїх, що після єї думки виріжняли ся від звичайних мас, т. є. "своїх приятелїв". Нехлюдов належав до числа тих вибраних а то тому, що він уважав ся загально розумним, що його мати була близькою подругою єї сім'ї а найголовнійше тому, що уявляв ся доброю партиєю для Міссі.

Кімната княгині Корчаґінової містила ся за більшою і меньшою гостинною. В більшій гостинній Міссі, що йшла перед Нехлюдовим, рішучо станула і вхопивши ся поруча золоченого крісла, поглянула на нього.

Вона мала велику охоту вийти замуж і Нехлюдов як раз для неї був доброю партиєю. Крім того, він їй досить подобав ся і вона від давна привикла до того, що він мусить бути єї і то не вона його, але він єї; тож стреміла до цїли з несьвідомою, але упертою хитростию такою, що цїхує людий душевно хорих. Розпочала тепер з ним розмову, щоби заохотити його до сповіди з почувань.

— Як добачаю, вам сьогоднї чогось не достає, — сказала — що вам приключило ся?

Нехлюдов згадав свій зустріч в суді, нахмурив ся і почервонїв.

— Так, приключило ся — сказав він — не хотячи крити ся з правдою — щось дивного і незвичайно важного.

— Що-ж такого? Не можете менї сього сказати?

— Тепер нї. Позвольте полишити се на пізнїйше. Стало ся щось такого, чого я ще доси не роздумав як слїд — сказав він і ще ґірше почервонїв.

— І менї сього не скажете? — Мускул на лиці єї дрігнув, она прожогом посунула від себе крісло, котрого держала ся.

— Нї, не можу — відповів він — почуваючи, що відповідаючи їй так, він відповідав собі; він признавав, що дійстно з ним стало ся щось дуже важного.

— Як так, то ходїм!

Міссі потрясла головою, неначе відганяла від себе непотрібні гадки і пішла передом більше бистрим, чим звичайно, кроком.

Нехлюдову видало ся, що вона неприродно затиснула уста, щоби повздержати сльози. Йому стало нїяково і жаль огорнув його, що він її огірчив; але він знав, що найлекший обяв слабости знищить його, себ-то зважe. А в тій хвилї він сього найбільше бояв ся, тому йдучи єї слїдами, мовчки наблизив ся до кабінета княгинї.

Княгиня Зофія Василєвна кінчила власне свій дуже по-

живний, але і дуже виставний обід, котрий вона звичайно з'їдала сама одна, щоби ніхто її не видів при тім так непоетичнім ділї. Тепер курила вона папіроску і пила каву, що стояла на столику коло єї отомани. Вона була худа, висока, ще не стара ніби брунетка, із довгими зубами і великими, чорними очима.

Опінїя загалу щось плела про її зносини з доктором. Нехлюдов давнїйше не звертав на се уваги, тепер одначе, коли запримітив біля княгинї тогож доктора з намащеною, полискуючою, розділеною бородою, йому стало страх нїяково.

Поруч з Софією Василєвною сидїв на низькому, мягкому кріслї, коло столика Колосов і мішав каву. На столику стояла мала фляшка лїкера.

Міссі ввійшовши разом з Нехлюдовом у кімнату матери, вийшла поволи по мягких коврах; але на відхіднім попросила Нехлюдова прийти до неї, коли розмовить ся з мамою і то таким тоном, немов-би межи ними нїчого не зайшло.

— Ну, здорові були друже, сїдайте та розказуйте — сказала княгиня Зофія Василєвна зі штучною усьмішкою, відкриваючи ряд гарних а так по майстерськи вложених зубів, що присягнув би ти, що правдиві. — Як довідую ся, ви приїхали зі суду в дуже лихому настрою. Я думаю, що такі річи дуже не милі для людий з серцем — додала вона по французьки.

— Та воно правда — сказав Нехлюдов; часом почуваєш свою не... почуваєш, що у тебе нема права других судити.

— Comme c'est vrai — немов поражена правдивостию його замітки, скрикнула княгиня як завсїгди, хотячи схлїбити свому товаришеви.

— Але, що чувати з вашим образом, він мене дуже цїкавить — додала вона: — коли-б не недуга, я давно була би у вас.

— Я цїлком понехав його — сухо відповів Нехлюдов, котрому в теперішній хвилї нещирість її підхлїблюваня була так явною, як видною була укривана її старість. Він нїяк не міг себе настроїти, щоби бути любим.

— Дуже шкода! Ви знаєте, менї сам Репін сказав, що

у нього немалий талант — обертаючи ся до Колосова промовила княгиня.

— Як їй не сором так брехати! — думав Нехлюдов, насуплюючи брови.

Пересьвідчившись, що Нехлюдов не в гуморі і що не можна з ним мило і розумно розмовити ся, княгиня обернула ся до Колосова з запитом про його осуд нової драми і то таким тоном, неначеб його гадка мала порішити всякі в тому напрямі сумніви і кожде слово тої гадки мало вічно остатись важним. Колосов критикував драму і висказував при тій нагоді свої думки про штуку. Зофія Василєвна дивувала ся точности його критики; вона намагала ся брати в оборону автора драми — але в недовзї або згоджувала ся з ним, або держала ся середини. Нехлюдов дивив ся і слухав, але видїв і чув зовсїм не те, що дїяло ся перед ним.

Слухаючи річ то княгинї, то Колосова, побачив Нехлюдов, що нї в одного нї в другого нема нїякого дїла до драми, і що вони говорять лиш задля заспокоєня фізіольоґічних потреб, щоби порушити трохи мускулами язика і горла. Зрештою Колосов доливав шнапса, вина, лїкера і був трохи підпитий. (Не так як рідко пючі мужики, але як бувають пяні люди, що привикли до вина). Він не кидав ся, не говорив дурниць, але був одначе в ненормальному напруженю, хоч вдоволений собою. Вкінцї Нехлюдов добачав, що княгиня серед розмови неспокійно поглядала на вікно, що через нього начинав доходити до неї соніпший промінь, котрий в ясному сьвітлї міг представити її вік.

— Як се вірно — сказала вона на якусь замітку Колосова і задзвонила у дзвінок, що стояв біля єї отомани.

Опісля доктор встав і як домашня людина вийшов з кімнати, не сказавши нї слова. Княгиня проводила його очима, продовжуючи розмову.

— Пилипе, спустїть з ласки своєї ту фіранку—сказала вона до локая, що ввійшов на голос дзвінка до кімнати і вказала очима на вікно.

— Нї, кажіть таки що хочете, в ньому єсть щось містичного, а без містицизму нема поезиї — говорила Зофія Ва-

силєвна, стежачи одним чорним оком рухи локая, що спускав фіранку.

— Містицизм без поезиї — се забобон, а поезия без містицизму, се проза, — додала вона жалїбно усьміхаючи ся і не зводячи очий з локая.

— Пилипе, не сю фіранку, з більшого вікна — з жалем промовила княгиня; вона видко жалувала себе за ті з'усиля підняті в справі вимовленя сих слів — та сейчас задля успокоєня себе підняла до уст покритою перстенями рукою ароматичну, димлячу папіроску.

Широкогрудний, мускулярний локай злегка поклонив ся, немов звиняючись і ступаючи зґрабно по килимах сильними ногами, покірно і мовчки підійшов до другого вікна і пильно дивлячи ся на княгиню, став так справляти заслону, щоби нї один промінчик не сьмів пасти на княгиню. Але і сею роботою не вдоволив Зофії Василєвни, що змучена мусїла перервати річ про містицизм і поправити непонятного Пилипа, що своїм поведенєм тріវожив її. На мить заяснїв в Пилипових очах огонь гнїву.

— "А лихе її знає, чого вона хоче", імовірно собі думає Пилип — погадав Нехлюдов дивлячи ся на ту іграшку. Але гарний і сильний локай скрив сейчас своє порушенє нетерплячки і зачав спокійно робити те, що приказувала йому знеможена, безсильна цїлим єством фальшива княгиня.

— Не можна заперечити, що єсть якась правда в теориї Дарвіна — говорив вернувшись Колосов, що розвалив ся на низькому кріслї і сонливими очима глядів на княгиню, — але він переступає границї! От що!

— А ви вірите в право наслїдства? — спитала Нехлюдова княгиня, що їй тяготїла на серцї його мовчанка.

— В право наслїдства? — здивований спитав Нехлюдов. — Нї, не вірю, — сказав він потонувши цїлим своїм єством в тих дивних образах, що мимоволї втискали ся до його уяви. Поруч зі сильним, гарним Пилипом, котрого уявив собі дитям природи, він представив собі Колосова нагим, з його животом в видї гарбуза, з лисою головою і тонкими руками. Нїяково було йому глядїти на закриті тепер шовком і аксамітом плечі Зофії Василєвни, він старав ся їх уявити

собі такими, якими вони були би в дійсности — але ся обставина видалась йому страшною і він раз на все хотів відогнати думки в тім напрямі.

Княгиня змірила його очима.

— Правда, на вас Міссі чекає — промовила вона. Підіть до неї, вона хотіла би вам заграти новий кусник Шумана... Дуже інтересна річ!...

— Вона не думає нічого грати. Се всьо брехня, — погадав собі Нехлюдов устаючи і стискаючи прозору, кістясту, покриту перстенями руку Зофії Василеєвни.

В гостинній зустрінула його Катерина Алєксєєвна і сейчас заговорила:

— Знаєте, я запримітила, що на вас обовязки присяжного судиї ділають пригноблюючо, — сказала вона, як завсїгди, по французьки.

— Так, так, але бачите я нинї не свій і не хочу наводити на нікого лихого настрою, — відповів Нехлюдов.

— Чому-ж ви не свій?

— Дуже менї прикро, але сього сказати вам не можу — сказав він шукаючи свойого капелюха.

— А тямите, як ви говорили, що все повинно ся говорити правду і як все ви нам усїм говорили правду в очи? Чому-ж тепер таїте ся перед нами? Пригадуєш собі Міссі? — обернувшись до Міссі, що за Нехлюдовим увійшла, промовила Катерина.

— Е, се було лишень при забаві — відповів Нехлюдов серіозно. — При забаві можна, а в дійстности ми всї... а властиво я такий лихий, що по крайній мірі правди говорити я не повинен.

— Ні,нї, нї без поправки, скажіть лучше ізза чого ми такі лихі — сказала Катерина Алєксєєвна, граючи словами, немов незамічаючи серіозности Нехлюдова.

— Нема нїчого гіршого, як признавати себе не своїм — промовила Міссі. Я собі сього нїколи не признаю, і тому я завсїгди весела. Щож, ходїмо до мене. Ми постараємо ся розігнати ваш mauvaise humeur.

Нехлюдов дізнавав почутя, подібного на се, яке звичайно має кінь, коли його тягнуть до уздечки і під упряж. А

найпаче сьогодні, немило було йому когось возити. Він оправдав ся, що йому потрібно скоро іти домів і став прощати ся. Міссі довше, чим звичайно, стискала йому руку.

— Згадайте, що те, що для вас важне, те і для ваших приятелів не єсть без ваги — сказала вона. — Завтра приїдете?

— Ледви чи приїду — сказав Нехлюдов і почуваючи сором не знати, чи задля неї, чи задля себе, почервонів, і скоро вийшов.

— Що се таке? Comme cela m'intrigue, — говорила Катерина Алексеєвна після відходу Нехлюдова. — Я мушу се конче провідати. Се певне якась affaire d' amour propre: il est tres susceptible notre cher Мітя.

— Plutot une affaire d'amour sale — хотіла сказати а не сказала Міссі, глядячи перед себе цілком иньшим, потахлим лицем, таким, як коли говорила з Нехлюдовим; та вона не сказал Катерині того Каламбура лихого тону а додала лишень: — у всіх є добрі та лихі дні.

— Чи мав би і сей завести? — подумала вона.. — Після того всього, що стало ся, якось негарно з його сторони!

Коли-би Міссі прийшло ся пояснити, що вона розуміє під словами: "після того всього, що стало ся", вона не з'уміла би відповісти; алеж тимчасом вона знала, що він для неї не лиш надійний, але і на серіо думає про неї. Всї ті погляди, напімкненя, мовчанки дуже мало на се вказували, — але вона все таки узнавала його своїм і тяжко їй було подумати про те, що він міг би її покинути.

XXVIII.

"Соромно і гидко, гидко і соромно" — думав тимчасом Нехлюдов пішки вертаючи домів знаними улицями. Тяжке почутє, що переймало його від часу розмови з Міссі, не покидало його. Він почував, що формально, (колиб можна так сказати) він був перед нею в праві, він же їй нічого такого не сказав, щоби його з нею могло звязати, він не просив її о руку, но після ходу річий, він чув, що звязав себе з нею, він їй робив надію; а тимчасом тепер він цілим своїм єством почував, що не може з нею женити ся. "Соромно і гидко,

гидко і соромно", — повтаряв він, згадуючи не лиш про відносини свої з Міссі, але про все. "Всьо гидке і стидке", — повтаряв він собі, входячи в крило своєї хати.

— Вечеряти не буду, — сказав він Корнієви, що ввійшов за ним до їдальні, де було приготоване накритє і чай.— Ідіть собі! —

— Слухаю — сказав Корній, але лишив ся і став збирати зі стола. Нехлюдов дивив ся на Корнія і почував щось до нього недоброго. Йому хотіло ся, щоби всї його лишили в спокою, а тимчасом здавало ся, що всї навмисне дразнять його. Коли Корній забрав ся з накритєм, Нехлюдов хотів підійти до самовара, щоби досипати чаю, але почувши кроки Аґрафени Петровної, щоби її не видїти, вийшов скоро в гостинну заперши двері за собою. В сїй гостиннїй три місяцї назад упокоїла ся його мати. Тож ввійшовши до своєї комнати, осьвіченої ясно двома лямпами з рефлєкторами, — одна при портретї його батька, друга при портретї матери — згадав свої відносини до матери і вони видали ся йому неприродними і противними. І се було для нього стидке і гидке. Він згадав, як він желав смерти матери в її послїдних хвилях житя; він нїби вмовляв в себе, що ті желаня виходили з точки увільненя її від болїв — але дїйстно він хотів сам раз позбавити себе вида терпінь.

Хотячи визвати в собі гарний спомин про неї, він поглянув на її портрет за 5000 рублїв, рисований знаменитим малярем. Вона була приодїта в чорну, аксамітну сукню, грудь була відслонена. Здає ся артист присьвятив тїй роботї дуже много працї і старанности; передовсїм ударяли своєю осліпляючою красою самі груди, грудний місток, плечі та шия. Але се всьо робило на Нехлюдові вражінє сорому і гидоти. Щось відражаюче пробивало ся в тім з'ображеню матері в видї на-пів голої красавицї — а то тим більше, що три місяцї назад ся сама женщина лежала на смертнїй постелї, зісохла, зівяла як мумія, і наповняла цїлу кімнату незносним сопухом, котрого нїяким способом не можливо було усунути. Нехлюдову видалось, що тепер чує той сам сопух. І він згадав її слова день перед смертию, коли то вона вхопивши його білу, сильну руку своїм кістяком і промовивши: "Не гуди

мене Мітя, коли я сього не зробила, що повинна була зробити" — отерла пливучі сльози. — Ах, що за гидота", сказав до себе Нехлюдов, ще раз поглянувши на пів-голу женщину з великолїпними марморними плечима і побідоносною усьмішкою. Голі груди матери пригадали йому на другу жінку, що він її видів на днях рівно-ж пів-голою. То була Міссі, що придумала завізвати його до себе в цїли показаня йому себе в балевім одїню. Він з відразою згадав прегарні її плечі і руки. І той грубий, кабануватий батько зі своєю жостокостию і так сумнївної репутації bel esprit мати — всьо се було відражаюче і стидке. — "Нї, нї" — думав він — "раз треба увільнити ся; раз на все треба увільнити себе від тих фальшивих зносин і з Корчаґіними, і з Марисю Василевною і з наслїдством і зі всім прочим... Ах, трохи свободи, свобідного віддиху... Виїхати за границю... до Риму і там заняти ся своїми образами... (Він тут згадав свої сумніви що до свого таланту...) Так, все одно, аби свобідно віддихнути... Вперед до Константинополя, відтак до Риму, коби лиш борше позбути ся ролї судиї присяжного. Треба покінчити дїло з адвокатом.

І нараз прошибла його душу згадка про арештантку, а і вона сама виринула в його уяві блестячи чорними, косими очима. Як вона заридала при послїднім слові судиїв! Поспішно, як лиш можна, згасивши і кинувши скурене циґаро, взяв друге і скорими кроками став ходити по кімнатї туди і назад. І стали виринати в його души хвилї, одна по другій, що він їх з нею пережив. Згадав послїдний з нею зустріч, ту пристрасть, що ним в той час заволодїла і розчароване, що роздирало його груди — по заспокоєню пристрасти. Згадав біле одїнє з голубою стяжкою, згадав утреню... "Так, я видно любив її, щиро любив її гарною тою чистою любовю в ту ніч; я любив її ще передше, а як я її любив тодї, коли я у перве заїхав до тїток і писав свою розвідку..." І він уявив себе таким, яким тодї він був. На нього подув сьвіжий, молодечий жар житя і йому стало страшно банно.

Ріжниця між його теперішнім станом а тодїшним була так велика — як ріжниця між Катюшею в церкві, а тою розпустницею, що впивала ся з купцем і що її сьогоднї рано за-

судили в суді. Тоді він був бодрим, свобідним чоловіком, перед котрим розкривали ся безконечні можливости, тепер чув себе пійманим в сїтях глупого, пустого, непотрібного жи тя без цїли, спутаним кайданами, з котрих він невидів нїякого для себе виходу, — котрого в значній мірі він собі і не бажав. Він згадав, як то він колись гордував ся простотою, як він ставив собі прінціпом говорити завсїгди правду і, дійстно, він був на тілько правдолюбивий, як тепер весь потонув в брехни, в тій страшній брехни, що її всї люди довкіль нього правдою признають. І не було з тої брехнї нїякого виходу для нього, принайменьше він не видів його... Він застряг в нїй, він привик до неї, він нею любував ся.

Як розлучити ся з Мариєю Василєвною і з її чоловіком так, щоби можна без викидів совісти глядїти йому в очи і його дїтям? Як чесно зірвати зносини з Міссі? Як вийти з противорічности між признанєм неправности посїданя земського, а обнятєм материнського наслїдства? Як загладити свій гріх перед Катюшею- Так всього того не можна полишити. "Не можна покинути женщину, котру я любив і вдоволити її тим, що заплатить ся гроші адвокатови за її освободженє від тяжких робіт, на котрі вона не заслужила. Так загладити вину грішми, як тодї"...

І враз згадав ту хвилю, коли дігнавши її на коридорі, всунув її гроші до руки і сам утїк від неї. "Ах ті гроші!" Зі страхом і обридженем згадував він ту хвилю. — "Ах, яка погань!" — така як тоді!

— Тільки негідний мерзенник міг се зробити, — проговорив він. А є тим негідником! — Але чиж в самій річи — він на хвилю пристанув — я такий негідник? А хтож? — відповів собі. А чиж лиш сей один факт тебе осуджує? — продовжав себе ганити. — Чиж не погань твої відносини до Марії Василєвни і її чоловіка? А твої відносини до маєтку? Під покривкою, що гроші дістав ти в спадщині від матери. уживаєш богатства, котре узнаєш неправним? А ціле твоє лїниве, скверне житє, котрого епільоґом твій поступок з Катюшею?... Мерзенику, негіднику! Они (люди) як хотять. най мене пишуть, їх можна обманути, але себе самого не обманю!"

І він нараз пійміив, що та ціла відраза, що він її почував в послїдний час до людий а найпаче сьогоднї до князя, до княгинї, до Міссі і до Корнія — була відразою до себе самого. І дивне диво — в тім почутю підлоти зглядом себе, пробивав ся нїби біль а разом з ним радість і спокій.

Нехлюдову не один случай дав нагоду назвати себе "чищенєм души". Сим словом означав він такий душевний стан, при котрім він нараз, після довшого нераз упливу часу, пізнавши замішанє а навіть застій у внутрішньому житю, підіймав ся вичищати те сьмітє, що нагромадившись в його души, було причиною того застою.

Все по такому станї становив собі Нехлюдов права, після котрих кляв ся поступати: він писав дневник і став жити новим житєм, котрого не надіяв ся покидати, — turning a new leaf, — як він собі говорив. Але за кождим разом примани сьвіта ловили його до себе, — він не замічаючи зміни, знов падав і то нераз низше, чим передше.

Так він підносив ся і упадав кілька разів; в такім станї був він після першого свого приїзду до тїток. Се як раз було саме живе, одушевляюче пробудженє, і наслїдки його продовжали ся доволї довго. Таке саме почутє пробудило ся в ньому пізнїйше після залишеня державної служби, коли то бажаючи посьвятити ся вітчинї, затягнув ся в ряди воєнні підчас війни. Але тут засьміченє прийшло дуже скоро. Такий стан прошибав його єство після його відставки, коли то виїхавши за границю став занимати ся малярством.

Від тої пори, аж до нинї не було пробудженя і тому він ще нїколи не доходив до такого заблудженя, до такого розбрату межи совістию а його житєм. Він настрашив ся, пізнавши сей розлад.

Розлад сей був так великий, занепад так сильний, що в першій хвилї він навіть не думав про можливість поправи. — "Вже нераз пробував я поправляти ся, тай що з того вийшло? — говорив спокусуючий його голос, — на що знова пробувати? Не лишень ти такий, то всї такі — такий сьвіт", говорив той голос. Та те свобідне, духовне єство, одиноке правдиве могуче, одиноке вічне, уже пробудило ся в Нехлюдові. І він не міг не піти за його голосом, не міг йому не по-

вірити. Хоч як великий був розділ межи тим, чим він був, а тим. чим він хотів бути, — для відродженого, духовного єства все було можливе.

— Я розідру ту брехню, що мене скувала зі собою, щоби не знати кілько мене се коштувало, всім і все говорити му правду і відроджу правду, — рішучо промовив він до себе. Скажу Міссі, що я розпустник і не можу з нею женити ся, я тілько на дурно баламутив її; скажу Марії Василєвні (жінці предводителя), — впрочім не їй, а її чоловікови, що я негідник, дурив його; зі спадщиною розпоряджу ся так, щоби вийшла правда на верх. Скажу Катюші, що я негідний, що я завинив перед нею і робити-му все, що можливе, щоби її долї полекшу принести. Коли її побачу, буду просити о прощенє... Так буду її просити, як діти просять".

Він пристахнув.

— Коли буде треба, я з нею ожену ся.

Він зложив руки на груди, і як він робив малим, піднявши очи до неба, закликав:

— Боже, поможи менї, научи мене, прийди і замешкай в минї, і очисти мене від всякої погани!

Він молив ся, благав Бога о поміч, очистити його, а тимчасом те, о що він просив, вже було вислухане. Він почув не лиш свободу, бодрість і радість з житя, але й могучість доброго. Все, все, що лиш найлучшого був чоловік в станї зробити, здавало ся йому легким до виповненя.

В очах його при тих словах блестїли сльози і то добрі і лихі сльози; добрі ізза того, що се були сльози радости, задля пробудженя в ньому духовного єства, що так довго спало і лихі ізза того, що вони були слїзми милосердия над самим собою, над добротою свого серця.

Його підносив жар і душно йому стало. Він підійшов до близького вікна і отворив його. Вікно виходило в сад. На дворі панувала тиха, місячна, сьвіжа ніч; на улици затарахкотїли вози а по тім все затихло. Тут під вікном виднїв ся тїнь вітий високої тополї, що в цїлій своїй величи розпостер ся на піску вичищеного подвіря. На ліво білїв осьвічений сьвітлом місяця дах повітки; там над ним виставились вперед галузи дерев, а і зза них чорнїв ся тїнь високого плота.

Нехлюдов глядів на осьвітлений місяцем сад і на дах і на тінь тополї, і він слухав тої гармонії і хлипав сьвіжий ожив-ляючий воздух.

— Ах, як гарно, Боже мій, як там гарно, сповідаючи ся з того, що в його души діяло ся.

XXIX.

Маслова вернула до своєї цюпи доперва о 6-тій годинї вечером. Вона була змучена страшно. Біль ніг давав ся сильно відчувати, бо вона не привикла бити ногами пятьнайцять верст по камени. А надівсе прибивав її незвичайно строгий засуд, а й голод дошкулював їй таки на добре.

Коли після перерви, сторожа смачно заїдала біля неї, зварені на твердо яйцї з хлїбом, вона чула, як їй слина у рот набігає, а голод сверлить її нутро, але просити у них о їду, уважала для себе річию понижаючою. По уплиїві слїдуючих трьох годин, вже перестав її мучити голод, але таки якась слабість прошибала цїлим єї єством. В такому то станї почула вона несподїваний для себе засуд. В першій хвилї думала вона, що їй прочуло ся — вона не могла няти віри тому, що чула, не могла себе уявити в ролї засудженої на тяжкі роботи. Але увидївши спокійні, урядничі лиця судиїв присяжних, що приняли ту оповістку як щось природного, вона почула біль в грудях, і в слїд за тим закричала на цїлу салю, що вона неповинна. Побачивши рівнож, що і крик її принято цїлком рівнодушно як щось зовсїм не дивного, як щось надїяного і щось такого, що дїла не може змінити, вона заридала почуваючи, що мусить покорити ся тїй жостокій, задивляючій її несправедливости, котрої допущено ся зглядом неї. Дивувала її переді всїм та обставина, що засудили її мужчини, котрі завсїгди на неї ласкавим глядїли оком. Одного з них заступника прокуратора, она видала в цїлком иньшому настрою. В той час, коли вона сидїла в арештантській кімнатї, ожидаючи суду, і в часї перервів засїданя, добачила вона, як ті мужчини, удаючи, що вони ідуть за иньшим дїлом, переходили біля дверий або входили до кімнати тілько ізза того, що би її обзирати. І нараз ті самі мужчини не знати ізза чого засудили її на тяжкі роботи,, хоть вона була

неповинна в тому, в чому її обвинувачували. Зразу вона плакала, але потім втихла і в стані цілковитого отупіня сиділа в арештантській кімнаті ожидаючи виведеня її звідси. Їй забагало ся тепер тільки одного: себто закурити. В такому стані застали її Бочкова і Картінкін, котрих після засуду ввели до тої самої кімнати. Бочкова сейчас накинула ся на Маслову називаючи її каторжною.

— Що взяла? Відбрехала ся? Ага, злапала ся ти паскуднице? На що заслужила, те і маєш? Пожди, пожди, на роботах покинеш своє франтівство.

Маслова сиділа, засунувши руки у рукави халата, і, склонивши низько голову, неподвижно гляділа два кроки перед себе на затоптану підлогу і тілько говорила:

Я вас не чіпаю... чого хочете від мене?... Правда що я вас не зачіпаю, — повторила вона ще кілька разів, а потім цілком замовкла. Прочуняла ся трохи лиш тоді, коли Бочкову і Картінкіна відвели а ввійшов сторож, що приніс їй три рублї.

— Ти Маслова? — Ось тобі панї передала — сказав він подаючи їй гроші.

— Що за панї?

— Бери, коли дають, ще в розмову з вами заходи ся!

Сї гроші прислала їй Китайова. Виходячи з суду звернула ся вона до судейського пристава з запитанєм, чи може вона передати де скільки гроший Масловій. Получивши потакуючу відповідь, зняла дорогу рукавичку з трьома ґузиками зі своєї пухкої, білої руки, виняла з задних фалдів шовкової юбки модну грошеву мошонку, і, вибравши з більшого числа купонів тілько що йно відрізаних від білєтів зароблених нею один — на 2 руб. 50 куп. і додавши до нього два двогривеники і ще гривеник, передала те все приставу.

Пристав прикликав сторожа і в притомности панї Китайової передав ті гроші сторожеви.

— Прошу вас, передайте все як слїд — сказала Кароліна Альбертовна до сторожа.

Сторож образив ся на сей об'яв недовіря і тому так сердито обійшов ся з Масловою.

Маслова зраділа з посіданя гроший, бо вони їй давали те, чого вона тепер бажала.

— Аби лишень добути де папіроски і горівки трохи — думала вона, і всї її гадки скупили ся около того бажаня: її так хотїло ся курити, що вона жадно хлипала воздух, коли в ньому давав ся чути запах тютюнового диму, що втискав ся на коридор із дверий кабінета. Та їй прийшло ся довго іще чекати на заспокоєнє бажаня, бо секретар, що мав її випустити,. забувши про засуджених, занятий був розмовою з адвокатом, в котрій сперечав ся про заказану статю. Кілька молодих і старших людий проходило також в напрямі салї засїдань, щоби поглянути на Маслову і перешептувало ся межи собою, але вона не звернула на них уваги, а навіть не бачила їх.

Вкінцї по пятій годинї її відпустили і два салдати — нижегородський і чувашин - вивели її зі суду задними дверима. Ще в сїнях вона передала їм 20 копійок з просьбою, купити для неї два колачі, папіросів, і пів фляшки горівки. Чувашин зареготав ся, взяв гроші і сказав: "Добре, добре купимо", — і дійстно честно купив папіросів і колачів, а решту передав Масловій, горівкиж забув купити, так що охота випити трохи горівки, мусїла відложити ся аж до повороту до вязниці. По дорозї заспокоїла Маслова свій голод колачем і вернула до вязниці вже після контролї. В тім самім часї, коли її припроваджено до дверий вязниці, приведено із зелїзниці до сотки арештантів, з котрими в переході зіткнула ся.

Арештанти — бородаті і виголені старі і молоді, російської і иньшої народности, деякі з напівостриженими головами бренкотячи ніжними ланцухами, наповняли сїни порохом, тупотом,, криком і незносьним потовим смродом. Всї арештанти, переходячи мимо Маслової, обзирали її, а деякі підходили до неї із зміненими пристрастию, обличчями і блистячими очима і зачіпали її.

— Гей, гей дївка... гарна, — говорив один.

— Моє поважанє тїточцї — говорив другий, моргаючи очима з виголеним синїм карком і довженними вусами, путаючи ся в бренкітливих ланцюхах, підскочив до неї і обняв її.

— Га, не пізнала миленька? Що будеш крити ся? — крикнув він, вискалюючи зуби і блестячи очима, коли вона його відіпхнула.

— Що ти, дурню робиш? крикнув з заду стражник.

Арештант цілий скулив ся і від скочив. Стражник причіпив ся до Маслової.

— Ти чого тут?

Маслова хотіла сказати, що її привезли зі суду, але вона так була змучена, що не могла говорити.

— Зі суду, ваше благородіє, — сказав старший салдат, виступаючи наперед і прикладаючи руку до шапки.

— Зараз передати її старшому! Що се за робота!

— Слухаю, ваше благородіє!

— Соколов! Приняти — крикнув стражник.

Старший підійшов і сердито штуркнув Маслову в плечі. Потім кивнувши їй головою, повів її в коридор женського відділу. Там цілу її обшукали і не найшовши нічого (папіроси були сховані в колачиЩ завезли її до тої самої цюпи, звідки вона рано вийшла.

XXX.

Цюпа Маслової, се була кімната 9 аршин довга а 7 широка. В ній містили ся два вікна, ударяюча в очи облуплена піч і цілий ряд зроблених зі сухих дощок тапчанів, що занимали дві третині цілого простору. На середині, як раз проти дверий, висів на стіні темний образ сьвятого; до образа приліплена була воскова сьвічка, а в долині виднїла опорошена китиця суховерщиків (безсмертників). На ліво від дверий впадало в очи почорніле місце поду; там містила ся смердяча бочка. Що йно окінчено контролю, і женщини були вже на ніч заперті.

Сю цюпу замешкувало пятьнайцять осіб: дванайцять женщин і троє дітий.

Ще не було темно у цюпі і із засуджених дві лиш жінки лежали на тапчанах: одна накрита з головою халатом, божевільна, що дістала ся сюди задля браку паперів, засипляла, друга сухотниця, що відсиджувала свою кару за крадіж. Ся не спала; вона лежала з широко виплющеними очима під-

ложивши під голову халат. З трудом повздержувала вона в горлї надмірно нагромаджену флеґму, щоби не кашляти. Прочі жінки, — всї простоволосі, приодїті лишень — сорочки з сирого полотна — деякі сидїли на тапчанах і шили а иньші стояли при вікнах і глядїли на арештантів, що вештали ся по подвірю. З тих,, що шили, була одна тою самою бабою, що провожала Маслову: себ-то Корабльова. Вона була насуплена, похмурого вигляду, поморщена, з висячою під підбородком торбою шкури, висока та сильна; по заду теліпала ся у неї коротка коса русявого (на висках сїдого) волося а на щоцї розріс ся оброслий волосєм, перець. Вона засуджена була на вязницю за убийство чоловіка сокирою. А сповнила вона се убийство задля заздрости що він паленїв любовю до її дочки. Вона була немов наставником в цюпі, і торгувала горівкою. При шитю закладала вона на ніс окуляри і держала голку цїлком по мужицьки в трьох пальцях, зі зверненим к'собі вістрєм. Біля неї сидїла занята шитєм мішків з вітрил невисока, з задертим носом, чорнява чорноока жінка, що вважала ся добродушною і любила балакати. Вона була будничкою при зелїзници а засудили її на три місяцї тюрми за се, що не вийшла з хоругвою до потягу і з потягом як раз тодї стало ся якесь нещастє. Третя занята шитвом була Теодозия, (товаришки звали її Фенїчкою); була се білява, румяна, ще цїлком молода, дуже мила жінка. У неї сьвітили ся ясні, дитячі голубі очи а довга русява коса оповивала двома рядками невеличку голову. Її приставлено сюди задля наміреня отроєня свого чоловіка. Се дїло хотїла вона сповнити зараз таки по слюбі.

А тодї їй ледви 16 лїт проминуло. В протягу тих осьми місяцїв, коли випущена за кавциєю, дожидала суду, вона не лиш помирила ся з чоловіком, але так полюбила його, що суд застав її в найкрасшому пожитю з чоловіком. Без огляду на се, що чоловік і свекор, а передовсїм свекра, що її дуже полюбила, старали ся всїми силами у судї оправдати її, її засудили на засланє в Сибір. Добра, весела, майже все усьміхнена Федося була по тапчанам сусїдкою Маслової і не лишень полюбила Маслову, але вважала своїм обовязком дбати про неї і служити їй. Ще дві жінки сидїли на тапчанах.

але ті не робили нічого. Одна 40 лїтна худа і блїда тримала на руках дитину і кормила її білою, вузькою грудою. На лици видно було слїди давньої краси, знищеної злиднями. Вина її була ось яка: Коли зі села виводили рекрута, після переконаня мужиків взятого неправно, нарід остановляв станового і відбив пареня. Ся-ж жінка, тїтка неправно забраного парубка, перша вхопила за поводи коня, що на ньому везено рекрута і за се заслали її у тюрму. Друга без занятя сидїла на тапчанї не висока, цїла зморщена, добродушна горбата баба з сїдим волосєм. Вона тулила ся при печі а порушенями робила вражінє, наче би ловила чотиролїтнього, коротко обстриженого, пузатого в одній сорочині хлопчика, що заходив ся від сьміху, скілько разів перебігав біля неї. А за кождим разом відзивав ся до баби шутливо: — а видиш, не зловила! — Добродушна ся баба обжалована враз зі сином о підпал, зносила свою долю з піддачою; їй жаль лиш було сина, що рівночасно з нею сидів у тюрмі. Тяжкі думи наводив на неї спомин про її старого. Він без неї лишений цїлком опіки..., невістка десь пропала, а хто-ж його буде мити?

Крім тих сїмох жінок чотири іще стояли при одному із відчинених вікон. Вони держали ся зелїзної решотки і вели знаками і криком розмову з тими самими арештантами, що з ними у входї зіткнула ся Маслова. Одна з них, що терпіла кару за крадїж, впадала в очи своєю високостию, отяжілостию і обвислим тїлом. Вона була руда і блїдо - жовте лице, руки і товсту шию, що вихиляла ся ізза розвязаної сорочки, укривали раз до разу веснянки. Вона викрикала раз по раз захриплим голосом неприличні слова. Біля неї стояла може десятилїтна дївчинка. У неї були короткі ноги, верхня часть тїла була довга, сама-ж вона чорнява, незґрабна. Гарне її личко вкривали плями, широко розставлені чорні очи блищали огнем а короткі товсті губи відслонювали білі висунені наперед зуби. Вона в ряди-годи пискливо заходила ся сьміхом, в міру того, як її цікавили сцени на дворі.

Задля замилованя до гарних строїв називали її Хорошавкою. Сидїла у тюрмі за крадїж і підпал. Ззаду них стояла в дуже брудній, сирій сорочцї вагітна жінка,, що її засудили за укриванє крадїжи. Вона була худа, жилава, що аж

жаль було на неї дивити ся. Жінка ся мовчала, але цілий час похвально і мило сьміяла ся з подій на дворі. Четверта, що стояла при вікні, відбувала свою кару за тайну продажу горівки. Се був тип селюшки. Невисока, кремезна сьвітила випуклими очима а з лиця її аж била сердешність. Вона була матірю хлопчика, що грав ся з бабою і семилітної дівчинки. Обоє діти пересиджували з нею у вязници, бо не було їх де дінути. Жінка дивила з иньшими у вікно роблячи панчохи, морщила ся — зпересердя і закривала очи, коли до її уший дійшли які неприличні слова. За се семилітня її дочка з розпущеним русявим волосєм, туляча ся у одній сорочині коло рудої, дивним зором глядїла перед себе і пильно слухала тих поганих слів, що виходили з уст женщин і мужчин і ледво чудно, шепотом повтаряла їх. Дванайцята вкінці арештантка була дочкою дяка, що свою власну дитину втопила у керниці. Була се висока, статна дївка з помотаним волосєм, що вибігало з коротенької а товстої, русявої коси із обонятними, випуклими очима. Не звертаючи уваги на се, що коло неї дїяло ся, ходила боса в одній, чорній сорочці туди і назад по вільному місці цюпи. Коли-ж доходила до стїни, наглим рухом вертала ся назад.

XXXI.

Коли заскреготав замок, і Маслову ввіпхнули до цюпи, очи всїх звернули ся на неї. Навіть дяківська дочка остановила ся на хвилину в свойому ходї, пильно глянула на Катюшу і нїчого не сказавши стала опять ходити більшими, рішучими кроками. Корабльова запхала голку в сирове полотно і питаючим зором вдивила ся крізь окуляри на Катюшу:

— Лишенко моє! Ти вернула ся. А я думала, що тебе оправдають — сказала вона своїм храпливим, грубим, майже мужеським голосом. — Що! Хиба засудили?

Вона здіймила окуляри і поскладала своє шитво біля себе на тапчані.

— А я, серденько, говорила з тїткою, а що? може таки зараз пустять?

— Таж воно так буває у сьвітї. Тай гроший ще дадуть. — Але се від того зависить, в який час ти їм навинеш ся, —

сейчас почала своїм сьпівним голосом буднічка. — А воно от що! Відай ми не вгадали! Видко, серденько, Бог так хотів не переставаючи говорила вона ввічливо і миленько.

— Так таки засудили? Йой?... спитала Федося з милосерною ніжностию. При тім глядїла вона на Маслову своїми дитинячими, ясно - голубими очима а вічно веселе, молоденьке лице її змінило ся. Вона готова була заплакати.

Маслова нїчого не відповідала. Мовчки перейшла вона на своє місце, друге з ряду, поруч з Корабльовою, і сїла на тапчан. — Вони тобі десь і їсти не дали нїчого? — сказала Федося і підійшла до Катюші.

Та знов нїчого не відповіла. Зложила свої колачі у головах тапчана і стала розбирати ся. Вона зняла опорошений халат, хусточку з кучерявого, чорного волося, а потім усїла.

Горбата баба, що грала ся на другому кінцї з хлопчиком підійшла близше до тапчану Маслової і стала проти неї.

— Тц, тц, тц! ото! — милосерно киваючи головою, зацмокала стара.

За бабою підійшов і хлопчина. Широко отвореними очима і роззявленою губою здавав ся він пожирати колачі Маслової.

Масловій хотїло ся плакати. Вона видїла, що всї притомнї окажуть їй співчутє; вона згадала, що з нею сьогоднї сподїяло ся і губи в неї судорожно задріжали. Але те зворушенє старала ся вона укривати. І дійсно укривала його до хвилї приходу старої баби і хлопчини. Почувши жалїбне тциканє старенької і стрінувши ся очима з хлопятем, що свій зір переводив раз по раз із неї на колачі, вона не могла довше запанувати над собою. Цїле її лице стало дріжати і страшне риданє вирвало ся з єї груди́:

— А казалам тобі: гляди доброго адвоката — промовила Корабльова. — Щож? На засланє? — спитала вона.

Маслова хотїла відповісти, но не могла. Місто того вона серед перериваного плачу виняла з колача пуделко з папіросками, що на ньому виднїла ся румяна панї, з високою фризурою і в трикутник витятою грудию, і подала його Корабльовій. Корабльова поглянула на образ, покивала з невдоволенєм головою (головно ізза того, що Маслова на такі

дурниці видає гроші) і видобувши одну папіроску, закурила її до лямпи а потім подала Катюші. Маслова, не перестаючи хлипати, стала пристрасно втягати в себе і випускати тютюновий дим.

— Каторга — ледви вистогнала серед хлипаня.

— Що ті людоїди, кровопійці, проклятущі Бога не боять ся? — говорила Корабльова. — За дурно дівчину засудити? Ну?

XXXII.

В той час поміж позісталими у вікон жінками дав ся чути нагло регіт. І дівчина сьміяла ся, а її тоненький дитинячий сьміх зливав ся з охриплим і пискливим сьміхом старших. — На дворі зробив один з арештантів якусь дурницю, і ся викликала сьміх у стоячих при вікнї.

— Ах, що ся виголена собака не виробляє! Страх! — промовила руда, киваючи ся своїм товстим тїлом на всї боки. По тих словах притиснула ся до решотки і закричала кілька страшно неприличних слів.

— І чого-ж так верещить тото тарабанове падло! — сказала Корабльова, кинувши головою на руду і знову звернула ся до Маслової. — А на довго?

— На чотири роки — промовила Катюша. Сльози потоком лили ся з її очий, а одна навіть висла на папіросцї.

Маслова сердито зімяла її, кинула пріч і взяла другу.

Будничка, хоть і не курила, сейчас підняла огарок і стала його розвивати. При тій роботї вела вона дальше розмову.

— Видно, серденько, ясно видно, — говорила вона: правду кабани пожерли. Роблять що їм до вподоби. А ми так надїялись, що тебе вольною пустять... От Матвіївна каже: пустять, пустять, а я все таки говорю: нї, серденько, я прочуваю... — що не пустять її вороги тяжкі, нї... І сповнили ся мої слова — говорила вона, очевидно з приємностию слухаючи звуків свойого голосу.

Тимчасом арештанти вже усі перейшли через подвіре, а жінки, що говорили з ними, відійшли від вікна і наблизили ся також до Маслової. Перша підійшла оката шинкарка зі своєю донькою.

— А що дуже строго? — спитала вона, сїдаючи біля Маслової і продовжаючи роботу панчохи.

— Та строго — але тому, що гроший у неї не має. Як би мала гроші, наняла би доброго крутаря! — Не бій ся, оправдали би, як нїчо — сказала Кораблькова. От се й лихо його там памятає: бородатий з довгим носом сей, кумонько, з води сухісїньким виведе. Як би його взяти...

— Ге, ге..., кого вони найшли — шкірячи ся сказала, пі дійшовши Хорошавка: — так сей за менше, як за тисячку не возьме ся за дїло, коли-б лише прийшло ся плюнути за тебе... А ту...

— Та то вже видко — таке твоє щастє—втронула ся до розмови баба, що сидїла за підпал. — Чи се дрібниця? Відбив жінку у молодого, а його засадив у вязницю, тай мене із ним на старість, — стала вона по сотній раз розказувати свою історию. — Від тюрми та до торби жебрачої і не відкасаєш ся. Як не торба — то тюрма...

— Видно, що у нас всьо так — сказала шинкарка і поглянувши на голову дївчинки, положила панчохи на бік, взяла дївчину поміж колїна і стала вправнїми пальцями іськати в її голові.

— Чому торгуєш горівкою?

— А чим дїти годувати? — говорила вона, продовжаючи свою звичайну роботу.

— Тї слова шинкарки нагадали Масловій про горівку.

— Ей то, то, горівочки би випити — сказала вона Кораблковій, утираючи рукавом сорочки сльози і від часу до часу хлипаючи іще.

— Ґамиріи? (Рід горівки) — Чому би нї, давай! — сказала Кораблькова.

Маслова вийняла із колача гроші і подала Кораблковій купон. Кораблькова взяла купон, подивила ся і хоть не уміла читати, повірила осудови Хорошавки, що сей папір має вартість 2 руб. 50 коп. і поплентала ся до печи за схованою у нїй фляшкою горівки. Побачивши се, жінки, не сусїдки по тапчанах, відійшли на свої місця. Тимчасом Маслова витріпала порох з хустки і халата, влїзла на тапчан і стала заїдати колач.

— Я для тебе сховала трохи чаю, та він десь певне застиг вже цілком — сказала їй Федося, дістаючи з полиці овинений онучкою бляшаний чайник і горнятко. Напиток дійстно був цілком зимний і мав запах більше бляхи, чим чаю, але Маслова налила в горнятко і стала пити, закусуючи колачем.

— Фінашка, на — кликнула вона і, відірвавши кусничок колача, подала його хлопцеви, що дивив ся їм просто у рот.

Тимчасом Корабльова вернула з горівкою і чаркою. Маслова почастувала Корабльову і Хорошавку. Ті три арештантки становили аристократию цюпи ізза того, що мали гроші і ділили ся тим, що мали.

За кілька хвиль Маслова ожила ся і стала жваво розказувати про суд, наслїдуючи голос прокуратора і про те, що їй як раз у суді впало в очи. Вражало її найпаче те, що мужчини всюди, де би вона не була, бігали за нею. В суді усі на неї дивили ся, і то тому певно заходили до арештантської кімнати.

— Навіть салдат, що мене вів, каже менї: вони за тобою назирцем ходять. Прийде перший лїпший і нїби то письма якого шукає, а я виджу, що не письмо йому в голові, що до мене він очима стріляє — говорила вона, усьміхаючись і нїби в недорозуміню киваючи головою. — То майстри!

— То вже воно так і є — підхопила будничка і сейчас затягнула своїм сьпівучим голосом.

— Липнуть, як мухи до меду. До чого иньшого, то їх не видно, а на се, то де не посїй там вродить ся один з другим. Хлїбом їхнього брата не на кормиш...

— Так само і тут, — перебила Маслова. — В таке і я попала ся. Що і но мене привели до брами — а тут гуп, гуп... Ціла ватала суне зі стациї. Так чоловіка зі всїх боків сперли, що не знати, як і видобути ся. Дай Боже здоровлє стражникови, що нагнав ту погань. Один — погадайте собі — так до мене присїкнув ся, що ледви не ледви вирвала ся від нього...

— А який він з вигляду? — спитала Хорошавка.

— Чорнявий, вусатий.

— То певно він...

— Та хто?

— Та Щеґлов. То сей, що перед хвилею перейшов.

— А хтож то є, той Щеґлов?

— Як то, ти не чула про Щеґлова? Та-ж він два рази втікав з кріміналу. Тепер знов його зловили. Але то нічо, він знов утіче. Його і дозорці боять ся, — говорила Хорошавка, що писала листи арештантам і тому знала всьо, що діяло ся в тюрмі.

— Він утіче, з певностю втіче.

— Та що нам з того, нас певне з собою не візьме — сказала Корабльова. — От скажи ти, то ліпше буде — звернула ся вона до Маслової — що тобі "аблакат" говорив про прозьбу? Та-ж тепер треба подати?

Маслова сказала, що вона нічого не знає.

Тимчасом до запиваючих горівку аристократок підійшла руда жінка. Обі руки, покриті веснянками запустивши в попутане густе, руде волосє, прийшла з радою до пючих.

— Я тобі, Катерино — всьо найліпше скажу, — зачала вона. — Вперед мусиш написати: ти не згідна з засудом а по тім удай ся до прокуратора...

— А тобі що треба? — сердитим басом гукнула на неї Корабльова: — почула горівку тай... не витріщуй зубів, ні! І без тебе знають, що треба робити! Якого ти пса хочеш?

— Я не до тебе, чого ти лізеш у перед?

— Горівки хочеш? Га? Підходиш нас...

— Дай їй, дай — сказала Маслова, що радо всім давала, що лиш мала...

— Я їй дам такої, що...

— А ну спробуй — попадаючи на Корабльову, заговорила руда. — Не настрашила ся я!...

— Ти тюремне падло!

— Від падла чую, тай і не дивуюсь!...

— А ти кишко розварена!

— Хто кишка? — Я кишка? Каторжна, душегубко! закричала руда.

— Іди собі — кажу тобі — хмурно проговорила Корабльова.

Але що йно руда наблизила ся, вже Корабльова сильно впарила її у відкриту товсту грудь. Руда здає ся тілько того чекала; несподівано диким а бистрим рухом кинула ся на противничку. Одною рукою вхопила сильно за волосє Корабльової, а другою замахнулась, щоби її дати в лице. Але ся в час з'уміла руку її повздержати. Маслова і Хорошавка зловили руду за руки, стараючись відірвати її від старої, але руда не пускала ся коси. Нараз пустила вона жменю волося, але по те лише, щоби омотати його довкола кулака. Корабльова зі своєї сторони скрививши голову валила кулаком по плечи рудої а зубами досягала її руки. Збігли ся жінки, стали розборонювати... крик, галас... Навіть сухотниця підійшла до завадияк і кашляючи голосно, дивила ся на ту сцену цікаво. Діти скулили ся около себе і плакали. На сей загальний крик вбігла дозорниця з дозорцем. Вони раз-два розборонили жінок а Корабльова, розпустивши сіду косу і вибираючи із неї вирвані волоси, і руда, придержуючи на огорілій груди подерту на шкамать сорочку — кричали страшно, одна перед другою хотячи перед притомними пожалувати ся і пояснити цілу справу.

— Знаю я ,знаю, що за причина сьої бійки: знаю я, се горівка. Пождіть но, я завтра всьо смотрителеви розповім; він вам дасть горівку!

Я чую, — смердить — говорила дозорниця. — Дивіть ся добре, всьо позбирайте, а ні, то кепсько буде з вами! Тепер не слїд займати ся вашими дурницями! Зараз менї на свої місця а язик за зубами!

Але ще довго треба було чекати на спокій; ще довго жінки змагали ся, оповідали одна другій, як спір начав ся і хто завинив. Вкінці дозорник і дозорниця забрали ся, і арештантки стали стихати і класти ся до спочивку. Бабуня стала перед образом і почала молити ся.

— Зійшли ся дві каторжні — нараз захриплим голосом заговорила руда із другого кінця, додаючи до кожнього слова дивоглядні паскудства — тай...

— Глянь, щоби ще тобі що не попало ся — відповіла

сейчас Корабльова, не щадячи ріжних плюгавств. Опісля обі замовкли.

— Коли-б менї були не перешкодили, я би тобі ті слїпаки видерла, не бій ся!... знова заговорила руда і не довго ждала на подібну відповідь Корабльової.

І знов спокій, і знов пільогаві вигадки. Час спокою ставав що раз більший і більший а вкінці всьо стихло.

Усї лежали на тапчанах, деякі вже захрипіли — а баба все іще довго молила ся, все іще била поклони перед образом. Дяківна знов — як лиш дозорниця вийшла, піднесла ся з тапчану і знова стала ходити по цюпі туда і назад.

Маслова не спала. Вона думала про свою каторгу. Так її вже два рази назвали каторжною — раз тоді Бочкова, а тепер руда. І їй тяжко було привикнути до тої гадки, що вона каторжна. Нараз обернула ся до неї Корабльова, що лежала спиною до неї.

— А менї і не приснилось... і через голову не перейшло менї — тихо сказала Маслова. — Другий щось вистрихне і йому нїчого, а я за дурно терплю...

— Не гризи ся, дївко, а на Сибір хиба не має людий? Не загинеш там, не бій ся — потїшала її Корабльова.

— Я знаю, що не загину, але все таки менї так тяжко на серцї. Не такої менї долї, не такої. Я до лучшого привикла.

— Що-ж робити? З Богом не зачіпай! — здихаючи промовила Корабльова — проти Його волї не слїд іти тобі!

— Знаю, тїточко, так все таки тяжко.

Обі замовкли.

— Чуєш? Ото бекса — промовила Корабльова, звертаючи увагу Маслової на дивні звуки, що доходили до них із другого боку цюпи.

Сї звуки — се були повздержувані ридання рудоволосої жінки.

Вона плакала ізза того, що її перед хвилею осьміяли, побили і не дали їй горівки. А їй страх хотїло ся пити. Вона плакала і ізза того, що в цїлому, своему житю нїчого і не видїла, крім насьмішок, глузувань, обиджаючих слів і биття. Хотїла вкінцї потїшити ся згадкою про свою першу любов до фабричного робітника, Федя Молодьонкова — але нараз став

перед її очима конець тої любови. От сей Молодьошков у пяному стані,, для забавки шарнув її купервасом по найчуткійшій саме частині тїла, а потім клав ся від сьміху з товаришами глядячи на те, як вона корчила ся від болю. Сей спомин наповнив її таким жалем над самим собою, що вона голосно заридала, і думаючи, що нїхто її не чує, хлипала як дитина, стогнучи, сопучи носом і ковтаючи солоні сльози.

— Жалко менї її — сказала Маслова.

— Правда, що жалко — але чого така влїзлива...

XXXIII.

Перше вражінє, котрого дізнав Нехлюдов на другий день проснувшись, се була сьвідомість, що з ним стало ся щось незвичайного. І перше, чим він міг згадати, що то було, він вже знав, що приключило ся йому щось важного і гарного на ціле житє. "Катюша, суд". Так!... Треба отрясти ся із брехнї, правдою жити... І дивним дивом сьогоднї раненько прийшов від давна очікуваний лист від Марії Василєвни, жінки предводителя. Сей лист як раз був йому потрібний. Мария Василєвна полишала йому в повні волю і прощаючи ся на все, желала йому щастя у новому подружю.

— Подружє! вимовив князь з іронією. Менї тепер про те тільки і думати?...

В слїд за сим загадав він своє намірене з'ясувати свої зносини з Мариєю перед самим предводителем. Він же вчера того щиро жалував — він виявляв готовість нагороди... Але нинї рано оказало ся виповненє вчерашнїх мрій не так легким. Бо таки роздумавши, на що робити чоловіка нещасливим, коли він нїчого не знає. Як мене поспитає — ну, то я йому розповім усе. Але умисне іти з тою цілею до нього? Нї, так не можна."

Не меньше трудною річию видало ся йому сьогоднї рано — виявленє цілої правди перед Міссі. Так не можна заводити з нею бесїди на сю тему, — се її обидило би. З конечности треба було і в тім разї, як і у богато иньших случаях, полишити сю справу людським здогадам. Одно одначе нинї треба рішучо постановити собі — не їздити нїколи до них, а

коли питати муть його о причину, тодї виявити щиру правду.

Але за се з Катюшею треба раз залагодити справу.

— Поїду до кріміналу, скажу їй усе, буду у неї просити опрощеня. А коли зайде потреба, коли зайде — оженю ся з нею — думав він.

Ся гадка — пожертвувати себе задля морального спокою і оженити ся з Катюшею — нинї рано найбільше його тронула.

Від давна не стрічав він дня з такою енерґією. Увійшла до його кімнати Аґрафена Петровна. Він заявив їй з несподїваною для себе самого рішучостию, що не потребує більше її услуги анї тої кватири. (Лихі люди шептали між собою, що Нехлюдов з титулу віднаєму великої і дорогої кватири має женити ся з Аґрафеною). Виповіджене помешканя мало будь-що-будь особливше значінє. Аґрафена здивованими очима поглянула на князя.

— Я вам дуже гарно дякую Аґрафено Петровно за опіку надімною — але видите, менї тепер не потрібно так великої кімнати і такої услуги. Коли ви би хотїли помочи менї, то прошу заняти ся з ласки своєї от сими річами. Поки що, спакуйте їх як се мама робила. Прийде Наташа, то вона з тим упорає ся. (Наташа була сестрою Нехлюдова)

Аґрафена Петровна покрутила головою.

— Як то? Таж вам річи придадуть ся — сказала вона.

— Нї, нї, на що менї їх.

— З певностию не придадуть ся — сказав Нехлюдов, відповідаючи на те, що виражало крученє її головою. — Скажіть, — будьте ласкаві — і Корнїєви, що я заплату дам йому і наперед за два місяцї, але що менї він уже не потрібний.

— Алеж, Дмитре Івановичу, ваші змаганя на дурно, хотьби і так, що ви виїдете за границю, але все таки вам помешканє придасть ся.

— Ви ошибаєте ся, Аґрафено Петровно. Я не поїду за границю; коли поїду — то цїлком в иньше місце...

Він нараз почервонїв.

— Нї, їй мушу я все сказати — подумав він — по що крити? Всї, всї повинні се знати!

— Менї, знаєте —приключила ся учера дуже дивна і

важна справа. Ви пригадуєте собі Катюшу у тітки Мариї Івановни?

— Невже-ж забула-б? Я-ж її учила шитя.

— От і сю Катюшу судили вчера в суді, а я був присяжним судиєю.

— Судили — кажете — як мені прикро! — сказала Аґрафена Петровна. — За що-ж її судили?

— За убийство, — а всему причиною я!

— Ви? Та як? Що-ж таке дивне говорите, — сказала Аґрафена Петровна і в її старих очах заблестів жар. Она знала історію з Катюшею.

— Так, я всему винен. І ся обставина змінила мої пляни.

— Яка-ж переміна може повстати для вас ізза того? — повздержуючи усьмішку, сказала Аґрафена Петровна.

— Та, що коли я причиною її теперішнього безпутя, то я повинен зробити що в моїй силї, щоби полекшити її долю.

— Се ваша добра воля — але особлившої вини з вашої сторони я ту не находжу. То зі всіми так буває. А коли хто має розум, то все забуває ся, і загладжує ся без слїду. І одно живе і друге — і добре їм.

— Ви не повинні брати сього на своє сумлїнє. Я чула вже давнїйше, що вона зійшла на лиху дорогу — хиба ви тому винні?

— Я винен! І тому хочу лихо направити.

— Се може не дасть ся поправити.

— То моя річ. А коли ви думаєте про се, що мама говорила....

— Я про себе не дбаю. Покійна така була для мене добра, що я нїчого не бажаю більше. Мене моя Лїзонька запрошує до себе (то була її замужна родичка); я поїду до неї, коли я не буду потрібна. Тілько ви надурно собі такі річи берете до серця.

— То кождому трафляє ся...

— Нї, нї, я инакше на такі справи задивлюю ся... Але все таки прошу вас, поможіть менї випровадити ся і якось

зробити лад з річами. Не гнївайте ся на мене. Я вам дуже, дуже вдячний за всьо.

Дивне диво... Відколи Нехлюдов пізнав, що він злий, і собі самому противний, від тодї другі перестали йому бути противними; навпаки він почував і до Аґрафени і до Корнїя якусь ласкавість і поважанє. Йому хотїло ся покаяти ся і перед Корнїєм, але що міна Корнїя зраджувала послух і надмірну пошану — він не міг рішити ся на такий крок.

Їдучи до суду тими самими улицями що вчера і тим самим фіякром, дивував ся Нехлюдов, до якого степеня він нинї почував себе зовсїм другою людиною.

Подруже з Міссі, ще учера так близьке, оказало ся йому тепер цїлком неможливим. Вчера він вірив, що вона без сумнїву буде щаслива, коли вийде за нього; нинї він чув ся недостойним не лише женити ся з нею, але і сходити ся близше. Як би тілько вона знала, що я за один, вона на мене не скинула би оком своїм... А я іще попрікав її за кокетство з тим паном. Нї — коли-б вона навіть рішила ся тепер пійти за мене, — чи-ж міг би я бути щасливим і спокійним знаючи, що тамту завтра — позавтра поведуть на засланє... На роботи тяжкі поженуть сю дївчину, що я її погубив, її саму — а я тут буду принимати ґратуляцийні привіти і з молодою жінкою робити знакомим візити... Або з предводителем буду на зборах лїчити голоси "за" і "проти" введеня в житє постанови земської інспекциї шкіл і т. и., з предводителем, котрого я безстидно обманював, а потім буду назначувати rendez-vous його жінцї! Ах, яка погань! Або викінчувати му образ, котрого нїколи не скінчу тому, що менї тепер не робити! — говорив він до себе і невгаваючи, тїшив ся задля внутрішньої переміни, що він її почував.

— Передовсїм — думав він — треба тепер побачитись з адвокатом, пізнати його роботу, а потім... потім відвідати її у тюрмі, її, арештантку від вчера і всьо їй розказати.

І коли він собі уявляв, як то він її побачить, як він їй всю свою вину відслонить перед нею, як обявить їй, що здїлає для неї всьо, що зможе, що оженить ся з нею, щоби загладити свою вину — тодї якесь одушевленє опановувало його єство і сльози виступали йому з очий.

XXXIV.

Приїхавши до суду, Нехлюдов зустрінув на коридорі і-,е судейського пристава і спитав його, де пересиджують засуджені судом арештанти і від кого зависить позволенє, бачити ся з ними. Після поясненя пристава арештанти містять ся по ріжних місцях і заки оповістить ся засуд в дефінітивній формі — позволенє бачити ся з ними зависить від прокуратора.

— Я вам сам скажу і заведу вас сам — але по засїданю. Прокуратора чи так чи сяк, іще нема. Але аж по засїданю. А тепер будьте ласкаві до суду. Зараз розпічне ся.

Нехлюдов подякував чогось як раз нинї пожалованя гідному приставу за його ввічливість і пішов до кімнати присяжних.

В той час присяжні виходили уже з неї з наміренєм пійти до салї засїдань.

Купець був як учера веселий, так випив і закусив, і повитав Нехлюдова, як старого знакомого. І Петро Ґерасїмович не збуджував в Нехлюдові нїякого, немилого почуваня своєю фамілярностию і сьміхом.

Нехлюдову хотїло ся всїм присяжним розказати про свої зносини з вчерашньою засудженою. "Властиво — думав він — вчера підчас суду я повинен був повстати і публично виявити свою вину". Але коли він увійшов ураз з присяжними до салї засїдань і розпочала ся вчерашня процедура: знов "суд іде", знов три судиї в комірах на підвисшеню, знов мовчанка, заниманє присяжними крісел з високими поручами жандарми, піп — він почув, що хоть і треба було се зробити, він і вчера не міг би зіпсувати того торжественного настрою.

Приготованя до суду були ті самі, що і вчера. З виїмкою змушуваня до присяги присяжних і промови предсїдателя зверненої до них.

Розправа вела ся сьогоднї про крадїж. Стережений двома жандармами з голими шаблями, худий, вузько плечий, 20-лїтний хлопець у сїрім халатї, з жовтим безкровним лицем мав допустити ся сього злочину, добувши ся враз з товаришами до склепу. Зломано замок і загарбано старі килими, на суму 3 рублїв і 67 копійок. Його зловлено в той час, коли

йшов з товаришем, що ніс на плечи килими. Оба признали ся зараз таки і дістали ся до тюрми. Товариш хлопця, слюсар, помер в тюрмі, — і ось судили його самого. Він страшно кашляв і з під лоба глядів на прохожих. Перед ним лежали старі килими на столї "вещественних доказательств."

Діло ведено так само як вчера, в тім самім порядку, з цї лим арсеналом доказів, переведень, сьвідків, присяги їх, допитів, переслухань і перехрестних запитів. Сьвідок - поліцай на питаня предсїдателя, обвинителя, оборонця бездушно відтинав: "так цїлком так," "не знаю" і знов "так"... Та, не дивлячи ся на його салдатське отуманенє і подобу машини, видно було, що йому жаль було хлопця. Тому то так неохотно розказував про своє пійманє.

Другий сьвідок, пошкодований старець, господар і властитель килимів, очевидно злісник; коли його спитали, чи се його килими, він дуже неохотно признав ся до них. Коли-ж заступник прокуратора став напирати, що він з ними мав намірене зробити, чи вони йому були дуже потрібні, старець розсердив ся і фукнув: "Най їх лихо візьме, от ті килими, вони менї на нічо не придалі. Коби я був знав, що задля них тілько буде докучаня, то не лиш що не велїв би я шукати за злодієм, а доплатив би червоненького і два дав бим, щоби лише не тягали на переслуханя. За самі фіри 5 рублїв заплатив. А що здоровля коштувало? Я-ж слабий чоловік. Мене вже сім лїт мучить жолудковий катар і вялить сили мої гостець."

Так говорили сьвідки. Сам обвинувачений до всего признавав ся і як пійманe зьвірятко, безмисльно. Поглядаючись на всї боки, простогнав цїлу річ, як слїд.

Справа була ясна як сонце; але заступник прокуратора підіймаючи плечі, як вчера, задавав легенькі питаня, що зміряли до пійманя хитрого злочинця.

В своїй річи він доводив, що крадїж поповнено у мешканю і то розбито замок, — тому то хлопця належить дуже строго покарати.

Тимчасом назначений судом оборонець доказував, що крадїжи допустив ся хлопець не в мешканю, і тому хоть він і не загладжує вини, то все таки виновник не є так небезпеч-

ний для людства, як то старав ся довести заступник прокуратора.

Предсїдатель старав ся як вчера бути холоднокровним і оказати ся справедливим; подрібно розтолковував і викладав присяжним те, що вони добре знали і чого не могли не знати. Так як вчера роблено перерви; так само наповнювано димом хату,, так само судейський пристав горлав: “суд іде”, і так само, намагаючись перемочи сон, сидїли два жандарми з голими шаблями, з виразом, начеб грозили злочинникови.

Із протоколу видно було, що сей хлопець був малим відданий до фабрики тютюну і тут прожив 5 літ. Сего року він розправив ся з господарем після якоїсь суперечки властителя з робітниками, і оставши ся без місця, ходив дурно по городї і пропивав зі себе послїдне. В пинку зійшов ся він з таким самим як він, що ще передше стратив місце, з якимсь слюсарем, великим піяком — і в двійку в ночи, пяні розбили замок і загарбали звідси першу лїпшу річ, що попала ся їм у руки. Їх зловлено. Вони і не думали відбріхуватись. Після того посаджено їх до арешту, де слюсар очікуючи суда, переставив ся. А хлопця тепер власне судили, як якесь небезпечне індивідуум, від якого треба ослонити людий.

— Він такий небезпечний, як вчорашня злочинниця, — думав Нехлюдов, слухаючи того, що дїяло ся перед ним.

— “Они небезпечні. А ми не є небезпечні?... Я — розпустник, я обманщик, і всї ми такі... — Всї такі, котрі знаючи який я, не лиш не погорджували мною, але поважали мене... Такі люди не є небезпечні? Навіть коли би дїйстно сей хлопчисько був для людства найнебезпечнїйшим з тих, що ту в тій салї пересиджують — то чиж можна помочи людському розумови, коли він зледащів?”

— “Так се очевидно: хлопець сей не особливший злочинник. Се найпростїйша людина (всї се видять). А що він став таким, яким є, то лиш ізза того, що найшов ся серед таких відносин, що виводять у сьвіт такі сотворіня. І тому то, — ясна річ — щоби не було таких людий, треба знищити ті обставини, серед котрих виховують ся такі єства”.

— “А замісто того, що робимо ми? Ми ловимо такого хлопця, що нам припадково попав ся у руки (хоть ми добре

знаємо, що тисячі таких самих уходять нам з перед носа) і всаджуємо його утюрму. Ту привикне такий "переступник" до цілковитого лінивства або приневолить себе до найшідлийшої роботи, що його зруйнує цілковито. Бож він попав ся у товариство таких самих людий, — що стратили фізичну силу по причині якоїсь похибки у житю... Вкінці висилаємо його на державний кошт в товариство цілком упавших морально людий з московської до іркутської ґубернії."

"Ми не лиш нічого не робимо в напрямі поправи таких невідрадних відносин, а ще й піддержуємо заведеня, що виводять таких... Це знані заведеня: ось фабрики, мануфактури, варштати, гостинниці, шинки, обскурні доми... І ми не лиш не зносимо таких річий, ми попираєм їх, ми їх реґулюємо, бо вони нам потрібні..."

— "І так ми виховали не одного, міліони людий! Потім ловимо бідного і дуримо себе, що щось зробили ми, щоби забезпечити ся. Нам здає ся, що ніхто вже від нас не може нічого вимагати... Так ми його перевели з московської ґубернії у іркутську!" — Ось такі думки находили на Нехлюдова. Його думки були незвичайно живі і ясні. Він думав сидячи на високому кріслї побіч оберштa і слухав промови оборонця, прокуратора і предсїдателя його, на всілякі лади інтонованим голосом і бачив усїх їх самоувірені жести.

— А кілько то страшних з'усиль вимагає ся погань, — продовжав свої думки Нехлюдов, перебігши очима ту незміримо довгу салю, ті патрети, лямпи, крісла, уніформи, вікна, ті грубі стїни і представивши собі кольосальну величину сего будинку враз з цілою армією урядників, писарів, сторожів, післанців не лиш у сему містї, але й у цілий Росиї, котрі за нікому непотрібну комедию дістали пенсиї.

— "Щоби то було, коли-б ми сотню частину наших змагань звернули на се, щоби помочи тим нещасним сотворінням, котрі тепер уважаємо, що руками і тїлами потрібні задля нашого спокою і вигоди. Ах, коби лиш один чоловік знайшов ся, — думав Нехлюдов, дивлячись на нещасне, запухле лице хлопчини, — котрий би пожалував його, як у перше з біди відвезено його зі села у місто і поміг тий нуждї, або, коли він уже був у містї і після дванацяти годин працї в

фабриці йшов зі старшими товаришами до шинку. Ах, коли-б тоді знайшов ся чоловік, що сказав би: "не ходи туди, Івасю, се не гарно" — хлопчина не пішов би, не був би місця стратив, і загалом не зробив би нічого злого.

Але такого чоловіка, щоби його пожалував, не знайшло ся ні одного через цілий той час, коли то він, як зьвіря провів в городі свої літа науки і остриженний попри саму голову, щоби не розплоджувати непрошених гостий, бігав майстрам за купном у місто. Навпаки всякі бесїди, які він чув від майстрів і товаришів в часї свойого побуту в фабриці зводили ся на те, що той молодець, хто вміє обманювати, випити, висьміяти другого, вибити в бійці противника... хто веде розпустне житє.

"Коли-ж він слабий і винищений нездоровою роботою, пяньством і розпустою, одурілий і бішений, неначе у снї, вештав ся без цїли по містї і в безглуздю залїз до якогось склепу і витащив звідтам непотрібні нікому килими, ми самі посажні, богаті, образовані люди, зібрали ся в унїформах і гарних одїнях до тої пишної салї і гудимо з того нещасливого, нами самими в пропасть киненого брата!!

Страх! Не знаєш і сам, що се: чи строгість чи глупота? Але здає ся і одно і друге у найвисшому степенї!

Нехлюдов думав се все, не чуючи уже того, що перед ним діяло ся. Його самого жаль збирав перед тим, що йому відкрило ся. Він дивував ся, як він того не міг скорше добачити, як иньші того не добачили...

XXXV.

Зараз по першій перерві Нехлюдов вийшов на коридор з намірeнєм уже більше не вертати до суду.

— Най роблять з ним, що хочуть, але він не може більше брати участи у тій страшній а поганій ігращцї.

Дізнавши, в котрім місцї канцелярия прокуратора, Нехлюдов пішов до него. Придверник не хотів його впустити поясняючи, що прокуратор тепер занятий, але Нехлюдов, не зважаючи на його слова, пішов уперед до дверий. Стрінувши тут якогось урядника звернув ся до него з просьбою, щоби він вставив ся за ним у прокуратора. Він присяжний су-

дия, і йому конче потрібно видіти ся з прокуратором задля дуже важного діла. Титул князя і гарна одежа помогли Нехлюдови. Урядник представив цілу річ прокуратороми і Нехлюдова впущено. Прокуратор приняв його на стоячи, але на лици видно було невдоволенє з тої наглячої візити.

— Чим можу служити? — строго поспитав прокуратор.

— Я присяжний, моє прізвище Нехлюдов; менї конче треба видіти ся зі засудженою Масловою, — скоро і рішучо вимовив князь червоніючи і почуваючи, що він довершує діло, яки мати ме безперечно рішаючий вплив на його житє.

Прокуратор був невисокий, смаглявий мужчина з коротким, посивілим волосєм, блискучими, острими очима і остриженою густою бородою на виставленім підбородю.

— З Масловою? Ага, знаю котра. Її засуджено за отроєнє, — сказав спокійно прокуратор. — А на що вам її видіти? — А опісля, піби бажаючи бути лагіднійшим, додав: — Я не можу вам позволити на се, доки не довідаю ся про причину вашої забаганки...

— Менї стріча з нею потрібна задля одної дуже важної справи, що передовсім дотикає мене — спалахнувши промовив Нехлюдов.

— А так, — сказав прокуратор і піднявши очи, змірив Нехлюдова від голови до ніг.

— Чи з нею покінчено справу, чи іще нї?

— Її вчера судили і цілком неслушно назначили їй кару чотирох літ каторги. Цілком неслушно! Вона неповинна!

— Так, так, коли її доперва вчера засудили — сказав прокуратор не звертаючи увагу на заяву Нехлюдова про неповинність Маслової — то до оголошеня засуду в дефінітивній формі вона повинна находити ся іще все у слїдчому арештї. Там побаченя позволені лишень у назначені днї. Там раджу вам звернути ся.

— Але-ж я мушу з нею як найскорше видіти ся! — сказав Нехлюдов. Долїшна його губа почала дрожати. Він почував, що зближає ся рішаюча хвиля.

— Та на що-ж вам її? — піднимаючи з певним несупокоєм брови — поспитав прокуратор.

— Вона неповинна а й засуджена на каторгу. А сему винуватий — я! — крикнув Нехлюдов трясучись зі зворушеня. Він почував рівночасно, що він говорить те, чого йому тутки говорити не слід.

— Та як то ви винуваті? — спитав прокуратор.

— А так, що я її звів. Я її припровадив до такого стану, в якому вона тепер. Коли би не се, її би не були обжалували о щось подібного...

— А все-ж таки я не виджу, яка звязь заходить між тим а вашим побаченєм з нею...

— А така, що — чи менї вдасть ся, чи не вдасть ся, я кляв ся провалити неслушний засуд! Я за нею і на Сибір піду... Я оженю ся з нею, — простогнав Нехлюдов, почуваючи, що сльози тиснуть ся до очий. Рівночасно однак заволоділа ним радість задля вражіня, яке викликала його сповідь у прокуратора.

— Хиба що так! — сказав прокуратор. Се дійстно дуже виїмковий случай. Ви — здаєть ся менї, виборний красно - перського земства? — спитав прокуратор немов згадуючи ті гутореня, які він чував про того князя, що саме тепер заявив таке дивне порішенє.

— Простїть — але менї не здає ся, щоби се мало якусь звязь з моєю прозьбою — спалахнувши — злобно відвітив Нехлюдов.

— Нї, нї, що нї — ледви замітно усьміхаючись і удаючи, що не полапав ся — сказав прокуратор. — Але бачите, — ваше бажанє таке незвичайне, так виходить за границї принятих форм....

— Отже? Що-ж? Могу дістати позволенє?....

— Позволенє? Прошу дуже! Я сейчас вам дам переписку. Сїдайте — будьте ласкаві!

По сих словах відійшов він до стола, сїв і став писати.

— Прошу сїдати.

Нехлюдов стояв.

Але написавши переписку, прокуратор передав її Нехлюдову глядячи на нього з цікавостию.

— Ще маю заявити, що не братиму більше участи в сесиї.

— До сего треба залучити, як вам відомо, важні причини.

— Причина ось така, що я уважаю всякий суд не лише непотрібним, але і неморальним.

— Так, так — сказав прокуратор з тою самою ледви замітною усьмішкою, наче нею показуючи, що такі заяви йому знані і належать до певного рода забави для нього. — Так — так, але ви очевидно, розумієте, що менї, судовому прокураторови трудно згодити ся з вами. І тому раджу вами заявити се у суді а сей доперва узнасть вашу заяву або важною або уневажнить. В послїднім разї наложить на вас пеню! Звернїть ся з тим до суду.

— Досить з мене тої заяви. Нікуда більше не думаю їти — сердито промовив Нехлюдов.

— Моє поважанє, — сказав прокуратор кланяючись. Він хотів чим скорше позбути ся того дивного гостя.

— Хто се був у вас? — спитав член суду, що зараз по виходї Нехлюдова увійшов до кабінету прокуратора.

— Нехлюдов. Той сам, що як собі пригадуєте — в красно - перському повітї виправляв ріжні дивацтва. Ну, і уявіть собі: він присяжний, і в чнслї обжалованих якась жінка, чи дївчина засуджена на тяжкі роботи. — Він — як вам каже, колись звів її, а тепер хоче з нею женити ся!

— Не може бути!

— Се його власні слова! І з яким то дивним запалом він їх вимовляв.

— А гі! І що то за анормальність у наших молодих людий. Страх!

— Але-ж сей уже не молодий!

— Ах, як уже менї надоїв, паночку — ваш славний Івашенков. Говорить, тай говорить, тай говорить аж по кишках поре.

— Їх треба по просту поздержувати. Бо взяти річ на увагу, се дїйстні обструкціонїсти...

XXXVI.

Від прокуратора поїхав Нехлюдов просто до слідчої тюрми. Але показало ся, що там не було ніякої Маслової. Смотритель пояснив Нехлюдовому, що вона мусить бути у старому криміналі, призначеному для засланців. Нехлюдов туди.

І дійстно Катерина Маслова просиджувала у тім відділі тюрми.

Прокуратор забув, що перед шести майже місяцями розпочав ся поліцією до найвисшої ваги піднесений політичний процес і що усі цюпи у слідчій тюрмі займали студенти, робітники, студентки і монахині.

Дорога від слідчої тюрми до вязниці призначеної для засланців була так велика, що Нехлюдов приїхав у замок уже над вечером. Він хотів підійти до дверий величезної, понурої будівлї, але сторож не хотів його пустити. Увидївши богатого пана перед собою, задзвонив. На голос дзвінка вийшов дозорець. Нехлюдов показав йому свою перепуску, але дозорець заявив, що без смотрителя він нікого не може впустити. Нехлюдов звернув ся до смотрителя. Ще на сходах почув він звуки якоїсь концертової пєси, граної на фортепяні. Коли-ж сердита покоївка з підвязаним оком отворила двері, звуки ті немов вирвали ся із кімнати і поразили його слух. Були се звуки до несхочу всїми граної рапсодиї Лїшта; виконанє було майстерне, але тільки до одного місця. По переграню кусника до того місця, бубненє повтаряло ся знова від початку. Нехлюдов поспитав підвязану покоївку, чи дома смотритель.

Покоївка сказала, що нема.

— Коли верне?

Рапсодия знова урвала ся і знова з гуком і шумом повторила ся до проклятого місця.

Піду, спитаюсь.

І покоївка щезла нараз за дверима.

Рапсодия що йно знова розбігла ся, як ураз не дійшовши до заклятого місця, урвала ся і в слїд за тим дав ся чути жіночий голос:

— Скажи йому, що нема і сьогоднї не верне. Він на візитї; — якого-ж лиха сьогоднї пхають ся. — По сих словах знова розлила ся рапсодия; але так урвала ся, і дав ся чути стук відсуваного крісла.

Видко сердита пянїстка сама хотїла з гори зібрати влїзливого гостя, що не явив ся в пору.

— Батька нема — сказала сердито, виходячи з розчуханим волосєм, блїденька миршава панночка зі синими підковами під сумовитими очима. Але побачивши молодого чоловіка в гарному пальто, вона помякла. — Прошу до хати... Чим можу служити?

— Я хочу бачити ся з замкненою у тюрмі.

— Певно з полїтичною злочинницею.

— Нї не з полїтичною... Я маю позволенє від прокуратора.

— Та, коли я не знаю... батька нема... Але поки що прошу до хати — промовила вона з вузенького передпокою. — Зрештою звернїть ся до заступника, він тепер в бюрі, поговоріть з ним. Чи можу дізнатись про ваше прізвище.?

— Дякую гарненько — сказав Нехлюдов — не відповідаючи на питанє, і відійшов.

Іще не зачинили ся за ним двері, як пак розлили ся все ті-ж самі жваві, веселі звуки, що не підходили до місця, на якому родили ся нї до лиця марної дївчини — що так з упором її виправляла. На дворі стрінув Нехлюдов молодого офіцира з тонкими, закрученими вусами і спитав його про заступника смотрителя. Запитаний був саме заступник. Він узяв до рук перепуску, оглянув її і заявив, що на пропуску зі слїдчої тюрми він не може нікого сюди пустити. "Зрештою вже і пізно. Потрудїть ся завтра. В завтрішньому днї о 10-тій годинї всїм можна навідувати ся. Прийдьте і ви, сам смотритель буде дома. Тодї можете бачити ся з у спільному для розмови покою, або коли смотритель позволить, то навіть у бюрі."

І не діждавшись сьогоднї стрічи з Масловою, Нехлюдов повернув ся домів. Розбурханий бажанєм стрічі, ішов він улицями, згадуючи не про суд, а про свої розмови з прокуратором і смотрителями. Та обставина, що він хотів з нею

бачити ся, що висповідав ся зі свойого наміреня прокураторови, що був у двох тюрмах, щоби її увидїти, так зворушила його, що він довго не міг заспокоїти ся. Приїхавши до дому, він сейчас взяв до рук давно нетикані дневники, перечитав із них деякі місця і записав ось що:

“Від двох літ я не писав дневника і думав, що менї нїколи уже не вернути до того дитиньства. Але се не було дитиньство; се була розмова зі самим собою, з тим правдивим, божественним собою, яке живе у кождій людинї. Цїлий сей час “я” спав, і менї нї з ким було розмовляти. Пробудив його незвичайний випадок з 28-го цьвітня у суді, де я був присяжним судиєю. На лавці обжалованих я побачив її... зведену мною Катюшу, в арештантському халатї. Задля дивного непорозуміня і ошибки з моєї сторони її засудили на тяжкі роботи. Я був зараз таки у прокуратора і у тюрмі. Мене не допустили до неї, але я порішив ся порушити всякі можливі струни, щоби її побачити, покаяти ся перед нею і загладити свою провину, хотьби і подружєм. Господи, поможи менї! На души у мене дуже гарно, дуже весело.”

XXXVII.

Довго тої ночи не могла заснути Маслова. Вона лежала з виплющеними очима, поглядала на двері, що пропадали і виринали з тїни ходячої дяківни і думала.

“Вона нїяк не піде замуж за робітника на Сахалїнї, а як небудь инакше устроїть своє житє. Вона познакомить ся з яким небудь із начальників, з писарем, хотьби з дозорцем, хотьби його помічником. Они всї на те ласї. Лиш щоби не схудїти. А то пропаде всьо.”

І вона згадала, як оборонець глядїв на неї, і як спозирав предсїдатель, і як кидали на неї оком ті, що стрічали її у судї і умисне переходили біля неї. Вона згадала оповіданє Берти, що її навідувала у тюрмі, про се, як той студент, якого вона любила, проживаючи у Китайової, приїздив до них, розпитував про неї і жалував її. Вона згадувала про драчу з рудою і жалїла її. Перед її очима перелетїв і пекар, що переслав їй зайвий кулач. Дуже, дуже багато людий вона згадувала, лиш не думала про Нехлюдова. Про свої дитинні

та молодечі літа, а найпаче про любов свою до Нехлюдова вона ніколи не згадувала. Се її, видно, боліло. Ті спомини, десь далеко, нетикані лежали у її. Вона навіть у снї не виділа ніколи Нехлюдова. Сьогоднї у судї вона його не спізнала. І то не ізза того, що, коли вона його бачила у послїдне, він був войсковим чоловіком без бороди, з маленькими вусиками і коротким, густим, кучерявим волосєм, а тепер був старший з бородою — не тому, а ізза того, що вона ніколи не думала про нього. Всї свої спомини про свої минувші з ним зносини вона похоронила тої страшної, темної ночи, коли він приїзджав з армії і не заїхав до тіток...

То було тодї, як Катюша почувала свою вагітність. І до тої ночи, поки вона надіяла ся його приїзду, їй не лиш не тяжіла дитина, яку леліяла під серцем, а часто дивувала ся його спокійним, а деколи диким рухам у своєму лонї. Але від того часу всьо змінило ся. Будуча дитина стала нічим як тільки завадою...

Тітки чекали Нехлюдова, просили його до себе, але він зателєґрафував що не може ізза того, що він має бути в означенім речинцї в Петербурзї. Коли Катюша довідала ся про се, рішила ся піти на стацию зелїзничу, щоби його побачити. Зелїзниця проходила в другій годинї в ночи. Катюша положила панянки до спу, і попросивши дївчинку, дочку кухарки Машку, іти з нею, наділа старі чоботи, закрутила ся хусткою, позапинала ся і побігла на стацию.

Була темна, осїння, дощиста, вітрова ніч. Дощ то починав хльостати теплими, грубими каплями, то уставав. В полї під ногами не було видно дороги, у лїсї було чорно як у печі. Катюша хоч добре знала дорогу, заблудила в лїсї і дійшла до маленької стациї. Тут потяг стояв усего 3 мінути.

Катюша добилась пізно, після свого міркованя по другому дзвоненю. Вибігнула на плятформу і сейчас увиділа його у ваґонї першої кляси. Там особливо ярко горіло сьвітло. На аксамітних кріслах сиділи один проти другого два офіцири і грали ся картами. На столику біля вікна палали сплиBаючі, грубі сьвічки. Він, в пасованих штанах і білій сорочцї сидів на поручю крісла, опертий на його спинї і з чогось сьміяв ся. Як лиш його спізнала, приложила до вікна

змерзлі пальці і запукала. Але в тій хвилї ударив дзвінок у третє, потяг раптовно рванув ся, з разу нзаад, а потім один за другим стали рушати ся у перед на колесах спочиваючі ваґони. Один із грачів підняв ся з картами в руках і став дивити ся у вікно. Катюша запукала іще раз і приложила лице до шиби. В тій хвилї рванув ся і той ваґон, у якого вона стояла і потяг покотив ся у перед. Вона бігла поруч з ним глядячи у вікно. Офіцир хотів спустити вікно, але нїяк не міг. Нехлюдов повстав і відіпхнувши товариша, став сам спускати. Потяг побіг іще скорше, так, що Катюша мусїла приспішити кроку. Потім знова помчав стрілою в перед, і вікно зачинило ся. Тодї то кондуктор відіпхнув її від зелїзниції і вскочив до ваґона. Вона відступила ся, але все ще таки бігла по мокрих дошках плятформи, коли плятформа скінчила ся, Катюша на силу здержалась, щоби не упасти збігаючи по сходах на землю. Она бігла... але ваґон першої кляси був уже далеко. Біля неї бігли ваґони другої кляси, потім ще скорше побігли ваґони третьої кляси. Вона все ще таки била ногами. Коли перебіг послїдний віз з лїхтарнями, вона була уже за водокачкою, без ослони; вітер обвіяв її зриваючи з голови її хустину і прилїпляючи з одного боку одїнєм її скорі ноги. Вітер поніс хустину далеко. Катюша все таки іще бігла.

— Тїтко Михайловна! — кричало дївча, ледви наздоганяючи її: — хустина упала!

Катюша задержалась і кинувши голову назад і вхопивши її руками, заридала:

— Поїхав — закричала вона. "Він сидить у осьвіченому ваґонї, на аксамітному кріслї, жартує, попиває вином, — а я от ту, в болотї, серед пітьми, виставлена на дощ і вітер —стою і плачу", — подумала вона собі. Усїла на землю і так страшно зарндала, що дївча перепудило ся і обіймило її за мокру одежу.

— Тїтонько, ходім до дому!

— Прийде потяг — під колеса, і по всьому", — думала тимчасом Катюша не відповідаючи дївчинї.

Она постановила таки так зробити. Але сейчас, (як то і завсїгди буває в першу хвилю утихомиреня після зворуше-

ня) вона, дитина, — його дитина, що була в її нідрі, нараз заворушила ся, запукала і легко порушила ся і знова запукала чимось тонким ніжним і острим. І нараз щезло все се, що перед хвилею її так мучило, щезла гадка позбавленя себе житя, що видалось їй неможливим; вся злоба на нього і бажанє пімсти, хотьби своєю смертию — пропало у безвістях. Вона заспокоїла ся, встала, поправила одіж на собі, закрутила ся і поплела ся домів.

Вона вернула ся змучена, мокра, обболочена. І з того то дня розпочав ся в ній той душевний переворот, наслідком якого вона зробилась тим, чим була тепер. З тої страшної ночи вона перестала вірити в Бога і в добро. Вона перше сама вірила в Бога і в те, що другі люди в Нього вірять. Але з тої ночи вона пересьвідчила ся, що ніхто в то не вірить, і що всякі говореня про Бога і Його закон, що всьо те — одурюванє і несправедливість. Він, котрого вона любила, і котрий її любив, — (она се знала) покинув її, посьміявшись над єї почуванями. А він був один з ліпших споміж людий, яких вона знала. Всі прочі були ще гірші. І всьо, що з нею стало ся, ствердило єї думку. Тітки його, богомольні старушки, прогнали її, коли вона не могла їм так служити, як передше. Всі люди, з якими вона сходила ся, женщини через неї старали ся заробити гроша, мущини починаючи на старому становому, а скінчивши на тюремних дозорцях, дивили ся на неї, як на предмет тілесної утїхи. І для нікого не було нічого більше дорозшого — над утїху. В тім переконаню утвердив її старий письменник, з яким вона зустрінула ся на другому році свого житя на "волї". Він їй по просту таки казав, що на тім (він називав се поезиєю і естетикою) полягає ціле щастє на землї.

Всі жили лиш для себе, для своєї втїхи, а всі слова про Бога і добро — були одурюванєм себе самого. Наколи деколи і заводили ся питаня про се, чому такий лихий устрій на сьвіті, що один другого кривдить, а оба терплять наслїдки — тоді треба було не думати про се. Скучить ся коли — закурила або випила, або, що лучше всего, полюбила ся з мущиною — і скука перейде.

XXXVIII.

На другий день була неділя. Раненько о пятій годині, коли на женьскому коридорі роздав ся звичайний свист, Кораблbова, що уже не спала, збудила і Маслову.

“Каторжна”, зі страхом подумала Катюша, протираючи очи і мимоволї вдихаючи у себе незносьно вонючий над ранком воздух. Вона хотїла пак заснути, перекинути ся знов у царину несьвідомости, але страх переміг сон. Піднявши ся, загорнула вона ноги під себе і оглядаючись усїла. Жінки були вже майже всї на ногах, ще лише спала дїтвора. Шинкарка з тусклими очима виймала з під голови дїтий халат. Робила се з незвичайною осторожностию, боячись, щоби їх не розбудити. Бунтарка розвішувала над печею шмати, що служили за пеленки, а дитина заходила ся від розпучливого крику на руках у синьоокої Федосї, що її бавила і прибалакувала до неї миленьким голосочком. Сухотниця з набіглим кровю лицем, ухопившись за груди, відкашлювалась і зітхаючи від часу до часу словно кричала. Руда лежала до гори черевом, загнувши товсті ноги,, і голосно і весело розповідала свій сон. Стара, що сидїла за підпал, знова стояла перед образом і шепочучи одні і ті самі слова, хрестила ся і била поклони. Дяківна неподвижно сидїла на тапчанї і заспалими тупими очима глядїла перед себе. Хорошавка мотала на палець посмароване ширстке чорне волосє.

На коридорі почули ся кроки від шолопаючих ходаків. В слїд за тим заскреготїв замок і до цюпи ввійшло двох арештантів в куцинах і коротких, мало не висше кісток сягаючих, сїрих штанах. Зі серіозними, сердитими лицями піднявши на коромисло смердячу бочку, винесли її геть із цюпи. Жінки завернули ся на коридор до умивальниць — мити ся. При умивальници зайшла колотнеча між рудою, а жінкою з другої, сусїдньої цюпи. І пак плюгавства, верески, нарікання...

— Хочете кари? — закричав дозорець і гримнув руду по товстій голій спинї так, що відгомін розляг ся по цїлому коридорі. — Памятай собі, щоб я більше не чув твойого голосу!

— А ди, а ди, розіграв ся старий — сказала руда, принявши сей удар за ласку.

— Раз-два! Треба збирати ся на обідню.

Маслова не успіла пригладити ся, як увійшов смотритель зі свитою.

— До контролї! — верескнув дозорець.

З другої цюпи вийшли другі арештантки, і всї стали у два ряди здовж коридора. При тому женщини з заднїх рядів мали класти руки на плечі женщин попереднїх. Всїх перечислено.

Після контролї прийшла дозорниця і повела арештанток до церкви.

Маслова з Федосию містила ся десь по серединї колонни, що її складало більше як сто жінок, виведених зі всїх цюпів. Всї були у білих хустках на головах, кафтанах і юбках, і тілько декуди межи ними падали у очи яскраві одїня. Вони були власностию жінок з дїтьми, що враз зі своїми чоловіками пересиджували у тюрмі. Цїлі сходи були заняті тим походом. Чути було легкий тупіт тюремних ходаків, розмова і сьміх від часу до часу. Коли сходи звертали ся, Маслова углядїла злобне лице свойого ворога, Бочкової, що ішла передом і показала його Федоси. На долинї женщини замовкли і хрестячи ся і кланяючись стали втискати ся в відчинені двері пустої іще, блестячої від золота церкви. Їх становиско було на право і они, товплячись і штуркаючи одна другу, стали укладати ся. За женщинами ввійшли у сїрих халатах пересильні, властиві вязнї, висилані сюди на підставі засудів громад. Голосно відкашлюючи, стали вони в тїсній товпі на лївім боцї і по серединї. На горі на хорах, стояли вже передше приведені, з одного боку, зоголеними до половини головами, засуджені на тяжкі роботи, що свою присутність зазначували бренькотом кайданів, з другого, не острижені і не заковані, призначені до слїдства.

Тюремна церква була наново построєна і удекорована богатим купцем, що стратив на се дїло кілька десяток-тисяч рублїв і цїла сьвітила ся від красок і золота.

Якийсь час панувала у церкві мовчанка; чути лиш було сїканє, кашель, крик парубків і від часу до часу бренькіт

сков. Нараз арештанти, що стояли по середині, заметушились, стіснили ся, зіставляючи вільну дорогу по середині. Тою дорогою увійшов смотритель і став перед усіми на переді.

XXXIX.

Зачало ся богослуженє.

Воно полягало на тому, що піп, приодївшись в особлившу, дивну і дуже недотепну парчову одежу, вирізував і розкладав частини хлїба на тарелї. Потому клав їх у чашу з вином, вимовляючи ріжні імена і читаючи молитви. Серед того дійства дячок неперестанно (зразу) читав, (потім) сьпівав напереміну з хором арештантів ріжні церковно - славянські, самі по собі мало зрозумілі, а ще меньше ізза скорого читаня і сьпіваня, молитви. Зміст молитвів заключав ся головно на желанях щастя і здоровля цареви і його сім'ї. На ту тему відчитувано молитви багато разів, і то з иньшими мольбами, то осібно, на вколїшках. Крім сего дяк перечитав кілька стихів з Апостола таким дивним, напруженим голосом, що не можна було нїчого розібрати. Піп прочитав дуже виразно місце з Євангелия Марка. Тут було наведено, як Христос по воскресеню, нїм улетів на небо і сїв по правій руцї Свойого Отця, явив ся уперед Мариї Магдалинї, з котрої вигнав сїм бісів, потім одинацятьом ученикам, і як велїв їм проповідати Євангелиє усій "твари". Рівно-ж заявив, що той, що не повірить — загине, а хто повірить і охрестить ся, буде спасений. Він буде міг вигонювати бісів, буде лїчити людий від недуг наложенєм на них рук, буде говорити новими мовами, буде нищити гадиниї, остане здоровим, наколи випє отрую...

Суть богослуженя полягала у вірі, що вирізані попом кусника хлїба вкинені до вина, по знаних манїпуляциях і молитвах замінять ся у тїло і кров Бога. Манїпуляциї ті полягали на тому, що піп рівномірно не дивлячись на се, що йому перешкаджає парчевий лантух, піднимав до гори руки і держав їх у тім положеню, потім клякав на колїна і обцїловував стіл і все, що на ньому лежало... Головне-ж саме дійство відбувало ся, коли то він взявши обома руками серветку, рівно і поволи маяв нею над тарелем і золотою чашею. Припуска-

ли, що тодї то з хлїба і вина робило ся тїло і кров і тому то та частина богослуженя віддравляла ся з дуже великим торжеством.

“Израдно, о пресвятій, пречистой і преблагословенній Богородиці”, голосно закричав після того він ізза, іконостаса. Тодї хор урочисто засьпівав, що дуже гарна річ прославляти ту, що родила Христа без нарушеня дївоцтва, виславляти дїву Марию, що за се зазнає більшої чести нїж херувими, і, тїшить ся більшою славою нїж якісь там серафими. Припускали, що після того переміна довершила ся і піп, знявши серветку із тареля, розрізав середний кусник на четверо і положив його сперши у вино а потім до рота. Припускали, що він з'їв кусник тїла Бога і випив каплю Його крови. Потім отворено царські ворота і піп узявши у руки золочену чашу вийшов з нею до дверий і прикликав тих, що хотїлиби попоїсти Божого тїла і випити Його крови, що містила ся у чаші.

Знайшло ся бажаючих декілька дїтий.

Вперед спитавши дїтий про їх імена, піп осторожно черпаючи ложочкою з чаші, всував глубоко у рот кождій дитинї за порядком по куснику хлїба змоченого у винї. Дячок тимчасом зараз таки, отираючи роти дїтям, веселим голосом виводив пісню про се, що дїти їдять Боже тїло і пють Його кров. По тій церемонїї заніс піп чашу за іконостас і, випивши усю кров до решти і з'ївши всї кусники тїла Бога, старанно обіссав вуса і обтер рот і чашу хустиною. Відтак з радостию в души, скриплячи тонкими підошвами телячих чобіт, в скорих кроках щез за іконостасом.

Тим закінчило ся головне християнське богослуженє. Але піп, хотячи потїшити безщасних арештантів, додав до звичайної служби ще якісь молитви. Ставши перед викованим, золоченим, мнимим зображенєм (з чорним лицем і чорними руками) того самого Бога, котрого він їв, осьвітленим десятками воскових сьвічок, став дивним і фальшивим голосом не то сьпівати, не то говорити ось які слова: “Інсусе сладчайшій, апостолов слава, Інсусе похвала мучеников, владико всесильне, спаси мя, Інсусе спасе мой, Інсусе мой. краснєйшій, к Тебє притекающаго. Спасе Інсусе, помилуй

мя, молитвами рожденія Тя, всєх, Іисусе, святих Твоих, пророк же всєх, Спасе мой Іисусе, и сладости райскія сподоби, Іисусе человєколюбче!"

На сїм він пристанув, зачерпнув духа, перехрестив ся, поклонив ся до землї, і всї пішли за його слїдом. Кланяв ся смотритель, дозорцї,, арештанти а на горі особливо довго бренкотїли окови. — "Ангелов Творче и Господи сил, — продовжав він: "Іисусе пречудний, ангелов удивленіе, Іисусе пресладкий, патріархов величаніє, Іисусе преславний, царей укрипленіе, Іисусе преблагій, пророков исполненіе, Іисусе предивний, мучеников крипосте, Іисусе претихій, монахов радосте, Іисусе премилостивий, постников воздержаніе. Іисусе пресладостний, переподобних радованіе, Іисусе предвічний, грішников спасеніе, Іисусе Сине Божій, помилуй мя". Так дійшов він до кінця, з чим раз більшим і більшим свистом повторяючи слово Ісусе. Придержавши рукою рясу на шовковій підкладцї і упавши на одно колїно, поклонив ся на землю а хор повторив послїдні слова: "Іисусе, Сине Божій, помилуй мя." Арештанти то падали то підносили ся, потрясаючи волосєм, і гремячи зелїзом, що впило ся у їх худі ноги.

Такі речі продовжали ся дуже довго. Спершу ішли похвали, що кінчили ся словами "помилуй мя", а по тім нові славленя, що кінчили ся словами "аллилуя". І арештанти хрестили ся, кланяли ся по кождім перестанку; потім стали уже кланяти ся по другому, потім по третьому і всї були дуже раді, коли всї похвали скінчили ся. І піп вздохнув з задоволеня, замкнув книжку і пішов за іконостас. Ще лишав ся послїдний акт богослуженя. Піп взяв з дебільшого стола золочений хрест з емальовими медальонами на краях і вийшов з ним на середину церкви. Перший підійшов до хреста смотритель, потім дозорцї, а в кінцї пхаючи один другого і нишком сьміючись стали підходити арештанти. Піп розмавляючи зі смотрителем, пхав хрест і свою руку під рот а деколи і ніс зближаючим ся до нього арештантам, котрі зі свого боку старали ся поцїлувати і хрест і руку попа.

Так закінчило ся християнське богослуженє, що відправляло ся для розради і поученя заблудших братів.

XL.

І нікому з притомних від попа і смотрителя до Маслової, не перейшло через думку, що той сам Ісус, котрого імя тілько разів зі свистом повтаряв піп, на всякі дивні голоси прославляючи Його, — всьо то власне заказав, що тутки діяло ся. Він заказав не лиш таку безглуздну балакачку і блюзнірські чари попів-учителів над хлїбом і вином, але і найвиразнїйше заборонив одним людям називати других учителями. Заказав молити ся по церквах, велячи молити ся кождому на відосібненю. Він же заказав саме церкви, сказавши, що прийшов їх знищити і що молити ся повинно ся не по церквам, а в дусї і правдї. Головно-ж він заказав не лиш судити людий, держати їх на засланю, мучити, осьмівати, казнити, як се тут дїяло ся, але загалом заборонив усяких насильств людьми словами: "Я прийшов випустити на волю полонених".

Нікому з притомних не приходило на думку, що всьо, що тут дїяло ся, було блюзнірством і глумом над тим самим Христом, в котрого імени всьо то дїяло ся. Нікому не приходило через голову, що золочений хрест з емалевими медальончиками на краях, що його виніс піп і давав цїлувати людям, був не чим иньшим, як з'образженєм тої шибеницї, що на нїй висїв Христос за се, що заборонив усе те, що тепер дїяло ся тут в Його імени. Ніхто і не подумав, що ті самі попи, що представляють собі, що під видом хлїба і вина вони їдять тїло і пють кров Христа, дїйстно їдять тїло і пють кров Його, но не в кусниках і винї, і тим, що не лиш псують "малих сих", з котрими Христос ідентифікував себе, але видирають їм найбільше добро і кидають на жертву найпоганїйших мук, укриваючи перед людьми те сповіщенє блага принесене Ним на їх потїху.

Піп всї свої дїйства сповняв зі спокійною совістию ізза того, що ховав ся від дитиньства в тому пересьвідченю, що та єдино правдива віра, в котру вірили всї живучі передше люди і тепер вірять духовні і сьвітські наставники. Він не вірив сему, що з хлїба робило ся тїло, що для душі лїком є, голосити багато слів, або що він дїйстно з'їв кусничок Бога,

(в се не можна вірити), а вірив в то, що потрібно вірити в ту віру. Головно-ж утримувала його при тій вірі та обставина, що за виповнюванє требів тої віри він під 18. років вже діставав приноси, якими удержував при житю свою сїмю, за які сина учив у ґімназиї, а доньку у духовному інститутї. Так само вірив і дячок; сей ще твердше, чим піп тому, що зовсїм забув суть доґматів тої віри. Він знав лише, що за теплий напій, за поминки, за часи, за молебен простий і за молебен з акафистом, загалом за всьо єсть назначена цїна, котру християни охотно платять і тому викрикував свої "помилось, помилось", сьпівав і читав, що належало з таким сьвятим переконанєм, що се єсть потрібне, з яким люди продають двора, муку або бараболю... Наставник тюрми і дозорцї, хоча ніколи і не знали і не вглубляли ся в суть доґмів віри і не застановляли ся, яке значінє мало то всьо, що діяло ся у церкві — вірили, що безперечно треба вірити в ту віру ізза того, що висші наставники і сам цар вірують у неї. Кромі того вони почували, хоча і не ясно, (они ніяк не могли собі пояснити, як се діє ся), що та віра усправедливляла їх тяжку службу. Коли-б не було сьої віри, їм було би не лиш труднїйше, але навіть неможливо обертати всї свої сили на се, щоби катувати людий, як вони се робили тепер з чистою совістию. Смотритель був так добродушною людиною, що він ніяк не міг би так жити, коли би не находив піддержаня в тій вірі. І тому він неподвижно випрямившись, ревно кланяв ся і хрестив ся. Він старав ся перенести ся думками у небо, коли сьпівали: " Иже Херувими", а коли стали причащати дїтий, він підійшов у перед і власноручно підіймав хлопчину до причастия.

Межи арештантами було не багато таких, котрі ясно виділи одур, що повисав над людьми тої віри і в души сьміяли ся з них. Але більшість вірила, що у тих золочених образах, сьвічках, чашах, ризах, хрестах, повторюванях незрозумілих слів: "Іисусе сладчайшій", "помилось", замкнена таємна сила, при котрої помочи можна позискати більше виглядів для сего і того житя Хоча більшість із них нераз пробувала позискати вигляди для сего житя при помочи молитов, молебнів, сьвічок і не позискала їх (молитви їх остали неви-

слуханими) — кождий був сьвято переконаний, що ся невдача припадкова, і що ся установа, одобрена ученими людьми і митрополитами єсть дуже важною, конечною як не для сего, то для будучого житя.

Так само вірила і Маслова. Она, як другі, дізнавала підчас богослуженя почутя побожности, змішаного зі скукою. Зразу стояла вона по середині товпи за перегородкою і не могла видіти нікого, опріч своїх товаришок; коли-ж кількох посунуло ся у перед задля причастия то і вона висунула ся враз з Федосию. Перед собою побачила вона смотрителя, а за смотрителем помежи дозорцями чоловіка з ясною бородою і русявим волосєм. Се був Федосин чоловік, що з'упинив свій зір на своїй жінці. Маслова заняла ся підчас акафисту обзоринами його. Вона перешептувала ся з Федосию, крестила ся і кланялась, як усї то робили.

XLI.

Нехлюдов рано виїхав з дому. На заулку їхав іще мужик і дивним голосом кричав:

— Молока, молока, молока-а-а!

На передодні упав перший теплий весняний дощ. Усюди, де ще не було мощеної дороги, нараз зазеленіла траричка. Берези уквітчали ся по городах зеленим пухом. Черешня і тополя розвивали свої тоненькі, пахучі листочки. По домах і маґазинах ховали зимові вікна і обтирали шиби. На говіркому ринку, мимо котрого приходилось переїжджати Нехлюдову , аж кипіло від народа, що розкладав ся рядом побіч гарно вибудованих буд. Сюди проходжували ся бідолахи з чобітьми під пахою і перекиненими через плечі випрасованими штанами і блюзками.

По гостинницях товпили ся покинувши фабрики мущини у чистих кафтанах і вичищених чоботах і женщини у шовкових, ярких хустинках на головах і пальто зі стеклярусом. Поліцянти з жовтими шнурками пістолетів, стояли на своїх становищах, вислїджуючи непорядки, які би могли скоротити їх скуку. По доріжках бульварів і по зеленій травиці, яка що йно показала ся, бігали граючись діти та соба-

ки, а говірки няньки перемовлялись межи собою сидячи на лавках.

По овіяних холодом, вогких улицях що по лївім боцї ховали ся у тїни а на серединї висохли, без устанку гуркотїли по бруках тяжкі вози підвозників деренкотїли повізки і дзвонили кінні трамваї. Зі всїх боків дрожав воздух від ріжнородних звуків і гомону дзвонів ,що скликували люд на таку Службу Божу, яка тепер відправляла ся у тюрмі. І розброєний народ розходив ся, кождий після приналежности до однoї з парохій.

Фіякер завіз Нехлюдова не до самої тюрми, а на ріг улицї, що вела до вязницї.

Де-кілька женщин і мущин стояло на тому розї о яких сто кроків від тюрми з клуночками. На право виднїли ся невисокі деревляні будинки, на лїво двоповерхна камениця з якоюсь надписою. Сама-ж величезна мурована тюремна будівля була висунена наперед і до неї не пускали відвіджуючих. Там салдат ходив з оружиєм і кричав остро на тих, що хотїли його обійти.

При фіртцї деревляної будівлї, з правої сторони проти салдата, сидів на лавочцї дозорець у мундїрі з ґалонами, держачи записну книжочку. До него підходили відвіджуючі і подавали імена тих, що їх хотїли бачити, а він записував. Нехлюдов також підійшов до него і назвав Катерину Маслову.

Дозорець записав.

— Чому іще не пускають? — спитав Нехлюдов.

—Служба Божа править ся. По скінченій службі впустять.

Нехлюдов замішав ся в товпі дожидаючих. З гурту виповзнув ся у обідранім одїню і подертому капелюсї у шкураттях на босій нозї, чоловік з краснимп смугами на лицї і справив ся до тюрми.

— А ти куди? — крикнув на нього салдат.

— Та чого зїпаєш — не побоявши ся слів салдата, відказав обірванець і повернув ся назад — не пускаєш, то нї — я зажду. А то репетує, як справжнїй ґенерал.

В гуртї засьміяли ся з похвалою для голодранця. Відві-

джуючі були по більшій части люди лихо приодіті, навіть обірванці, але і були між ними приличні, на перший погляд, женщини і мущини. Поруч з Нехлюдовим стояв гарно одітий, оголений, повновидий, румяний чоловік з клуночком (здає ся біля) у руці. Нехлюдов спитав, чи він тут у перве? Чоловік відказав, що він кождої неділї ходить сюди, і так зачала ся розмова. Се був швайцар з банку. Він прийшов сюди відвідати свого брата, що його засудили за сфальшоване документа. Добросердний сей чоловік розповів Нехлюдову цїлу свою історию і хотїв вже розпитати і його, як мимоволї увага їх звернула ся на пару молоденьких людий, що їхали на гарному повозї з ґумовими колесами, тягненому сильним, породним, вороним конем. Се був якийсь студент з завуальованою дамою. Він тримав на руках невеличкий клунок. Підійшовши до Нехлюдова спитав його, чи се можлива річ, і що загалом треба робити, щоби передати милостиню — колачі, котрі він привіз зі собою. "Того бажає моя наречена. Ось і вона. Родителї пораяли передати їх арештантам".

— Я сам ту у перве і не знаю, як річ з тим має ся. Але думаю, що в тих справах поінформує вас найлїпше отсей чоловік — вказуючи на дозорця, сказав Нехлюдов.

В той час, коли князь говорив зі студентом, отворили ся більші, желїзні, з вікном на серединї двері тюрми, а в них появив ся офіцир в мундурі з другим дозорцем. Дозорець з книжкою оповістив притомним, що тепер зачинає ся впускати відвіджуючих. Сторожний салдат забрав ся, і всї відвіджуючі, немов боячи ся опізненя, скорим кроком, дехто бігом пустили ся до дверий криміналу. При дверах знова стояв дозорець. В міру того, як відвідуючі проходили мимо нього, рахував їх, голосно проголошуючи: 16, 17 і т. д. У внутрі стояв другий дозорець. Він доторкаючись кождого рукою, також перераховував тих що приходили до других дверий. Се мало таку цїль, щоби при відходї, по провіреню рахунка, не лишити нї одного гостя у тюрмі і не випустити нї одного арештанта. Не дивлячи ся, хто проходив, дозорець луснув Нехлюдова по спинї. Се поведене несьвідомого дозорця спершу обидило Нехлюдова; але зараз йому пригадалось, за

чим він туда прийшов і йому стало ніяково задля почутя невдоволеня і образи.

Перша убікация за дверима була невелика кімната з фіранками і желїзними решотками у невеличких вікнах. В тій кімнатї, що називала ся "зборищем" цїлком неожидано побачив Нехлюдов внизцї невеликий образ роспяття.

— По що сего тут — подумав він мимоволї зрівнюючи у своїй уяві образ Христа з освободженими, а не закованими....

Він ішов звільна пускаючи наперед иньших, що спішили ся. Він дізнавав почутя страху перед замкненими в тому місцї злочинниками, змішаного зі співчутєм для тих неповинних, які (як вчорашний хлопчина і Катюша), мали ту місце. Заразом зворушенє перед будучим побаченєм відбирало йому відвагу.

При відходї з першої кімнати, на другому її кінцї, дозорець кинув кілька якихсь слів. Но Нехлюдов потонувши у морі своїх думок, не звернув на них ніякої уваги і ішов туди, куда йшла більшість люда, себ-то до мужеського відділу а не до женського, куда власне йому було треба.

Пропускаючи иньших наперед, він увійшов послїдний в просторну салю, назначену на стрічі. Перше, що його у входї до тої кімнати поразило, був заглушуючий крик сотнї голосів, що зливав ся у один страшний вереск. Доперва підійшовши близше до людий, що наче мухи присїкнули ся до меду, і глотили ся коло сїтки, котра дїлила покій на нїй на дві половинї, Нехлюдов пізнав, яка сьому причина. Кімната з вікнами на задстїнї була роздїлена не одною а двома дротяними сїтками, що йшли від повали до землї. Поміж сїтками ходили дозорцї. По одному боцї сїний були арештанти, по другому — відвіджуючі. Межи одними а другими були дві сїтки в віддаленю трьох аршинів так, що по просту всяка конверзация а не то передача була неможливою для того, хто стояв віддалеки. Щоби добре бути чутим і добре чути, треба було добре кричати. З обох боків притиснули ся до сїток лиця: жінок, чоловіків, батьків, материй, дїтий. Всї старали ся оглянути ся взаїмно і принайменьше сказати те, що найважнїйше. А що кождий старав ся говорити так, щоби його

почув другий, — тому то сусіди мішали собі взаїмно розмову. Не дивно проте, що кождий старав ся другого перекричати. Ізза того то повстав такий гук, перебиваний криками, котрий поразив Нехлюдова, як тільки він увійшов у кімнату. Що говорило ся, ніяк не можна було розібрати. Хиба лишень по рухах лиця можна було де-нещо розпізнати, от приміром, які відносини були між розмовляючими. Біля Нехлюдова стояла старушка завинена в хустку. Протиснувшись до сітки, киваючи підборіддєм, щось кричала до блідого чоловіка з оголеною до половини бородою. Арештант піднявши брови і зморщивши чоло, з увагою слухав її. Поруч бабусї стояв молодий чоловік у кафтанї, що слухав киваючи головою слів подібного йому арештанта, зі змученим лицем і сиваючою бородою. Іще дальше примістив ся голодранець і вимахуючи рукою, верещав і сьміяв ся. А коло нього сидїла на підлозї жінка з дитиною, у гарній шистяній хустинї і плакала, здає ся із за того, що побачила того сивого чоловіка, що був на другому боцї в арештантській одежі, з оголеною головою в оковах. Над тоюж жінкою стояв швайцар, що з ним розмовляв Нехлюдов. Він верещав що сили на лисого з блискучими очима арештанта.

Коли Нехлюдов побачив, що буде приневолений говорити в таких условинах, у ньому підняло ся обуренє проти тих людий, що могли щось подібного вигадати і піддержувати. Йому стало дивно, що таке страшне положенє, такий глум над людськими почуваннями — кого не вражав. І москалї і смотритель і відвіджуючі і арештанти робили то всьо так, начеби признавали, що так і повинно бути.

Нехлюдов задержав ся в тій кімнатї пять мінут, дізнаючи дивного почутя скуки спізнання своєї безсильности і розладу з цїлим сьвітлом. Його єством заволодїло почуванє похоже на хитанє корабля.

XLII.

“Мимо того треба робити те, за чим прийшов” — сказав він, додаючи собі відваги. — “Щож ту діяти?” — Він став шукати очима за наставниками і побачивши невисо-

кого, худого чоловіка з вусами у офіцирських нараменних оздобах, звернув ся до нього.

— Не можете менї, ласкавий пане, сказати — промовив він з особливо напруженою ввічливостию: — де містять ся женщини і де дозволено з ними бачити ся?

— Хиба вам треба до женського відділу?

— Так, я би хотів видіти одну арештантку — з тою-ж напруженою ввічливостию говорив далї.

— Се повинні ви були заявити будучи у зборпищі. З ким вам треба видіти ся?

— З Катериною Масловою.

— Вона полїтична? — спитав заступник смотрителя.

— Нї, вона по просту...

— Що вона? Засуджена вже?

— Так, вона вже третий день як засуджена — покірно відказав Нехлюдов. Він бояв ся, щоби яким словом не попсувати гумору смотрителеви, так начеби смотритель брав у тому яку небудь участь.

— Коли у женський, то прошу сюди — сказав смотритель, очевидно пересьвідчивши ся по виглядї Нехлюдова, що він варт поважаня.

— Сїдоров — звернув ся він до вусатого підофіцира з медалями — проведи їх у женський.

Слухаю.

В тій хвилї почули ся коло решотки чиїсь, роздираючі душу ридання.

Все то видавало ся Нехлюдову дивним. Ще дивнїйшим показало ся йому дякуванє і почуванє себе з'обовязаним перед смотрителем і старшим дозорцем, що були авторами всїх тих жостокостий у тому домі. з

Дозорець вивів Нехлюдова з мужеського відділу на коридор і зараз таки через противні двері увів його у женську кімнату для стріч.

Ся кімната була подібно як мужеська розділена на три

части двома сітками, але була значно меньша. Тут було і меньше гостий і арештанток, на крик і галас так само розлягав ся як у мужеській частині. Межи сітками і ту ходило начальство, котре представляла дозорниця в мундірі з ґальонами на рукавах зі синим ламованнєм і з таким самим поясом. Так само і ту присікли ся до сіток люди; з одного боку у ріжнородних одінях городські люди, з другої арештантки, одні у білих, другі у яскравих одінях. Ціла сітка була занята людьми. Одні поставали на пальці, щоби через голови других порозуміти ся, другі сиділи на підлозї і розмавляли.

Спомій арештанток найбільше била у очи своїм страшенним криком і видом обдерта, худа циганка. Хустка злїзла їй з волося, котре було у страшному станї. Вона стояла майже по серединї кімнати з арештантського боку коло слупа і щось скорими жестами показувала і верещала циганови у синьому сурдутї, підперезаному низько і добре. Поруч з циганом присїв до землї салдат, що говорив з якоюсь арештанткою. За ним стояв притуливши ся до сїтки молодий мужик з ясною борідкою, в личаках. На почервонїлому його лици ось-ось — мали виступити сльози. З ним говорила гарна, русява арештантка, що глядїла йому в очи своїми ясними, голубими очима. Се була Федося і її чоловік. Побіч них стояв голодранець, що розмавляв з розстріпаною, широколицою жінкою, далї дві жінки, то знов мужчини, то знов жінка,, — а проти кождого стояла по другім боцї арештантка. Поміж ними не видно було Маслової. Але ззаду стояла за арештанаками іще одна женщина, а Нехлюдов сейчас дорозумів ся, хто се міг би бути. Йому забило сейчас серце, а якесь незнане почуванє здержувало йому віддих. Наближила ся рішуча хвиля. Він підійшов близше сїтки і пізнав її. Вона стояла за Федосию і усьміхаючись, слухала її слів. Вона була не в халатї, як попереднього дня, а в білій блюзї, добре стягненій паском, що високо її таки підіймав ся на грудь. З під хустини вилїзало чорне волосє, як тодї у судї.

“Зараз порішить ся” — думав він.

— “Як мінї її покликати? А може вона сама прийде?

Але вона не надходила. Вона чекала на Кляру. Їй не перейшло навіть через голову, що сей пан прийшов до неї.

— Ви за ким глядите? Кого вам потрібно? — спитала дозорниця, що ходила між сітками і підійшла до Нехлюдова.

— Катерини Маслової — ледви вистогнав Нехлюдов

— Маслова, до тебе! — крикнула дозорниця.

Маслова оглянула ся і підійми́вши голову, просто виставляючи груд перед себе,, зі знаним Нехлюдову вираженєм готовости на все, підійшла до решотки. Вона протиснулась поміж двох арештантів і підняла на Нехлюдова свій здивований запитний зір не спізнаючи його.

Признавши його одначе по одежі зближаючи до решотки своє усьміхнене, косооке лице.

— Я хотів бачити...

Нехлюдов не знав, як сказати: "вас" чи "тебе" і рішив ся сказати "вас". Він говорив не голоснійше, чим звичайно. — Я хотів бачити вас... я...

— "Ти мені не замилюй очий", — кричав біля него якийсь гольтіпака: "Брала, чи не брала?"

— "Таж кажуть тобі, що вже конає, чогож тобі іще більше?" — відгукнув хтось із другого боку.

Маслова не могла чути слів Нехлюдова. Но вираз лиця його при бесіді нараз нагадав їй його. Одначе вона вагувала ся через хвилину, хоть усьміх щез з її уст, а чоло почало немов з болю морщитись.

— Не чути що ви говорите — гукнула вона, замикаючи очи і щораз більше морщучи чоло.

— Я прийшов...

"Так, я роблю свою повинність, я каю ся" — подумав Нехлюдов. І зараз таки після сеї думки сльози заблиснули у його очах. Нудьга підступила йому під горло і він ухопившись руками решотки, замовк. З порушень видко було змаганє до запанованя над собою, щоби не розплакати ся.

— Я кажу: "якого лиха пхаєш ся, де не можна"... гукали з одного боку.

— "То вір Богови, як мені не віриш, я нічого не знаю" — кричала арештантка з другого.

Маслова аж по тій душевній боротьбі пізнала Нехлюдова. Її очи запалали вогнем. На блідих, повних лицях по-

казались денеде плями. Лице одначе зраджало строгість а скісні очи глядїли тупо у перед.

— Когось такого я вже бачила, але я вас не спізнаю — гукнула вона спустивши зір, а лице її стало понурійшим, нїж передше.

— Я прийшов сюди просити у тебе прощеня — завів він голосно — без інтонациї, мов ученик, що вивчив добре завдану лекцию.

По сих словах йому стало соромно і він оглянув ся. Але сейчас спамятав ся: "як менї соромно, то тим лїпше тому, що я повинен зносити сором". І він голосно продовжав:

— Прости менї, я страх винуватий перед...—

Вона стояла неподвижно і не спускала з него своїх скісних очий.

Довше і більше він не міг говорити. Відійшов від решотки і ледви не ледви здержував сльози, що так ворушили ся у ньому, щоби виступити на верх.

Смотритель, що увів Нехлюдова до женського відділу, зацікавлений видно його особою, прийшов сюди а побачивши Нехлюдова не при решотцї, спитав, чому він не говорить з тою, яка йому потрібна. Нехлюдов здрігнув ся, отер ніс і стараючись заховати спокій, відповів:

— Не годен говорити крізь решотку, не чути нїчого..."

Смотритель задумав ся.

—Ну, так можна її відвести на хвильку сюда.

— Мария Карловна! — звернув ся він до дозорницї, — виведїть сюди Маслову.

XLIII.

За хвилю Маслова стояла у бічних дверех. Підійшовши легким кроком до Нехлюдова, стала і з коса подивилась на нього. Як передучера показували ся з під хустинки чорні її коси; не здорове, пухке блїдувате лице було непогане і цїлком спокійне. Тільки блестячі, чорні, скісні очи палали зза підпухлих повік особливишим вогнем.

— То можете говорити — сказав смотритель і відійшов. Нехлюдов наблизив ся до лавки, що стояла коло стїни.

Маслова поглянула запитно на заступника смотрителя і потім — немов зі здиваваня здвигнувши плечима, пійшла за Нехлюдовим до лавки і сїла поруч нього, поправивши юбку.

— Я знаю, що вам тяжко менї простити, — зачав Нехлюдов. Тут він знов замяв ся. Сльози тиснули ся до очий... — Але коли не можна минувшини поправити, то я тепер зроблю, що у моїй силї, щоб... Скажіть...

— Як ви мене винайшли? — не відповідаючи на його питанє відповіла Катюша, нето дивлячись, нето не дивлячись на нього своїм скісним зором.

Нехлюдов замовк і в дусї помолив ся: "Боже мій, поможи менї. Научи мене, що маю робити. Не о мене йде, але о неї, о Тебе...

— Я був передучера присяжним судиєю. Тодї, як вас судили. Ви мене спізнали?

— Нї, не пізнала. — Нїкуда було менї спізнавати. Зрештою я і не дивила ся, — сказала вона.

— Я дуже погано, мерзенно собі поступив! сказав він. — Здаєть ся була дитина? — спитав червонїючись.

— Зараз тодї таки, слава Богу, померло — відповіла Катюша коротко і злючо і відвернула ся від нього.

— Як то? Від чого?

— Я сама ледви при житю осталась, така була хора — сказала вона спокійним тоном, якого Нехлюдов не надїяв ся і не порозумів.

— Якже тїтки вас могли відправити?

— Хто буде покоївку з дитиною годувати? Як іно помітили, зараз таки нагнали. Але що ту говорити, — не памятаю нїчого, я забула всьо. З тим покінчена справа.

— Нї, не покінчена. Я не можу так того оставити. Я хочу хоча тепер спокутувати свій прогріх.

— Нема ту чого покутувати. — Що було, то і минулось — сказала вона і (чого він нїяк не ожидав) нараз поглянула на нього і погано, заманчиво, жалісно усьміхнула ся.

Маслова нїяк не надїяла ся побачити його, а передівсїм в теперішньому станї і в тутешньому місцї. Тому то у першій хвилинї поява його її поразила і спонукала згадати се,

чого вона ніколи не згадувала. В першій хвилї вона спімнула про той чудовий сьвіт мрій та гадок, що єго відкрив для неї гарний парень. І ся згадка була для неї страх трудна. У тім споминї не було нїчого, щоби було в його зносинах з нею милим; там лиш володїло горе, лиш закид, лиш безнадїйність. А се роздирало її душу. Тепер, коли його спізнала, виділа в ньому не того студента і парубка, якого вона ніжно і пристрастно кохала, але того тепер постарілого, бородатого богача без серця, що її звів і прогнав від себе, як яйце, що з його поживу з'їли. Тепер десь знов прийшов до неї з поганою орудкою. Коли його побачила, почула вона нараз, що тамтой помер полишивши за собою подвійно болючий слїд пристрастної любови і строгих закидів. Сей гарно приодїтий, добре вигодований паниско з наперфумованим волосєм був для неї одним з тих людий, котрі такими єствами як вона, розпоряджали ся, коли їм було потрібно, а потім їх мучили в сполуцї з тими кровопийцями, як їх звала Корабльова, коли їм хотїло ся. Він був тепер одним із тих людий, з якими вона провадила вічну боротьбу о се, хто другого використає, хто другого пошиє в дурнї... Він, тому нею любленому Нехлюдову цїлком незнаний паниско щось від неї хоче, і тому говорив тілько бріхливих слів про прощанє і каятя.

— З тим покінчена справа — повторила вона. — Ось тепер засудили мене на тяжкі роботи. — І її уста задріжали підчас вимовлюваня того страшного слова.

— Я пізнав, я був пересьвідчений, що ви неповинні — сказав Нехлюдов.

— Правда, що неповинна. Хиба я злодїйка або грабіжниця?

Вона замовчала на якийсь час надумуючись над тим, яким би способом використати його.

— У нас щось плетуть.... що все від адвоката зависить — продовжала вона. — Кажуть, що треба просьбу внести. Тільки дуже багато, треба мати на се гроший.

— Так, так безперечно — сказав Нехлюдов. — Я вже говорив з адвокатом.

— Не поскупіть гроший! Треба взяти доброго — сказала вона.

— Все порушу, що можливе.

Настала мовчанка.

Вона знова усьміхнула ся болючо.

— Я би вас просила... коли можете... не багато... от так з десять рублїв... Менї більше не потрібно — вистогнала вона.

— Добре, добре — промовив Нехлюдов з ростріпанєм і сягнув за мошонкою.

Вона нараз поглянула на смотрителя що ходив по цюпі туди і назад.

— При нїм не давайте... Аж як піде... Поставте ту на лавку, щоби він не видїв.

Як лиш смотритель відвернув ся, Нехлюдов виняв мошонку. Але не наспів передати Катюші десятирублевий паперець, як смотритель пак повернув ся до нього лицем. Він стиснув гроші у руці.

— "Пропала для сьвіта женщина" — думав Нехлюдов, дивлячись на те колись миле, тепер спогані̂ле, спухле лице, з блестячим, негарним блиском чорних скісних очий, що слїдили за смотрителем і за його рукою з десятирублївкою. І на нього найшла хвиля вагання...

Знова той спокусник, що говорив учера в ночи, пробудив ся в души Нехлюдова, стараючись вивести його з царини внутрішного житя на поле внїшного, з питань про се, що треба робити, на питанє про се, що вийде з його поступованя і що є пожиточне.

"Нїчого ти не зробиш з тою женщиною", — говорив той голос: ти привяжеш лиш собі до шиї камінь, що тебе затопить і перешкодить тобі помагати другим. — "Чи-ж маю дати їй гроші, всї, що лиш маю, попращатись і покінчити з нею на все?". — подумав він.

Але сейчас почув він, що у тій хвилї щось дуже важного довершує ся в його души. Його внутрішне житє стоїть в тій хвилї немов на вазї, що за маленьким натиском може перехилитись на один або на другий бік. І він зробив сей натиск. Він призвав на поміч того Бога, що Його він учера почув у своїй души і Бог зараз відозвав ся у ньому. Він вже рішив ся, все їй розповісти.

Катюша! Я прийшов просити у тебе прощеня ,а ти менї не відповіла чи ти менї простила, чи простиш коли менї... — сказав він — ізнова переходячи на "ти".

Вона не слухала його, а дивила ся то на його руку, то на смотрителя. Коли-ж сей відвернув ся, вона скоро витягнула свою долоню, ухопила з лавки, де положив Нехлюдов десятирублївку, гроші і сховала за пояс.

— Дивно менї! Щось таке говорите! — сказала вона, з погордою як йому видало ся усьміхаючись.

Нехлюдов почував, що нею метає щось для нього просто вороже,, висьвітлюючи її такою, якою вона дійстно тепер була. Такий стан її не позваляв йому заглянути їй у глубину душі.

Але, дивне диво, сей стан не лиш не відтручував, але ще з більшою, особливою, новою силою тягнув його до неї. Він почував, що він повинен розбудити її душевно. Се дуже трудна річ, — але сама трудність притягала його до себе. Він почував до неї таке почутє, якого він ще нїколи не дізнавав перед тим анї до неї, анї до нікого иньшого. Специяльність сього почуваня полягала у тому: він нїчого не бажав від неї, а хотів лишень, щоби вона перестала бути тим, чим вона тепер була, — щоби вона відродилась в такому станї, в якому вона була давнїйше.

— Катюша! Чому ти так говориш?

Вона здрігнулась і відвернулась від нього. Чоло її немов з болю морщилось.

— Я тебе пізнаю, я пригадую собі тебе, тодї в Панові...

Але вона не піддавала ся. Не хотїла піддатись.

— По що згадувати минуле? — сказала вона сухо і зморщила чоло ще гірше.

— Я згадую на се, щоби загладити свою вину, покаятись зі свойого гріха. Катюша — сказав він і хотів говорити про своє подружє з нею. Але в тїй хвилї стрінув ся з її поглядом, а прочитавши у ньому щось страшного, ґрубянського, відтручуючого замяв ся.

В той час стали відвіджуючі віддаляти ся. Смотритель підійшов до Нехлюдова з поясненєм, що час побаченя кін-

чив ся. Маслова повстанула, ожидаючи покірно часу, коли їй повелять відійти.

— Прощайте! Я маю ще багато з вами говорити — але ви видите, що се тепер не можливе — сказав Нехлюдов і подав їй руку. — Я іще прийду.

— Ви все — здаєть ся — сказали. — Вона подала йому руку, але не стиснула її...

— Ні, я буду старатись, бачити ся іще з вами і то десь так, де би можна добре наговорити ся з вами. Тоді оповіщу вам щось дуже важного. Ви се мусите знати, — сказав Нехлюдов.

— Та добре, приходіть, — сказала вона, усьміхаючись до нього тою усьмішкою, якою сьміялась до мужчин, коли їх приманювала до себе.

— Ви для мене близші, ніж сестра — сказав Нехлюдов.

Вона гадала, що він тими словами відповів їй на її усьмішку — і їй стало немило. Вона увиділа, що він щось хоче від неї. Але вона того йому не може дати.

— Дивно якось, — повторила вона і крутячи головою пішла за решотку.

XLIV.

Нехлюдов сподівав ся вже при першій стрічі, що Катюша побачивши його і пізнавши його наміреня поправи і каяття, розрадує ся, зворушить ся і стане знова Катюшею. Але в перестраху побачив він, що не було Катюші, що остала ся одна Маслова. То його зачудувало і перестрашило.

Його дивувало найпаче, що Маслова не лише що не стидала ся свого положеня, (не арештантки — вона того стидалась — а проститутки) — а немов була ним вдоволена, майже чванила ся ним. Кождий чоловік тому, щоби мочи робити, мусить своє діланє уважати важною річию і успішною, — тому то він безперечно, якеб не було його положенє, витворить собі загáлом такий погляд на житє, при якому його діяльність буде уважати ся важною і успішною.

Звичайно гадають, що злодій, убийник, шпіон, проститутка, признаваючи свій стан злим, повинні стидати ся його.

Тимчасом дієть ся як раз противно. Люди, долею і своїми гріхами - ошибками знижені до такого стану, який би він був неправильний — виробляють собі загально такий погляд на житє, при якому їх положенє являє ся їм гарним і не без ваги.

Для піддержаня такого погляду такі інстинктово тримають ся того кружка людий, у котрому узнають їх понятє про житє і про їх місце.

Нас дивує, коли діло веде ся про злодіїв, що зручно кра дуть, проституток, — що жиють розпустно, про убийників, що не мають серця. Але лиш ізза того нас те дивує, що кружок, — атмосфера тих людий ограничена і, головно, що ми жиємо серед неї; але хиба такі находять ся явища серед богачів, що крадуть своїм богатством себто грабіжию, воєнних воєводів, що заподівають кривду своїми побідами себ-то убийством, властелинів, що друть своєю могучостию себ-то насильством.

У тих людий ми не добачаємо перекрученого понятя про житє, про добро, про кривду тому, що загал людий має такі понятя і ми самі приналежимо до того загалу.

І такий погляд на своє житє і місце у сьвіті виробила собі Маслова. Вона була проститутка, засуджена на тяжкі роботи, але без огляду на се вона виробила собі такий сьвітогляд, при якому могла себе оправдати і навіть чванити ся перед людьми своїм станом.

Ось який був її сьвітогляд. Головне добро всіх мущин, всіх без виїмки — старих, молодих ґімназиястів, ґенералів, образованих, необразованих полягає на половім товаристві з притягаючими жінками. Тому всі мущини, хоть і удають, що заняті другими річами, в дійсности бажають тільки того одного. Вона-ж — притягаюча женщина, може або не може вволити їх волї — і тому вона — важна і потрібна людина. Ціле її минувше і теперішне житє було потвердженєм правдивости того погляду.

В протягу десяти лїт видала вона всюди, де би не була, починаючи на Нехлюдові і старому становому а скінчивши на тюремних дозорцях, що потрібують її.

Вона не знала і не виділа таких лиць, котрі-б її не по-

трібували. Ізза того цілий сьвіт уявляв ся їй зборищем уношених похотями людий, котрі зі всїх боків на неї стріляли очима,, і всякими можливими средствами: облудою, насильством; купованням, хитростию старали ся завоювати її.

Так понимала житє Маслова і при такому пониманю вона була не послїдною, а дуже важною людиною. І вона дорожила таким пониманєм житя. Вона не могла не дорожити ним тому, що змінивши його, вона тратила те значінє, яке такий погляд робив їй межи людьми. І тому, щоби не тратити свого значіня в житю, вона інстинктово тримала ся того кружка людий, що задивляли ся на сьвіт так, як вона. Прочуваючи, що Нехлюдов хоче її вивести в другий сьвіт, вона спротивила ся йому. Вона предвиджувала, що в тім другім сьвіті вона буде приневолена зректи ся свого значіня що їй давало певність і самоповажанє. Тому вона прогонювала від себе згадки про першу любов і перші зносини з Нехлюдовим. Ті спомини не сходили ся з її теперішним сьвітоглядом і тому були цілком вичеркнені із її памяти, або скорше оставились десь у глубині ненарушені, заперті, замазані, як пчоли замазують гнїзда черваків, які можуть знищити цілу їх роботу. Ізза того теперішний Нехлюдов був для неї не тим чоловіком, якого вона колись любила чистою любовю. Він був богатим паном, котрого можна (і належить) використати і з котрим могли би бути лише такі зносини, як і зі всїми мущинами.

— "Ні, головної річи я не міг їй сказати" — думав Нехлюдов, справляючи ся разом з товпою до виходу. "Я їй не сказав, що я женю ся з нею. Хоч не сказав, але зроблю се!

Дозорці знов у дверий випускали і двома руками перелїчували відвиджуючих, щоби не вийшов непорахований і не лишив ся у тюрмі. Те лупанє об спину, не обиджало тепер Нехлюдова. Він навіть не запримітив того.

XLV.

Нехлюдов бажав змінити своє зовнїшне житє: покинути велику кватиру, відправити прислугу і переїхати до готелю. Але Аґрафена Петровна казала йому, що нема ніякого

сенсу зміняти ще до зими що небудь в урядженю. В літї не возьме нїхто помешканя — а мешкати і мати меблї хочби і в готелю все таки потрібно. Дійшло до того, що всякі змагання Нехлюдова у напрямі зміненя свого зовнїшного житя (він хотів урядити ся просто по студентськи), не довели до нїяких результатів. Не досить що все лишило ся по давному, а в домі настала усильна робота: перевітруваня, розвішуваня і прибиваня до стїн усяких вовняних і кожушних річий. В роботї тій брали участь і двірник і його помічник, і куховарка — а навіть сам Корній. Спершу виносили і розвішували на шнурах якісь мундірі і дивні кожушні річи, котрих нїхто нїколи не уживав. Потім заняли ся коцами і меблями; двірник із помічниками, засукавши рукави мускулярних рук, у такт вибивали порохи. По всїх кімнатах розходив ся запах нафталїни. Переходжуючись по дворі або глядячи з вікон, Нехлюдов дивував ся тій величезній скількости отсих річий. А вони для него не були цїлком потрібні. Одинокий пожиток і призначенє тих річий — думав Нехлюдов — хиба таке, щоби достатчити нагоди виґімнастикувати ся Аґрафенї Петровній, Корнїєви, двірникови, помічникови і куховарцї.

— Не варто зміняти житєвих форм, поки не порішить ся справа Катюші — думав Нехлюдов. — "Але правда. Воно і трудна річ. Сяк чи так все само собою змінить ся, коли або її увільнять, або пішлють на засланє, а я поспішу за нею".

В назначений адвокатом Фанаріном день Нехлюдов увійшов у великолїпну кватиру власного його дому з величезними вазонками і прешпшними фіранками у вікон і загалом узявши, тим дорогим урядженєм, що сьвідчило про без труду загарбане богатство. Такі річи бувають лиш у людий що нагло розбогатїли. В передпокою застав він дожидаючих клїєнтів, що немов у лїкарів сумовито сидїли довкола стола, засипаного ілюстрованими журналами, які мали їх потїшати... Адвокатський депендент, що сидів рівнож у тій кімнатцї, пізнавши Нехлюдова, підійшов до него, поздоровкав ся з ним і обіцяв оповістити його прихід прінціпалови. Та не увідтворити ся. Почув ся голосний оживляючий голос немоло-

відворили ся. Почув ся голосний оживляючий голос немолодого кріпкого чоловіка, з гарним лицем і з густими вусами, в цілком новій одежі, і голос самого Фанаріна. На лицях обох відбивав ся вираз, що знаменує людий, котрі що лише довершили вигідне, але не зовсім добре діло.

— Самі ви винуваті, бадю — усьміхаючи ся говорив Фанарін.

— І рада би душа до раю, та гріхи не пускають.

— Знаємо, ми знаємо. — І оба неприродно захихотали ся.

— А, се ви, князю, прошу — сказав Фанарін, побачивши Нехлюдова і скивнувши іще раз відходячому купцеви, впровадив Нехлюдова до своєї, на строгий лад урядженої канцелярії.

— Прошу, куріть — сказав адвокат, сідаючи коло Нехлюдова. Він ледви здержував усьмішку, що її визвав успіх попередної справи.

— Дякую гарненько... Я в справі Маслової.

— А так, так. Зараз. Ух, що за шельми ті мошонки з грішми, — сказав він. — Бачили ви того хлопчину? У него 12 міліонів капіталу. А каже: "пускає". Ну, ну, коби лише міг витягнути у вас 25 рублевий купон — зубами би вирвав.

"Він говорить: "пускає", а ти говориш: "25-рублевий купон" — думав тимчасом Нехлюдов. Він почував безупинну бридь до того розвезеного чоловіка, що хотів тоном мови показати, що він з ним, із Нехлюдовим приналежить до одного табора — а з другими клієнтами до другого, чужого для них.

— Страх, як він мене вимучив — той поганець. Я бажав облегчити душу, — додав він немов на оправданє на те, що не говорить до річи. — А тепер — з вашим ділом... Я прочитав його уважно і "не одобрив його змісту", як говорить Турґенєв, т. є. адвокатик був кепський, потратив усі причини касациї.

— Одже, як ви рішили?

— Зараз. Скажіть йому — звернув ся він до депендента: — що як я сказав, так і буде. Може — добре, не може — друге добре.

— Та він не хоче.

— То і обійдеть ся, — сказав адвокат і лице його із радісного, і добродушного, прибрало вид похмуростп і злоби.

— Кажуть, що адвокати за дурно беруть гроші, — сказав він, убираючи знов своє лице у милі форми. — Я виратував одного довжника, що не був у стані заплатити з цілком несправедливого обвинуваченя ,і тепер вони всї лїзуть до мене. Таж кожда така справа коштує багато роботи. Та і ми як говорить якийсь письменник, лишаєм у каламарі неодин куснік мяса.

— Ага, ви за своєю справою, а радше не за своєю, а за дїлом, що вас обходить, — продовжав він. Кепсько, дуже кепсько його ведено. По правдї нема властиво добрих причин до касациї. Але все таки: купити, не купити, поторгувати можна. Гляньте, що я зробив у тім напрямку.

По сїй передмові вияв аркуш записаного паперу і став читати, проковтуючи задля скорости деякі формальні вирази, а деякі вимавляючи голосно і з притиском: "До касацийного департамента і т. д. і т. д. жалоба добродїя того а того. Рішенє відбутого і т. д. і т. д. вердікта і т. д. признано якусь там Маслову винуватою в позбавленю житя в наслїдок отроєня купця Смєлкова і на основі 1454 ст. "Уложенія" засуджено її на і т. д. тяжкі роботи і т. д."

Опісля пристанув; мимо великої практики очевидно з вдоволенєм слухав овочів своєї працї. "Сей засуд являє ся результатом такої скількости важних процесийних нарушень і ошибок", — продовжав з увагою, "що підлягає касациї. По перше: перервано на самому початку судового слїдства предсїдателем акту розслїдженя кишок Смєлкова — се раз.

— Обвинуватель домагав ся, читаня, — сказав здивований Нехлюдов.

— Най буде, а все таки оборона могла мати причини жадати того-ж.

— Але се вже таки на нїщо не придало ся.

— Всьо одно, все таки се причина. Дальше: "По друге, предсїдатель Маслової", — читав адвокат, "перервав мо-

ву оборонця в хвили, як сей задля характеристики личности Маслової, хотів начеркнути причини її занепаду, опираючи ся на тій підставі, що слова оборонця не відносять ся до самої річи. Тимчасом після приписів Сенату: в справах карних вияснення характеру, взагалї морального стану обжалованого має дуже велике значінє, хотяй би задля справедливого порішеня питаня про вчислюванє в вину. Ось і два, — додав, поглянувши на Нехлюдова.

— Але-ж він так нужденно говорив, що ніхто нічого не міг зрозуміти, — дивуючись чим раз більше, сказав Нехлюдов.

— Малий собі дурненький і нічого путнього не міг, розуміє ся, сказати, — вимовив крізь сьміх Фанарін, — але причина причиною. Дальше: По третє: "На закінченє предсїдатель, на перекір катеґоричному жаданю § 1. ст. 801. "Уст. Угол. Суд.", не роз'яснив присяжним, з яких правничих елементів складає ся понятє про вину і не сказав їм, що вони мають право, признавши доведеним факт передана Масловою отруї Смєлкову, не вписати їй сего дійства в вину, бо у неї не було наміреня позбавленя житя і так признати її винуватою не в карному переступленю, а лиш у злочіньстві — необережности, котрої несподіваним для Маслової наслїдком була купцева смерть". Ось найголовнійше.

— Так, але і без того ми могли самі се зрозуміти. То помилка з нашої сторони.

— "І в кінці, по четверте" — продовжав адвокат, "присяжні подали відповідь про вину Маслової в такій формі, яка заключала у собі явне противорічє. Маслову обжалувано за умисне отроєнє Смєлкова і то виключно ізза корисних цілий, які мали бути одиноким мотивом убійства, а присяжні закинули у своїй підповіди ціль ограбленя і участи Маслової у крадїжи дорогоцінностий; з того вийшло, що вони наміряли опрокинути і умисний намір про убийство і лиш задля непорозуміня, викликаного не повним окінченєм предсїдателя, не висказали того виразно у своїй відповіди. Тому то така відповідь присяжних безусловно вимагала приміненя 816 і 808 ст. "Уст. Угол. Суд.", себто роз'ясненя зі сторони

предсїдателя зробленої присяжними ошибки і завернення до нової наради і нової відповіди на питанє про вину обжалованої — читав Фанарін.

— А чому-ж предсїдатель того не зробив?

— Я також цікавий знати, чому? — сьміючись сказав адвокат.

— Одже Сенат може справити похибку?

— Се залежить від того, хто під той час буде там сидїти. Одже дальше пишемо: "Такий вердікт не признавав судови", — продовжав він скоро, "карати Маслову після карних приписів, а примінене до її вини § 3. ст. 771 "Уст. Угол. Суд." виказує різьке і явне нарушенє основних висказів нашого карного процеса. Після наведених причин маю честь заявити і т. д. про касацию рівно з 909, 910, § 2, 921, 928 ст. "Уст. Угол. Суд." і т. д. і т. д. по переданю сеї справи до другого відділу того суду для нового розслїду". От і маєте. Що було у моїй силї зробити, я зробив. Правду кажучи, надії на успіх мало. Впрочім всьо залежить від складу департамента Сенату, коли маєте там яких знайомих, потрудїть ся троха, а...

— Знаю кількох.

— Але мусите спішити ся. Бо як поїдуть вилїчувати ся з гемороїдів, тодї не діждете ся і за три місяцї закінченя справи. — Зрештою, в разї невдачі, ще нам остає найвисша інстанция. Але і се зависить від закулїсної роботи. І в тім разї я на услугах тоб-то не в закулїснїй роботї, а в уложеню прошеня.

— Дякую гарненько, що до гонорара...

— Депендент передасть вам на чисто переписану просьбу і скаже.

— Я хотів іще вас поспитати: прокуратор дав менї перепустку до кріміналу до тої особи. В тюрмі однак сказали менї, що задля побаченя (кромі означених днів і місць) треба іще позволеня ґубернатора. Чи се дійсно потрібне.

— Я гадаю, що потрібне. Але тепер ґубернатора нема, його заступає віцеґубернатор. Але се такий дурень, що ви ледви чи що зробите із ним.

Се може Масленніков?...

— Так.

— Я його знаю, — сказав Нехлюдов і встав, щоби вийти.

Серед того вбігла скоро до кімнати маленька, страшенно погана, з закривленим носом, кістяста, жовта жінка адвоката, яка — природно — не дуже гризла ся своїм поганим виглядом. Вона була не лише надзвичайно ориґінально вигладжена, (на ній були якісь атласові і шовкові, ясножовті і зелені круцьки), але і тоненьке волосє її було закручене. З триюмфом влетіла до сальону в товаристві стрункого, усьміхненого чоловіка, у сурдуті з шовковими вилогами і білім гальстусі зі земляним видом на лиці. Се був письменник, знаний Нехлюдови з видженя.

— Анатолю, сказала вона, отворяючи двері — ходім до мене. Семен Іванович обіцює перечитати свій віршований твір, а ти маєш читати про Ґаршина. Ходи, конче ходи.

Нехлюдов хотів вийти, але жінка адвоката перешепнув шись із чоловіком зараз і звернула ся до нього.

— Прошу і вас, князю. Я вас знаю і всякі вимівки уважаю злишними. Відвідайте наш літературний кружок! Дуже цікаво Анатоль читає, дуже притягаючо.

— Ось бачите, кілько то у мене ріжнородних справ, — сказав адвокат, розкладаючи руками, і вказуючи з усьміхом на жінку. (Тим виразом хотів він показати, як не можливо оперти ся так чаруючій особі, якою була його жінка).

Зі сумовитим, але строгим лицем і з великою пошаною подякував Нехлюдов жінці адвоката за запросини. Його кличуть власні справи. Вже і так забарив ся. Час іти за своїми ділами. І вийшов.

— Який він примхуватий, — в слід за ним сказала жінка адвоката.

В сальоні депендент передав Нехлюдову готову просьбу і, на запитанє про гонорар, сказав, що Наталь Петрович назначив 1000 рублїв. То й так іще добре. Він ніколи не бере ся за такі річи, а що взяв сю справу на себе, то робить се лиш задля князя.

— Просьбу хто має підписати? — спитав Нехлюдов.
Сама обжалована може зложити свій підпис; але коли їй було ніяково, то і Наталь Петрович міг би се зробити. Але на се треба мати писемне позволенє.

— Ні, ні, я поїду сам до неї і зажадаю від неї підпису, —сказав Нехлюдов, радуючи ся з нагоди побаченя Маслової скорше, ніж умовили ся.

XLVI.

В означеній годині дали ся чути на тюремних коритарах свиставки дозорців коридорних і цюпних, желїзне скреготанє дверий, шолопанє босих ніг і підошвів ходаків. По коридорах перейшли кибельники, наповняючи воздух незносним смородом. Арештанти і арештантки умили ся, одїли ся і вийшли задля контролї на коридор. Опісля побігли за окропом до чаю.

За чаєм вели ся того дня у всїх цюпах оживлені розговори про се, що як раз тодї мали бити двох арештантів канчуками. Один з них був молодий, письменний чоловік приказчик Васїлєв, що в нападї заздрости забив свою любку. Тюремні товариші любили його задля гумору, щедрости і сьмілої постави перед наставниками. Він знав права і жадав, щоби їх виповнювали. За се його знелюбило начальство. Три недїли назад дозорець ударив одного кибельника за се, що його новий мундїр обілляв уриною. Васїлєв заступив ся за кибельника мотивуючи се тим, що такого права нема, яке наказувало би бити арештантів. — "Я тобі дам право" — сказав дозорець і кинув йому в одвіт кілька поганих слів. Васїлєв відповів йому так само. Дозорець хотїв ударити, але Васїлєв зловив його за руки, підніс до гори, потримав його так кілька хвиль, а потім кинув і витрутив за двері. Дозорець пожалував ся і смотритель велїм Васїлєва посадити до карцера.

Карцери — був се ряд темних сховів, що запирали ся з надвору ригльми. В темнім, холоднім карцері не було ні ліжка, ні стола, і крісла. Замкнений у ньому чоловік мусів сидїти, або лежати на заболоченім подї. По ньому або коло

нього бігали щурі, яких там було так багато, і такі були сьміливі, що перед ними ніяк не можна було зберегти їдла. Вони виривали його замкненим з рук, а навіть кидали ся на них, коли ті сьміли стати в обороні своєї власности. Васілєв сказав, що не піде до карцера, бо він не винуватий. Його повели удало ся йому утікти від дозорців. Тоді дозорці кинули ся на на силу. Він став виривати ся і при помочи двох арештантів нього гурмою, а маючи між собою славного силача Петрова, побороли арештантів і вкинули їх до карцера.

Про цілу аферу донесено ґубернаторови. Тут їй дали імя бунту, а за такий злочин назначили головним виновникам, Васілєву і "бродязі" Бозродькови — по 30 різок кари.

В переддень екзекуциї, що мала відбути ся в жіночій кімнаті стріч, знали вже усі про се, а по цюпах вели ся на ту тему оживлені гутірки.

Корабльова, Хорошавка, Федося і Маслова сиділи в свойому куточку і всї, розрумянївшись і оживившись від горівки, якої тепер не бракло у Маслової, і якою вона радо гостила своїх товаришок, пили чай і розбирали сю справу.

— Хиба він поставив ся перед ними або що, — говорила Корабльова про Васілєва ,відкусуючи сильними зубами малесенькі кусочки цукру. — Він лиш обставав за товаришем. Бо таки не дозволено бити ся тепер.

Хлопчина, кажуть, має дуже добре серце, — додала простоволоса Федося, що сиділа на полїнї тапчана, на якому стояв чайник.

— Ось би "йому" Михайловна про се сказати, — звернула ся будничка до Маслової, розуміючи під "ним" Нехлюдова.

— Я йому скажу. Він всьо для мене зробить, — усьміхаючись іпотрясаючи головою, відповіла Маслова.

— Але хто знає коли "він" прийде, — а тимчасом за парубієм кажуть, ось що іно пішли — сказала Федося. — Страх, що то не дїє ся на сьвітї, — додала вона зітхаючи.

— Я виділа колись ту, як у волості били мужика. Йой, знаєте... — почала будничка розказувати стару історию.

Оповіданє буднички перервали якісь голоси і кроки на першому поверсї коридора.

Жінки задержали дух, слухаючи.

— Ах повели вже, гадюки, повели — сказала Хорошавка. — Дадуть вони йому тепер. Ті дозорці лихі на нього, що не дає їм спокою.

На горі всьо замовкло, і будничка докінчила свою історию. Ах, як вона напудила ся у волосній, як там мужика били, як їй всьо в середині перевертало ся. Хорошавка оповіла, як Щеґлова сікли батогами, а він анї писнув. Опісля Федося спрятала чай,, Корабльова і будничка взяли ся до шитя, а Маслова сіла на тапчані і заложивши руки за коліна, зївала зі скуки. Вона збирала ся видно до спочинку, коли дозорниця закликала її до канцеляриї, де хтось на неї чекає.

— Щобись не забула сказати за нас — говорила їй бабуня Меньшова тоді, як Маслова поправляла перед на пів розбитим зеркалом хустку на голові: — не ми підпалили, а він сам негідник. І парубок видів. Він душі з нас не видере. Ти йому скажи, щоби приклика̀в Мітрия. Він йому всьо оповість, як на долони; а то, щож, заперли до арешту; а ми Богови духа винні. А він негідник, а він як раює з чужою жінкою, волочить ся по шинках то...

— Се не по законї — докинула Корабльова.

— Скажу всьо безпечно, не бійте ся — відповіла Маслова. — Але випити би іще для відваги, — додала вона, моргнувши очима. Корабльова налила їй пів чарки. Маслова випила, отерла рот, і в самому доброму настрою, повтаряючі сказані нею слова: "для відваги" — кивнувши головою усьміхом, поплела ся за дозорницею по коридорі.

XVLII.

Нехлюдов давно вже чекав на неї у сінях. Приїхавши до тюрми, він задзвонив у головних дверей і показав дежурному дозорцеви позволенє прокуратора.

— Кого вам?

— Арештантки Маслової.

— Тепер не можна, смотритель занятий.

— В канцеляриї? — спитав Нехлюдов.

— Ні, тут у кімнаті стріч — відповів заклопотаний, як видало ся Нехлюдову, дозорець.

— Хиба сьогодні позволені побаченя?

— Ні, в разах особливших лиш, сказав він.

— Якже його побачити?

— Як вийдуть, а тоді скажете. Заждіть хвилину.

В тім з бічних дверий всунув ся уперед фельдфебель у блискучих ґальонах, з погідним, блестячим лицем, з пересяклими тютюнним димом вусами і строго обернув ся до дозорця.

— По що тутки впустили. До канцелярії...

— Мені сказали що тут смотритель — сказав Нехлюдов, дивуючись неспокійности, яка замітна була у фельдфебля.

В той час отворили ся внутрішні двері. На порозі з'явив ся спітнілий, розгорячений Петров.

— Буде памятати руський місяць, — сказав він звертаючись до фельдфебля.

Сей вказав очима на Нехлюдова, і Петров замовк, нахмурив ся і вийшов задніми дверми.

"Хто памятати-ме руський місяць? Ізза чого вони такі змішані? Ізза чого фельдфебель давав йому якісь знаки"? — думав Нехлюдов.

— Ту не місце на ожиданє, прошу до канцелярії, — звернув ся фельфебель до Нехлюдова. Але коли сей хотів виходити, в задніх дверех показала ся стать смотрителя, ще більше змішаного, ніж його підчинені.

Сей вздихав без перестанку. Побачивши Нехлюдова,, він звернув ся до дозорця і крикнув:

— Федотов! Припровадити Маслову з пятої женської до канцелярії!

— Ходіть за мною, — звернув ся він до Нехлюдова. Вони перейшли по крутих сходах до маленької кімнати з одним віконцем ,столом до писаня і декілька кріслами. Смотритель усів.

— Тяжкі, дуже тяжкі обовязки — сказав він до Нехлюдова дістаючи грубого папіроса.

— Ви видко змучені — запримітив Нехлюдов.

— Та ціла служба змучила мене. Дуже тяжкі обовязки. Хочеш принести полекшу, а тимчасом ще більше лиха накоїш. Я лише думаю про се, щоби забрати ся... Тяжкі, тяжкі обовязки.

Нехлюдов не знав на чому полягала т тяжкість. Але що правда він добачив в сій хвилї якийсь особливший, збуджуючий милосердє, сумовитий і безнадійний настрій, який малював ся на лиці смотрителя.

І я думаю, що тяжкі — сказав він. — На щож їх сповняти?

— От що!... Сїмя присїла... Чоловік бідний...

— Але як вам тяжко...

— Скажу вам щиру правду. Я хочу, о скільки у мене сил, працювати для добра суспільности. Як можу улекшую долю тих безталанних... Иньший на мойому місцї навіть не дивив би ся в той бік. Легко то сказати: 2,000 людий; але яких? Треба вміти поступати із ними. Так і они люди. Все-ж жалко їх. Але і попустити не можна. — Ту смотритель оповів недавний случай бійки між арештантами, котра скінчила ся убийством одного з них.

Оповіданє його перервав вхід Маслової, котру провадив дозорець.

Нехлюдов побачив її у дверех, коли та виділа іще смотрителя. Лице її було сильно червоне. Вона сьміло ішла за дозорцем, без перестанку сьміяла ся і кивала головою. Побачивши смотрителя перестрашеним кинула на него зором, але сейчас прийшла до себе і весело та сьміло звернула ся до Нехлюдова.

— Здорові були! — сказала вона сьпівучим голосом, усьміхнула ся і сильно, не так, як передше, стиснула його руку.

— Я вам привіз осьде просьбу до підпису — сказав Нехлюдов, дивуючи ся по трохи тому сьмілому зорови, з яким вона стрітила його в тій хвилї. — Адвокат уложив просьбу, тепер треба лиш підписати. Підписану вишлемо до Петербурга.

— Чому би ні? Підпишу. Чому би не мала підписати? — сказала вона моргаючи одним оком і усьміхаючись.

Нехлюдов виняв із кишені зложений аркуш і підійшов до стола.

— Можна тут підписати? — поспитав смотрителя.

— Ходи ту! Сідай на лавці — сказав смотритель: — ось маєш перо. Умієш писати?

Уміла колись — сказала Маслова і усьміхаючись поправила юбку, стягнула рукави кавтана, потім сіла на стіл, незручно взяла своєю малою, енерґічною рукою перо, і голосно все регочучись, поглянула на Нехлюдова.

Він показав її, що і де має писати. Осторожно мачаючи і стріпуючи чорнило з пера, Маслова умістила своє імя.

— Вже всьо? — спитала, поглядаючи то на Нехлюдова, то на смотрителя, і кладучи перо то на каламар, то на папери.

— Я мав би вам іще щось сказати — сказав Нехлюдов взявши від неї з рук перо.

— То кажіть, — кинула вона і нараз споважніла, неначе здумла ся над чимсь або наче-б її сон перемагав.

Смотритель підійняв ся з крісла і вийшов. Нехлюдов лишив ся з Катею око в око.

XLVIII.

Дозорець, що привів Маслову, усів під вікном недалеко стола. Для Нехлюдова наступила рішаюча хвиля. Він безперестанно ганив себе, що при першій стрічі не сказав їй найголовнійшої річи себ-то ,що наміряє женити ся з нею. "Але тепер вже з певностию не стратить спосібности". Вона сиділа по однім боці стола, він по другім напроти неї. В кімнаті було ясно і Нехлюдов уперве із близька побачив добре їй лице. Біля очий і уст виднїли ся зморщки. Очи попідпухали. Йому стало її дуже жаль, ще гірше, чим передше.

Сперши ся ліктями на стіл, щоби дозорець не чув його слів, зачав свою бесїду. Дозорець був жидом зі сивіючими бакенбардами. Сидів коло вікна і куняв.

— Коли ся просьба не поможе, то подамо до найвисшої інстанциї. Зробимо, що можливо.

— От, коли-б так відразу; взяти доброго адвоката... —

перебила Маслова. — А той мій оборонець у суді такий собі дурненький! Він менї компліменти плете!... Ха, ха, ха!... Е! Як би то вони знали, що я вам знакома, всьо инакше пішло би. А так! Що? Думають, всї — злодійки.

"Яка вона сьогоднї дивна" — подумав Нехлюдов і що йно хотїв розказати свою річ, як вона знова заговорила до нього.

— Я маю до вас просьбу. У нас єсть бабуся у цюпі. Так всї, знаєте подивляють її страх. Така чудова бабуся, та нї за-що сидить і вона і син, і всї знають, що вони не винуваті. А їх обвинили, що підпалили — тай сидять. Вона, знаєте, почула, що я з вами знакома, — тай каже менї: скажи йому, най говорить, закличуть сина до нього, і він їм все розкаже. Їх прізвище: Меньшов. Що-ж? Зробите се для мене? Така, знаєте, чудова бабуся, зараз пізнати, що неповинна. Потрудїть ся, голубчику, — сказала вона, поглядаючи на нього і зі сьміхом спускаючи очи.

— Добре,, я займу ся тим, розвідаю ся, — сказав Нехлюдов чим раз більше і більше дивуючись її резолютности. Але менї хотїло ся поговорити з вами про мою справу. Тямите, що я вам говорив останнїй раз? — спитав він.

— Та ви богато говорили. Що ви говорили останнїй раз? — сказала вона, безперестанно сьміючись і обертаючи голову то на один, то на другий бік.

— Я говорив, що я прийшов просити у вас прощеня, — сказав він.

— Та що, прощенє тай прощенє... то на нїщо не здало ся... виби ліпше....

— Що я хочу загладити свою вину — продовжав Нехлюдов — і то не словом а дїлом: Я порішив ся женити ся з вами...

На лици Маслової відбив ся нагло перестрах. Скісні її очи остановили ся, не то дивили ся, не то не дивили ся на нього.

— Іще чого не стало? — сказала вона злобно хмурячись.

— Я спочуваю, що я перед Богом повинен се робити.

— Що? Перед Богом? Ще і якогось Бога вигадали?

Що ви говорите? Перед Богом? Яким Богом? Було тоді згадати про Бога... — сказала вона, отвораючи рот.

Аж тепер почув Нехлюдов із її уст сильний запах горівки і піймив причину її порушеня.

—Заспокійте ся — сказав він.

— Нічого менї заспокоюватись, думаєш, я пяна? Хоч і пяна, так знаю, що говорю! — скоро промовила вона і цїла страшно почервонїла, — я — каторжна, повід, а ви — пан, князь! Ти не потрібуєш валяти ся зі мною в болотї. Рушай до своїх княжних, моя цїна — червоненький.

— Як би сердито ти не говорила, ти не можеш виповісти сього, що я почуваю, — тихо сказав Нехлюдов дріжучи цїлим тїлом — ти не можеш навіть собі уявити, до якого степеня я чуюсь винуватим перед тобою!...

— Винуватим перед тобою... — злісно передражнювала вона. — А тоді не чув ся винуватим, як увіпхав сто рублїв. Га?... Ось твоя вартість...

— Тямлю, тямлю, але щож тепер робити? — сказав Нехлюдов. — Тепер я присяг собі, тебе не покидати. Що сказав те зроблю!

— А я певна, що не зробиш, — крикнула вона голосно і зареготалась.

— Катю! — почав він, доторкаючи її рук.

— Пріч від мене! Я — каторжна, а ти князь. Не тут тобі місце — скрикнула вона, цїла змінена гнївом, вириваючи ся від нього. — Ти хочеш моїм коштом душу спасти — кричала дальше, немов спішучись виявити всьо, що підіймало ся в неї на душі, — ти заспокоював мною свої пристрасти в сїм житю, і на тім хочеш моїм коштом спасти ся! Противний ти менї, і окуляри твої, і товста погана цїла твоя морда. Пріч, пріч! — закричала вона, енерґічним рухом зриваючись з крісла.

В тїй хвилї підійшов до них дозорець.

— Якого лиха кидаєш ся? Хиба так годить ся?...

— Лишіть її, прошу вас, — сказав Нехлюдов.

— Нехай не забуваєсь... — сказав дозорець.

---

*) гріш.

— Ні, ні, пострівайте, прошу вас — сказав Нехлюдов.

Дозорець відійшов до вікна.

Маслова пак усіла спустивши очи і сильно затиснула сплетені пальцями маленькі руки.

Нехлюдов стояв над нею, не знаючи, що робити.

— Ти мені не віриш? — спитав він.

— Що ви хочете женитись? Сього ніколи не буде. Скорше на галузь... От вам і...

— А все таки буду тобі служити!

— Се ваша річ. Лиш мені від вас нічого не треба. Говорю правду.

— Ах чому я тоді не умерла? — скрикнула вона і застогнала жалісним риданєм.

Нехлюдов не міг промовити слова. Її сльози йому удїлили ся.

Вона підняла зір на нього, немов здивована і стала хустиною з голови отирати потоком ринучі сльози.

Дозорець підійшов знова і нагадав, що час розходитись.

Маслова встала.

— Ви тепер зворушені. Коли буде можна, я завтра навідаюсь. Ви роздумайте гаразд — сказав Нехлюдов.

Вона не відказала нічого. Не дивлячи ся на нього ,вийшла за дозорцем.

— Гей, дівко, заживеш тепер, — говорила Масловій Кораблькова за входом до цюпи. — Видко, дуже залюбив ся в тобі. Не зволїкай, доки він шалїє. Він тебе випратує, небій ся. Богачі всьо зроблять.

— Так воно, так — затягнула сьпівучим голосом будиичка. — Бідному все вітер в очи, богатий — що загадає, що за думає, — всьо тобі як захотїв, так і стане ся. У нас, серденько, такий був поважаний, так що він зробив...

— А про мою справу згадувала? — спитала Меньшова.

Але Маслова не відповідала своїм товаришкам. Вона лягла на тапчан і устромивши очи в кут, пролежала так до вечера. В душі її вела ся тяжка боротьба. Слова Нехлю-

дова рвали її на той сьвіт, у котрому вона терпіла а з якого вона видобула ся, не розуміючи його і зненавидівши його на усе. Вона тепер утратила те забуте, в якому жила. Але жити з ясною памятию про се, що було — було для неї страшною мукою.

Вечером вона знова купила горівки і упила ся враз із своїми товаришками.

XLIX.

“Ага, ось воно що. Ось що”, — думав Нехлюдов при виході з тюрми. Аж тепер доперва пізнав він свою вину. Коли-б він не старав ся її загладити, направити свій проступок, він ніколи не піймив би цілої його величини. Мало того — і вона би не спочувала величи лиха, що він накоїв її. Доперва тепер вийшло всьо на верх в цілім своїм жаху. Він аж тепер добачив, що він заподіяв з душею тої женщини, і вона добачила, вона поняла, що з нею заподіяно. Передше Нехлюдов по просту бавив ся своїм почуванєм, каяв ся сам у собі і любовав ся тим каяттям, тепер йому стало страшно. Кинути її він тепер не міг, а між тим не міг збагнути, що вийде з тих зносин його з Масловою.

На самому порозї підійшов до нього дозорець з крестами і медалями, з немилим злодійським лицем і тайно передав йому якийсь паперець.

— Ось записка для вашого сиятельства від одної особи, — сказав він, подаючи Нехлюдову коверту.

— Від якої особи?

— Перечитайте, побачите. Від арештантки, політичної. Я поставлений коло них. Вона мене просила. І хоть не можна, я по людськи... — неприродним голосом говорив дозорець.

Нехлюдов дивував ся, як дозорець наставлений над політичними, передає записки і то в самій тюрмі, де майже усїх очи звернені на нього. Він не знав іще тодї, що той чоловік міг бути і дозорцем і шпіоном. — Він узяв записку і, виходячи із тюрми, прочитав її. На записцї було написано оловцем, вправною рукою, без “йорів” ось що: “Дізнавшись, що ви відвідуєте тюрму ізза того, що інтересу-

єте ся одною засудженою, зібрала мене охота, видїти ся з вами. Просїть побачення зі мною. Вам дадуть, а я передам вам багато річий важних і задля вашої протеґованої, і задля нашої партиї". Вдячна Вєра Боґодуховська.

Вєра Боґодуховська була учителькою у глухій новгородській ґубернії. Раз Нехлюдов заїхав туди із товаришами задля польованя медведів. Учителька звернула ся до Нехлюдова з просьбою о гроші, яких потрібувала на поїздку за границю задля висшого образованя. Нехлюдов дав її поміч і забув про неї. Тепер приключило ся, що ся пані була полїтичною злочинницею, сидїла в тюрмі, де їй правдоподібно оповіли його історію. І ось тепер вона жертвувала йому свої услуги.

Ах, як тодї було легко на серцї, яке тодї було всьо природне. Як пак тепер всьо тяжке, як всьо замотане. Нехлюдов живо і мило згадав тодїшний час і своє познакомленє з Боґодуховською. Дїяло ся се перед пущенєм у глухій пустинї, 60 верст від желїзницї. Польованє удало ся. Забили двох медведів. Власне мисливцї полуднували на від'їзднім, як господар дому, у якому задержались вони, оповістив, що прийшла дияконова донька і хоче бачити ся з князем Нехлюдовим. — А гарна? — спитав хтось з гурту. — Кинь дурницї, — сказав князь, споважнїв на лици, став від стола і отираючи уста зі здивованєм, чого би хотїла від нього дияконівна, пішов до другої хати.

Тут стояла дївчина в фільцовім капелюсї і в шубцї. Сама по собі худа, марне і негарне лице окрашали хиба лиш гарні очи з піднесеними бровами.

— А ось і князь, Вєро Ефремовна. Поговори з ними. Я йду собі — сказала господиня.

— Чим можу вам служити? — спитав Нехлюдов.

— Я... я... Ось бачите ви, богач, ви викидуєте гроші на дурницї, на польованє. Я знаю..., — почала дївчина сильно змішавшись, — а я... бажаю лиш одного: хочу бути пожиточною суспільству... Так щож не можу сповнити своїх мрій, бо у мене гроший не має...

З очий її била правдива доброта а вираз рішучости і несьмілости був так переймаючий, що Нехлюдов як то не-

раз бувало з ним, нараз переніс ся в її положенє. Він поняв її і йому стало її жаль.

— Щож я можу для вас зробити?

— Я є учителькою, але хотіла бим добути собі висшої просвіти, так менї не дозволяють... Не то, що не дозволяють, вони дозволяють, але на се треба гроший. Дайте менї гроший, я по окінченю наук, віддам вам. Я собі гадаю: богаті люди полюють на медведів, обпоюють мужиків, а всьо то на нїщо непридало ся. Чомуж би їм не зробити якого добродійства. Менї вистарчило би 80 рублїв. Коли не схочете.... менї байдуже, — сказала вона сердито.

Він прийшов до сїний і тут застав товариша, що підслухував їх розмову. Не відвічаючи на жарти компанїонів, дістав із мисливської кишенї жадану суму і поніс їй.

— Прошу дуже, прошу, не дякуйте. Я вам повинен подякувати.

Мило було Нехлюдову згадати се у тій хвилї. Мило йому було згадати, що він туй-туй що не побив ся з офіциром, котрий хотів зі сего злобно засьміяти ся, як другий товариш став по його сторонї, і як наслїдком того, увійшов із ним у блисші зносини. Ах! Як мило і щасливо уплив час польованя, ах, як йому було гарно, коли вони вертали ночию назад до стациї желїзничої. Ряд саний з двома кіньми з довгою упряжею, летів тихенько вузькою дорогою лїсами, раз високими, раз низькими разом з яличками, приваленими грубою верствою снїгових покладів. В темнотї блимав огонь від пахучої папіроски, яку запалював один із товаришів. Гаєвий Осіп перебігає від саний до саний, грязнучи по колїна у снїгу, поправляє денеде сидженє, розказує про лисів, що тепер ходять по глубокому снїгу і гризуть соснову кору і про медведів, що лежать тепер у своїх дрімучих барголах і вдихують крізь шпари леговища свій теплий віддих. Ах, як тодї було мило. Крізь память Нехлюдова переходили всї ті образи; наймилїйше однак згадував він весело почуванє свойого здоровля, сили і безжурности. Грудь напружуючи кожушок, віддихає морозним повітрям лице обсипує снїг, що спадає з потручених батогом вітий, тепло ллє ся по тїлї, з лиця бє сьвіжість, а на души нї жур-

би, ні викидів, ні страху, ні бажань... Ах! Як то було мило тоді. А тепер? Боже мій, як тяжко, як больно було тепер жити!

Вера Боґодуховська була видко революціонеркою і за революційні аґітациї сиділа тепер у тюрмі. Треба було з нею видіти ся, найпаче ізза того, що вона обіцяла подати раду що до полекші долї Маслової.

L

Пробудившись другого дня рано, Нехлюдов згадав усї подїї вчерашньої днини і йому стало страшно.

Але мимо того страху, він мав більше постановлене, чим коли-небудь перед тим, продовжати зачате дїло.

З почутєм пізнаня свойого обовязку він виїхав з дому і опинив ся у Маслєнникова з наміренєм, просити його позволеня відвиджуваня у тюрмі опріч Маслової іще старої Меньшової з сином, про яку просила Катюша і Боґодуховської, яка могла стати у пригодї у справі Маслової.

Нехлюдов знав Маслєнникова іще з війська. Теперішний віце-ґубернатор був тодї військовим казначеєм. Добродушний, дуже ревний колишний офіцир, не знав і не хотів нїчого знати в сьвітї, кромі війська і царської родини. Тепер найшов його Нехлюдов у ролї адмінїстратора, якому ґубернія заступала військовий полк. До зміни становища спонукала його богата і енерґічна жінка, що любила глузувати з чоловіка і пестити ся з ним, як з усвоїним нею зьвірятком. Нехлюдов був у них минулої зими, але йому видала ся отта пара до того степени не інтересною, що після тої візити він нї разу не подумав про їх дім.

Повне, гарне лице Маслєнникова блисло проміном радости, коли він побачив Нехлюдова. Те саме повне та гарне лице, та сама чудова постава тїла, так як у війську була чудова одежа на ньому. Там він носив усе чистенький насований мундїр, що стискав після найновійшої моди його плечі і груди або півуніформ. Тут він приодів ся у гарний державний стрій, що також обтискав тїло а відслонював широкі груди, після найновійшої моди. Він був в уніформі віцеґубернатора. Мимо великої ріжниці у лїтах (Маслєн-

нікови добігало вже сорок), вони були на "ти".

— Спасибі, що приїхав. Ходімо до жінки. У мене як раз свобідних десять хвиль перед засіданєм. — Шеф мій від'їхав, а я правлю сам ґубернією, — сказав він з вдоволенєм, якого не був у силї укрити.

— Я до тебе з інтересом.

— Що таке? — нараз немов з переляку строгим тоном, нащуривши уха, сказав віце-ґубернатор.

— В тюрмі єсть одна особа, якою я дуже інтересую ся. (При слові: "тюрма" лице Маслєннікова прибрало іще строгійший вид). Я хотів би бачити ся з нею не у загальному зборищі, а у канцелярії. І то не лиш у назначені днї, але й частійше. Менї казали, що се від тебе зависить.

— Розуміє ся, що від мене, mon cher. Я готов усьо для тебе зробити — сказав Маслєнніков дотикаючись обома руками його колїн немов хотів тим рухом понизити свою величину. — Се можливе ,але бачиш — я "каліфом на годину".

— Одже ти можеш менї дати письмо, на підставі якого я міг би бачити ся з нею?

— Се женщина?

— Так.

— За щож вона сидить?

— За отроєнє. Але вона неслушно засуджена.

— Ось і маєш присяжний суд. Ils n'en fon tpoint d'autres*) — сказав він не знати ізза чого по французьки. Я знаю, ти не годиш ся зі мною, але що робити, c'est mon opinion bien arretee**) — додав він, висказуючи гадку, яку він у ріжних варияциях в протягу року читав у ретроградній, консервативній часописі. — Я знаю, ти лїберал.

— Не знаю, чи я лїберал, чи нї — зі сьміхом сказав Нехлюдов. Його дивувала завсїгди отся обстанова, що його причисляли до одної з партий і називали лїбералом лиш ізза того, що він при осудї людий говорив, що перед судом усї рівні, що людий не повинно ся катувати, і то пе-

---

*) Завсїгди з ними так річ дїє ся.

**) Се моє непоколибиме пересьвідченє.

редовсім таких, яких не засуджено. — Не знаю, чи я лїберал, чи що иньшого; я лиш знаю, що теперішні суди, най собі там будуть лихі, як хочуть, все-ж таки лучші, нїж давнїйші.

— Кого-ж ти взяв задля оборони?

— Фанаріна.

— Ах, Фанаріна! — сказав Маслєнніков і зморщив ся. Він згадав, як минувшого року той адвокат у суді переслухував його як сьвідка і з надмірною чемностию через цілої пів години брав на сьміх.

— Я би не радив тобі, заходити собі з тим чоловіком. Фанарін est une homme tare*).

— Я ще маю одну просьбу, — не відповідаючи на його говорене, сказав Нехлюдов.

— Дуже давно я знав дївчиною одну учительку, сотворінє милосердия гідне. Тепер вона у тюрмі і бажає видїти ся зі мною. Можеш менї і до неї дати перепуску?

Маслєнніков склонив трохи на бік голову і призадумав ся.

— Вона полїтична злочинниця?

— Так. Принаймій тай менї сказали.

— Ось, видиш, на бачення з полїтичними дозволяє ся лише родичам... але я тобі дам загальну перепуску. Je sais que vous n'abuserez pas**)...

— Як її зовуть? твою protegee... Боґодуховською? Elle est jolie***)? — Hideuse****).

Маслєнніков непохвально покивав головою, підійшов до стола і написав на папері з друкованим заголовком енерґічним рухом ось які слова: “Ось тим дозволяю князевичи Дмитрови Івановичови Нехлюдову бачити ся в тюремній канцелярії з арештанткою, міщанкою Масловою, і з фельчеркою Боґодуховською. На кінцї дав він замашистий закрут.

---

*) Фанарін се зіпсована людина.
**) Знаю, що ти не над'ужиєш довіря.
***) Чи вона гарна?
****) Погана, гидка.

— Побачиш, який там лад. Але заховати його дуже трудно, бо всюди напхано пересильними. Зрештою я доглядаю всього, бо і люблю трудити ся. Побачиш — їм там зовсім добре, та і вони вдоволені. Але треба уміти обходити ся з ними. А от в тих днях була одна неприємність задля непослуху. Другий назвав би се бунтом і унещасливив би богато люда. А тут перейшло усьо, як не було. З одної сторони потрібна печаливість, з другої не треба залишати дісціплїни — сказав він, стискаючи виднїючий ізза білого маншета зі золотою спинкою, білявий, товстий кулак з богатим перстенем — печаливість і дісціплїна.

— Що правда, я на тім не розумію ся — сказав Нехлюдов: — я був там всього два рази, але менї було страшно тяжко.

— Знаєш? Ти би зійшов ся з ґрафинею Пассік — продовжав Масленніков, — Вона цїлою душею віддала ся тій справі. Elle fait Baeucoup elebien*). За її справою може бути, і менї, (що так скажу без бріхливої скромности), прийшло ся легко змінити всьо і то так змінити, що вже нема тих страшних катовань, які були передше. Їм тепер навіть дуже добре. Зрештою побачиш сам. Ага, Фанарін, я його не знаю лично, ну і задля мойого товариського становища наші дороги не сходять ся. Зрештою він страшне лихий чоловік, позволяє собі говорити на судї такі речі, такі речі...

— Дякую красненько — сказав Нехлюдов, узявши письмо. Не слухаючи його говореня, розпращав ся зі своїм бувшим товаришем.

— А може зайти до жінки?

— Годї тепер. Оправдай мене перед нею. Тепер менї нїколи.

— Ой то шкода! Вона менї певне того нїколи не простить — говорив Масленніков, провожаючи князя до сходів, як то він звичайно робив задля людий не значних, а собі таких простих, а до яких він прочисляв і Нехлюдова. — Але може хоч на хвилинку. Прошу дуже!

---

*) Вона досить робить доброго.

Но Нехлюдов опер ся таки. В часї, коли льокай і швайцар підскочили до нього задля услуги, подаючи пальто і палицю і отворяючи двері стережені з надвору полїцаєм, він оправдував ся дальше, що йому такій годї тепер зайти до віцеґубернатора.

— Коли вже нї, то приходи в четвер. Прошу сердечно. В той день моя жінка приймає гостий. Скажу їй, що ти приобіцяв! — кричав Масленніков уже зі сходів.

LI.

Того самого дня, зараз після візити у Масленнікова, поїхав Нехлюдов до тюрми і справив ся до знаної кватири смотрителя. І пак почули ся звуки легенького фортепяна, з тою ріжницею, що тепер грано не рапсодию, а етюди Клементіого. Як і передше розливали ся чисті звуки з незвичайною силою, і скорістю, бо виходили з під вправних рук. Покоївка з підвязаним оком ввела Нехлюдова до маленького сальону, де була софа, накритий серветою столик, а на ньому виднїла ся лямпа з обпаленою з одного боку, рожевою паперовою умброю. На зустріч Нехлюдову вийшов смотритель зі змученим, понурим лицем.

— Прошу дуже, чим можу служити? — сказав він, запинаючи середнїй ґузик свойого мундїра.

— Я був отсе у віцеґубернатора. Ось позволенє, — сказав Нехлюдов, подаючи письмо. — Я бажав би видїти Маслову.

— Маркову? — спитав іще раз смотритель не дочуваючи слів задля музики.

— Маслову.

— Ага, ага.

Смотритель встав і підійшов до дверий, ізза яких лили ся звуки твору Клементіого.

— Марусю! Хоть на трошечки, дитинко перестань — сказав він голосом, по якому було слїдно, що та музика була хрестом наложеним на карб його житя. Хоть на хвилину, бо нїчого не чути.

Фортепян затих, а в слід за тим дали ся чути невдоволені кроки і якесь лице проглянуло крізь двері.

Смотрителеви немов би камінь спав з грудий задля тої перерви. Закурив грубе циґаро легенького тютюну і запросив Нехлюдова до компанії. Нехлюдов подякував.

— От я бажав би бачити Маслову.

— Щож? Та се можливе, — сказав смотритель.

— А ти чого? — сказав він звернувшись до пяти-або шестилїтньої дївчинки, що увійшла до кімнати і повернувши голову так, щоби Нехлюдов на неї дивив ся, справила ся до батька. — Ей, ей упадеш — грозив смотритель сьміючись з того, як дитина не дивлячи ся перед себе, зашпортала ся о коцик і побігла до батька.

— Коли можна, я би пішов.

— Але сьогоднї не можлива річ бачити ся з Масловою, — сказав смотритель.

— Чому?

— Бо так. Ви самі тому винні, — злегка усьміхаючись сказав смотритель.

— Ей! Не давайте їй, князю, гроший до рук. Коли вже так дуже хочете, то передайте менї. Я їй віддам всьо... до чиста. А ось учера ви їй дали гроший, так вона купила собі горівки... Ну тай... Ніяк не годен викорінити оттого лиха! — А нинї вона така пяна, що не знає, що з нею діє ся.

— Дійстно?

— А вжеж. Я навіть був приневолений зарядити деякі заостреня що до того... Мусїв її перевести до иньшої кімнати. Так, загалом вона смирна жінка, але прошу вас, гроший їй не давайте. То такий народ...

Нехлюдов зараз пригадав собі вчерашне і йому стало знова страшно.

— А з Боґодуховською, полїтичною, міг би я бачити ся? — спитав Нехлюдов по довшій мовчанцї.

— Чому ні? Прошу... — сказав смотритель, обіймивши дївчинку, що глядїла на Нехлюдова. Відтак встав і ніжно знявши з колін дитину, вийшов до передпокою.

Іще не наспів смотритель надїти подаване йому підвязаною дївкою пальто і вийти за двері, як пак задзвенїли руляди Клементіого.

— Була у консерваториї, але там такий нелад... А в неї немалий талант — сказав смотритель, сходячи зі сходів у долину. — Хоче виступати на концертах.

За хвилю знайшли ся смотритель і Нехлюдов коло тюрми. При зближеню смотрителя фіртка прожогом отворила ся. Дозорцї з піднесеними до шапок руками опровожали його очима. Чотирох чоловіків з оголеними до половини головами несло бочки з якимось плином. Стрінувши їх по дорозї, скорчили ся побачивши смотрителя. Один найпаче присїв і похмуро насупив ся блестячи чорними очима.

— Кого ви хочете бачити — спитав смотритель.

— Боґодуховську.

— Вона з башти? Прийде ся вам чекати.

— А не міг би я по дорозї побачити арештантів Меньшових: матїр ізі сином. Вони сидять за підпал.

— Ага з 21-шої цюпи. Чому нї? Можна їх виклúкати.

— Чи міг би-м бачити ся із Меньшовим у його цюпі.

— У зборищі буде спокійнїйше.

— Волю у цюпі, бо мене цїкавить цїле се...

— От вигадали цїкаву річ.

В тій хвилї вийшов ізза бічних дверий струнккй офіцир. Се був містосмотритель.

— Заведїть князя до цюпи Меньшова. Цюпа 21-ша. Опісля заходїть до канцеляриї. Я повелю її там завести. Як їй на прізвище?

— Вера Боґодуховська — сказав Нехлюдов.

Місто - смотритель був русявий, молодий чоловік з намащеними вусами. Докола нього розходив ся запах цьвітного одекольона.

— Прошу — звернув ся він до Нехлюдова з милою усьміхкою. — Вас цїкавить наше заведенє?

— Чому би нї? А передовсім цїкавить мене той чо-

ловік, що, менї говорили, цїлком неслушно дістав ся сюди.

Заступник стиснув плечима.

— То правда, що воно і так нераз буває — сказав він, через ввічливість пускаючи перед себе гостя у широкий, смердячий коридор. — Але буває так, що вони брешуть. Прошу.

Двері цюпів були отворені і декілька арештантів вештало ся по коридорі. Офіцир замітно моргав на дозорцїв і остро поглядав на арештантів, які, або притиснувшись до стін утїкали до своїх цюпів або витягнувши руки по швам і провожаючи по салдацьки очима начальство, ставали в дверех. З сього коридора увійшов Нехлюдов до иньшого на лїво, що затаросований був зелїзними дверима.

Тут було іще темнїйше як у попередньому і чути було ще більший смрід. На коридор виходили з обох боків двері, замкнені на замки. У дверях були дїрочки так звані "ґляскі", впіввершка у промірі. На коридорі було пусто — а лиш старий дозорець поважно переходжував ся туди і назад, сумовитим, поморщеним лицем виражаючи строгість.

— В котрій Меньшов? — спитав заступник дозорця.

— Осьма на лїво.

— А ті заняті? — спитав Нехлюдов.

— Всї заняті, опріч одної.

LII.

—Можна заглянути? — спитав Нехлюдов.

— Прошу дуже — з милою усьмішкою відвітив заступник і став про щось розпитувати дозорця. Нехлюдов заглянув до одного отвора у дверех; молодий, високий чоловік у білій одежи з малою, чорною борідкою ходив по цюпі туди і назад. На шелест у дверех вязень оглянув ся, нахмурив ся, став на хвилю а потім продовжав знова прохід.

Нехлюдов глянув до другого отвора. Очи його стрітили ся з иньшими, боязкими більшими очима, що глядїли

у дірку. Князь у мить відвернув ся і пішов до третїх дверий. Там побачив він малого, розверненого на ліжку сплячого чоловіка, накритого халатом з головою. У четвертій сидів широколиций, блїдий мужчина з похнюпленою у низ головою і зложеними на колїна ліктями. Почувши кроки, чоловік сей підняв голову і глянув перед себе. На цїлому лици, найпаче у великих очах малювала ся безнадійна туга. Його, видко, не цїкавило узнати, хто дивить ся до його цюпи. Най собі дивить ся, хто хоче, йому нема сподїватись від нїкого добра. Нехлюдову стало страшно; він перестав глядїти крозь дїрки і підійшов до 21-ої цюпи, де сидів Меньшов. Дозорець відімкнув замок і отворив двері. Молодий, з тонкою шиєю, мускулистий чоловік з добродушним поглядом і маленькою борідкою, стояв біля тапчану і з перестрашеним лицем, скоро вдїваючи халат, дивив ся на увійшовших. Особливо прошибли Нехлюдова добродушні, округлі очи, що питаючо і боязко переводили ся із нього на дозорця, та заступника смотрителя і на відворіть.

— Сей пан хоче тебе спитати про твою справу.

— Покірно дякую.

— Менї вже розказували про вашу справу, — сказав Нехлюдов, входячи у глубину цюпи і стаючи біля закратованого понурого віконця: — але я хотїв би її від вас самих почути.

Меньшов підійшов також до вікна і став розказувати зразу гикаво (бо смотритель дивив ся), але опісля сьмілїйше і сьмілїйше. Коли-ж смотритель зовсїм вийшов із цюпи на коридор задля якихсь приказів, йому розвязав ся язик. Оповіданє то, по мові і манєрі, — було оповіданєм самого простого, гарного мужицького пареня і Нехлюдов не сподївав ся щось подібного чути з уст арештанта у поганій одежі і до того у тюрмі. Він слухав а рівночасно мірив оком низький тапчан зі соломяним сїнником, вікно з грубими желїзними кратами, облупані, вохкі, брудні стїни, і милосердя гідну поставу і лице безталанного, збідженого мужика у ходаках і халатї. Під впливом того оглядуваня йому ставало щораз сумнїйше і сумнїйше. Йому не хотїло ся вірити,

щоби було правдою те, що оповідав сей добродушний чоловік. Страшно було лиш погадати, що люди були в стані за нїщо, хиба йно за се, що його саме образили, зловити чоловіка, одїти його у арештанське одїнє, всадити наконець у се погане місце. А тимчасом іще страшнїйше було подумати, щоби се правдиве оповіданє з уст добродушної людини було обманом і видумкою. Воно звучало ось як. Шинкар в недовзї після Меньшова женячки відбив у нього його жінку. Покривджений шукав усюда права. Але шинкар з'умів перекупити начальство і його завсїгди оправдували. Раз він насилу забрав жінку, але вона втїкла таки зараз на другий день. Тодї він нещасний пішов домагати ся своєї жінки. Шинкар сказав, що жінки його нема, (а він бачив її, віходячи) і велїв йому забирати ся геть. Він непішов. Шинкар зі своїм наймитом побили його до крови, а на другий день вибух пожар у шинкарськім домі. Його посудили з материю о підпал. Але він не подпалював. Він був тодї у кума.

— І таки справдї не підпалював?

— Паноньку мій — і крізь гадку не перейшов менї такий злочин. То він, плюгавий, мусить сам підпалив. Ходили слухи, що він що йно обезпечив ся. А мене і маму посудили, що то ми, що чули нїби-то наші грозьби. Не обійшло ся без того, чому нї! я тодї кляв йому, не могло серце стерпіти. Але підпалити — так менї Боже... Мене і не було при сьому, як пожар вибух. А він, плюгавий, зложив як раз на той день, як ми з матїрю були дома. Сам підпалив задля обезпеченя, а вину цїлу зложив на нас бідних..

— А правду ти кажеш?

— Їй Богу правду, паночку. Змилосердїть ся, будьте менї батеньком рідним! За сими словами хотїв упасти перед ним на землю, але Нехлюдов здержав його. — Визвольте, за дурно гину — продовжав він лементувати. І нараз щоки його задріжали. Він заридав і засукавши рукав халата, став отирати очи рукавом брудної сорочки.

— Скінчили? — спитав смотритель.

— Скінчив. А ви не тратьте надії, не сумуйте, зроби-

мо, що можна — сказав Нехлюдов і вийшов. Меньшов стояв у дверях, так що дозорець при запираню дверий мусів його торкнути у лікоть, як заскреготів у дверех ключ. Меньшов став на пальці і став крізь дірку у дверех дивити ся на коридор.

LIII.

Був час полуденку і цюпи були відчинені. По коридорі вештали ся арештанти приодіті у ясножовті халати, короткі а широкі штани, в ходаки і цікаво гляділи на Нехлюдова. У ньому доспівали дивні почуваня милосердя задля тих людий, що сиділи, родив ся страх і незрозумінє сердець тих, що посадили і держать своїх ближніх і, соромно йому стало перед самим собою за те, що він так спокійно приглядає ся тим подіям перед собою.

У одному з коридорів хтось перебіг, бо дало ся чути шолопанє ходаками у дверий цюпи. Звідси вийшли люди і заступили дорогу Нехлюдову, здоровлячи його.

— Накажіть, ваше благородиє, не знаю, як вас назвати, най вже раз порішать з нашою долию, як самі хотять.

— Я не є зверхник, я не знаю ваших справ.

— Всьо одно, розкажіть кому, зверхникам, або кому иньшому — сказав обурений голос. — Ми неповинні у нічому, а другий місяць уже терпимо за ніщо.

— Як то? За ніщо? — спитав Нехлюдов.

— Заперли нас до тюрми. Сидимо другий місяць і самі не знаємо за що.

— Правда, се лиш припадково — сказав заступник смотрителя: — тих людий взяли задля браку паперів. Їх повинно ся було відослати до їхньої ґубернії. Але що там тюрма згоріла, то ґуберніяльна управа віднесла ся до нас, щоби не посилати до них. Ми всіх із других ґуберній розіслали, а тих держимо.

— Лиш за се? — сказав Нехлюдов, стаючи у дверях.

Товпа, зі 40 люда зложена, всі у арештантських халатах, окружила Нехлюдова і заступника смотрителя. Не-

раз відізвало ся кілька голосів. Заступник задержав ся.

— Один говорить!

Зпоміж товпи відділив ся високий, симпатичний мужик літ 50-ти. Він пояснив Нехлюдову, що їх заперли до тюрми лиш за се, що у них не було пашпортів. Що до формального, пашпорти були у них, тілько передавнені на дві неділї. Кождого року мали вони такі задавнені пашпорти і нїхто їх нїколи не чіпав, аж тепер їх забрали і ось держать їх вже другий місяць, як злочинців.

— Ми всї камінярі, всї ми приналежим до одної артелї. Кажуть, у ґубернїї згоріла тюрма. Але, чиж ми тому винні? Зділайте милість, панонькy!

Нехлюдов слухав і майже не розумів оповіданя симпатичного каміняра. Його ціла увага скупила ся около більшої, темносірої шестиніжної воші, що висвободившись із густого волося, розкошувала ся свободою на щоцї оповідача.

— Як се може бути? Хиба лишень за се? — говорив Нехлюдов, звертаючись до смотрителя.

— Так. Але їх повинно ся властиво вислати до їх місця побуту — говорив заступник.

Що йно смотритель наспів закінчити, як із товпи вирнув маленький чоловік у арештантському халатї і став, дивно викручуючи устами, говорити про се, що їх тутки катують і за що? За дурно...

— Гірше собак... — зачав він.

— Лиш не говори за багато! Мовчи лїпше, а то знаєш...

— Що маю знати, — з розпукою сказав маленький чоловік. — Хиба ми в чому винуваті?

— Мовчати! — крикнув начальник і чоловік замівк.

"Що се таке"? — говорив до себе Нехлюдов, виходячи з цюпів ведений поглядами соток арештантів, що виглядали ізза дверий або стрічали ся з ним на коридорі.

— Хиба дійстно держать таки неповинних людий, — промовив Нехлюдов, коли вони вийшли з коридора.

— А щож з ними робити? Зрештою, вони багато бре-

шуть. Слухати їх, то всї неповинні, — говорив заступник смотрителя.

— Але сї очевидно не винуваті.

— Сї, ну... ну... так. Але маєте знати, се люди дуже зіпсовані. Без строгости і кроком не ступиш дальше. Бувають типи так далеко бішених, що і небезпечно кивнути пальцем на них. Оть хоть би і вчера були ми приневолені карати.

— Як то карати? — спитав Нехлюдов.

— Періщили різками цїлком після припису.

— Як то? Та-ж тїлесні кари заказані?

— Але для тих, що позбавлені прав, нема нїяких заказів або наказів. Тї підлягають і тїлесним карам.

Нехлюдов згадав цїлу вчерашню приключку після чеканя в сїнях і від разу зрозумів, що власне під той час вимірювали кару. Його навістило особливше почуванє цїкавости, туги, з'думіня і морального несмаку переходячого майже у фізичний несмак, котрого він передше нїколи так дуже не відчував.

Не слухаючи заступника смотрителя і не дивлячи ся довкола себе, вийшов скоро на коридор і справив ся до канцелярії. Смотритель був на коридорі. Занятий своїми справами забув викликати Боґодуховську. Аж побачивши Нехлюдова нагадав собі обіцянку, дану князеви.

— Зараз пішлю за нею, прошу ще хвильку заждати, — просив він.

LIV.

Канцелярия складала ся з двох кімнат. У першій з більшою на переді з поставленою облупченою печию і двома брудними вікнами, стояла у одному кутї чорна міра для поміру зросту арештантів, у другому висїв — звичайна приналежність місця мучеництва — більший образ Христа. В тій першій кімнатї стояло декілька дозорців. У другій сидїло попід стїни, цїлими громадами або по парі двайцять чоловіків і жінок і неголосно розмавляло. Біля вікна стояло бюрко.

Смотритель усів при бюрку і попросив Нехлюдова сїдати на кріслї біля нього. Нехлюдов сїв і став оглядати людий, що містили ся у кімнатї.

Найперше звернув його увагу молодий чоловік у короткому жакетї. Лице його було дуже миле. Він стояв перед не молодою вже, чорнобровою женщиною і про щось дуже горячо з жестами розправляв із нею. Поруч сидів старець у синїх окулярах і непорушно слухав оповіданя молодої у арештантському одїню, женщини яку держав за руку. Хлопчина-реалїст вдивляв ся у старця з виразом застиглого перестраху в очах. Недалеко від них, в кутї, сидїла пара залюблених. Вона мала коротке русяве волосє, а з лиця її била енерґія. Зрештою сама по собі була гона мила, а крім того приодїта у модну сукню. Він знова був пристойний парубок з нїжними чертами лиця, кучерявий. Мав на собі ґутаперхову куртку. Обоє сидїли в кутику і перешептували ся умлїваючи від кохання. Близше стола розложила ся на кріслї сива, у чорному убранї женщина, очевидно мати. Її погляд тонув в лици молодого чоловіка, з виду сухотника, в такій самій куртцї. Хотїла щось іще сказати, але сльози давили її слова і то зачинала, то перерпвала свою бесїду. Молодий чоловік тримав в руках якийсь паперчик і видно не знаючи, що має робити, гнївно мняв його і перегинав у руках. Побіч них сидїла повновида, румяна, гарна панночка з повними очима у сїрій сукни з пелериною. Присунула ся , як могла найблисше до своєї матери, що тонула у сльозах, і нїжно гладила її по плечи. Краса била з лиця тої панночки: немалї білї руки, кучеряве остриженe волосє, сильний ніс і губи горіли від краси, — але надівсе додавали їй прелести карі, баранячі, солодкі, щирі очи. За входом Нехлюдова очи її на хвилю відірвали ся від матери і стрітили ся з його поглядом. Але се трівало лиш маленьку хвилину. Панночка звернула ся знов до ридаючої матери. Неподалеки від залюбленої пари сидїв чорний, зарослий чоловік з похмурим виглядом і щось гнївно розтолковував безбородому гостеви, подібному но скопця.

Нехлюдов сїв біля смотрителя і з напруженою цікавостю глядів довкіль себе.

Його напружене перервав гладко остриженпй хлопчина, що тонким голосом промовив до нього:

— Ви на кого ждете?

Нехлюдова здивувало се питанє. Він поглянув на малого і замітивши серіозне, рузумне личко хлопчини, оживлене уважними, живими очима, поважно відповів йому, що чекає на знакому жінку.

— То що? Вона вам може сестра? — спитав хлопчина.

— Нї, не сестра — відповів здивований Нехлюдов. — А ти з ким тут?

— Я з мамою. Вона полїтична.

— Марие Павлівно, заберіть собі Колю: — сказав смотритель, що узнав розмову Нехлюдова з хлопчиком протизаконною.

Мария Павлівна, та сама гарна панна з баранячими очима, котра звернула на себе увагу Нехлюдова. встала і сильним, широким майже мужеським кроком, наблизила ся до Нехлюдова і хлопчини.

— Він певно хотів вас спитати, хто ви є, — крізь сьміх промовила вона до Нехлюдова з довірєм глядячи йому в очи і то так щиро, неначе не могло бути сумнїву про се, що вона зі всїми була, єсть і повинна бути у щирих приязних, братерських зносинах.

— Він зараз хотів би всьо знати — додала і усьміхнула ся до дитини таким солодким, милим усьміхом, що дитина і Нехлюдов мимоволї усьміхнули ся до неї у одвіт.

— Еге, питав ся мене, до кого я прийшов.

— Марие Павлівно, не вільно говорити з чужинцями. Знаєте се, нї? — сказав гостро смотритель.

— Знаю, знаю, я йду вже, сказала вона і взявши немалою біленькою рукою за ручку Коля, що неспускав з неї очий, вернула ся до матери сухотника.

— Чий се хлопчина? — спитав Нехлюдов смотрителя.

— Одної політичної. Він і родив ся у тюрмі — відповів сей з певного рода вдоволенєм, немов показуючи рідкість свого заведення.

— Дійстно?

— Дійстно, а тепер іде з мамою на Сибір.

— А та панна що за одна?

— Даруйте, не можу сего сказати, сказав смотритель, стискаючи плечима. — А ось і Боґодуховська.

LV.

Задними дверима впйшла скочним кроком, маленька, осторожна, худа жовтава Вєра Єфремовна зі своїми величезними, сердечними очима.

— Спасибі, що прийшли — сказала вона, стискаючи руку Нехлюдова. — А що, пригадали собі мене? Сядьмо!

— Я не надіяв ся вас тут найти.

— О менї дуже гарно, дуже добре, дуже добре! Лїпшого собі не можу і бажати, говорила Вєра Єфремовна, дивлячи ся, сердечними, округлими очима на Нехлюдова і вкручуючи жовтою, тонесенькою, жилистою шиєю, що показувала ся ізза бідненького, помятого, брудного ковнїра кафтана.

Нехлюдов став її допитувати, як вона сюди дістала ся. Вєра дуже радо оповіла цїлу справу. Бесїда її була переповнена чужими словами про пропаґандоване, про десорґанїзациї, про громади, про секциї, підсекциї і т. д. Вона була пересьвідчена, що усї се знаменито знають, хоча Нехлюдов перший нїколи в житю про щось подібного не чував.

Вона оповідала в повнім пересьвідченю, що князеви дуже цїкаво і навіть мило пізнати всї тайни народовольства. Між тим Нехлюдов дивив ся на її нужденну шию, на рідке, поплентане волосє і дивував ся, нащо вона то всьо робила і оповідала. Вид її будив у нього милосердє, хоч було воно иньшого рода, як те, яке почував він до мужика Меньшова, що без нїякої вини просиджував у смер-

дячій тюрмі . Йому було жаль її задля тої очевидної путанини гадок в її голові. Вона себе мала природно за героїню, яка готова пожертвовати своє житє задля успіха своєї справи, а між тим, ледви чи могла би вона пояснити, на чому полягала ціла та справа і її успіхи.

Справа, про котру хотїла Вера Єфремовна говорити з Нехлюдовим, полягала на тім, що товаришку її, Шустову яка навіть не належала до їх підгромади (як виражала ся та бунтарка), зловили разом з нею пять місяців тому назад і посадили у Петропавловську кріпость лише за се, що у неї найшли книжки і письма передані їй на переховане. Вера уважала себе по части винуватою в арештованю Шустової і благала Нехлюдова (бож він має ріжні зносини) зробити все можливе задля освободженя її. Друга справа, о яку просила Боґодуховська, заключала ся на тім, щоби випрохати арештантови петропавловської кріпости Гуревичови позволене на зустріч з родителями і на одержане наукових книжок, які йому були би потрібні задля його наукових розслїдів.

Нехлюдов приобіцяв, що як буде в Петербурзї, зробить все, що дасть ся.

Свою історию оповіла Вера Ефремовна в кількох словах. Скінчивши акушерські курси зійшла ся з партиєю народовців і стала з ними працювати. Зразу йшло всьо добре, стали писати проклямациї, аґітувати по фабриках, але опісля зловлено одну визначну личність, загарбано письма і так по черзї забирано одного по другім.

— Забрали і мене і ось тепер засилають... — закінчила вона свою историю. — Але то нїчого. Я почуваю себе дуже добре — олїмпійське самопочуване, — сказала вона і жалко усьміхнула ся.

Нехлюдов запитав про панну з бараням очима. Вера Єфремовна відповіла, що се ґенеральська дочка. Від давна належить до революцийної партиї а дістала ся сюди за се, що взяла на себе злочин вистрілу до одного жандарма. Вона жила у конспірантській кватирі, в якій була тайна друкарня. Коли у ночи прийшли сюди для перешуку-

ваня, то мешканці кватири порішили боронити ся до останнього, погасили вогонь і стали нищити всьо, що могло би навести на підозрінє. Поліцаї вдерли ся мимо того, і тоді один із заговірників вистрілив і зранив смертельно жандарма. Стали допитувати, слідити, хто стріляв а тоді вона призначала ся до сього діла, мимо того, що не знала навіть як держить ся у руці револьвер і ніколи навіть до павука не осьмілила би ся стріляти. Ті засудили і ось тепер має іти на тяжкі роботи.

— Наскрізь альтруїстична, благородна особа — висказалась з похвалою для панни Вера Єфремовна.

Третя справа, про яку хотіла говорити Вера Єфремовна, відносила ся до Маслової. Вона знала, (бо чого-ж би то не знало ся в тюрмі) історию Маслової і сносини Нехлюдова з нею. Радила постарати ся о переведенє її межи політичні, або — по крайности до шпиталю задля догляду. Однако тепер богато хорих, потрібно робітниць.

Нехлюдов подякував їй за пораду і обіцяв покористатись нею.

LVI.

Розмову їх перервав смотритель, що піднявшись, оповістив, що час побаченя скінчив ся, що пора розходити ся. Нехлюдов попращав ся з Боґодуховською і пійшов у напрямі до дверий. Тут задержав ся і став розглядати ся що діяло ся перед ним.

— Час вже, паньство, крайний час — говорив нетерпеливо смотритель, то встаючи, то сідаючи.

Але з його жаданя ніхто собі нічого не робив. Вивязала ся лиш іще живійша розмова, але анї з гостий, анї з арештантів не думав ніхто розходити ся. Деякі встали і говорили на стоячки. Деякі таки сиділи. Деякі знов стали пращати ся і плакати. Найбільше трогаючою була пращальна сцена між мамою а сином-сухотником. Молодий чоловік усе мняв папір а лице його ставало чим раз більше і більше сумовито-понурим. Так великі були з'усиля, які він робив, щоби не заразити ся почуванями

матери. Ся почувши, що надійшов час розлуки, упала йому на плече і заходила ся від хлипаня, сопучи крізь ніс. Пашночка з баранячими очима — Нехлюдов мимоволї слїдив за нею — стояла перед ридаючою матїрю і успокоювала її якимись словами потїхи. Старець у синїх окулярах держав, стоячи, за руку свою доньку і кивав головою на се, що вона говорила. Молоді залюблені встали і тримаючись за руки мовчки глядїли собі у очи.

— Тим одним весело — сказав, вказуючи на залюблену пару, молодий чоловік в короткім жакетї, що стояв коло Нехлюдова, і разом із ним глядїв на ту милу сцену.

Чуючи на собі погляди Нехлюдова і молодого чоловіка, молода пара опустила руки, і сьміючись завела танець по кімнатї.

— Вони сьогоднї тут у тюрмі вінчають ся а завтра ідуть обоє на Сибір. — сказав молодий чоловік.

— Хто-ж є він?

— Каторжний. Хоть вони розрадїють, так серце тріскає, коли чує ся отті роздираючі звуки. — додав молодий чоловік слухаючи ридання матери сухотника.

— Пане! Прошу дуже. Не приневолюйте мене до строгих средств, — говорив смотритель, повторяючи кілька разів одні і ті самі слова. — Прошу, прошу, менї прикро, але... повтаряв він слабим і нерішучим голосом. — Вже давно час минув. То так не можна... Я кажу отсе у послїднє... — лебедїв він сумно, то запалюючи, то гасячи свою мариляндську папіроску. Видно було, що як нї штучні, і нї застарілі і звичайні були доводи, що позваляли творити лихо ближнїм не спочуваючись за нього відвічальними, смотритель не міг не признати, що він є одним з тих, що спричинили ся до того горя в сїй кімнатї. І йому мусїло очевидно бути страшно тяжко.

В кінцї вязнї і гостї стали розходити ся: одні до середини, другі на коридор. Перейшли мужчини у ґутаперхових куртках, перейшов сухотник, і чорний бородатий; пішла і Мария Павлівна з хлопчиною, що почав своє житє у тюрмі.

Стали виходити і гості. Пішов тяжким кроком старець у синїх окулярах, а за ним поплентав ся і Нехлюдов.

— Ах, що то у нас діє ся! — немов продовжав перервану розмову говіркий молодий чоловік ідучи з Нехлюдовим в долину сходами. — Щастє іще що капітан добра людина, не держить ся параґрафів. Висповідають ся взаїмно, і лекше їм стане.

Коли Нехлюдов, розмовляючи з Мединцевим — таким іменем назвав себе говіркий молодий чоловік, — наспів до сїний, підийшов до нього смотритель зі смученим лицем.

— Як хочете бачите Маслову, то, прошу, потрудіть ся завтра — сказав він, силуючи ся бути ввічливим.

— Дякую, — вимовив Нехлюдов і скоро вийшов.

Страшними були, очевидно, терпіня невинного Меньшова. — Ах, не тілько страшними були його фізичні болї, але як гірким було те непорозумінє недовірє до добра і Бога, якого він повинен зазнавати, дивлячись на жорстокість тих людий, що його за дурно мучили. Страшним було опозоренє, і гидкими були муки, наложені на сотку тих в нічому неповинних людий. Їх катовано, бо так стояло написано на папері... Як страшні отті одурілі дозорці, заняті катованєм своїх братів в пересьвідченю, що вони роблять, щось доброго, щось пожиточного! — Але найстрашнійшим над усьо видавав ся князеви на склонї віку, слабий фізично, добрий смотритель. А йому припоручено розлучати матїр із сином, батька з донькою. Ах, він мав розлучати таких, як він, людий, таких як він сам і його діти... Страх!...

"На що-ж сього?" питав себе Нехлюдов. Ним володіло тепер у висшому степені почуванє душевної млісти, переходячої у фізичну. Він її завсїгди спочував у тюрмі, та не мав на неї ніякого лїку, полекші...

LVII.

Другого дня Нехлюдов поїхав до адвоката і поручив йому діло оборони Меньшових. Адвокат обіцяв перегля-

нути справу і наколи всьо правда, як Нехлюдов представляє, (що цілком правдоподібне), то він без ніякого винагородженя візьме на себе оборону тих людий. Межи иньшим Нехлюдов розповів адвокатови про арештованих задля непорозуміня 130-ти людий і спитав, від кого зависить їх увільнене, хто винуватий в їх арештованю? Адвокат замовк на хвильку, надумуючись. Хотів, видко дати влучну відповідь.

— Хто винуватий? Ніхто — сказав він рішучим голосом. — Скажите се прокураторови, він зложить вину на ґубернатора, скажете ґубернаторови, він обвинуватись прокуратора. Словом — ніхто не винуватий.

— Я зараз їду до Масленнікова і розповім йому сю справу.

— Ну, се без потреби, — усьміхаючись, кликнув адвокат. — То така..., — він вам ні родич, ні приятель? — то така, вибачайте, колода а рівночасно хитрий скот...

Нехлюдов згадав, що говорив Масленніков про адвоката і не відказав нічого на сю замітку. Попрощав ся із ним і поїхав в сторону до віцеґубернатора.

Він мав просити Масленнікова о дві річи: о перепровадженє Маслової до шпиталю і о 130-ти невинно лиш задля браку пашпортів засуджених людий. Хоть як тяжко йому було просити чоловіка, якого він не поважав, — але се прошене було єдиним средством до осягненя ціли. Конче треба було видержати сю пробу.

Зближаючись до дому Масленнікова, Нехлюдов побачив у крила помешканя декілька екіпажів, повізків, колясок, каретів і згадав, що сьогодні власне день принятя Масленнікової жінки, на який віцеґубернатор запросив і його в гості. В часі, коли Нехлюдов під'їзджав до каменпці, одна карета власне здержалась і льокай, у капелюсі з кокардою, і в пелерині, супроважав до порога паню, яка піддержувала хвіст сукнї і відкривала раз-по-раз чорні, тонкі коронки в фалдах.

Серед повозів упав князеви в очи закритий повіз Корчаґіних. Шпакуватий, румяний візник з поважанєм і ввічливостю здіймив капелюх, звичайно як перед законним паном.

Іще не наспів Нехлюдов спитати швайцара, чи можна застати Михайла Івановича (Масленнїкова), як він сам появив ся на застелених диванами сходах, припоручивши свій супровід дуже знаменитому гостеви (такому, якого він проважав уже не до першого а послїднього степеня сходів). Знаменитий сей гість, сходячи, говорив по французьки про фестини устроювані у містї на користь притуловища для спріт. “Се дуже добре знаєте, для пань; там вони знаменито бавлять ся, ну і гроші пливуть щедро до каси.”

— Qu'elles s'amusent et que le bon Dieu les benisse. (Най там іграють ся і най їх Господь благословить). — А Нехлюдов здорові були. Чогось вас від давна не видати, — привитав ся гість з Нехлюдовим. — Allez presenter vos devoirs a Madame. (Спішіть ся зложити своє поважанє господинї дому). І Корчаґіни тут. Et Nadine Bukshevden. Toutes les jolies femmes de la ville. (Всї окраси нашого міста), — сказав він підставляючи і з легка підносячи свої військові рамена під подаваний йому елеґантним у золотих ґальонах льокаєм плащ. — Au revoir, mon cher. (До побаченя, дорогий.) — Він іще раз стиснув віцеґубернаторову руку.

— Ходїмо на гору, дуже менї мило — одушевленно заговорив Масленніков всуваючи свою руку під рамя Нехлюдова і мимо своєї отяжілої постави скорим рухом потягнув його на гору. Він був у особливе радісному настрою, а жерелом його була ввічливість зі сторони тамтої так знаменитої парсуни. Загалом всяка така ввічливість приводила Масленнікова в таке саме одушевленє, в яке попадає кімнатна собачка після того, як господар погладить, попестить, почеше її за ухами. Вона крутить хвостиком, увиває ся, кулить ся, ховає ушка і в глупому упоєню вертить ся на всї боки. Те саме був у станї зробити Масленніков. Він не запримітив поважного лиця Нехлюдова, не слухав його і насильно тягнув його до сальону так, що не можна було відкараскати ся. І Нехлюдов ішов послушно за ним.

— Справи всякі на потому. Що схочеш то зроблю, заговорив Масленніков, переходячи з Нехюдовом через салю.

— Скажи ґенеральші, що князь Нехлюдов, ось, ось на-

спіє, — обернув ся з наказом до льокая, який порушив ся з місця і випереджаючи ідучих побіг у перед. — Vous n'avez qu'a ordonner. (Ви не маєте нічого до розпоряджена). Але з жінкою конче мусиш бачити ся. Я й так вже дістав своє за се, що тоді тебе не привів.

Ледви льокай здужав оповістити прихід Нехлюдова, як він сам із Масленніковим явив ся у сальоні. Анна Ігнатиєвна, жінка віце-ґубернатора, ґенеральша (як вона себе називала) виглянула на стрічу новому гостеви з милою усьмішкою з поза капелюхів і голов, які окружали її канапу. На другому краю сальону при столї за чаєм сиділи панї і стояли військові і цивільні панове. У сали гуділи без перерви жіночі і чоловічі голоси.

— Enfin! Що-ж то ви нас не хочете знати? Чим ми вас обидили?

Такими словами, що мали виражати інтімність між нею а Нехлюдовим, (якої нїколи не було) стрітила Анна Ігнатиєвна князя.

— Панство знакомі? Що? Мадам Бєлявська, Михайло Іванович Чорнов. — Сідайте блище прошу.

— Міссі, venez donc a notre table. Ou vous apportera votre the. (Ходи до нашого стола. Дадуть тобі тут чаю). — І вас... звернулась ґенеральша до офіцира, що говорив із Міссі (очевидно забувши його імя), — прошу сюда. Може позволите чаю?

— Нї за що, нї за що не згоджуюсь, вона по просту не кохала, — говорив жіночий голос.

— А кохала вареники.

— Вічно глупі жарти, — зі сьміхом заступила ся у високому капелюсї друга панї, що блищала від шовку, золота і дорогих каменів.

— C'est excellent, отті тїсточка — а як легко по них. Подайте іще сюди.

— Щож, коли їдете?

— Ось сьогоднї вже послїдня дитина. Тому ми і приїхали.

— Така чудова весна, ах, як гарно тепер на селї.

Міссі у капелюсї і темній сукни у паски, що без одного морщеня лежала на її станї, пеначе би родила ся у нїй, була дуже гарна. Вона порумяпїла побачивши Нехлюдова.

— А я гадала, що ви поїхали — сказала вона до нього.

— Мало що не поїхав — відказав Нехлюдов. — Справунки затримують. Я і тутки приїхав за дїлом.

— Заїжджайте до мама. Она дуже хотїла би вас бачити, — договорила вона і почуваючи, що говорить неправду а він се знає, почервонїлась іще гірше.

— Ледви чи зможу — похмуро відповів Нехлюдов, стараючись удати, що не замітив її румянця.

Міссі гнївно надула ся, стиснула плечима і звернула ся до елеґантного офіцира, який вхопив з перед неї опорожнену чарочку і ударяючи шаблею о фотелї, переніс її енерґічно на другий стіл.

— І ви повинні щось пожертвувати на притуловище для сиріт.

— Та я і не відпекуюсь. Но я хочу всю свою щедрість посьвятити для фестина. Там я покажу ся, що я зможу!

— Але щоби-сьте не забули, — почув ся явно глумливий голос.

Принятє випало знаменито, і Анна Ігнатиєвна була у семім небі.

— Менї Міка говорив, що ви піклуєте ся арештантами. Я се дуже добре розумію, — говорила вона до Нехлюдова. Міка (се був товстий її муж — Масленніков) може мати иньше якесь своє "але", но ви знаєте, який він добрий. Всї ті безталанні арештанти — чисто його дїти. Він инакше їх не трактує. Il est d'un bonte. (Він доброта...).

Вона пристанула, не находячи слів на означенє bonte свого чоловіка, після наказу котрого катовано людий і зараз таки усьміхаючись, звернула ся до поморщеної старої панї у лилеєвій сукнї, що увійшла до сальону.

Кинувши кілька потрібних слів без змісту, щоби не нарушити правил чемности, Нехлюдов устав і підійшов до Масленнікова.

— Прошу тебе, можеш послухати тепер моєї просьби?

— Алеж чому ні? Якого змісту твоя просьба? Ходїмо сюди!

Вони увійшли до маленької, японської канцелярийки і присїли під вікном.

LVIII.

Ось, je suis a vous. (Я на твої услуги). Позволиш папіроса? Тілько уважай, щоби тут не дуже насьмітити, — сказав він і приніс попільничку. — Я слухаю.

— Я маю до тебе дві просьби.

— Прошу...

Лице Масленнікова нахмурилось і посумнїло. Всякі слїди радости собачки, яку господар попестив за ухами, щезли цїлком. Зі сальону доходили крики. Один жіночий голос говорив: Jamais, jamais, je ne croirai. (Я нїколи не вірю.), а другий з другого боку мужеський розказував якусь небилицю повтаряючи без перестанку: la comtesse Voronzoff і Victor Apraksine. З иньшого боку знов розходив ся крик і сьміх. Масленніков слухав, що дїяло ся у сальонї, але не опускав нї одного слова Нехлюдова.

— Я пак про ту саму женщину, — сказав Нехлюдов.

— Ага, невинно засуджену. Знаю, знаю.

— Я би просив перевести її на послужницю до шпиталя. Менї казали, що се можливе.

Масленніков закусив губи і призадумав ся.

— Ледви, чи се вдасть ся — додав він. — В кождім разї, я роздумаю, і завтра дам тобі телеґрафічно відповідь.

— Менї говорили, що там богато хорих і потрібно помічниць задля обслугуваня.

— Воно правда. Але видиш... Зрештою я дам тобі знати.

— Прошу тебе дуже, — прохав Нехлюдов.

В сальонї задзвенів гуртовний і — що дивнїйше, не вимушений сьміх.

— Ех, той Віктор, — сказав усьміхаючись Масленніков. То дуже дотепна людина, коли має що в чубку.

— А іще одна річ, — обізвав ся Нехлюдов. В тюрмі си-

дить тепер до 136 люда лиш за се, що у них задавнені пашпорти. Їх вже держать оттут від місяця.

І він вияснив віце-ґубернаторови, чому їх держать.

— Яким-жеж способом ти довідав ся про се? — спитав Масленніков а на лиці його показали ся відтінки неспокою і невдоволеня.

—Я відвідував у цюпі одного засудженого. На коридорі обступили мене ті безталанні і прохали...

— Якого засудженого ти відвідував?

— Одного хрестянина, який неповинно коротає своє житє в арешті, а задля якого я постарав ся вже о оборонця. Але не в сьому річ. Чи-ж таки ті люди неповинні ні в чому сидять у тюрмі, лиш задля задавнених пашпортів, і...

— Се справа прокуратора — перебив віце-ґубернатор з досадою. — Ось ти і говориш: суд рішає скоро справу, він справедливий... То до заступника прокуратора належить відвідуванє тюрмів і спізнаванє, чи слушно замкнено там арештантів. Але де там? Один з другим навіть не заглянув би ніколи, — волить грати ся у вінта...

— Так ти неможеш нічого порадити? — сумовито промовив Нехлюдов згадуючи слова адвоката про се, що ґубернатор звалить цілу вину на прокуратора...

— Алеж чому би ні! Я заберу ся зараз до діла.

— То для неї гірше. C'est un ouffre douleur. (Знаряд задля катованя) — дав ся чути зі сальона голос женщини, цілком рівнодушної зглядом того, що говорила.

— Тим ліпше, я ту заберу — загомонів з другого боку шутливий голос мущини і шутливий писк женщини, яка вагувала ся йому щось там подарувати.

— Ні, ні, за нізащо, — говорив жіночий голос.

— Добре, добре, зроблю всьо — повторив Масленніков білою рукою з бірюзовим перстенем гасячи папіроску, — а тепер ходімо до пань.

— Ні, прошу тебе ще одна річ, — сказав Нехлюдов, не слухаючи слів віцеґубернатора, а пристаючи у дверях. — Я чув, що вчера в тюрмі карали тілесно людий. Правда се?

Масленніков почервонів.

— Ах ти про се? Нї, mon cher, тебе рішучо не треба туди пускати, ти всюди встромиш свої три гроші. Ходїмо, ходїмо, Annette жде там на нас — сказав він беручи князя за руку.

На лици віцеґубернатора малював ся знова такий запал, як після відпроваджуваня знаменитого гостя, але вже не радісний а трівожний.

Нехлюдов вирвав свою руку і не кланяючись нїкому, мовчки, з похмурим видом перейшов сальон, їдальню, пересмикнув ся мимо зриваючих ся льокаїв і опинив ся на вулици.

— Що йому стало ся? Що ти йому зробив? — спитала Annette чоловіка.

— Ce a la francaise, — обізвав ся хтось.

— Який се a la francaise, ce a la zoulon.

— Ей хто би там йому дивував ся. Дивак диваком.

Дехто встав, дехто приїхав і лепеченя пішли вперед. Товариство заняло ся епізодом з Нехлюдовим, видячи в тім предметї цікаву тему для розмови на сьогоднїйший jour fixe.

Другого дня після візити у Масленнікова, Нехлюдов дістав від нього відповідь написану гарним, калїґрафічним почерком, на грубім ґлянсованім папері.

Віцеґубернатор доносив князеви, що в справі переведеня Маслової до шпиталю він віднїс ся до лїкаря і що, по всякій можливости, бажане його сповнить ся. На самій долинї було підписано: любячий теб е"старший товариш" а під підписом: "Масленніков, виднїв над подив — штучний, великий калїґрафічний закрут.

— Дурень! — не міг повздержати свого обуреня Нехлю дов найпаче ізза того, що у тому слові: "товариш" він додумував ся, що Масленніков знижав ся до нього, себто не дивлячись на се, що виповняв саме морально-брудний і стидкий обовязок, уважав себе знаменитою личностию і думав як не заімпонувати то принайменьше показати, що він усе таки гордує ся, мовляв, своєю могучостию, називаючи його товаришем.

LIX.

До найзвичайнійших і найбільше розповсюднених пересудів належить гадка, що кождий чоловік має властиві собі прикмети, себто: є люди добрі, лихі, розумні, дурні, енерґічні, апатичні і т. д. Пониманє се хибне: Таких людий нема. Ми можемо сказати про чоловіка, що він частійше буває добрий ніж лихий, частійше розумний, ніж дурень, частійше енерґічний, ніж апатичний і на відворот. Але попадемо в блуд, коли скажемо про одного чоловіка, що він добрий або розумний, а про другого, що він лихий або дурень. А мимо того ми все так ділимо людий. І сей поділ цілком несправедливий. Люди — се немов ріки: вода у всіх однакова і всюди одна і та сама, но кожда ріка буває то вузька, то бистра, то широка, то тиха, то чиста, то зимна, то скаламучена, то тепла. Так річ має ся і з людьми. Кождий чоловік має у собі зародки усїх людських прикмет і деколи проявляє одні, деколи другі. Часто навіть цілком не подібний до себе, а в самій річи остає все одною і тою самою людиною. У декотрих людий ті переміни бувають дуже яркі, і до таких людий приналежав Нехлюдов. Переміни сї довершували ся у нього задля фізичних і духових причин. І ось тепер зайшла у ньому така переміна.

Почуванє торжественної радости задля відродженя, яке його наповнювало підчас суду і першої стрічі з Катюшею, пропало без слїду, лишаючи після послїдної розмови місце острахови, ба навіть жахови перед тою женщиною. Він рішив ся не кидати її, не зміняти свого постановленя женити ся з нею, наколи тілько вона схоче на се згодити ся, але се його невимовно мучило.

Другого дня після своєї візити у Маслєннікова, він знова поїхав до тюрми задля побаченя з нею.

Смотритель позволив на розмову, але не у канцеляриї і не в адвокатській а в женській кімнаті для стріч. Мимо вродженої добродушности смотритель більше крив ся перед Нехлюдовим, ніж передше. Видко, розмови з Маслєнніком потягали за собою певні наслїдки, себто захованє більшої осторожности з тим гостем.

— Бачити ся можна — сказав він — тільки прошу що до гроший, так я вас давнїйше теє... Що тичить ся переведення її до шпиталя, як писали його превосходительство, то се можливе, і лїкар згодив ся. Лиш вона сама не хоче. Каже: Дуже менї хоче ся певне за паршивцями горшки виносити... Бачите, князю, то вже такий парод — додав він.

Нехлюдов не відповідав нїчого більше а попросив пустити його до Маслової. Смотритель післав дозорця і Нехлюдов увійшов за ним у пусту жіночу кімнату для стріч.

Маслова була вже там а побачивши князя, висунула ся мовчаливо і несьміло ізза решотки. Вона підійшла близше до Нехлюдова, і тупо дивлячись десь поза нього, тихо обізвала ся:

— Простїть менї, Дмитре Івановичу... Я богато негарного говорила третього дня.

— Не менї прощати вам... — зачав Нехлюдов.

— Ну, але все таки лишіть мене — додала і в її зизих очах, якими вона поглянула на князя, Нехлюдов добачив знова завзятість і злобу.

— Чому маю вас лишити?

— Та вже так.

— Та чому так?

Вона блиснула на нього знова таким самим гнївним, як йому видало ся, зором.

— Слухайте мене, пане. Лишіть мене в спокою, прошу вас щиро. Я не можу. Ви покиньте цїлком ту гадку, — сказала дрожачими губами і змовкла на хвилину. Я вам щиро говорю. Волїла-бим повиснути на сухій гилї... чим би...

Нехлюдов чув, що в тій її відповіди була ненависть до нього, непрощена образа, але заразмо пробивалось щось друге — якась доброта і якесь і не без ваги почуванє. То в цїлком спокійному станї повторенє попередньої відповіди, знищило від разу у души Нехлюдова всї його сумнїви і навернуло його до попередного серіозного торжественного і добросердного настрою що до зносин з Катюшею.

повів він особливо поважно. — Я прошу тебе, щобись вий-

— Катюша, що я сказав тодї, те повторяю і тепер — ви

шла за мене замуж. Наколи-ж ти не хочеш, і як довго ти не хочеш, я так само як передше буду там, де ти будеш,, поїду там де тебе поведуть.

— То ваша річ, я більше про се не буду говорити. Уста її задріжали.

Нехлюдов мовчав не почуваючи у себе сили до говореня.

— Я тепер їду на село, а потім до Петербурга, — вимовив в кінци прочунявшись. Буду ходити за вашим, а радше за нашим ділом, і Бог дасть, змінять засуд.

— Чи змінять, чи ні, мені всьо одно. Як не за сю справу то за иньші. Я варта того... — сказала вона. Нехлюдов добачив на ній ті з'усиля, які робила задля здержаня сліз.

— І щож, бачились'те Меньшова? — спитала нараз, щоби скрити своє зворушенє. — Правда, що вони не винуваті?

— Так мені здає ся.

— Така чудова бабуся, — докинула Маслова.

Нехлюдов оповів її усьо, що довідав ся від Меньшова і спитав, чи їй чого не потрібно. Катюша не хотіла нічого.

Знов замовкли обоє.

— А що тичить ся шпиталю, нараз перервала вона тишину, поглянувши на нього своїм скісним зором — наколи ви хочете, я піду, а коли ви бажаєте... я і горівки не буду пити.

Нехлюдов мовчки глянув її у очи. Вони сьміяли ся.

— Добре, добре — ледви пробубонів він і розпращав ся з нею.

— Цілком иньша, не до пізнаня иньша людина! — думав Нехлюдов. Сумніви, що мучили його передше, розвіялись з вітром. На їх місце воскресла незнана йому досіль віра в непобідимість кохання.

LX.

Вернувшись після тої стрічи до своєї смердячої цюпи, Маслова здіймала халат і сіла на свій тапчан, спустивши руки на коліна. В цюпі була лиш сухотниця Владимірська з дитиною при грудях, старенька Меньшова і будничка з дво-

ма дітьми. Дяківну вчера признали душевно хорою і відіслали до шпиталя. Всї прочі жінки пішли прати.

Старенька лежала на тапчанї і спала: дїтвора галасувала на коридорі. Двері до коридора були отворені.

Владимірська з дитиною на руках і будничка з панчохою, якої вона не переставала вправними пальцями робити, підійшли до Маслової.

— А що бачилисьте ся? — спитали вони.

Маслова не відповіла нїчого. Сидячи на високім тапчанї, колихала ногами, що не досягаючи підлоги, повисали у воздусї.

— Чого хмуриш ся? чого? — сказала будничка. — Надівсе, не падай духом. Гей дївко, дївко, ото се! сказала вона, скоро ниширючи пальцями.

Маслова мовчала.

— А наші пішли прати. Казали, нинї більше жертв. Наносили багато, кажуть — обізвалась Владимірська. — Фінашка! — закричала будничка в двері, куди той шибеник полетїв?

І вийнявши один дріт, перепхала його через клубок і панчоху і вийшла на коридор.

В той час дало ся чути тупанє і озвали ся жіночі голоси на коридорі і мешканки цюпи в ходаках на босій нозї увійшли до середини, несучи кожда по колачи, а декотра по два. Федося зараз підійшла до Маслової.

— Щож? Хиба не ладно? — спитала вона, дивлячись на Маслову своїми ясними, голубими очима.

— Буде до чаю, — додала, складаючи колачі на поличку.

— А що, надумав ся? Буде женитись? — спитала Корабльова.

— Він від сього не відступає, але я не хочу — сказала Маслова.

— По що женити ся, як не жити у купі — поправила Федося.

— А ось твій чоловік іде за тобою, — промовила будничка.

— Е! То що инакшого. Ми по законї, — обрушилась Федося. — Але він! На що йому і закон приймати, як не має жити з нею...

— А то дурна! На що? Та най оженить ся, він її долю озолотить.

— Він сказав: — куди б тебе нї післали, я всюди піду за тобою — сказала Маслова. — Поїде — добре, не поїде— друге добре. Я певне не буду його просити. Ось тепер їде до Петербурга залагоджувати мою справу. Там всї мінїстри йому родичі... Але все таки менї його не потрібно.

— Щира правда — обізвала ся нараз Корабльова, розвязуючи свій мішок, а думаючи про що иньше.

— Щож? а горівочки ликнемо?

— Я не хочу, відповіла Маслова. — Пийте самі.

(КОНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИ).

ЧАСТЬ ДРУГА.

I.

Справа Маслової могла бути порушена в Сенаті за дві неділи. На той час загадував Нехлюдов поїхати до Петербурга і в разї неприхильної відповіди, подати просьбу на Найвисше імя, як йому раяв його адвокат. Коли би ті заходи лишили ся безуспішними, на що після запевнювань оборонця треба бути приготованим, бо за слабі касаційні причини, частина каторжних, в числї яких була Катюша, могла оставити тюрму в перших днях червня. І тому, щоби приготовити ся гаразд до подорожи на Сибір за Масловою, якої князь твердо порішив підіймити ся, треба було виїхати на села задля полагодженя інтересів із майном.

Уперед вибрав ся Нехлюдов до Кузьмінського, найблизшої, більшої чорноземної посїлости, яка була найголовнійшим жерелом його доходів. Він проживав у тій маєтности дитиною і парубком, потім дорослим був у нїй два рази. Раз навіть за просьбою матери привозив сюди управителя - нїмця і віддав йому у заряд господарку. Тому то знав від давна маєтковий стан і відносини мужиків до двора, себ-то до дїдича. Селяни були у цїлковитій зависимости від поміщика. Нехлюдов знав се з часів студентства, коли то він визнавав і проповідав теориї Генрі Джорджа і на основі тих теорий віддав батьківську землю хлїборобам. Правда — після воєнної служби, як він привик пускати около 20-ти тисяч річно, всї його колишні "мрії" перестали обовязувати його в житю, пропали у забуттї. Він не лиш нїколи не задавав собі питаня про се, відки беруть ся гроші, яких йому достатчала доволї мати, але старав ся навіть не думати про такі "дурниці". Смерть матери, спадщина і конечність розпорядженя своїм маєтком т. є. землею, ізнов заставили його до питаня що до його відношеня до земської власности. Місяць тому назад сказав би собі Нехлюдов, що він не в силї змінити істнуючий лад, що маєтком кермує не він, — і меньше-більще заспокоїв би ся тим, живучи да-

леко від посілости і дістаючи із неї гроші. Але тепер він порішив, що хоча повинен поїхати на Сибір і зносити ся серед ріжних перешкод і трудностий зі сьвітом тюрмів, для якого потрібно гроший то все таки він не може лишити того діла status quo, а хоч би зі стратою для себе, поробити, деякі зміни. Тому постановив собі обрабляти землю не самому, а віддати її за невелику ціну мужикам. Таким чином можна було їх увільнити від зависимости від дідичів. Нераз, прирівнюючи стан властителя землї із державцем кріпаків, Нехлюдов прирівнював віддачу землї мужикам, місто оброблюваня її робітниками, до того, що робили державцї невольників, переводячи селян із панщини за чинш. То питанє іще не було порішене, але то був добрий крок задля порішеня його. Се був перехід від більше брутального, до меньше грубого насильства. Так він наміряв поступити.

До Кузьмінського приїхав князь коло полудня. У всїм заховуючи тепер скромність, він не телеґрафував, а зі станциї дістав ся до села тарадайкою о двох конях. Візник був молодим парубком у китайчині, підперезаній досить низько по фалдах довгої опанчі. Сидів своїм звичаєм боком на переді і дуже охотно розмавляв із князем, бо за сей час худий, хромий, білий, голобельний і гнїдий, дихавичний його товариш могли іти крок за кроком, проти чого вони нїколи не протестували.

Візник розповідав про управителя в Кузьмінськім не знаючи того, що везе дідича. Розуміє ся Нехлюдов і не гадав йому про се говорити.

— Клятий нїмець, — говорив візник, що проживав довший час у містї і читав романи. Він сидів, звернувши ся на пів до гостя, то в долину, то в гору, вимахуючи над кіньми своїм довженним батогом. Він хотів очивидно почванити ся своїм образованєм. — Таку трійку сиваків придбав, що раз! Виїде зі своєю панею, так де я йому пара? Де? — продовжав він. — Зимою наРіздво, обходив божу ялинку в однїй великій кімнатї. Та і я гостий возив. І то не як небудь. Їхав, наче електрична колїя. В ґуберниї нема тако-

го другого. А що гроший заробив — страх. Що то йому: — от все його сила. Говорить, герненький набув маєточок.

Нехлюдов удавав, що він цілком рівнодушно відносить ся до управи маєтку німцем. Але оповіданє візника в довгій опанчі поразило його немило. Він розкошував ся прегарним днем, густими, чорнявими хмарками, що деколи хоронили сонце. З любостию глядів на ярі поля, на яких за плугами ішли мужики переоруючи вівсяниско. Око його бавила та безконечна зелень, над якою унесені жайворонки веселили душу чаруючим співом. Ліси уже зеленілись, лиш іще дуб стояв понуро, очікуючи тої благодати весни - зелености. В далині розтягли ся луги, а на них пестріли стада коров і коний; рої хліборобів мов пчоли увивали ся на нивах. Серед того настрою йому пригадало ся, що якраз після отсего гарного настрою, поразило його якесь немиле почуванє. А коли він питав себе, щоби се могло бути, йому згадало ся оповіданє візника про управителя-німця у Кузьмінському.

В самому селї за справами Нехлюдов забув про се почуванє.

Переглядуванє записних книг і розмова з приказчиком, який з наївностию виставляв добрі сторони малоземельности мужиків і вигоди з того, що вони довкіль окружені панськими ланами, іще більше утвердили князя в намірі закиненя провадженя господарки на власну руку і віддачі землї мужикам. Він пізнав, що як і було передше, дві третині ліпшої орної землї обробляли свої робітники удосконаленими знарядами, а третя частина принадала мужикам, які оброблювали наймом по пять рублїв за десятину. За тих пять рублїв з'обовязував ся мужик три рази переорати десятину, три рази заволочити і засїяти, опісля скосити, або зжати, звязати і звести на гумно. Се значило, вони мали робити роботу вартости що найменьше (по вільному танєму наймови) десять рублїв за десятину. Тимчасом селяни платили роботою за все, чого їм було треба від двора, — і то навіть дуже дорого оплачували ся. Вони відроблювали за пасовиска, за дрова, за бадилє від бульби, і всї майже бу-

ли задовжені в дворі. Так — за запільні ниви, що наймали ся селянам, брало ся чотири разів більше, як ціна їх могла приносити по обрахованю із пяти процентів.

Все се знав Нехлюдов давнійше, але тепер брав се за новину. Він лиш дивував ся, як міг він, як можуть усї люди в його положеню, не добачити ненормальности таких відносин. Докази управителя на се, як при передачі землї мужикам на нїщо здасть ся інвентар, якого не можна продати за четверту часть того, що він вартує, як мужики знищуть землю загалом, як багато стратить при тім князь, — лиш підбадьорували Нехлюдова до дїла і утверджували його в пересьвідченю, що він гарно поступає собі передаючи мужикам землю, а себе полишає великої части доходів. Він рішив ся залагодити сю справу сейчас. Зібрати і продати посїяний хлїб, продати інвентар і непотрібні прикраси — се мав зробити управитель уже після його від'їзду. Тепер він просив управителя зібрати на другий день мужиків трьох сїл, окружених посїлостию Кузьмінського ізза того, щоби обявити їм свій намір і згодити ся на цїну за віддавану їм землю.

Із милим спізнанем своєї непоколибимости зглядом доказів управителя і готовости на жертву для мужиків, Нехлюдов вийшов із двора і обдумуючи будучу справу, пройшов ся довкола дому по городчику, запустїлім сього року (за се пишав ся городчик перед домом управителя), по lawn tennis, що заростало цикорием, і по липовій аллеї, куда він ходив звичайно на циґаро, і де переводила сь із ним очима три роки тому гарненька кокотлива гостя Кірімова. Начеркнувши собі завтрішню мову до мужиків у голові, Нехлюдов подав ся до управителя. За чаєм розважав він із нїмцем питанє, як ліквідувати цїле господарство. Опісля вдоволений своїм завтрішнїм добродійством, в станї цїлковитого спокою увійшов до приготованої для нього кімнати у більшім помешканю, де завсїди принимали гостий.

В невеличкій тій кімнатї, із картинами видів Венеції і зеркалом уміщеним поміж двома вікнами, стояло чистеньке пружинне ліжко і столик із карафкою води, сїрничками і

сьвічкою. На більшім столї перед зеркалом лежав відкритий його чемодан, із якого виднїлась його туалєта і книжки, забрані ним зі собою: російська — проба вислїдженя законів перестунпости, і про те саме одна нїмецька і одна анґлїйська розвідка. Він мав охоту прочитати їх в свобідну хвилю підчас подорожи по селах, але сьогоднї було уже нїколи до них забирати ся. Тож збирав ся до спу, щоби завтра раненько приготовити ся до поясненя своєї справи мужикам.

В кутї кімнати стояло старезне крісло із доброго дерева, з ріжними вирізуванями. Таке саме крісло видів князь у кімнатї своєї матери. І тому нараз пронибло його єством несподїване почуванє. Йому стало нараз жаль і дому, який розвалить ся і саду, який запустїє, і лїсів, які вирубають, і всїх тих стаєн, повіток, машин, коний, коров, які, хоча й не ним, то — він знав — ким иньшим придбали ся і виховували ся серед великих з'усиль. Перше здавало ся легким, відпекати ся всього того; але тепер йому стало жаль не лиш господарки, але й землї і половини доходів. Бо вони йому так тепер придали би ся. І сейчас на його услуги появили ся кмітованя, після яких віддача землї мужикам і понеханє господарки являло ся мало що не ідіотством.

"Землею я не повинен правити. Не правлячи-ж нею, я не можу піддержувати цїлої тої господарки. Крім того, я тепер поїду на Сибір, і ізза того нї дім, нї маєтки менї не потрібні", — говорив один голос. — "Воно правда" — шептав другий голос, — "але у першім рядї, тобі не доведе ся вікувати на Сибірі. Наколи ти схочеш оженити ся, то дасть Біг прийдуть дїти. І як ти наслїдив посїлість у порядку, так ти мусиш її полишити. Зглядом землї у тебе певні обовязки. Віддати, понехати всьо, — се річ дуже легка, впровадити в житє усьо — се так дуже трудно. Головно-ж ти маєш обдумати плян свого житя і відповісти собі на питанє, що ти зробиш зі собою і відповідно до того розпорядити ся своїм майном. А чи сильне у тебе порішенє? Опісля — чи ти дїйсно і чи перед совістию так посту-

наєш, як поступаєш, чи лиш задля людий се робиш, для того, щоби похвалити ся перед ними? — Нехлюдов прозрівав своє нутро і не міг не признати собі, що людські гуторення про нього мали вплив на його порішенє. І чим більше він думав, тим більше і більше родило ся в души його питань, і тим більше вони оставали без відповіди. Щоби увільнити ся від тих гадок, він ліг на постелену постіль і хотів заснути з наміром, щоби завтра, при сьвіжости ума, відповісти на питаня, які притьмом гнали ся до його голови. Та він довго не міг заснути. Крізь відчинені вікна, разом зі сьвіжим повітрям і сяєвом місяця, вливало ся рехканє жаб, перебиванє ляцінєм і свистом соловіїв, що укриті в деревах далекого парку і в кущах розвиваючого ся живоплоту сирени оживляли ту і так гарну природу. Слухаючи соловеїв і жаб, Нехлюдов згадав музику дочки смотрителя; згадавши смотрителя, привів на память Маслову, як у неї мов рехканє жаб, дріжали губи, коли вона говорила: — "ви се цілком покиньте". Опісля став спускати ся до жаб управитель-німець. Його треба було здержати, та він не то що ліз далї, але перетворив ся в Маслову і став йому докоряти: "я каторжна, а ви князь". — "Нї, не зігну ся" — подумав Нехлюдов і схаменув ся. Спитав себе: — "Щож, добре я роблю, чи зле? Не знаю. Зрештою, менї всьо одно. Так, всьо одно. Тепер лише спати". І він сам став спускати ся туди, куди поліз управитель і Маслова, а там усьо пропадало в безвістях.

II.

Нехлюдов збудив ся о девятій годинї рано. Молоденький послугач зі двора почувши, що пан ворухаєть ся приніс йому черевики такі лискучі, якими вони ніколи не були і холодної, чистенької, криничної води. При тім заявив, що збирають ся люди. Князь вискочив із ліжка і отямив ся. Вчерашнїх спочувань жалю за землю і понеханєм господарки не було і слїду. Здивований згадував вчерашнї мари, бож у його серцї хвилювала радість ізза дїла, що його чекало, і ним заволодїла гордість. Із вікна його кімнати

видко було порослу цикорнєю площу lawn-tennis'a, на якій після вказівок управителя збирали ся мужики. Не дурно жаби ряхкотіли з вечера. День був похмурий. З рана перепадав легенький, без вітру, теплий дощик. Каплї його перлились на листочках та на вітях дерев і на траві. Крізь вікно доходив до кімнати запах зеленї, змішаний з випарами землї по дощи. Князь поглядав кілька разів крізь вікно підчас коли одївав ся, визираючи, як люд збирав ся на площу. Входили один за другим, здіймали перед собою шапки, витаючись і підпершись на палицї, уставляли ся кружком. Добре відживлений, мускулястий, в силї віку, молодий управитель у короткім сурдутї зі зеленим стоячим ковніром і величезними ґудзиками прийшов оповістити князеви, що всї зібрали ся але вони можуть підіждати, най передше Нехлюдов випє каву або чай. І одно і друге готове.

— Нї, вже лїпше я піду до них, — сказав князь. Він дізнавав при тім цїлком ненадійно для себе почутя остраху і сорому на згадку про розмову з людьми.

Йшов виповнити бажанє мужиків, про переведенє, в житє якого вони не сьміли думати — йшов віддати їм за дешеву цїну землю, себ-то зробити добродійство, а йому чогось було ніяково. Коли наблизив ся до зібраних, і коли відслонили ся русяві, кучеряві, лисі, сиві голови, так змішав ся, що довго не міг слова промовити. Дощик росив дальше: малі капельки оставали ся на волосю, бородах і на вовняних мужичих кафтанах. Селяни глядїли на пана, ожидаючи його слів. Але пан мовчав. Мовчанку сю перебив спокійний, самоувільнений нїмець - управитель, що уважав себе знавцем російського мужика і прегарно, правильно говорив по російськи. Сильний, поважний сей чоловік так, як і сам Нехлюдов, представляв яркий контраст до худих, поморщених лиць і видних із під кафтанів худих лопаток мужиків.

—Ось князь хоче вам зробити добродійство, хоче віддати вам землю, лишень то ви не варті того, — сказав управитель.

— Як що не варті, Василю Карличу, хиба ми не працювали тобі? З нас була вельми вдоволена покійна паня, цар-

ство її небесне, а і молодий князь, спасибі, нас не покине, — почав рудий мужик - краснобай.

— Я й зза того вас закликав, що хочу, як би ви не мали нічого против сего, віддати вам свою землю, — проговорив Нехлюдов.

Мужики мовчали, наче не понимаючи або не довіряючи панови.

— Як то, значить, землю віддати, — сказав один, серед них літ, мужик у опанчі.

— Відтаки вам на услуги, щоби ви користували ся нею за невисоку ціну.

— Гарна річ, — виповів один старець.

— Лиш щоби платня не була велика, — додав другий.

— Чому би не взяти землї?

— Се нам на руку, — ми-ж зі землї живемо.

— І вам лїпше! Ви знаєте; маєте гроші дістати і кінець. А так клопотів сила! — дали ся чути голоси.

— Клопоти, бо ви винні, — сказав німець, — наколи би працювали та порядок утримували, то й клопотів не було би.

— Нікуди нашому братови, Василю Карличу, — заговорив остроносий, худий старець. — Ти кажеш на що пустив коня на пашню, та хто його пускав? А я цїлу божу днину, що то день — рік, махав косою так, що здрімав ся у ночи. Вступила конина в овес, а ти за се хочеш шкуру здерти з мене.

— Бо ви удержували би порядок.

— Добре тобі казати; порядок де нам стільки сили взяти? — виповів високий, чорний, цїлий оброслий ,іще не старий мужик.

— Я уже говорив вам. От обгородили би.

—А де прутя візьмеш? — підскочив досадно із заду присадкуватий мужичок. — Не хотів я хиба загородити у лїтї? А ти емне запхав на три місяцї вши годувати. Ось тобі й загорода.

— Що він говорить? — спитав Нехлюдов управителя.

— Der erste Dieb im Dorfe, (Перший в селї злодій),

— по німецьки сказав управитель. — Що року ловили його в лісї. — Бо ти таки навчив би ся шанувати чужу власність.

— Так ми хиба не шануємо тебе — сказав старець. — Нам не можна тебе не шанувати, бо ми у тебе в руках. Ти із нас паси дреш!

— Е, брате, вас не обиджають, то і ви сїли би тихо.

— Сїли тихо!... А вот якось лїтом не розбив менї голови а присохло. Видко, не правуватись нам із богачами.

— Роби так як Бог приказав.

Заносило ся видко на більший словний турнїр, в якому учасники не розчовпали гаразд, по що вони говорять. Замітне було з одного боку здержуване острахом озлобленє, з другого спізнанє своєї величі і влади. Нехлюдову тяжко було слухати сеї розмови, тож зараз завернув на своє дїло. Ходило про установленє ціни і речинець сплачуваня.

— Ну, якже буде з землею? Бажаєте мати її? І яку ціну назначите, наколи віддасть ся вам усю землю?

— Ваш товар, вам слїд назначувати ціну.

Нехлюдов назначив. Як завсїди, не глядячи на се, що ціна назначена князем, була багато низша від тої, яку платили довкола, мужики стали торгувати ся, бо їм видала ся вона за високою. Нехлюдов надіяв ся, що його предложенє буде приняте з радістю, але проявів задоволеня зовсїм не було видно. Лиш по тім міг Нехлюдов міркувати, що предложенє для них вигідне, що коли звела ся розмова па се, хто бере землю: чи цїла громада, чи певне товариство, зачали ся страшні суперечки між тими мужиками, які хотїли виключити бідних і неточних платників від участи в купнї і тими, яких хотїли виключити. Вкінцї завдяки управителеви, установлено ціну і речинцї плат, а мужики голосно гуторячи, пішли під гору в сторону села. Нехлюдов подав ся до двора укладати з управителем проєкт умови.

Все зробилось так, як того хотів і ожидав князь. Мужики дістали землю о 30 процент таньше, чим віддавано її довкіль. Тепер доходи його зменьшились майже до половини, але сего було йому аж надто. Зрештою він мав іще дістати немалу сумку за проданий ліс і за продажу інвентаря. Все,

як здавалось, пішло гарненько, але Нехлюдову було цілий час якось ніяково. Він бачив, що мужики, мимо того, що деякі з них обсипували його дякуванями, були незадоволені і сподївали ся чогось іще більшого. З того виходило, що він позбавив себе богато доходів, а мимо того не зробив мужикам того, чого вони надіяли ся.

На другий день домашні условини були підписані і в супроводї вибраних старців, Нехлюдов із немилим почутєм чогось то недовершеного сїв в "пшкарну", як назвав троїчний повіз управителя візник зі стациї, поїхав на зелїзницю попращавшись з мужиками, що з непорозуміня і невдоволеня хитали головами. Вони справдї були невдоволені. І Нехлюдов не був вдвооленний зі себе. Чим він був невдоволенний він не знав, але цілий час йому було чогось сумно і соромно.

III.

Із Кузьміньского Нехлюдов поїхав до посїлости наслїдженої по тїтках, до посїлости, в котрій пізнав Катюшу. І з тим майном хотїв так розпорядити ся, як в Кузьмінськім. Зре штою тягла його сюди охота дізнати ся дещо про долю Катї і своєї дитини, вивідати ся, чи дійстно мале номерло і як померло. До Панова добив ся раненько. Перше, що його ударило при в'їздї до двора, се був вид запу стїня і старости, у якій уже корчились всї окраси а передовсїм дім. Зелїзний, колись зелений дах, давно не мальований, яснів ся від іржи. Декілька дахівок стирчало до гори — се здаєть ся слід бурі. Люди-ж самі не щадили гибльованих дощок, якими був оббитий цілий дім. Де лекше виймали ся цьвяхи, там вскорі щезала дошка. Оба рундуки, так переднїй як добре знаний йому заднїй ,зігнили і поломались. Лишили ся самі стовпи. Деякі вікна були забиті дошками місто шкла. Крило дому, у якому жив прикащик і кухня і стайнї пахли старостю. Лиш іще сад не постарів ся. Він іще розкішнїйше розріс ся, а тепер був у повнім цьвітї. Ізза тина білїлись, неначе білі хмари, цьвітучі вишнї, яблунї і сливи. Живопліт розцвив ся так, як оподї 12 лїт тому назад, як то за ним Нехлюдов іграв ся в горюдуба з 16-лїтньою Катюшею і упавши, попік ся кропивою. Сосна, яку посадила Зофія Івановна

коло дому, була тоді заввижки кола, тепер вистрілила в могуче крухке дерево, одіте жовто-зеленими і ніжно-пушистими шишльками. Ріка виступила з берегів і шуміла на млинських лотоках. На долині за рікою пасла ся в гурті пестра мужицька худоба. Приказчик, недокінчений семинарист, з усьмішкою стрінув Нехлюдова на подвірю. Він попросив князя до двірської канцелярії, а потім нараз щез за брамою. Там дав ся чути якийсь шепіт а потім стало тихо. Візник, одержавши на чай, виїхав зі двора серед сильного гуркоту воза. Опісля запанувала цілковита тишина. Як іно поїхав візник, промайнула попід вікнами стать босої дівчини у вишитій сорочці, з ковтками в ухах а за нею в слід перебіг стукаючи підковами старший мужик.

Нехлюдов сів під вікном, насучи свій зір в саді і прислухаючись. Крізь маленьке віконце у дверий потягнуло сьвіжим весняним повітрем і запахом розбурханої землї. Під впливом того подуву стало на спітнїлій князевій голові ворушитись волося, а. лежачі на підвіконному столику записки почали рухати ся. Від ріки давали ся чути голоси: "тра-па-тап, тра-па-тап". Се були відголоси ударів праників — а звуки ті розбігали ся по блистячому на сонці плесї загаченої ріки. Рівномірно гуділа спадаюча вода на лотоках. Ми мо вуха, боязко і дзвінко жужжачи, перелетїла муха.

Нехлюдову нараз пригадали ся ті самі звуки з часів його невинности, дитиньства. Він вже нераз чув ті удари праників по мокрому білю ізза рівномірного шуму води на лотоках. Так само і грав ся веднянний легіт на його волосю, так само перевертав картками на підвіконному столику, так само бренїла муха боязко мимо його вуха. І він не то, що згадав себе, 18-літним хлопчиною, но почув себе так само сьвіжим, непорочно невинним, з головою повною всяких великих плянів в будучности. А між тим як се буває у ві снї, він знав, що той час минув ся і йому стало страшно прикро.

— Коли прикажете їсти? — спитав приказчик, усьміхаючись.

— Коли хочете — я не голодний. Піду перейти ся по селу.

— А не зволили би, ясний пане, вступити до мене до хати. Всьо в порядку. Потрудіть ся поглянути, коли з верху...

— Ні, ні, опісля. А тепер будьте ласкаві сказати менї, чи живе ту де жінка, Матрена Харіна? (Се була тїтка Катюші).

— Як же нї? На селу? То та сама, що з нею нїяк не можу погодити ся. Тримає шинок. Знаю і мітиґ мую і лаю її, а коли акт який написати — так жаль таки стане старої. Все таки внуки у неї... — сказав приказчик усьміхаючись пак усьмішкою, що мала виражати примилене зглядом господаря, і переконане на тім пунктї, що Нехлюдов так само як він, розуміеть ся на всяких таких справах.

— Де вона мешкає? Я потрудив би ся до неї.

— На кінцї свободи, з того боку третя хата. По лївій руцї буде мурований дім, а тут за тим домом і її хата. Але лучше я проведу вас, — радісно усьміхаючись, лебедів приказчик.

— Дякую вам за услуги. Я сам піду, Найду сам. А ви тимчасом прикажіть ласкаво оповістити мужикам, щоби зібрали ся. Я маю поговорити з ними про землю.

Князь наміряв і тут так само, як в Кузьмінському покінчити з землею — і коли би було можна, навіть сьогоднї вечером.

IV.

За воротами стрітив Нехлюдов на твердо убитій стежинї на порослім подорожником і болотником вигонї мужицьку дївчину у яскравій запасцинї, з ковтками на вухах, що скоро перебираючи товстими босими ногами, притискала сильно одною рукою до живота гарного когута, другою вимахувала скоро повперек хода. Когут з майже лежачим червоним гребенем здавав ся зовсїм спокійним; завертав очима, то витягав одну чорну лабу, вчихаючись острими нїхтями в запаску дївчини. Коли дївчина стала підходити до пана, змінила хід. З бїгу перейшла на крок а порівнявшись з Нехлюдовим, станула, кинула назад а потім вперед головою, вклонилась низько, а як пан пішов, далї побїгла з когутом наперед. Іду-

чи попри керницю, стрітив іще князь якусь згорблену бабу, що тащила на брудному плечи повні коновки води, осторожно поставивши воду так само. І ся з розмахом назад, поклонила ся князеви.

За керницею зачинало ся село. Був ясний, парний день. О десятій годині пекло уже на добре. Хмари в ряди годи закривали сонце. По цілій улиці давала ся чути різька, їдка і незносьна воня обірника, що уносила ся в гору і з їдучих в гору по гладкій, уїжджені дорозі возів, і найпаче, із порушеного збірника гною перед хатами, мимо яких прийшлось іти Нехлюдову. За возами ішли горі босі, в злитих обірниковою рідотою штанах і сорочках, мужики. Вони спозирали на високого грубого пана, який у сивому капелюсі, що вилискував ся проти сонця задля шовкової ленти, йшов селом підпираючись гарною, колїнуватою палицею з блискучою головкою. І ті, що вертали з поля з порожними возами, здіймали з пошаною шапки і здивованим зором стежили за незвичайним чоловіком, що ішов вулицею. Баби виходили за ворота і на ріг хати і супроводжаючи пана очима, вказували одна другій пальцями незнакомого.

Ко;о четвертих воріт, остановили князя скриплячі вози, високо наложені збитим обірником, на якого верху виднїла рогіжка задля сидженя. Вози виїздили власне із загороди. Шестилїтний хлопчина зворушений надією, що трохи провезе ся, ішов позаду. Зза воріт виганяв мужик у личаках скорими рухами коня. В слід за ним вискочив ізза загороди довгоносий, сивий лошак, но напудившись Нехлюдова, притиснув ся до воза, і оббиваючи собі ноги об колеса, побіг уперед до своєї мами, що вивозила тяжкий віз а неспокійна о свій плід тихенько іржала. Другого коня виводив худий, добре збудований старець рівно-ж босий, у паскатих штанах і довгій, брудній сорочці, з вистаючими із заду худими крижами.

Коли конї найшли ся на утертій, посипаній сірими, неначе спаленими клаптями гною дорозї, старець повернув ся до воріт і зложив Нехлюдову низький поклін.

— Ти будеш кревним наших панїй?

— Так я кревний.

— Приїхав сюди, та прийшов нас відвідати? — заговорив говірливий старець.

— Так, так.. Ну, якже вам поводить ся? — не знаючи, що иньшого сказати спитав князь.

— От як! Не в гаразді живемо — немов з вдоволенєм, сьпівучим голосом протягнув говіркий старець.

— А чомуж вам лихо?

— Та яке то житє? Сказано, не на рожах — відповів старець і поглянув на вичищене місце під повіткою, куди подав ся Нехлюдов.

— Ось у мене 12 душ у хатї. Ось де вони — продовжав старий указуючи на дві женщинї, які з голими головами без хусток, спочені, підіпнявши димки, з голими, до половини заваляними обірниковою рідотою лидками, стояли з вилами на купині незабраного іще гною. Що місяця купуй по 6 пудів, а звідкіля їх взяти?

— А свого хиба не стане?

— Свого?! — з глумливою усьмішкою сказав старець. — У мене землї на три души. А сього року всього зібрали вісім кіп. І до Різдва не стало.

— Ну, щож ви робите?

— От що робимо. Одного віддав у наймити, гроший позичив вашої милости, тай так... Іще до посту всьо забрали, а податок незаплачений...

— А скілько у вас податку.

— Та з моєї хати виходить 17 рублїв на третину року. Ох, не дай Боже, нікому такого житя. Сам не знаєш, як обрабляєш ся.

— А можна до Вас зайти до хати? — спитав Нехлюдов, подаючись уперед із очищеного місця на незабрані іще, розбурхані вилами жовто - шафранові, сильно воннючі купи гною.

— Чомуж би нї, заходи, — сказав старець і скорим кроком випередив Нехлюдова. Грязнучи у гною, якого рідота виступала поміж пальцями, дійшов до хати і отворив князеви двері.

Баби закрутивши голови і спустивши подолки, з цікавостю і острахом гляділи на чисто одітого пана зі золотими спинками коло рукавів, як він входив до їх дому.

Із хати вибігли у сорочечках дві дівчинки. Зігнувшись і знявши капелюх, Нехлюдов увійшов до сіний а опісля до вонючої кислою їдою брудної і тісної хати, замешканої двома сімями. Тут стояла коло печи стара баба зі засуканими рукавами, з за яких визирали худі, жилисті, загорілі руки.

— Ось, наш пан зайшов до нас у гості, — сказав старий.

— Щож, просимо дуже, — привітно сказала стара, спускаючи засукані рукави.

— Хотів дізнатись, як ви живете.

— Та як живем. Ось як бачиш. Хата туй-туй завалить ся, не оглянеш ся, як убє когось. А старий каже, що і ся добра. Тай живем — гараздуєм — говорила стара, нервово киваючи головою. — Я зараз скличу до обіду. Буду годувати робучий нарід.

— А щож ви обідати-мете?

— Обідати? Е! Наша їда не абияка. На першу страву — хліб із квасом, на другу — квас їз хлібом, — сказала стара, виставляючи у перед випалі до половини зуби.

— Ні, ні без жартів, покажіть мені, що ви їсти-мете сьогодні?

— Їсти? — сьміючись сказав старець. — Їда наша не мистецька. Покажи йому, стара. — Стара покивала головою.

— Захотілось оглянути нашу мужицьку їду. Сьмішний ти паноньку, най хоть подивлю ся на тебе. Всьо йому хочеть ся знати. Казалам — хліб із квасом, а іще що, натину баби учера принесли ось і натину, а після того бараболька.

— І більш нічого?

— А чогож іще? Забілимо молочком, — сказала стара, посьміхаючись і глядячи в двері.

Двері були відчинені, а сіни були повні народа. Діти, дівчата, жінки з дітьми при грудях тиснулись до дверий.

хотіли подивитись на дивного пана, що оглядає мужицькі страви. Стара гордувалась видко своїм умінєм поведеня зглядом пана.

— Так, так, кепсько нам жити, паноньку, кепсько, що то й казати, — докинув старий.

— А ви куди? — закричав він на тих, що стояли в дверех.

— Бувайте здорові, — сказав князь, спочуваючи ніяковість і сором, з якого не міг собі здати справи.

— Дякуєм красненько, що навідав ся до нас, — сказав на відхіднім старець.

В сінях зробив стиснений нарід князеви місце. Сей вийшов на вулицю і пішов здовж селом. В слїд за ним вибігло зі сіний двох босих хлопчиків: один старший, у брудній колись білій сорочині, а другий в тоненькій, полинїлій, рожевій. Нехлюдов оглянув ся за ними.

— А тепер куди підеш? — спитав хлопчина у білій сорочці.

— До Матрени Харіни. Знаєте її?

Меньший хлопчик у рожевій сорочині чомусь то засьміяв ся, як старший серіозно поспитав: —

— До якої Матрени? Вона стара?

— Стара.

— Ага - га, — затягнув він. — Се Семениха. Е, то аж на кінці села. Ми тебе проведемо. Ая, ая, Федьку, проведім його.

— А конї?

— Ет, дурниця.

Федько згодив ся і вони у трійку пішли здовж селом.

V.

Нехлюдову було лекше з хлопцями, нїж зі старшими, тому він цілу дорогу радо розмовляв ся з ними. Меньший у рожевій сорочці перестав сьміяти ся і говорив тепер розумно і до річи, як і передше більший.

— Хто у вас дуже бідний? — спитав Нехлюдов.

— Хто бідний? Михайло бідний, Семен Макаров бідний, ага, іще Марфа дуже бідна.

— А Анися. Та іще біднійша. У Анисї навіть корови нема — з ласки жиє — докинув маленький Федько.

— У неї нема корови, так за то їх всього троє, а Марфа сама пята дома,.— перекидав ся старший хлопець.

— Але ся вдова, — обставав при своїм рожевий хлопчина.

— Ти кажеш, Анися вдова, а Марфа так, як би й удова, — продовжав старший. — Так само не має чоловіка.

— А деж її чоловік? — спитав Нехлюдов.

— В гарешті вупи годує, уживаючи утертого зворота, відповів старший.

— Якось лїтом у панському лїсї стяв дві берізки, його й посадили за се — поспішно об'яснив молодий. — Ось тепер минає шестий місяць, а баба жиє з дня на день пожичками. А є в неї троє дітий, і бідна бабуня, — додав він.

— Де вона сидить?

— А вот і її хата, — сказав хлопчина, вказуючи на хатчину, проти котрої стояла на стежцї, що нею ішов князь, дрібненька русява дитина, яка на силу тримала ся на кривих, вигнених наперед в колїнах ногах, хитаючись.

— Васю, а де ти шибенику поліз? — заверещала із подвіря баба в брудній, сїрій, немов золою засипаній сорочцї і з перестрашеним лицем кинулась уперед Нехлюдова, вхопила дитину і занесла до хати.

Бояла ся видно, щоби Нехлюдов не зробив дитинї якого лиха.

Се була та сама жінка, якої чоловік сидів в гарештї за берізки, стяті із лїса Нехлюдова.

— А Матрена бідна? — спитав князь, коли уже зближались до її хати.

— Вона бідна? Таж вона торгує горівкою, — рішучо відвітив худий, меньший хлопець.

Невдовзї Нехлюдов покинув хлопців і ввійшов до сїний, а опісля до Матрениної хати. Хата виносила шість аршин, так, що на ліжку, яке містило ся за печею, не мож-

на було більшій людині простягнутись. "На тім самім ліжку" — подумав князь, — "породила а потім стогнала з болю Катюша". Цілу сливе хату займав довгий стіл, який в час надходу Нехлюдову (що добре вдарив ся в голову о низькі двері) стара зі старшою внучкою посувала на своє місце. Двоє иньших внучат вслід за паном стрімголов убігло до хати і стало в дверех, вхопивши ся руками за листву.

— Кого потрібно? — сердито спитала стара, розгнівана задля недобрих успіхів в відсуваню стола. Крім того, тайно торгуючи горівкою, бояла ся незнакомих людий.

— Я поміщик. Хотів-бим поговорити з вами.

Стара замовкла, впяливши свій зір в князя. Нараз ціла відмінила ся.

— Ах се ти, голубчику, а я дурна не спізнала. Гадаю, якийсь подорожній, — фальшиво. Ах, то голосом заговорила вона. — ввічливим ти, мій соколику ясний.

— Чи не можна би поговорити з вами без сьвідків? — спитав князь, поглядаючи на отворені двері, в яких стояли діти, а за дітьми худа жінка із початлим, блідим від слабости, но все таки усьміхненим дитятем в пеленці зі шматів.

— Якого біса стоїте в тих дверех. Чого вам ту треба, га? Чекайте но, я вам ту дам. Подай мені сюди бук, — Крикнула стара на стоячих в дверех. — Запирай, чуєш?

Діти повтікали а баба з дитиною на руках заперла двері.

— Я собі думаю, хто би то міг бути? А то сам пан, моє золото, красавець мій коханий — репетувала стара. — Прийшов до мене, не погордував. Ах ти, мій дорогий каміне! Сідай озьде, ваше сиятельство, озьде на кріселко — плела далї, витираючи запаскою кріселко. — Гадаю собі, що за біс лїзе; а то сам ваше сиятельство, ясний пан, добродій, кормитель наш. Із видає ся менї старій та дурній; — на старість уже осліпла.

Нехлюдов сїв. Стара стала перед ним, підперла правою рукою щоку, а ліву підставила під острокінчастий лікоть. Згодї знов затягнула своїм сьпівучим голосом:

— Постарів ся, ая - я постарів ся ти ваше спятельство. Колись був як дівчинка гарний, а тепер? Ой, ой. Видко журба такій, ая.

— Я прийшов спитатись: памятаєш ти Катюшу Маслову?

— Нібп Катерину. Якже не памятати? Таж то моя родичка. Як не памятати? Боже, Боже, кілько то сліз я пролляла за неї! Один Бог знає. Хто, паноньку, не грішний перед Богом, той і перед царем не винуватий. Маленьке сотворінє таке, вигодувала ся на чаю, на каві, ну тай попутав нечистий. Видко і він не слабосильний. Ну тай скоїв ся гріх. Що робити? Як би ти її кинув то ще, але ти її нагородив, ти дав її сторублївку. А вона що зробила? Не вміла застукати до свого розуму. Як би була мене послухала, могла була жити. Так хоча вона менї і родичка, я скажу таки по просту — дївка непутяща. Я її опісля відіслала в якесь гарне місце. Не хотїла покоритись облаяла пана. Хиба се можна лаяти панів? Ну тай і її нагнали. А потім ізнова у лїсничого можна було жити, так що? Не хотїла.

— Я хотїв спитати про дитину? Вона у вас породила? Де дитина?

— З дитиною, мій паноньку, я тодї гаразд обдумала. Вона дуже була слаба, не могла й піднести ся. Я й охрестила хлопчика, як пристало, тай дала на годованє. Ну, на щож мучити ангельську душу, як мати вмирає. Другі так роблять, що лишуть без опіки дитину, не годують, то воно і застигне. Але я думаю, щож? Ліпше потруджу ся, віддам на годованє. Гроші були, то й знайшла ся така, що би годувала.

— А значок був?

— Був; так, що із того. Мале померло зараз таки тодї. Вона казала, що як іно привезла, зараз померло.

— Що за вона?

— А та жінка, що мала годувати. Жила у Скороднім. Вона тим займала ся. Звали її Маланкою. От якось померла недавно. Розумна була жінка, — і всьо розумно ро-

била. Принесуть їй, бувало дитину, вона візьме мале до себе до хати, сказано: годує. І годує, батеньку мій, так довго, аж виросте. А як ізбере троє або четверо, то нараз усі колише. Так вона собі розумно учинила. Була у неї от така велика колиска, щось так як подвійна, і сюди і туди мож було класти. І ручку собі до неї доробила. Ось вона і положить усїх четверо, порізно головами, щоби не били ся, ніжками разом і так колише усїх відразу. Позапихає їм попички у ротики, а вони сердешні, засипляють тихенько.

— Ну, тай що?

— Ну, тай так само взяла зі собою Катерину дитину, тай держала у себе дві неділї. Та воно бідолашне іще дома було слабоньке.

— А гарна була дитинка? — спитав князь.

— А що вже гарна, то гарна. Так що робити? Дуже таки в тебе вдала ся, — додала стара, моргаючи старим оком.

— Від чогож воно заслабло? Десь певне зле годували?

— Та яке то було годоване? Я лиш то знаю. Завсїгди, не своя дитина. Аби довести живе. Оповідала, довезла іно до Москви, так в той час і померло. І посьвідчене привезла, всьо так, як треба. Розумна була жінка.

Тілько міг довідатись Нехлюдов про свою дитину.

VI.

Ударившись іще раз головою об одвірок в хатї і в сїнях, Нехлюдов вийшов на улицю. Ту чекали на нього знані йому хлопцї. Крім того із'явилось перед хатою декілька нових осіб. Дожидало його кілька жінок із дїтьми при грудях а межи ними виднїла ся стать худої женщини, що нїжно притискала до себе безкровну дитинку в онучаній пеленцї. Дитинка безвпинно дивно складала своє старече личко до усьмішки і порушувала машинально покривленими, сухими пальчиками.

Князь спізнав, що усьмішка дитини була усьмішкою страдання. Спитав, що за одна її мати.

— То та сама Анися, про яку я тобі говорив, — сказав старший хлопчина.

Нехлюдов звернув ся до Анисї.

— Як ти живеш? Чим ти живиш ся?

— Як живу? Позичками, — відповіла Анися і заридала.

Стареча дитинка засьміяла ся, випручуючи свої як патички, сухі ніженьки.

Нехлюдов виняв десятирублевий папірчик і подав його жінці. Іще не остиг зробити двох кроків, як його дігнала друга жінка з дитиною, опісля якась стара баба, потім іще жінка. Всї говорили про свою нужду і просили помочи. Нехлюдов роздав ті шісьдесять паперових рублів, як мав у себе в портмоне, і зі страшенним пригнобленєм в души вернув ся до двора.

Вічно усьміхнений приказчик стрітив князя з оповіщенєм, що мужики зберуть ся вечером. Нехлюдов подякував йому за труди і не входячи до середини, пішов в сад перейти ся по усипаних білими платочками яблуневого цьвіту, зарослих травою стежках. Обдумував всьо, на що дивив ся власними очима.

Зразу панувала усюди глуха тишина.. Згодом долетїли до уха князя озлоблені голоси двох перебиваючих себе взаїмно жінок. До сварки долучав ся в ряди-годи спокійший голос вічно усьміхненого приказчика. Нехлюдов пристанув підслухуючи.

— Тут вже не моя голова. Ти готов навіть хрест із шиї здерти, — говорив один озлоблений бабський голос.

— Лише що забігла, — дав ся чути другий.

— Віддай, кажу. А і так ти мучиш худобину і позбавляєш дїтий молока.

Нехлюдов вийшов зі саду і підійшов до рога дому, у якого стояли дві розхрістані баби, з котрих одна була вагітна. На підвисшеню виднїла стать приказчика, з вложени-

ми в кишені парусинового пальто руками. Побачивши пана, баби замовкли і стали поправляти хустки на головах. Приказчик виймив руки з кишенів і став усьміхатись.

Спір вів ся про се, що мужики, як говорив приказчик, навмисне пускають своїх телят а навіть коров на панський лан. І ось полеві зловили дві корови з лану і займили. Ось їх властительки. Приказчик жадав по 30 копійок від штуки, або два дні відробку. Баби упирали ся: по перше, що їх корови лишень зайшли, по друге, у них нема гроший, а по третє, вони уже від раня заперті в стайні і мукають з голоду.

— А кілько я разів по доброму казав: як женете на полудне то добре глядіть за худобою, — говорив приказчик, поглядаючи на князя і усьміхаючись, немов призивав його на сьвідка.

— Я лише побігла до дитини, а вони пішли.

— То не ходи нікуди; як обібрала ся стеречи, то пильнуй добре.

— А хто дитину нагодує? Ти її ссати не даш.

— Коби хоть на правду спасла трохи трави, то не кажу вже. А то лише забігла, — обізвала ся друга.

— Всі луги спасені. Як не наглянути, то і сїна клаптя не буде.

— Ой, не гріши, — закричала вагітна. — Моя худоба іще ніколи не забігала.

— А вось попала ся. Кажу: — віддай а ні, то відроби шкоду.

— Та вже відроблю, відроблю, лише випусти корову, не мори голодом — звісно крикнула жінка. — І так нема часу віддихнути ні в день, ні в ночи. Свекра хора. Чоловіка нема дома. Одна роблю за всїх, аж сили не стає. А вдавив би ся ти своїм відробітком!

Нехлюдов просив приказчика випустити корови, а сам пішов пак до саду докінчувати свої зачаті думаня. Але тепер уже ні про що йому було думати.

Все йому тепер вияснилось. Він по просту не міг ви-

йти з подиву, що люди не добачають, і що він так довго не добачав тої ясности. Нарід вимирає, бо привик до вимираня, бо у нього виробив ся підклад житя, відповідний до вимираня себ-то: помір дітий, робота жінок понад сили, недостаток їди для всїх, найпаче для старців. І так поволи зводив ся нарід до того положеня, що сам не видів прикрости його і не жалував ся на нього. "І тому і ми уважаєм се положенє природним, таким, яким воно повинно бути". Тепер було йому ясно як в день, що головна причина народної нужди, яку пізнає і виказує сам нарід, лежить в тім, що дідичі відобрали мужикам ту землю, яка одна їх виживляє. А між тим, цїлком ясно, що дїти і старі люди мруть задля браку молока; а молока нема, бо нема землї, на якій би випасалась худоба, з котрої би збирати хлїб і сїно. Цїлком ясно, що цїла нужда народа, або по крайности, головна саме причина нужди лежала в тому, що земля, яка годує його, не в руках його, а в посїданю людий, які покористуючись тим правом на землю жиють з поту того народа. А землю, се необходиме средство житя мужиків, задля браку якої вони умирають, обрабляють ті самі люди, ті самі до крайної нужди доведені сотворіня божі лиш на се, щоби з неї вивозити хлїб на продажу за границї, а дідичі її могли собі справляти цилїндри, палички, повози, бронзи і т. ин. Се Нехлюдови так прояснилось, як було ясно, що конї заперті в загородї, в котрій з'їли всю траву під ногами, будуть худі і здихати муть з голода, заки їм не дадуть права користуватись тою травою, яка може піднести їх на силах... Се страшна річ, і вона не може, не повинна істнувати. Але потрібно знайти средства на усуненє її, або по крайній мірі, перерестати самому уживати землї.

І я безпечно винайду, думав князь проходжуючись по недалекій березовій аллеї. "В научних товариствах, в урядових кругах і по часописях занимаємо ся роз'ясняєм причини народної біди і дебатуємо над средствами видвигненя народа із неї, а поминаєм лиш одиноке несумнїнне средство, яке з певностю поставить нарід на ноги, а яке полягає

на тому, щоби віддати йому загарбану від нього, необходиму для нього землю". І він жваво згадав основні реченя теориї Генрі Джорджа і свій наклін до них і, сам дивував ся, як він міг їх забути. "Земля не може бути предметом власности, не може бути предметом купна і продажі, так як ним не єсть вода, повітрє, сонїшні проміння. Всї люди мають однаковіське право так на неї, як і на всї користи, які вона дає людям". І він спізнав тепер, чому йому було соромно спімнути про устрій своїх справ у Кузьмінському. Він обманював самого себе. Знаючи, що чоловік не може мати права на землю, він признав се право за собою і подарував мужикам частину того, до чого він собі в глубинї душі не признавав права. Тепер того не зробить; він змінить те, що зробив в Кузьмінському. І він начеркнув в голові проєкт роздачі землї між хлїборобів за ренту; рента-ж має бути власностю тих самих хлїборобів з приміткою, щоби вони платили ті гроші і уживали їх на податки і на громадські справи. Се іще не було Single - tax, але се було наиможливійше зближенє до неї при теперішньому ладї. Головною гадкою сего проєкта було те, що князь зрікав ся права земської власности.

Коли він прийшов домів, прикажчик чогось особливо радуючись, предложив обід, виражаючи, що коли би князь не поспішив ся, то можуть приготовані жінкою при помочи дївчини страви переварить ся або присмалить ся.

Стіл вже був накритий грубою скатертю. Місце серветки заняло вишите полотенце. На столї у dieux-saxe з відбитою ручкою, в зуповій вазї, була бараболяна зупа з тим самим когутом, який несла дївчина в ковтках а який тепер був розчетвертований, розрубаний на куснї, покриті в кількох місцях волосками. По зупі був той сам трохи присмажений когут з осмаленими волосками і кварґ з більшою скількостю масла і цукру. Хоть як се всьо було неапетитне Нехлюдов їв не дивлячись навіть, що їсть. Так був занятий своїми гадками, що відразу прогнали те пригноблене, з яким вернув він зі села.

Жінка приказчика виглядала раз по раз з за дверий в той час, як перепуджена дівка з ковтками подавала страви а приказчик, гордий майстерством своєї жінки, все більше і більше радісно усьміхав ся.

По обіді Нехлюдов з трудом приневоливши приказчика сідати, представив йому свій проєкт переданя землї в руки мужиків, щоби себе провірити, і заразом виповісти кому будь те, що його так занимало. Опісля спитав його, що він про се думає. Приказчик усьміхав ся, виражаючи тим сьміхом, що він давно уже про се саме думав і рад слухати князя. Але в дійсности він нїчого не розумів не задля того, що Нехлюдов неясно виражав ся, але задля того, що після того проєкта князь позбував ся своєї вигоди для вигоди других. Між тим право, що кожда людина дбає лиш о свою вигоду на ущерб вигоді других так сильно закорінила ся в голові приказчика, що він собі думав, що чого небуть не розуміє, коли Нехлюдов розясняв про доходи зі землї, які мали становити загальний капітал мужиків.

— Розумію. Ви, значить ся будете діставати процент з того капіталу.

— Алеж нї. Ви зрозумійте, я на віки віддаю землю.

— То ви не будете мати доходів? — перестаючи сьміятись спитав приказчик.

— Так, я відказуюсь.

Приказчик глубоко зітхнув і потім пак став усьміхати ся. Тепер він зрозумів. Він зрозумів, що у Нехлюдова не всї дома. Зараз зачав шукати в проєктї князя, чи би не вдало ся що для себе зискати. Певне хотїв зрозуміти проєкт так, щоби йому було можна покористуватись землею.

Колиж спізнав, що і се неможливе, огірчив ся і перестав інтересувати ся проєктом. Лиш щоби догодити панови, продовжав усьміхати ся. Видячи, що приказчик його не розуміє, Нехлюдов покинув його. Сїв за порізаний і похляпаний чорнилом стіл і заняв ся роз'ясненем проєкта на папері.

Сонце спустило ся вже за ледви що розвиті липи. Комарі рояли влїтали до покою і кусали Нехлюдова. Роботу свою скінчив князь в той сам час, коли долїтали до його ух блеяня овець, скрип відтворюваних воріт і розговори мужиків, що збирались на переговори. Князь велїв приказчикови, щоби не просив мужиків до двора, бо він сам хоче піти в село до тої самої хати, де вони зберуть ся. Випивши на скоро предложений приказчиком стакан чаю, Нехлюдов пішов в село.

VII.

Серед товпи коло хати старости панував розговір, що за входом Нехлюдова, розплив ся у безвідну тишину. Мужики привитали пана, поздіймавши шапки. Тут селян знаменувала іще більша сїрість чим в Кузьмінському. Як дївки і баби носили в ухах ковтки, так чоловіки майже всї були в личаках і кафтанах. Деякі були босі, в одних сорочках. Просто з поля прийшли на збір.

Нехлюдов переміг себе і зачав свою промову поясненєм свого наміреня себто відданя землї на власність селян. Мужики мовчали. На лицях їх не видко було ніякої зміни.

— Тому, що я уважаю, — краснїючи, казав Нехлюдов, — що кождий має право користати ся землею.

— Звісно, що так. Воно правда, — дали ся чути голоси мужиків.

Нехлюдов продовжав говорене, що дохід зі землї належить ся усїм, і тому він хоче віддати їм свою землю а вони платити муть за неї таку цїну, яку самі собі назначуть. Так збере ся громадський капітал, з якого вони самі користати муть. Знов обізвало ся кілька одобряючих відповідий і притакнень. Але серіозні лиця селян ставали чим раз поважнїйшими і поважнїйшими. Очи, що дивили ся на пана, спускались долї. Мужики немов не хотїли соромити пана в тім, що його підступ усї спізнали, і він нїкого не з'уміє перехитрити.

Нехлюдов говорив досить ясно, і мужики не були глупі. Але не зрозуміли і не могли зрозуміти пана з тої самої причини, з якої не зрозумів його приказчик. Вони були безпе-

чно переконані в тім, що кождий чоловік повинен для себе робити як найдогіднійше. Про поміщиків-же вони знали уже з досьвіду, що дідич по традициї предків заховує собі вигоду на ущерб мужикам. І тому, коли поміщик кличе їх до себе і предкладає щось нового, то лиш на се,, щоби їх як небудь іще хитрійше обманити.

— Щож? На кілько ви думаєте оподаткувати землю? — спитав Нехлюдов.

Та що нам оподатковувати? Ми сього не можемо. Ваша земля, ви з нею робіть, що хочете, — відвітили із товпи.

— Алеж ні, ви самі користати мете з тих гроший. Обертати мете їх на громадське добро.

Нам того не можна. Громада сама за себе, і се пак само за себе.

— Ви зрозумійте, — бажаючи розяснити справу сказав усьміхнений приказчик, що прийшов за князем: — вам князь віддає землю за гроші; гроші ті становлять ваш капітал, котрий обертає ся на загально-громадські справи.

— Ми се дуже добре розумієм — відповів беззубий старець, не підіймаючи очий. — То щось так, як в банку, лиш ми повинні платити на даний речинець. Ми того не бажаєм собі тому, що нам і так тяжко, а то пристати на се, значить ся, цілком зруйнувати ся.

— Се до нічого. Вже ліпше най буде по давному, — заговорили невдоволені і навіть грубі голоси.

Найпаче горячо стали змагати ся, коли Нехлюдов спімнув про заложене условия, на яких він підпише ся, але і вони мають зложити свій підпис.

— Та що тут підписувати ся? Ми так як робили, так і будемо робити. А сього на що. Ми люди темні.

— Ми не годимось тому, що се справа незвичайна. Нехай буде, як бувало. Лиш би насіне відміняти.

Відміняти насіне значило те, що при теперішньому ладі насіне під засів на спілку давали мужики, тепер вони просили, щоби насіне давав пан.

— Ви, значить ся, не згаджаєтесь, не хочете брати землі? — спитав Нехлюдов звертаючись до нестарого, з ясніою-

чим лицем, у підранім кафтані босого селянина, котрий держав особливо просто на зігненій лївій руці свою роздерту шапку, як тримають салдати свої шапки, коли їх здіймають по команді.

— Так, правда, — промовив сей чоловік, що очивидно не освободив ся іще від гіпнотизму салдатства.

— Значить ся у вас землї подостатком.

— Та нї, нї, — відвітив зі штучно веселим видом бувший салдат, старанно тримаючи перед собою свою подерту шапку, немов предкладав її кожньому на услуги, хто хотївби покористатись нею.

— Але все-ж таки, ви обдумайте се, що я вам сказав, — говорив здивований Нехлюдов і повторив своє предложенє.

— Нїчого нам обдумувати. Як сказали так і буде, — сердито вимовив беззубий, похмурий старець.

— Я завтра іще цїлий день забавлюсь туткп. Наколи надумаєтесь, дайте менї знати.

Мужики нїчого не відказали. Нехлюдов вернув ся до двора.

— А я вам докину, князю, — сказав приказчик за поворотом до хати, — що з ними нїчого не вдієте. То упертий народ. А то лише на зборі він упер ся і не змягчити його нїчим. Тому всього боїть ся. Зрештою всї ті мужики, хоть би той сивий, або чорнявий, що не годили ся, — люди недурні. Прийде до двора, попросиш його до чаю, — розговориш ся із ним — мудра голова, мінїстер, — всьо обміркує, як треба. А на зборі зовсїм иньший чоловік залагодить одно...

— Так чи не можна би прикликати сюди розумнїйших саме господарів, чоловіків кілька, — сказав Нехлюдов — я би їм усе подрібно розчовпав.

— Се можна.

— То будьте так добрі, заклпчте на завтра.

— То всьо можна, — я зберу на завтра.

— Ач, який проворний! — говорив чорний, з лохматою нїколи не розчісуваною бородою мужик, що їхав на ситій кобилї до другого старого, худавого в подертім кафтанї се-

лянина, що їхав поруч із ним і дзеленкотів зелїзними путами. Оба їхали попасти в ночи коний на недалекім вигонї, і тайком в панськім лїсї.

— Даром землю віддам, лише підпиши ся. А мало вони уже з нашого брата шкіри здерли. Чекай-но братїку, не перехитриш! Тепер і ми самі стали розуміти, — додав він і став кликати лошака, що полишив ся ззаду.

— Цюсьцюв, цяв-цьов, цюв-в — кричав він, задержавшись з кобилою і оглядаючись назад. Але лошак був не на задї, а з боку стрибнув на луги.

— Бач, побігло суче насїнє, у панські луги — додав він прислухуючись в нічній тиші відгомонови бігу лошатка по росистому, чудово пахучому болотному лузї.

— Видиш, луги заростають, треба буде колись по недїлї післати бабів, нехай виполять буряни, — сказав другий. — Инакше поломиш коси.

— Підпиши ся, каже — продовжав чорний свої гадки про промову пана, — підпишись — він тебе живого похолоне.

— Та воно правда, — відвітив другий.

І вони більше нічого не говорили. Чути було лишень тупіт кінських копит по убитій дорозї.

VIII.

В дворі найшов Нехлюдов в приготованій для нічлїга кімнатї високу постїль з перинами, двома подушками і красним в бордо широким, шовковим, ніжно і взірцево стяганим, не гнучким одївалом, — зочевидно, приданим приказчицї. Приказчик предложив князеви останки обіда, но получивши відмову і звинившись за не дуже добре угощенє і вигоду, вийшов оставивши Нехлюдова самого.

Відмова мужиків нї раз не засмутила Нехлюдова. Навпаки, не дивлячись на се, що там у Кузьмінському його предложенє приняли і довгий час дякували, а тут йому висказали недовірє і навіть ворожий настрій, він спочував себе спокійним і веселим. В кімнатї було душно і нечисто. Нехлюдов вийшов на двір і хотів подати ся до саду, але нагадав собі

ту ніч, вікно в дївочій, задний рундук — і йому не схотїло ся ходити по місцях, споганених злочинними споминами.. Сїв на рундуцї і вдихав в себе сильний запах молодого березового листя, який виповняв тепле повітрє. Довго дивив ся в темний сад слухав торохканя млина, лящіня соловіїв і свисту якоїсь іще птиці, що укривала ся в корчах біля самого ґанку. В вікнї приказчика щезло світло. На сходї, ізза повітки, загорілось зарево підходячого місяця. Зірки чим раз яснїйше і яснїйше стали озолочувати , зарослий цвитучий сад і старий дім, що вже клонив ся ід землї. Десь далеко затоготїв грім, і три части небозвода покрило ся чорною хмарою. Соловії і пташка замовкли. Серед шуму води на лотоках почуло ся ґеґотанє гусий, а опісля на селї і на подвірю приказчика стали перекликувати ся ранні когути, як то вони звикли піяти передвчасно в парні, страшні ночі... Ходить гутірка, що когути піють рано на веселу ніч. Для Нехлюдова була ся ніч більше, чим весела. Се була для нього радісна, щаслива ніч. Уява відновила перед ним вражіня того щасливого лїта, яке він провів у тім місцї неповинним хлопчиною, і він спочував себе тепер таким, яким він був не лиш тодї, але по всякі лїпші часи свойого житя. Він не лиш згадав але почув себе таким, яким він був тодї, коли 14-лїтним хлопчиною молив ся Богови, щоби Він відкрив йому правду, коли то дитиною плакав на колїнах матери, розстаючи ся із нею і обіцяючи її бути завсїгди добрим нїколи не затроювати її житя, почув себе таким, яким він був, коли вони з Николкою Іртенєвим присягали собі, що завсїгди взаїмно себе піддержувати буть в доброму житї і будуть старати ся зробити усїх людий щасливими.

Він згадав тепер, як в Кузьмінському найшла на нього покуса, і він став жалувати і дому і лїса і господарки і землї і спитав себе в сїй хвили: чи жалує тепер? І йому дивним видало ся, що він міг жалувати. Згадав, що видїв сьогоднї і жінку з дїтьми без чоловіка, посадженого до арешту за зрубанє дерева в його, Нехлюдівському лїсї, і страшну Матрену, що уважала, або, по крайнїй мірі говорила, що жінки в їх положеню повинні служити любовницями панам; згадав відносини її до дїтий, вивіз дїтий до годовального дому і того

безталанного старечого, усьміхненого, умираючого з браку поживліня хлопчика в онучанім заповитю; прийшла йому на гадку і та вагітна, слаба жінка, яку хотіли заставити до роботи для нього за се, що вона змучена трудами, не доглянула своєї корови, яка гинула з голоду; і тут промайнула перед ним тюрма, голені голови, цюпи, незносьний смрід, кайдани, і поруч з тим — нерозумна розкіш свого і цілого містового столичного, панського житя. Все те було зовсім ясною і певною річию.

Білолиций місяць, сливе у повні, викотив ся знов з над повітки. Через подвірє майнули чорні тіни. На даху старого дому заблищало зелїзо.

І неначе не хотячи пропустити тої ясности, ізнова залящів та зачиркав соловій.

Нехлюдов згадав, як він в Кузьмінському став обдумувати своє житє, відповідати на питаня, що і як він робити ме, і спімнув, як він застряг в тих питанях — і не міг знайти на них відповіди, стілько було подібности в кождому питаню. Тепер задав собі ті питаня і дивував ся, яке всьо було просте. А було просте ізза того, що він не думав тепер про се, що з ним стане ся; тепер то питанє його не інтересувало. Думав лиш про те, що він має робити. І дивне диво — не міг збагнути, що потрібне для нього самого; що-ж треба для других робити, знав певно. Знав з певностю, що треба було віддати землю мужикам тому, що утримувати її було злочином. Знав безпечно, що не можна було лишати Катюші без опіки, що навпаки їй треба помагати, бути приготованим на всьо, щоби спокутувати свою вину перед нею. Знав непохибно, що треба було вивчити, розібрати, уявити собі, поняти всякі вчинки судів і способи карань, яких він почував, що видить щось таке, чого не бачать другі. Що вийде з того всьо го—він не знав, але знав конечне, що і се, і те, і иньше необходимо повинен зробити. І те тверде постановленє тїшило його.

Чорна туча нависла темною хмарою над землею.Місто зірниць, осьвічували ціле помешканє з підломаними рундуками, і подвірє ясні блискавки. Грім гримів уже над самою головою. Птиці цілком затихли, но за се зашелестїло листє,

а вітер добравшись до ґанку, на якім сидів Нехлюдов, іграв ся волосєм князя. Добігла одна капля, друга, задудніло по лопухах, по зелїзному даху і ярко зашарив ся увесь воздух. Всьо затихло, і не наспів Нехлюдов дочислити трьох, як щось страшно сильно гримнуло над його головою і розкотило ся по небі.

Князь подав ся до кімнати.

"Так, так", — думав він. — "Справа, яку виконує наше житє, цїла суть, увесь змисл тої справи не зрозумілий і не може бути менї зрозумілий: по що родились тїточки, по що умер Никола Іртенєв? — а я жию? По що родилась Катюша? По що я зійшов з ума? На що ведено ту війну? А моє послїдне, розпустне житє?

Всього того поняти цїлого того дїла Господаря я не в си лї зрозуміти. Але виповнювати Його волю, списану золотими буквами у моїй совісти, — се в моїй силї, я се напевно знаю. І коли се роблю, тодї я певно спокійний".

Дощик уже змінив ся в уливу. Лило ся з дахів серед шуму в бочку. Блискавки рідше осьвічували кімнату і подвірє. Нехлюдов роздїгнув ся і лїг до ліжка не без обави перед блощицями, о яких істнованю заставляли додумуватись відірвані, чорні папірцї на стїнах.

"Так, спочувати себе не господарем, а слугою" — думав він і радів, що така гадка випинула в його уяві.

Обава князя о блощицї справжнилась. Що і но загасив сьвічку, налягли на нього роєм насікомі і стали кусати.

"Віддати землю, їхати на Сибір, блохи, блощицї, нехарність... Ну щож, коли треба се зносити, — то і се знесу.

Але, не глядячи на повне бажанє, він не міг ізнести того. Тож сїв на вітворене вікно, любуючись видом минаючої тучі і блиском місяця, який пак випинув із за хмари.

IX.

Над раном доперва зморив Нехлюдова сон, тому він так пізно збудив ся.

В полудне сїм вибраних мужиків, прикликаних приказчиком, наспіло в яблуневий садок під яблуню, де були зроблені на коликах, вбитих в землю столик і лавочки. Досить

довго уговорювано хлїборобам надїти шапки і сїсти на лавки.

Найпаче упірно тримав перед собою, після правила, немов "на погребеніе" свою подерту шапку бувший салдат, обутий сьогоднї в чисті вонучі і личаки.

Колиж один з виднїйших мужиків, широко - грудний старший чоловік з закраскою сивого волося на бородї, як у Мойсея, твору Михайла Анджеля, і шпакуватим густим, кучерявим волосєм, що вило ся докола обгореного і оголеного, рудавого лоба. надїв свою велику шапку і запинаючи сурдут, притиснув ся до лавки і усїв, всї прочі пішли за його приміром. Як усї розмістили ся, Нехлюдов усїв проти них і спершись на стіл над папером, на якому був списаний проєкт подїлу, став його вияснювати.

Чи тому, що селян було менше, чи тому, що князь заняв ся дїлом подїлу а на себе не звертав уваги, не видко було на його лицї нї слїду змішаня. Мимоволї звертав ся передовсїм до широкогрудного старшого чоловіка з деякими признаками сивизни, ожидаючи його одобреня або догани. але переконанє яке собі виробив князь що до того чоловіка, було хибне. Вродливий мужик, хоть і кивав одобряючо своєю гарною, патриархальною головою, або перечив нею хмурячись, коли другі хмурились, видко з великим трудом понимав те, що говорив князь навіть тодї, коли се само переповідали на свій лад другі мужики. Далеко лїпше порозумів князя невеличкий на одно око слїпий, одїтий в китайчатий, полотняний сердак і старі, на бік викривлені чоботи, майже безбородий старший уже чоловік, що сидїв поруч тамтого і як опісля Нехлюдов довідав ся займав ся ставленєм печів. Він стягав брови задля уваги а порозумівши зараз, на свій лад розказував иньшим се, що говорив Нехлюдов. Так само скоро зрозумів невисокий корінистий господар зі сивою бородою і блескучими розумними очима. Сей немов завзяв ся на те, щоби докидати до слів Нехлюдова свої жартливі, іронїчні замітки і видко, був з того вдоволений. Бувший салдат також, мовляв, міг би зрозуміти, в чім річ, наколи би не був одурений салдатством і не путав ся в привичках глупої салдятської мови. Найлїпше над всїх поняв сю справу довгоносий

з малою борідкою, високий мужик, приодітий в чисте, домашньої роботи одінє і нові личаки. Він, що відзивав ся від часу до часу зі своїми замітками грубим, басовим голосом, розумів всьо а говорив тільки тоді, коли се було потрібне. Прочі два селяни — один се самий беззубий, який вчера на зборі кричав рішучо за відмовою, і другий високий, блїдий, хромий старець з добродушнім лицем, убраний в шкіряні штани, на ногах вповитий грубою верствою чистих онучів, — заєдно мовчали, хоча уважно слухали.

Нехлюдов передше всього висказав свій погляд на земську власність.

— Землї після мене, — сказав він, не можна нї продавати нї купувати тому, що наколи би можна продавати її, то богаті закупилиби її усю, а тодї робили би з тими, що не мають землї, що їм захотїлоби ся. За право покористовуваня землею брали-би гроші.

— Се правда, — сказав грубим басом довгоносий!

— Так правда — докинув бувший салдат.

— Баба коровочцї нарвала травички — зловили, — тай до гарешту... — обізвав ся скромний добродушний старець.

— Землї своєї на пять верств усього а про винаєм нема що й думати. Піднесли цїну, що не порадиш, — додав беззубий, сердитий.

— Паси друть із нас. Гірше як за паньщини — потвердив сердитий.

Я так само думаю, як ви — промовив Нехлюдов — і уважаю за гріх володїти землею. Ось хочу вам її віддати.

— Щож? Добре дїло, — попер старець з Мойсеєвими кучерами, очевидно розуміючи, що Нехлюдов хоче віддати їм землю на віднаєм.

— Я й затого приїхав. Я не хочу більше правити землею, але треба обдумати, як се зробити.

— Віддай мужикам, тай конець, — верескнув беззубий, сердитий.

Нехлюдов в першій хвилї змішав ся, почувши в тих словах сумнїв що до щирости свого наміреня. Но сейчас очутив ся і використав ту замітку, щоби висказати те, що власне мав на гадцї.

— І я хотів би віддати, але кому і як? Котрим мужикам? Чому як раз вашій громаді, а не Демінській?

Демінське було сусїдне село дуже по мачошеному упосажене природою.

Всї мовчали. Лиш бувший салдат вирвав ся з потакуючим висказом: "Так, правда".

— Одже, скажіть ви менї, колиби вам прийшло ся роздавати землю між хлїборобів... як би ви зробили?

— Як зробили-би? Роздїлили би всьо на рівні части — по душам — сказав той, що ставив печі, скоро піднимаючи і спускаючи брови.

— А щож? Роздїлити по душам, — потвердив добродуш ний, хромий старець у чистих вонучках.

Всї згодили ся на сю відповідь, уважаючи її вдоволяючою.

— Е, се нї, се нї, — відповів бувший салдат, стараючись заховати бадьорість на своїм лиці. Але росудний високий селянин не згодив ся з ним.

—Як дїлити, то всїм по рівній частинї, — подумавши, відказав він дуже грубим басом.

— Не можна, — сказав Нехлюдов, уже наперед пригото вивши відмовну відповідь. — Наколи всїм роздїлить ся по рівній частинї, то всї ті, що самі не працюють, не обробляють землї, візьмуть свої паї і продадуть їх богатим. І так знов у богачів збере ся земля. А тимчасом у тих, що не продавали, знов розмножить ся народ, а землї вже знов нема. — А тодї богачі таки візьмуть в свої руки тих, що потребують землї.

— Чиста правда, — поспішно докинув салдат.

— То заказати, щоби не продавали землї, а лишити її лиш тим, що самі оброблюють, — сказав той, що ставив печі, сердито перебиваючи салдата.

На се Нехлюдов замітив, що трудно доглянути, чи буде хто для себе оброблювати, чи для других.

Тодї високий, резолютний мужик предложив устроїти се так, щоби всї громадою оброблювали. Хто робити ме коло хлїба, тому слїд дати щось з подїлу. А хто не робить — тому нїчого не належить ся — докинув він своїм рішучим басом.

На сей комуністичний проєкт у Нехлюдова були рівнож готові арґументи. Він підніс, що до того потрібно, аби усї мали однакові плуги, однакові конї, а щоби одні не відділювали ся від других, потрібно аби всьо: і конї, і плуги, і цїни, і цїле господарство було спільне, лише щоби се завести, треба, щоби всї люди були згідні.

— Де то наш нарід погодить ся — сказав сердитий мужик.

— Зараз бійку заведуть — докинув старець з білою бородою і усьміхненим лицем.

— Опісля в тім штука, як розділити землю що до якости — сказав Нехлюдов. — Звідки один має дістати чорнозем, а другому припасти має сама глина та пісок.

— То роздати дїльницями, щоби всї мали однакову, — додав той, що ставляв печі.

На се Нехлюдов замітив ,що йде річ не про поділ в однїй громадї, а по всїх ґубернїях. Наколи земля дістане ся даром хлїборобам, то чому одні мають мати добру, а другі лиху. Всї схотять доброї.

— Правда, — одобрив салдат.

Прочі мовчали.

— Так видите, се не така проста річ, як вам здаєть ся, — сказав Нехлюдов. — І про се не ми одні, а богато людий думало. А ось як гарно над сим подумав один Американець, Джордж. Я зовсїм годжу ся з ним.

— Ти пан, що тобі, ти роби як хочеш. — Твоя воля, — відізвав ся сердитий старець.

Перерва ся змішала Нехлюдова, але, на своє вдоволенє він запримітив, що не один він був невдоволений тою перервою.

—Погоди, дядю Семене дай йому розповісти — своїм уважливим басом сказав резолютний мужик.

Се додало духа Нехлюдову і він став роз'ясняти притом ним за Генрі Джорджом проєкт своєї даровизни.

Земля нїчия — Божа — зачав він.

— Сьвята правда, — обізвалось кілька голосів.

— Цїла земля — спільне добро. Всї мають на неї рівне право. Але є земля лїпша і гірша. Кождий, розумієть ся, ба-

жає взяти добру. Як би то зробити, щоби кождий дістав рівну часть?

—А так, щоби той, що має добру пайку, платив тим, що мають лиху або зовсім не мають і то тілько, кілько його земля вартує — сам собі відповідав князь. А що трудно установити, хто кому має платити, і що має ся давати на громадські справи, то так треба зробити: щоби той, хто має землю, платив до громадської каси на всякі потрібні тілько, кілько його земля варта. Тоді нікому не буде кривди. Хочеш мати землю, — плати за добру більше, за лиху меньше. А не хочеш тим занимати ся — нічого не платити меш. Дачку на громадські потреби платять за тебе ті, що мають землю.

— Се справедливо, — похвалив той, що ставляв печі, моргаючи, — хто має ліпшу землю, най платить більше.

— Але й головач був той Жоржа — відізвав ся другий.

— Лиш щоби плата була по силї — додав третий розуміючи, на що річ зводить ся.

— Плата має бути така, щоби було не за дорого і не за тано. Наколи за дорого, то ніхто не платити-ме, а тоді збере ся убиток, наколиж за тано, тоді один у другого купуватиме. І знов витворила би ся торговля землею. От се само я хотів у вас завести.

— Та добре, се зовсім справедливе. Що-ж, ми нічого, — казали мужики.

— Але й головач, — повтаряв один мужик, — оттой Жоржа. Ото вишкварив.

— А як би і я хотів взяти землю? — спитав усьміхаючись приказчик.

— Як ще лишить ся частина, беріть та працюйте, — сказав Нехлюдов.

— А тобі на що? Тобі й так зза сала ледви очі блимають, — обізвав ся сьміючись один мужик.

На тім скінчила ся нарада.

Нехлюдов повторив своє предложенє у друге, але не вимагав уже відповіди. Радив переговорити ся з громадою а тоді прийти і дати йому відповідь. Селяни обіцяли обрадити ся з громадою і дати одвіт. Попращавшись із паном, відій-

шли у веселому настрою. Від дороги довго чути було голосну розмову, що в міру віддаленя притихала. І до пізного вечора гуторено по селу а голоси веселих мужиків крізь ріку добігали до двора.

Другого дня мужики не пішли на поле, а роздумували над проєктом пана. Громада поділила ся на дві партиї. Одна признавала догідним і не небезпечним предложенє князя, друга добачала в ньому підступ, котрого сути не могла піймити, а котрого тому власне бояла ся. Третього дня, однаковож, всї згодили ся, приняти предложені условини і прийшли до Нехлюдова з обявленєм волї цїлої громади. На згоду мав вплив висказ одної баби, принятий старшими а відкидаючий на бік всяку обаву про обман зі сторони пана, висказ, що пан став думати об души і робить се всьо задля свого спасеня. Пояснене се потвердили численні грошеві милостинї ,які князь роздавав в часї свого побуту в Панові. Грошеві датки, роздавані Нехлюдовим викликані були пізнанєм у перве бідного а строгого житя мужиків. Поражений тим убожеством, хоч й знав, що се роздаванє не доказує нїчого мудрого, не міг не давати тих гроший, яких у нього тепер зібрало ся доволї за спродажу іще минувшого року лїса в Кузьмінському а крім того мав завдаток за спроданє інвентаря.

Як селяни лишень довідали ся, що пан роздає гроші просячим, стали цїлі товпи народа, передівсїм бабів, стягати ся зі всїх боків до пана, благаючи о поміч. Князь рішучо не знав, як із ними поводити ся, чим руководити ся в відповіди на питанє, що і кому давати. Спочував, що відмовити просячим, очевидно, убогим людям гроший, яких він мав подостатком, не можна було. А давати на слїпо тим, що просять, не має сенсу.

Послїднього дня свого побуту в Панові, Нехлюдов замкнув ся в дворі і заняв ся перебиранєм осталих там річий. Серед того найшов він у долїшнїй шублядцї старої тїтчиної шифонерки з випуклим пузом ,набитим бронзовими каблучками, спору пачку листів а серед них фотоґрафічну знимку, що представляла ґрупу зложену зі Зофії Іванівни, Марії Іванівни, його самого з часів студентства і Катюші, в якої чертах пробивалась сьвіжість, непорочність, веселість та

охота до житя. Зі всього, що містило ся в тім домі, Нехлюдов забрав тільки листи і фотоґрафію. Всьо проче лишив мельникови, який за старанєм усьміхненого приказчика, дістав цілий дім враз з меблями за десяту часть ціни.

Згадуючи тепер свій жаль за страченою посілостию, який його переслідував у Кузьмінському, Нехлюдов дивував ся, що щось подібного могло в нім пробудити ся. Тепер ним володіла невисказана радість, що позбув ся тих тягарів. Крім того метало ним почуванє новини, подібне до того, якого повинен дізнавати подорожний при відкритю нової части сьвіта.

X.

Дивно якось і цілком новим почутєм поразив Нехлюдова за поворотом город, до якого дібрав ся вечером при засьвічених лямпах. В кімнатах його помешканя давав ся сильно чути запах нафталїни. Аґрафена Петровна і Корнїй спочували себе змордованими і невдоволеними, а навіть посварили ся задля порядку, в якому чищено річи, з котрих ужиток був хиба такий, що їх розвішувано, сушено і вибивано з них порохи. Кімнати Нехлюдова нїхто не занимав, але бо й меблїв у нїй не було. Перехід до неї задля великого числа куфрів був утруднений, а приїзд князя, очевидно, перешкаджав роботї, що не знати з якої рацпї була сама в розгарі. Цїла ся прятанина видала ся князеви так бездонно глупою і немилою після вражінь зі сільської нужди, що він порішив таки другого дня перенести ся до готелю, вволивши волю Аґрафенї Петровкій, що уважала се чищенє за річ конечно потрібну, бо ось мала приїхати невдовзї сестра князя. Нехай вона розпоряжаєсь всім як схоче, Аґрафена знає, що її обовязок довести всьо до ладу.

Нехлюдов рано вийшов з дому. Недалеко тюрми вибрав собі перші лїпші, дві дуже скромні а лихо умебльовані, брудні кімнатки і повелївши, щоби йому привезено до нового помешканя дещо з річий, подав ся до одвоката.

На дворі було холодно. Після хуртовини і зливи наступили холодні дни, які звичайно на весні добре дають ся знати

жителям. Холод і проймаючий вітер прозябав так сильно, що Нехлюдов добре змерз в легенькому пальто і мусів аж прискорити кроку, щоби загріти ся.

В його уяві маяли селяни, жінки, діти, старці, мимо очий пересувало ся убожество і змучене, якого він передше не добачав, фантазиєю його оволоділа усьміхнена стареча дитина з тонкими, як патички ніжками. І він мимоволї зрівнював сїльські спомини з міськими обставинами. Проходжуючись біля мясних яток, мимо рибної торговицї, мимо блаватних склепів, попав в велике здивоване, немов би се бачив у перве. Його поразила ситість того великого числа чистеньких і товстих купцїв... Сї люди, очевидно, твердо пересьвідчені втому, що їх заходи: обманути людий, що не розуміють ся на їх товарах становлять не зайве, але дуже потрібне занятє. Так само ситі були фіякри з величезними задами у екіпажів, і ґудзиками на спинах такі-ж були швайцарі в обшитих ґальонами шапках, такіж покоївки з запіканими гривками у фартухах, — і найпаче з підголеними потилицями, моторні візники, що сиділи розваливши ся у своїх повізках, з нехтованем і з розпустою глядячи на прохожих.

У всїх тих людях видів тепер князь мимоволї тих самих селюхів, позбавлених землї і тим позбавленем прогнаних до міста. Одні з них з'уміли використати міські условини, стали такими, як їх пани, і тїшились зі свого теперішного стану. Другі знов дістались до міста між іще гірші обставини, чим на селї і були іще більше милосердя гідними. Такими видались Нехлюдову ті шевцї, яких він побачив через вікно при варштатї; такими були худі, блїді, розхрістані прачки, що худими, обнаженими руками прасували перед відчиненими вікнами, крізь які клубами дерла ся миляна пара на двір. Такі самі були фарбарі в фартухах і шкураттях по босих ногах всї від голови до ніг засмаровані фарбою. Вони стрітили Нехлюдова в облокочених, жилистих, обгорілих слабих руках, несучи ведро фарби і безперестанно лаючись. Лиця їх були змучені і сердиті.

Такі лиця були і в запорошених огорених підводчиків, що трісли ся на своїх розворах. Такі самі були і у обірваних, опухлих чоловіків і жінок з дїтьми, що стояли на рогах у-

лиць і прохали о милостиню. Такі самі лиця визирали через вікна шинку, мимо якого прийшло ся пройти Нехлюдову. Коло брудних, заставлених фляшками і чайною посудою столиків, поміж якими хитаючись снували ся шинкарки, сиділи, кричали і вигукували, спітнілі, розчервонілі від напитків люди з одуреними лицями. Один сидів коло вікна; піднявши брови і виставивши наперед губи, дивив ся перед себе, неначе старав ся щось собі пригадати.

“І по-що вони тут разом зібрали ся?” —думав Нехлюдов, мимоволї вдихуючи разом з порохом, несеним вітром, розповсюднену воню гіркавої оливи зі сьвіжої фарби.

На одній із улиць порівняла ся з ним валка підводчиків що везли якесь зелїзо. Деренькане підводів по нерівній, мощеній дорозї страшенно разило ідучих. В голосї і ухах Нехлюдов почув від того біль. Щоби перебічи валку, прискорив кроку, коли нараз серед загального тарахкотаня почув вимовлене своє імя. Пристанувши побачив перед собою з остро - закінченими, злїпленими вусами, з блискучим гладким лицем військового, який, сидячи на повозї хватського фіякра, ввічливо махав на нього рукою і сердечно сьміяв ся.

— Нехлюдов! Се ти?

Перше почуванє Нехлюдова було вдоволенє.

— А! Шенбок, що колись приїздясав до князевих тїток. Нехлюдов давно його не бачив, але чув, що він мимо великих довгів, вийшовши з полку і приставши до кавалєриї, все якось числив ся прецї до богатих людий. Стверджував сю річ свобідний, веселий вигляд.

— А то добре, що я тебе здибав. Живої душі в городї не найдеш. Ой, братїку, ти постарів ся. Я лиш по ходї пізнав тебе. Ну, щож, разом обідати мемо? Де ту у вас порядна гостинниця?

Шенбок зліз з повізки і витягнув плечі.

—Не знаю, чи я буду міг, — відповів Нехлюдов думаючи лиш про се, якби покинути товариша не обидивши його. А ти що тут робиш? — спитав.

— От дїла мене тут спровадили, братїку. Опікунські справи. Яж, знай, опікун. Управляю дїлами Саманова. Знаєш, того богача? Він змяк, заспав, а 54 тисячі десятин зем-

лї фіть, — вимовив він з якоюсь особлившою гордостию, немов він був творцем тих десятин. — Страшенно занедбана справа. Землю всю забрали мужики. І то нічого в додатку не платили. Було 80 тисяч недобору. Я за один рік всьо перемінив і зискав 70%. А що, га? — спитав він гордо.

Нехлюдов згадав, що чув, як той Шенбок лиш ізза того, що пропутав увесь свій маєток і поробив богато неоплатних довгів, був наставлений з якоїсь особлившої протекциї опікуном над маєтностями старого богача, що прошвіндлював свої гроші і тепер жив з тої опіки.

"Як би то його покинути, не обидивши його!" — думав Нехлюдов, дивлячись на повне блестяче лице з намащеними вусами і слухаючи його добродушного-дружного балаканя про се, де добра гостинниця і хвальби, що до свого вивязаня з опіки.

— Ну деж обідаємо?

— Мені ніяк, — випрошував ся князь, глядячи на годинник.

— Ось що. Нині вечером перегони. Прийдеш?

— Ні, не прийду.

—Чому ні? Приходь. Своїх коний у мене нема. Але я тримаю ся Грішиних коний. Тямиш? Яка то у нього стайня. Приїдь, приїдь, хоть повечеряєм.

— І вечеряти не можу — сказав усьміхаючись Нехлюдов.

— Ну, щож се є? Ти куда тепер справив ся? Хочеш, я довезу.

— Я до адвоката. Він тут за рогом.

— А, ти щось там робиш у тюрмі. Став-єсь тюремним опікуном? Га? Мені Корчаґіни щось плели про се. Але вони вже поїхали. Що таке? Розповідж.

— Так, так, се всьо правда, але якось ніяково на вулиці розповідати.

— Ну, ну, ну, ти все був диваком. Так приїдеш на перегони?

Ні, не можу і не хочу. Але ти, прошу, не гнівай ся за се. Я не хочу.

— Ще би й гнівав ся? Що ти собі думаєш? — спитав

він, і нараз лице його споважніло, очи остановили ся, брови підіймили ся. Він видко хотів щось згадати, і Нехлюдов, добачив на ньому цілком той глупий вираз, який малював ся на лиці того чоловіка з піднятими бровами і відставленимп губами у вікні шинку.

— Колода з тебе? Що?

Ну, ну!

— Справунки маєш? — Звернув ся Шенбок до фіякра.

—Так прощай, дуже тішу ся, що-м стрітив тебе — додав він і стиснувши сильно Нехлюдову руку, вскочив на фіякра, махаючи перед гладким лицем, широкою рукою у но вій, білій рукавичці і з привички усьміхаючись крізь незвичайно білі зуби.

"Невже я таким був?" — думав Нехлюдов, ідучи до адвоката.

—"Так, хоча не зовсім таким, то хотів таким бути і гадав, що так прогайную своє житє.

XI.

Адвокат приняв князя не по черзї а зараз таки заговорив про справу Меньшових. Він її уважно перечитав і був по просту обурений безосновним арештованєм.

— Се очевидне дїло, — говорив він. — Цілком правдоподібно, що огонь підложив сам властитель, щоби одержати обезпечуючу премію, але річ не в тім. Вина Меньшова цілком не доведена, ось що. Нема ніяких слїдчих переводжень. То особлива ревність слїдчого судиї і необережність заступника прокуратора. Як справа буде відбуватись не в повітовому суді, а ту, я певний за виграну і не возьму ні шелюга за се. А тепер ходїм до другої справи. Прошенє на найвисше імя Федозиї Бірюкової вже написане. Коли поїдете до Петербурга, возьміть його з собою, подайте і самі тим займіть ся. Інакше зачнуть зараз допитуватись, а тоді нема що сподіватись добрих успіхів. Передовсім старайте ся добити до осіб, що мають якийсь вплив в комісиї прошень. А тепер, вже всьо?

— Ні, ось менї іще пишуть...

— Ви як я бачу,, зробились лійкою, шийкою, через яку виливають ся тюремні жалїння, — усьміхаючись промовив адвокат. — Богато, мовляв, уже не одолїєте.

— Нї, се страшно пригнобляюча справа, — відповів Нехлюдов і розказав коротко зміст справи, яка полягала в тому, що на селї один письменний мужик став читати Еванголиє і розтолковувати своїм сусїдам. Духовеньство взяло се за злочин. Зроблено донос. Слїдчий судия допитував ся, заступник прокуратора уложив акт обжалованя і суд признав людину винуватою...

— Се щось страшного, — докінчив князь. — Хиба-ж се може бути правдою?

— Щож? Вас се так дивує?

— Якто? Добре; я розумію урядника, якому з гори наказали, але заступник прокуратора, що укладав акт?... Так се образований чоловік.

— В тім власне й блуд, що ми привикли до гадки, що прокураторі, загалом судовики — се щось нїби якісь новійші-лїберальні люди. Вони були такими колись, але тепер бачимо цїлком щось противне. Се урядники, котрих уми заняті лиш 20-м параґрафом. Він дістає жалїнє, чи йому більше треба? От і на тім обмежають ся усї його прінціпи. Він вам кого схочете, буде обжаловувати, судити, засуджувати.

— Хиба-ж є такі закони, після яких можна засилати на поселенє чоловіка лиш за се, що він з другими читає Евангелиє?

— Не лиш на поселенє, а навіть на каторжні роботи, як лиш доказано, що, читаючи Евангелиє, він позволив собі розтолковувати його не так, як з гори наказують, і тому осуджував церковні поясненя. Захула на православну віру серед народа — по ст. 196 — засланє на поселенє.

— То не може бути.

— А я вас запевняю, що так єсть. Я завсїгди говорю судовикам, що не можу без вдячности на них глядїти. А то тому, що коли я або ви, або загалом хто небудь із нас не в тюрмі, то лиш треба завдячувати їх доброті. Бо звести нас на таких, що позбавлені прав, або післати нас на поселенє — се дуже легка річ.

— Коли так, і всьо залежить від химерів прокуратора, або осіб, що можуть примінювати або не примінювати права, то на що суду?

Адвокат радісно зареготав ся.

Ось які ви собі задаєте питаня! Я вижу ,добродію, ви фільозоф. Щож, можна і над тим застановити ся. Приїдьте в суботу. У мене будуть учені, літерати, художники. Тоді і поговорим про загальні питаня, — сказав він, іронічно вимавляючи слова "загальні питаня". — З жінкою знаєтесь. Приїдьте.

— Буду старатись, — відповів Нехлюдов спочуваючи, що минає ся з правдою, і наколи буде о що старати ся, то лиш о те, щоби не бути в вечер у адвоката серед зібраних у нього учених, літератів та художників. Регіт, яким адвокат дав одвіт на замітку Нехлюдова, що суд не має значіня, наколи судовики після своїх химерів можуть примінювати закон або ні, і інтонация слів: "фільозоф" і "загальні питаня", вказали князеви, яка ріжниця в поглядах його а адвоката, а правдоподібно і товаришів адвоката, і запримітив, що не дивлячись на своє теперішне віддаленє від своїх давних приятелів, приміром від Шенбока, він, Нехлюдов, далеко ліпше спочуває себе від адвоката і його товаришів.

XII.

До тюрми було далеко а що вже було пізно, тому Нехлюдов поїхав туди фіякром. На одній із улиць фіякер, чоловік середних літ, з розумним і добродушним лицем, звернув ся до Нехлюдова і вказав на величезний дім, що власне його ставили.

— Гей, гей, ото дім. Се не є щонебудь, — крикнув він, немов був по части мотором тої будови і гордував ся тим.

І дійсно, будова вказувала не величезний ґмах, збудований в якімсь скомплїкованім незвичайнім стилю. Сильні, високі стовпи з великих соснових колодів, посчіплювані желїзними гаками, окружали зростаючу будівлю і відділяли її від вулиці дошковою огородою. На руштованях увивали ся, неначе муравлї, побризкані вапном робітники: одні складали, другі тесали цегли треті зносили в гору повні і на долину пу

сті ноші і цебрики. Товстий і чудово одітий панисько правдоподібно архитект, стоячи на долині, показував на гору і розтолковував щось з поважанєм случаючому володимирцеви - контраґентови. З воріт, мимо архитекта і контрагента, виїзджали пусті, і в'їжджали наладовані вози.

"І як вони всї переконані ,і ті, що працюють, і ті, що їх заставляють до роботи, що воно так і має бути, що в той час, як дома їх вагітні жінки роблять домашну роботу, а їх дїти в сорочечках усьміхають ся перед голодовою, скоропостижною смертию старечим усьміхом, перебираючи ніжками вони мають будувати отсю глупу, непотрібну каменицю для якогось там глупого непотріба, для одного з тих людий, які їх нищать, які їх граблять" — думав Нехлюдов, спозираючи на будівлю. — Ет, йолопський дім, — голосно висказав свою гадку.

— Якто йолопський? — з образою кликнув фіякер, — спасибі, що люди мають де заробити. Та десь йолопский.

— Але ся робота не потрібна.

— Видко потрібна, коли будують; народ зарабляє.

Нехлюдов замовк тим більше, що тяжко було говорити серед того загального тарахкотаня. Недалеко тюрми фіякер з'їхав з мурованки на шосе так, що легко було говорити. І знова обернув ся він до князя.

— І що того народа сего року звалилось до міста — страх — заговорив знова, поправляючись на козлї і вказуючи князеви на артель сїльських робітників з пилками, сокирами, кожушками та мішками на плечи. Люди ішли напротив них.

— Невже більше, як тамтих років?

— Тай не казати. Сього року так збили ся до міста, що хоч гинь. Паньство помітає народом, як соломою. Усюди повно.

— Чомуж се так?

— Розмножились. Нікуди подїти ся.

— Ну то що, що розмножились? Чомуж не лишають ся на селї.

— Та що будуть робити на селї, як землї ні клаптика.

Нехлюдов дізнавав такого почутя, яке спочуваєм на у-

даренім місці. Здаєть ся, що немов навмисне хапаєш ся за болюче місце. А се мабуть лиш ізза того, що удари лиш на болючих місцях замітні.

"Невжеж всюди така сама история", подумав він і став розпитувати фіякра про се, скілько у їх селї землї, скілько у нього самого, і по що він переніс ся до города.

— Землї у нас паноньку, десятина на душу. У нас три душі: — батько, брат і ще один в салдатах. Тай якось живуть. А жити нема з чого. Ось і брат хотїв утїкати до Москви.

— А не можнаби наняти землї?

— Де нинї наймеш? Пани, які мали, прошвіндлювали свою. Всьо вірителї забрали. А в них не відкупиш, бо самі роблять. У нас управителем якийсь Француз. Купив собі у давнїйшого пана поле, і на нїкого не спускає ся при роботї. От таке то у нас.

— Що за Француз?

— Дюфар його імя. Може коли чули про нього. Він по великих театрах приправляв перуки акторам. Звісно се заробкове дїло. Тай доробив ся. У нашої панї купив цїлий маєток. Так тепер він наш поміщик. Що хоче, робить із нами. Ще спасибіг ,що він сам трохи людяний. Але жінка у нього таки наша, Московка, то така собака,, що не приведи Господи. Душу з народа виссала би. Біда, але щож робити? Але, ось і тюрма. Ви куди, до середини? Здаєть ся, не пускають.

XIII.

З острахом і заміряючим серцем на згадку, в якому станї найде тепер Маслову, і на спомин про ту тайну, в якій повисали вони обоє, і в якій губили ся тисячі оттих у тюрмі зачинених людий — сильно шарпнув Нехлюдов за дзвінок у головному входї арешту. На голос дзвінка вийшов дозорець.

Князь спитав про Маслову. Дозорець випростував ся і звістив що ся "каторжна" у шпиталї. Князь подав ся до шпиталя. Добродушний, старий шпитальний сторож зараз пустив його до середини, а довідавшись, кого бажає бачити, справив князя до дитинячого вiддiлу.

Молодий, увесь карболем пересяклий доктор, вийшов проти Нехлюдова і строгим тоном спитав, чого йому потрібно. Сей лїкар приносив богато полекші арештантам і тому жив у вічних сварах з начальством тюрми а навіть зі старшим товаришем по фаху вічно сперечав ся. Боячи ся, щоби Нехлюдов не потрібував від нього чого небудь протизаконного, і бажаючи доказати, що він не знає виїмків, настроїв ся в дуже поважну поставу.

— Тут нема ніяких женщин. Се дитинячий відділ — крикнув.

— Я знаю, але сюди переведено одну для обслуги хорих.

— Дві їх переведено. Чого вам потрібно?

— Я стою в близьких зносинах із одною з них, Масловою її зовуть. Я хотів би її зараз бачити, бо їду до Петербурга, щоби подати її засуд до касації. Притім хотївби я їй віддати отсю дурничку. Се її фотоґрафія.

— Щож, се можливе.

Лїкар видко змяк. Обернувши ся звелїв зараз одній бабі, щоби закликала служницю, арештантку Маслову.

— Може би ви присїли або перейшли до хати для гостий.

Нехлюдов подякував і видячи зміну настрою лїкаря зглядом него, спитав, як справує ся Маслова в шпиталю.

— Нїчого дївка. Працьовита і то навіть дуже, коли зважимо, яке вона житє досї вела. Зрештою довідаєте ся від неї самої. Ось і вона.

З одних із бічних дверий показала ся баба а за нею висунула ся стать Маслової. На ній виднїла ся біла запаска, що ясно відріжняла ся від цїлого її паскованого одїня. Голову вкривала хустина. Побачивши князя, змішала ся, і станула немов вкопана. Потім нахмурилась, і спустивши очи, скорим кроком направила ся до Нехлюдова. Підійшовши дов го вагала ся, чи подати йому руку. Порішивши вкінци подати і зробивши се страшно почервонїла.

Нехлюдов не бачив її від послїдньої розмови, в якій вона звиняла ся за свою горячість, і сподївав ся знайти її в такім самім станї, як тодї. Але в сїй хвили вона була зовсїм

иньшою людиною. З лиця било щось нового, щось скриваного, замкненого і, як видалось Нехлюдову, незичливого для нього. Він оповістив її свою подорож до Петербурга і пе редав куверту з фотоґрафічною знимкою із Панова.

— Се я надибав у Панові. Давна якась фотоґрафія. Вас може вона втішить. Візьміть собі.

Катюша, піднявши чорні брови, здивовано глинула на нього своїми скісними очима, немов питала його: "по що сего?" — Мовчки взяла фотоґрафію і сховала її за запаску.

— Я бачив ся там з вашою тіткою, — сказав Нехлюдов.

— Бачились? — спитала вона рівнодушно.

— Добре вам тут діє ся?

— Нічого, добре.

— Чи не за тяжко часом?

— Ні, не тяжко. Але я їще не привикла.

— Я вами дуже вдоволений. Завсїгди лїпше тут, чим там.

— Ніж де там? — спитала.

— Там у тюрмі.

— Чому лїпше?

— Я гадаю, що люди тут лїпші. Нема таких, як там.

— І там богато добрих...

— Про Меньшових я подбав трохи і сподію ся, що їх увільнять .

— Ото коби Бог дав, така чудова бабуся, — сказала Маслова повторяючи свій епітет для старої і з легенька усьміхнула ся.

— Я сьогодні їду до Петербурга. Вашу справу порішать раз-два і я надію ся, що засуд скасують.

— Скасують чи не скасують, менї всьо одно; — сказала вона.

—Чомуж? Навіть тепер всьо одно?

— Так, — потвердила вона і з нечеба, питаючо глянула йому в очи.

Нехлюдов зрозумів сей погляд і се слово так,, що вона хоче знати, чи сильне його порішенє, чи він приняв до відомости її відмову і чи він дійстно витревав в своїм, чи понехав усьо.

— Не знаю, чому вам всьо одно, — виповів князь. — Що до мене, то дійстно менї всьо одно: чи оправдають чи нї. Я все готовий виповнити те, що говорив — сказав він рішучо.

Катюша підняла голову, і чорними скісними очима впила ся в його лице. На лицї її явна малювала ся радість. Але вона промовила цїлком що иньше, нїж що говорило її лице.

— Се ви на пусто говорите.

— Я говорю, щоби ви знали.

— Про те всьо я чула, на що се повтаряти? — вимовила вона з трудом повздержуючи усьміх.

Зі середини почув ся дитинячий плач, а опісля якийсь гамір.

— Се бачить ся, мене кличуть, — сказала Маслова, неспокійно оглядаючись.

— Як так, то пращайте, — обізвав ся князь.

Катюша удала, що не довиділа витягненої до неї руки, і не стиснувши її, обернулась і щезла раз-два за дверима. Хотїла видко скрити свій торжественний настрій.

"Що з нею дієть ся? Як вона гадає? Як вона спочуває? Хиба хоче мене взяти на пробу, або дійстно не може менї простити? Чи не може виявити всїх своїх думок і почувань, чи не хоче? Чи змякла чи іще лютійшою стала?" Ось які питання гнобили Нехлюдова і то тим більше, що не було у него на них відповіди. Одно він знав — себ-то, що вона змінила ся, що в нїй зайшла значна переміна на користь душі, і ся переміна вязала його не лише з нею, але і з тим, на підставі чого заходила та переміна. І ся звязь збудила в ньому дуже веселий, лагідний стан.

Вернувшись до кімнати, в якій стояло вісім дитинячих ліжочок, Маслова зачала з повелїня сестри перестелювати постїль і за далеко нагнувшись над сїнничком поховзнула ся і мало що не впала. Приходячий до здоровля, з перевязаною шиєю хлопчик, на вид тої невдачі, засьміяв ся. Маслова не могла вже довше здержати ся. Присївши на ліжечку, зайшла ся таким голосним і заразливим реготом, що декілька дїтий пішло за її приміром. Озлоблена сестра сердито крикнула на неї:

— Чого сушиш зуби? Гадаєш, що ти там, десь була. Шуруй за їдою.

Катюші як би нараз хто рота завязав. Взявши мовчки начинє, пішла там, де її посилали. Але перекинувшись з маленьким хлопцем, якому лїкар заказав сьміяти ся, знов зареготала ся.

Кілька разів на день, як іно її лишали самою, виймала з куверти фотоґрафію і любувала ся нею. Аж вечером, після дежурства, оставшись сама у кімнатї, де спала разом з бабою, Маслова виймила цїлком з куверти свій портрет і довго, неподвижно вислїджуючи очима всякі дрібницї на лицях і одїнях, і степенях балькона, і на корчах, на тлї яких вирипали лиця всїх осіб, любувала ся видом тої пожовклої фотоґрафії, і не могла налюбувати ся передовсїм собою, своїм молодим, гарненьким личком і чудовим кучерявим волосєм. Так затопила ся цїла в тїй картинцї, що не запримітила своєї товаришки як увійшла до кімнати.

— Що се? Се від него? — спитала ся груба, добродушна баба, нагинаючись над фотоґрафією. — Хиба се ти осьде?

— Я, — сьміючись відказала Катюша.

— А се хто? Він? А се його мати?

— Нї, тїтка. Правда, що не пізналабись.

— Але де там? Анї трохи не подібні лиця. Певно десять лїт від того?

— Не десять лїт, а цїле житє, — відповіла Маслова і на раз лице її споважнїло, а навіть посумнїло. Між бровами появило ся кілька зразків- морщків.

— Тобі що? Так там було легко жити.

— Ах, легко! — повторила Маслова, закривши очи і киваючи головою. — Гірше каторги!

— Та як се так?

— Бо так? Гаруй від 8. вечером до 4 рано. І так день за днем.

— Так чомуж було вже не кинути такого житя?

— Може була-б покинула, та се було не можливе. Зрештою що ту говорити, — провела Маслова, скочила,, шпур-

нула фотоґрафію до столика і насилу здержуючи злобні сльози, випала на коридор, гримнувши дверми. Дивлячи ся на фотоґрафію, вона спочувала себе такою, якою була тоді, підчас фотоґрафованя і мріла про тодішне щастє. А могла би з ним іще тепер бути такою щасливою. Слова товаришки нагадали їй теперішність і се, що вона була там — приневолили її кинути згадкою на цілий той мерзенний період житя. на цілу ту погань, яку вона тоді відчувала з обриджене, але якої не дозволяла собі спізнавати.

Тепер як раз згадала скоро всї ті плюгаві ночи а передовсїм одну на пущенє, коли то очікувала одного студента, що обіцяв ся викупити її. Згадала, як вона в прозорій, облитій вином, гарній, шовковій сукнї, з гарно в гору піднесеним волосєм, змучена, ослаблена, опянїла, відпроваджуючи гостий о другій годинї по опівночи, присїла в часї танців до худої, кістистої, оприщеної акомпаняторки скрипкаря і стала жалувати ся перед нею на своє тяжке житє, і як отта акомпаняторка говорила, що і їй жити тяжко, що і вона хоче змінити своє житє, і як підійшла до них Кляра, і як они всї три нараз порішили кинути такий спосіб житя. Они гадали, що та ніч скінчилась і хотїли розходити ся, як нараз завертїли ся в передній салї пяні гостї. Скрипкар заграв рітурнель, акомпаняторка забубнила на пянїнї для першої фіґури кадриля. Тодї маленький, пяний, воннючий вином, гикавий чоловік в білий краватцї і фраку, який він скинув при другій фіґурі, кинув ся до неї, а другий, товстий бородатий також в фраку (они приїхали з якогось балю) до Кляри, і так они довго крутили ся, гуляли, кричали, пили...

Так пройшов один рік, два, три. Ах, коби то перемінитись! А причиною того всього був він! І в нїй нараз обновилось давне озлобленє против нього. Захотїлось лаяти, попрікати його. Їй було жаль, що стратила сьогоднї нагоду виповісти йому іще раз те саме, себ-то що вона знає його думки і не піддасть ся йому, не дозволить йому використати себе душевно, як він її тїло використував, не позволить йому зробити себе предметом його великодушности. І щоби як небудь загладити сей лютий жаль до себе і даремний докір задля нього, їй захотїло ся горівки. Вона і не додержалаби слова,

напила би ся горівки, як би була в тюрмі. Тут дістати її можна було лише у фельдшера, але фельдшера вона бояла ся, бо він присікав ся до неї. Зрештою остогидли їй зносини з мужчинами. Посидівши на лавочці на коридорі, вона вернула до кімнати і, не відповідаючи товаришці, довго ридала над своїм занапащеним житєм.

XIV.

В Петербурзї мав Нехлюдов залагодити три дїла: постаратись о касацию засуду Маслової в сенатї, внести поданє Федосї Бірюкової до комісиї прошень і після припорученя Вери Боґодуховської, випросити випущенє з арешту Шустової і виблагати побаченє матери з сином у тюрмі. Сї два дїла входили в рубрику третього дїла. Четверте було дїло сектантів, що їх мали заслати на Кавказ за се лише, що вони читали і толкували Евангелиє. Князь приобіцяв не стілько їм скілько собі, зробити для роз'ясненя сеї справи всьо що лише буде можливе,

Від послїдних відвідин Масленнікова, найпаче від поїздки на село,, Нехлюдов не то що рішив, але цїлим єством почув відразу до тої атмосфери, в якій він жив доселї, а серед якої так старанно укривано страдання, зношені міліонами людий задля обезпеки химер і приємностий невеличкого ґуртку, де люди з тої кліки не бачать і не можуть бачити тих терпінь а тимчасом жостокого і злочинного свого житя. Нехлюдов не міг уже тепер обертати ся в кругах таких людий, щоби не почути себе ніяково і не робити собі докорів. А між тим, до тої кліки тягли його навички минулого житя, вязали його з нею родинні і дружні зносини, а головна річ, що ізза того, щоби виповнити те, що його саме занимало, себ-то помочи і Масловій і всїм тим терплячим, яким він хотів принести полекшу, він повинен просити помочи і услуги у людий з того круга, яких він не то що не поважав, але звичайно нехтував і помітав ними.

Приїхавши до Петербурга і закватирувавшись у своєї тїтки по матери, ґрафинї Чарської, жінки бувшого міністра, Нехлюдов одразу попав у сам, центрум аристократичного то-

варства, яке йому стало тепер дуже далеким і чужим. Для него було се дуже немилою річию, але трудно було зробити инакше. Закватирувати ся не в тїтки, а приміром в готелю значило образити її. А тимчасом тїтка мала багато знакомостий і могла дуже придати ся в заведеню до доброго успіха тих справ, які були у Нехлюдова на голові.

— А, що я чула про тебе? — Які то чуда оповідають страх, — говорила до нього ґрафиня Катерина Івановна, змушуючи його до питя чаю зараз після приїзду. — Vous posez pour un Howard. (Ви подабаєте на Говарда). Помагаєш злочинцям. Їздиш по тюрмах. Поправляєш.

— Та нї, я й не гадаю.

— Що-ж, се гарно. Лиш тут вплели якусь романтичну історию. Правда се? Ану, оповідж.

Нехлюдов оповів про всї свої зносини з Масловою, — якими вони в дійсности були.

— Тямлю, тямлю, нещасна Ельон говорила менї, що тодї, як ти жив у тих старих паннів, то вони тебе, — я так чула, — хотїли оженити зі своєю вихованкою (ґрафиня Катерина завсїгди з легковаженєм виражала ся про тїтки Нехлюдова по батькови...) — Се та сама? Elle est encor jolie? — (Чи вона іще гарна?).

Тїтка Катерина Івановна мала 60 лїт а все іще виглядала здорово, все іще була весела, енерґічна, балаклива жінка. Ростом була висока і дуже груба, на верхнїй губі виднїлись чорні вуси. Князь любив її і з дитиньства іще привик заражувати ся її енерґією і веселостию.

— Нї, ma tante, з сим покінчена справа. Я бажав би лишень помочи їй, бо її засудили неповинно, а я тому винен. Я винен її долї.

— А щож менї розповідали, що ти хочеш з нею женити ся?

— Я хотїв, але вона не хоче.

Катерина Івановна, наставивши в перед чоло і опустивши цвікер, здивовано і мовчки поглянула на родича. Нараз лице її змінило ся На нїм проявляли ся слїди вдоволеня.

Ну, вона мудрійша від тебе. Ах, який ти дурень! І ти би женив ся з нею.

— Безпечно.

— По тім, чим вона була?

— Тим більше, бо всього виною — я!

— Нї, ти таки по просту оболтус — сказала тїтка, здержуючи усьмішку. — Страшний оболтус, але за се я власне люблю тебе, що з тебе такий страшний оболтус, — повторяла вона, — видно, що се слово припало їй до вподоби. Воно передавало в її очах умовий і моральний стан її родича. — Ти знаєш, як то на руку, — продовжала вона. — У Aline дивне Маґдаліне притуловище. Я була раз там. Они дуже менї противні: по тім цїлий час я мусїла мити ся. Але Aline corp et ame (Тїлом і душею) заняла ся тим. От ми її, твою, віддамо туди. Вже хто як хто, але Aline певне її направить.

— Алеж вона засуджена на каторжні роботи. Я й приїхав сюди, щоби виблагати переміну того рішеня. Се перша річ, о яку я вас прошу.

— Де-ж ти маєш удати ся?

— До сенату.

— До сенату? Ага, мій милий Cousin Лєвушка в сенатї. Але впрочім він в департаментї геральдиї. А зі справжнїх урядників я не знаю нїкого. То всьо, Бог знає якісь Нїмцї: Бе, Фе, — Де — tout l'alphabet (цїла азбука), а то ріжні Іванови, Семенови, Нікітини, або Іваненки, Симененки, Микитенки pour varier, Des gens de l'autre monde. (на переміну. Се люди иньшого сьвіта). Але все таки я скажу чоловікови. Він з ними знакомий. Кого він зрештою не знає? Я йому скажу. Але мусиш ти йому цїлу річ як на лопатї розяснити, бо мене він нїколи не розуміє. Щоби я не говорила, він усе говорить, що нїчого не второпає. C'est un parti pris (Се упередженє). Всї мене розуміють, лише він не може зрозуміти.

В той час з'явив ся на порозї льокай в високих панчохах, несучи на срібній тацї лист.

— Як раз від Aline. Ось і Кізеветтера почуєш.

— Хто се — той Кізеветтер?

— Кізеветтер? Прийди, то й дізнаєш ся, що він за один. Він так проповідає, що найбільше загорілі грішники падають на колїна, плачуть і кають ся.

Ґрафиня Катерина Івановна (хоч як се було дивно і як мало підходило се до її характеру), була горячою приклонничкою тої науки, котра проповідала, що суть християньства заключила ся в вірі в спасеннє. Вона їздила на збори, де про повідувано такі річи, що уважали ся модною наукою і згромаджували богато вірних. Без огляду на се, що на підставі тої науки відкидувано не лиш всї обряди, але і тайни, у ґрафинї Катерини Івановни стіни усїх кімнат були удекоровані образами, а навіть пад її ліжком виднїли ся іконп, і вона виповнювала всякі жаданя церкви, не добачуючи в тім нїякого противорічия.

— Ось би твоя Маґдасіна послухала його науки; вона би певно навернула ся — виповіла ґрафиня. Але ти затям со бі, щобись був в вечер дома. Почуєш його. Се дивна людина.

— Се мене не дуже інтересує ma tante.

— А я тобі кажу, що зацікавиш ся. Певно будь. Ну, говори іще, що тобі іще потрібно. Videz votre sac (позбудеш ся своїх мрій).

— Іще маю дїло до кріпости.

— До кріпости? Туди можу тобі дати записку до барона Кріґсмута. C'est un tres brave homme (Се дуже чесна людина). Зрештою ти сам його знаєш. Він товариш твойого батька. Il donne dans le spiritisme. (Віддає ся спірітізмови). Ну, але се нїчого не вадить. Се добра людина. Чого тобі потрібно?

— Маю просити, щоби позволено бачити ся матери з сином, що там сидить. Але менї казали, що се всьо залежить не від Кріґсмута, а від Червянського.

— Червянського я не люблю, але се чоловік Маріетте. Можна і його попросити. Вона се зробить для мене. Elle est tres gentille. (Вона дуже принаичива).

Іще маю просити о одну женщину. Вона сидить кілька місяців, і нїхто не знає за що.

— Се нїчого — вона певно сама найлучче про се знає. О, вони дуже добре самі знають. О їм, тим стриженим, усе кривда дїєть ся.

— Не знаю, чи кривда чи нї. Але вони терплять. Ви — християнка і віриите в Евангелиє, а такі-сьте безглядні.

— Се нічого не перешкаджає. Евенгеліє — Евангелиєм, а що нічого не варта — то такій нічого. Гірше буде як буду удавати, що люблю нігілістів а головно стрижених нігілісток, коли я їх не можу знести.

— За щож ви їх не можете знести?

— По 1-ім марті питаєш ся: за що?

— Таж не всі прецінь участниці першого матра.

Всьо одно: по що їм мішати ся не в свої діла. Не женщини се діло.

— А ось ви оправдуєте Mariette, що занимає ся не своїми ділами.

— Mariette? Mariette — Mariette. А се Бог знає хто; якась Хальтюпкіна хоче всїх розуму провчити.

— Не розуму провчити, а просто хотять народови помочи.

— І без них знають, кому треба помагати, а кому нї.

— Але-ж народ нидіє. Я ось недавно вернув зі села. Хіба так можна, щоби мужики працювали з останнїх сил і голодували — а ми що? Хочеш, щоби я робила і нічого не їла?

— Нї, я не хочу, щоб ви не їли — сьміючись з легка, відповів князь, —я лиш хочу, щоби ми всї робили і всї їли.

Тїтка, похиливши голову і скинувши цвікер, цікаво поглянула на нього.

— Mon cher, vous finirez mal (Ти зле скінчиш) — вимовила вкінці.

— А то чому?

В той час увійшов до кімнати високий, широкоплечий ґенерал. Се був тїтчин чоловік, відставний міністер, Чарський.

— А, Дмитро, здоров був, — сказав він, підставляючи йому що іно оголену щоку. — Коли приїхав?

Опісля мовчки поцілував жінку в чоло.

— Non, il est impayable (Нї, він не до оцїненя) — обернулась ґрафиня Катерина Івановна до чоловіка. Він менї каже на річку іти шмате прати, їсти бараболю. Він страшне дурний; та сьмішний але все таки ти зроби для него те, о що він тебе просити ме. Страшний оболтус — поправила ся з епітетом. — А ти чув, Каменська, мовляв, в такій

розпуці, що побоюють ся о її житє, говорила дальше до чоловіка — ти-би поїхав до неї.

— Ах се страшна річ, — обізвав ся чоловік.

— Ну ідіть розмавляйтесь, я маю листи писати.

Тілько що Нехлюдов пішов до другої кімнати, як почув за собою голос тїтки:

— То написати до Mariette?

— Будьте ласкаві ма tante.

— То я ту лишу трохи вільного місця, щоби дописати щось про стрижену. Вона накаже свому чоловікови, щоби всьо зробив. І він мусить зробити. Ти не думай, що я лиха. Они менї всї дуже остогидли твої protegees, але — je ne leur veux pas de mal (я їм нічого злого не бажаю). Бог з ними, ну, ну йди. Але вечером напевно будь дома, — почуєш Кізеветтера. І ми помолимо ся. І наколи лише не противити меш ся, ca vous fera beaucoup de bien (се принесе тобі богато добра). Я знаю і Ельон, і ви всї дуже зійшли на бездорожже... Одже до побаченя.

XV.

Ґраф Іван Михайлович, відставний мінїстер, був від давна чоловіком дуже сильних переконань. В молодечому віцї полягали вони в тім, що як птиця має живити ся хробаками, має бути одїта пірєм і пухом і лїтати по воздусї, так і він має заїдати дорогі страви, приготовані знаменитими куховарами, одївати ся в елєґантну і дорогу одежу, їздити на чудових саме та баских конях і що, ізза того, се все має стояти для нього на приготованю. Крім того, ґраф Іван Михайлович уважав, що чим більше получати ме всякого рода гроший із каси, чим більше мати ме ордерів, чим частїйше сходити ся ме і говорити з високопоставленими особами обох полів, тим буде лучче. Всьо-ж проче, в порівнаню з тими основними доґмами, ґраф уважав нїкчемним і глупим. Всьо проче могло так бути здїлане, — або і не так. В тій вірі жив і поступав Іван Михайлович в Петербурзї 40 літ. По 40. лїтах служби його зроблено мінїстром.

Головні обставини, що довели ґрафа на той високий у-

ряд, були ті, що він, по перше, умів розуміти суть написаних писем і прав і, хоча нескладно,, але все таки, яко тако, умів складати зрозумілі письма і писати їх без ортоґрафічних ошибок; по друге, мав дуже гарну поставу, і де тільки було треба, міг представити вид не лиш гордости, але і неприступности та величавости, а де потрібно міг знизити ся до пристрасти та підлости; по третє лежали вони в браку всяких загальних прінціпів або поглядів, так особисто моральних, як державних і в тім, що він міг зі всїми згоджуватись, як сього треба було, міг зі всїми не згоджувати ся. В такім поступованю старав ся ґраф перед усім о задержанє такту і щоби не було яркого противорічия самому собі; до сего-ж, чи його поступки самі по собі моральні, чи нї, чи вийде з них яка користь, або шкода для російського царства згляднo для цїлого сьвіта, — відносив ся зовсїм рівнодушно.

Коли осягнув степень мінїстра, не тілько всї зависимі від нього, (а зависїло від нього дуже богато людий і знакомих), — але і всї посторонні люди і він сам були пересьвідчені, що він дуже розумна людина. Але коли минув назначений час і він нїчого не зробив, нїчого не показав, і коли, після права боротьби о бит, такі самі як він, що навчили ся писати і розуміти письма, поважні та безідейні чиновники видерли йому уряд з рук і він мусїв іти на відставку, то всїм прояснило ся, що він не лиш не був нїяким особлившим чоловіком, але таки цїлком ограниченим, і мало образованим, хоча він про себе думав богато. Пізнали, що він в своїх поглядах ледви що досягав уровени передових статий консервативних часописий. Показало ся, що в ньому не було нїчого такого, що би його відріжнювало від других мало образованих, самолюбних чиновників, які підкопали його значінє, і він сам зрозумів се, але се нї раз не захитало його пересьвідчень в тім напрямку, що він має рік в рік побирати більшу скількість касових гроший і нові прикраси для свого парадного убраня. Се переконанє було так сильне, що нїхто не відважив ся спротивити ся ґрафови в нїм. І він діставав рікрічно, в виді частної пенсиї, частної нагороди за членство у висшому царському заведеню і за головство в ріжних комісиях, комітетах, декілька десяток тисяч рублів а крім того

одержував високо цінені ним кождого року сьвіжі права на пришите нових ґальонів до блюзи або сподень і на оздоблене підшевки фрака новими ленточками і емалевими звіздочками. В наслїдок того у ґрафа Івана Михайловича було багато знакомств.

Іван Михайлович вислухав Нехлюдова так, як бувало вислухав справозданя справоздавця, і вислухавши, обіцяв дати дві записки: одну до сенатора Вольфа, — до касацийного департамента. "Про нього розповідають ріжні річи але dans les cas c' est un homme tres comme il faut (в кождім разї се чоловік дуже на місци), — сказав він. — "І він менї з'обовязаний; зробить, що зможе." Друга записка відносилась до якоїсь впливової особи в комісиї прошень. Справа Федосї Бірюкової, яку розказав Нехлюдов, дуже заняла ґрафа. Коли князь виразив, що хотїв писати лист до цариці, ґраф заявив, що дийстно се дуже трогаюча історпя, і можнаби її там при нагоді розповісти. Але обіцювати не міг. Нехай прошене піде, як належить. А коли буде нагода, — подумав він, — коли запросять па petit comite (маленьке товариство) в четвер, він, здасть ся скаже.

Одержавши дві записки від ґрафа і записку від тїтки до Mariette, Нехлюдов зараз таки подав ся там, де його вели ті карточки.

Наперед навідав ся до Mariette. Він знав її іще дївчиною - підрістком дочкою небогатої аристократичної родини, знав, що вийшла за карпєровича, за чоловіка, про якого він чував богато не добрих річий; тож тяжко йому було, страшно тяжко, як завсїгди, коли прийшло ся звертати ся з просьбою до чоловіка, якого він не поважав. При таких нагодах почував внутрішний розлад, невдоволене зі себе і нерішучість що до свого: просити чи не просити. Але завсїгди рішав, що належить просити. Крім сего, що чув фалш в положеню просителя серед людий, котрих уже не причислював до своїх, але котрі його причисляли до себе, спочував в тім крузї, що кидав ся в давний привичний вир і мимоволї улягав тому легкодушному і неморальному тонови, який панував у тій атмосфері. Такі спочуваня овладїли ним уже в тїтки Ка

терини Івановни. Вже того дня рано в розмові з нею про поважні саме річи, впадав в жартливий тон.

Загалом Петербург, в якому він давно уже не був, робив на нього своє звичайно фізично - підбадьорюючe і морально - пригноблюючe вражінє.

Всьо так добре, так як потрібно устроєно, головнож люди морально так мало вимагаючі, що житє здає ся дуже легким.

Гарний, чистий, учтивий фіякер повіз його мимо гарних, учтивих, чистих поліцаїв, по гарній, чистій мурованці мимо гарних, чистих камениць до дому, в якому жила Mariette.

Біля брами стояла пара анґлійських коний в шорах; похожий на анґлічанина візник з бакенбардами до половини щок, в ліберії, з батогом і гордим видом сидів на козлї.

Швайцар в незвичайно чистому мундірі отворив двері до сїний, де стояв в їще чистїйшій ліберії з ґальонами виїздний льокай з великолїпно розчесаними бакенбардами і дежурний оповістник в новому, сьвіжому одїню.

— Ґенерал не приймають. І ґенеральша нї. Вони обоє зараз зволять виїхати.

Нехлюдов вручив льокайови до переданя лист ґрафинї Катерини Івановни і, діставши білет, підійшов до столика, на якому лежала книга для записуваня гостий, і став писати, що йому прикро, що не застав, коли в тім льокай звинув ся від сходів, швайцар вийшов з брами, крикнувши: "заїжджай", а оповістник, витягнувшись, тримаючи руки по швам, майже заумер стрічаючи і провожаючи очима скорою, невідповідною для її поваги, ходою сходячу зі сходів невисоку, тоненьку паню.

Mariette була в невеличкім капелюсї з пером і в чорній сукнї, чорній накидцї і в нових чорних рукавичках. Лице її закривав вельон.

Побачивши Нехлюдова, піднесла вельон, відкриваючи миле личко з блестячими очима і питаючо поглянула на нього.

— А, князь Димитрій Іванович, — веселим, милим голосом заговорила вона.

— Я би не спізнала...

— Ні? А ось памятаєте, як мене зовуть?

— Чому-ж мала би забути. Ми зі сестрою навіть були в вас залюблені, — промовила по французьки: — але як ви змінили ся, не до пізнаня. Ах яка то шкода, що я від'їжджаю. Впрочім, вернїмо ся, — додала, остаючи в нерішеню.

Поглянула на стінний годинник.

— Ні, таки не можу. Я їду на панахиду до Каменської. Вона страшно пригноблена.

— Що то за Каменська?

— Хиба ви не чули: таж її сина вбито в дуелї. Били ся із Позеном. Один як палець Страшно. Мати так прибита...

— Ага, я чув про се.

— Ні, таки лучше я поїду, а ви приходїть завтра або сьогоднї вечером, — завела вона і скорим, легким кроком звернула ся до брами.

— Сьогоднї вечером не можу, — відповів князь, виходячи разом з нею на рундук. — Але я маю дїло до вас, — додав він, глядячи на пару гнїдих, що підїж'джали до рундука.

— Що таке?

— А вось про се записка в листї від тїтки, звідтам про всьо дізнаєте ся.

— Я знаю, ґрафиня Катерина Івановна думає, що я маю вплив на чоловіка в справах. Вона в блудї. Я не можу нїчого зробити і не хочу до нїчого мішати ся. Але, розуміє ся, для ґрафинї і вас я готова відступити від свого правила. Так в чім річ? — говорила вона, надурно шукаючи маленькою в чорній рукавичцї рукою кишенї.

— В кріпости сидить одна панянка. Вона недужа а до того нїчого не винна.

— А яке її прізвище?

— Шустова. Лїдия Шустова. На записцї стоїть записано.

— Добре, добре, — я постараю ся дещо зробити, — сказала Mariette і легко увійшла до мягко капітанованого повоза, що блищав ся на сонцї поливою своїх крисів, і отворила свою парасольку. Льокай сїв на козел і дав знак візникови, щоби їхав. Повіз рушив; але в ту саму мить паня дотор

кнулась парасолькою візника і тонконогі красавиці енґлізировані кобили, підносячи оповиті вуздечками гарні голови, станули, перебираючи тонкими ногами.

— А ви приходіть, но, прошу, напевно, — сказала вона і усьміхнула ся усьмішкою, силу якої вона добре знала і, немов скінчивши представленє опустила занавісу, себто вельон. — Отже поїдеш.

І знов торкнула парасолькою візника. Нехлюдов здіймив на прощанє капелюх, а гніді, чистокровні кобили, пофоркуючи, ударили по мощеній підковами, і екіпаж скоро покотив ся, лиш де-не де підскакуючи задля нерівної дороги.

XVI.

Згадуючи усьмішку, якою переміняв ся з Mariette, Нехлюдов покивав собі головою на докір:

“Не оглянеш ся, як пак попадеш в таке житє”, подумав почуваючи те роздвоєнє і сумніви, які в ньому визивала потреба запобігання ласки у людий, яких він ні трохи не поважав. Зміркувавши, де має уперед, де опісля їхати, щоби не вертати ся, Нехлюдов переду всім справив ся до сенату; його заведено до канцелярії, де він у величавому поміщеню побачив учтивих і чистих чиновників.

— Засіданє сенату відбудеть ся на сім тиждні, — справа Маслової ледви чи попаде на се засіданє. Наколи-ж князь попросить, то можна надіяти ся, що возьмуть і на сей тиждень під дебату, приміром в середу, — говорив один.

Після дожиданя було чути в канцеляриї знова розмову про дуель і детайльне оповіданє про се, як убито молодого Каменського. Тут у перве пізнав князь подрібности тої історії, що займала цілий Петербург. Річ зачала ся з того, що офіцири їли в гостинниці остриги і, як завсїгди, багато пили. Один сказав щось не дуже похлїбне на полк, в якому служив Каменський. Каменський назвав його брехуном. Сей ударив Каменського. На другий день били ся; Каменський дістав кулею в живіт і через дві годині помер. Убийника і секундантів арештовано, але, як кажуть, хоча їх посаджено на калавурню, випустять їх за дві неділї.

З сенатської канцеляриї поїхав князь до комісиї прошень, до впливового чиновника, барона Воробєва, що мав величаве поміщенє в скарбовім домі. Швайцар і льокай обявили строго Нехлюдову, що з бароном не можна бачити ся мимо милої погоди ,бо він сьогоднї у царя а завтра знов має ріжні справозданя. Князь передав лист і поїхав до сенатора Вольфа.

Вольф що іно поснїдав і, по звичаю, закусуючи снїданок циґаром і проводом по покою, приняв Нехлюдова. Володимир Василєвич Вольф був дійстно, un homme tres comme il faut, і сю свою прикмету ставив понад всьо. З вершини її дивив ся на всїх иньших людий. І не міг не цїнити високо тої прикмети хоч би ізза того, що завдяки їй він зробив знамениту кариєру, таку, якої він бажав собі себто за посередництвом жінки зискав становище, що йому приносило 18 тисячів доходу, і своїми заходами взнїс ся до ранґи сенатора. Він уважав себе не лиш un homme tres comme il faut, але іще чоловіком лицарської чесности. Під чеснотою-ж він розумів то, щоби не брати тайно від приватних людий хабарів. Випрошувати-ж зі скарбу собі гроший на всякого рода стайнї па конї, на додатки на аренди, по невольницьки виповнюючи за се всьо, чого би не захотів від нього уряд, він не уважав нечесним дїлом. Погубити, поницщити, бути причиною переселеня і засланя сотки неповинних людий задля їх привязаня до свого народа і батьківської релїґії, як се він зробив в той час, як був ґубернатором в одній із ґуберній польського королївства, не лиш не уважав нечесною річию, але уважав се подвигом благородности, мужества, патріотизму. Не уважав рівнож нечесним, що він скривдив залюблену в нім жінку і родичку. Противно, уважав се розумним устроєм свого родинного житя. Родинне житє Володимира Василєвиче становила його безлична жінка, родичка, якої удержанє загарбав чоловік в свої руки, продавши її маєток а гроші записавши па своє імя, і плоха застрашена, негарна дочка, що одинока тягла з трудом отсе житє, а що в послїдних часах звернула ся до евангелизму, буваючи на зборах у Aline і ґрафинї Катерини Івановини. А син Володимира Василєвича, добродушний чоловік, що від 15 лїт заріс бородою, і з того ча-

су став пити і пускати ся на безпуттє, (що і продовжав робити по 20 літах), вигнаний був з дому за се, що нігде не міг скінчити ніякої школи, і, обертаючись в лихих товариствах і роблячи довги, компромітував батька. Той раз заплатив за сина 230 рублів довгу, заплатив і другий раз 600, але обявив йому заразом, що се останній раз, що як не поправить ся, то він його нажене з дому і зірве з ним зносини. Син не лиш що не поправив ся, але зробив іще тисях рублів довгу і позволив собі батькови сказати в очи, що йому і так дома мука. І тоді Володимир Василєвич оповістив синови, що він може собі йти, куди хоче, що він не син йому. З тої пори Володимир Василєвич робив вражінє, що у нього не має сина, і з домашних ніхто не посьмів йому вимовити імени сина. Так Володимир Василєвич був вповні пересьвідчений, що він як найліпше устроїв собі родинне житє.

Вольф з ласкавою і трохи глумливою усьмішкою, (се був його звичай, мимовільний вираз спізнаня свої комільфотної висшости над більшостю людий), остановившись у свойому ходї по кімнатцї, привитав ся із князем і прочитав записку.

— Сїдайте, прошу. А мене звинїть. Я ходити -му, як позволите, — сказав він заложивши руки в кишенї своєї куртки і ступаючи легкими, ніжними кроками по дияґоналї дебільшого, строгого стилю покою. — Дуже менї мило пізнати вас, і само собою розуміє ся, прислужити ся ґрафови Іванови Михайловичеви, — говорив він, випускаючи із уст клуби сивого диму і осторожно відіймаючи від уст циґарку, щоби не стратити попелу.

— Я мав би до вас просьбу о стілько, щоби справу порушено скорше, бо, наколи засудженій прийдеть ся їхати на Сибір, то най би їхала скорше, — сказав князь.

— Так, так з першими пароходами з Нижнього, знаю, — промовив Вольф усьміхаючись глумливо. Він знав наперед усьо, що іно зачинали говорити. — Яке прізвище засудженої?

— Маслова...

Вольф підійшов до стола і поглянув на папір, що лежав на картонї з иньшими річами.

—Так, так, Маслова. Добре, Я просити-му товаришів. В середу перейдем до тої справи.

— А міг би зателеґрафувати до адвоката?

— А у вас адвокат? По що сього? Зрештою як хочете.

— Можуть бути недостаточні касацийні причини, — відвітив Нехлюдов — але після ходу річий, я гадаю, видко, що обвинене зайшло задля непорозуміня.

— Може і се бути. Але сенат не може розсліджувати діла що до його істоти, виповів Володимир Василєвич строго, поглядаючи на попіл. — Сенат стежить лишень за правильностию приміненя закона і толкованя його.

— Се, мені здаєть ся, виїмковий случай.

— Знаю, знаю. Всї случаї виїмкові. Ми зробимо, що повинно ся робити. Ось і всьо. — Попіл все іще тримав ся, але уже перегнув ся і був в небезпеченьстві. — Ви часто буваєте в Петербурзї? — спитав Вольф, тримаючи циґаро так, щоби не впав попіл. Але він таки сильно захитав ся в своїй підставі, і Вольф осторожно поніс його до попільнички.

— Ах така страшна подія із Каменським, — говорив далї. — Гарний парубок. Одинак. Найпаче положенє матери, — додав іще повтаряючи слово в слово всьо то, що на той час було предметом оповіданя по Петербурзї. Поговоривши іще про ґрафиню Катерину Івановну і її нахил до нових релїґійних течий, яких Володимир Василєвич не осуджував але і не оправдував, але які при його комільфотности, очевидно, були для нього злишні, задзвонив.

Нехлюдов став пращати ся.

— Наколи не маєте нічого проти сього, то приходїть обідати, — закінчив Вольф, подаючи руку на прощанє, — хоч би і в середу. — Я тодї дам вам позитивну відповідь.

Було вже пізно, і Нехлюдов поїхав до дому, себ-то до тїтки.

XVII.

У ґрафинї Катерини Івановни обідано пів до осьмої, а обід подавано новим ладом, іще Нехлюдову незнаним. Страви кладено на стіл, і льокаї зараз таки втїкали, так, що гостї самі розбирали собі їх. Панове не позваляли паням трудити

себе злишними порушенями, і як сильний пол, звалювали на себе цілу роботу накладаня собі і паням страв і наливаня напоїв. Колиж одну з'їджено, ґрафиня потискала в столї ґузик електричного дзвонка, на котрого голос являли ся постати льокаїв, що скоро прятали, міняли тарелї і приносили другі річи. Обід був дорогий, не меньше дорогі були вина. В великій сьвітлій кухни працював французький шеф з двома білими помічниками. Обідало шість осіб: ґраф, ґрафиня, їх син понурий ґвардейський офіцир, що розпер ся ліктями на столї, Нехлюдов, лектрожна - французька і прибулий зі села головний управитель ґрафських дібр.

І ту поточила ся розмова про дуель. Ішли гадки про се, як віднїс ся до того всього цар. Було звістне, що цар як і всї люди був дуже огірчений долию матери. Але що було знане, що цар, хоча співчує недоли Каменської, не окаже ся строгим зглядом убийника, що боронив чести мундїра, то і всї були настроєні охотою помилуваня убийника, що боронив чести мундїра. Лише Катерина Івановна зі своїм вольнодумством осудила дїло убийника.

— Будуть пиячити та убивати порядних молодих людий, — нї за що не простила би, — сказала вона.

— Ось сего я й не розумію, — обізвав ся ґраф.

— Я знаю, що ти ніколи не розумієш того, що я кажу, — заговорила ґрафиня, звертаючись до Нехлюдова. — Всї розуміють, тілько мій чоловік нї. Я кажу, що менї матери жаль, і я не хочу, щоби він убив і тїшив ся дуже своїм дїлом.

Тодї мовчаливий доселї син, заступив ся за убийника і накинув ся мокрим рядном на свою маму, досить в ґрубиянський спосіб доказуючи її, що офіцир інакше не міг поступити, що в противнім разї судом офіцирів прогнали би його з полку. Нехлюдов слухав, не мішаючи ся до розмови, і як колишнїй офіцир розумів, хоча не признавав , доказів молодого Чарського. Але рівночасно поставив мимоволї з офіциром-убийником того арештатнта, чепурного парубка, якого він бачив у тюрмі, а якого засудили на каторгу за убийство в суперечцї. Оба стали убийниками з пяньства. Той мужик забив в хвилї роздражненя, і його розлучено з жінкою, зі сїм'єю, з родичами, заковано в кайдани і він з оголеною головою

іде на Сибір, а сей сидить у чудовій кімнаті на калавурні, їсть добрий обід, пє гарне винце, читає книжки а нині-завтра його випустять. І він жити ме далій по прежньому, здїлавшись більше інтересним.

Він висказав свій погляд на ту річ. Графиня зразу згодила ся з родичем, але опісля замовкла.

Всї, а навіть сам Нехлюдов спочували, що тим порівнанєм зробив він якесь замішанє в родині, допустив ся чогось в роді неприличности.

Вечером, невдовзї по обідї в великім сальонї, де стояло багато рядів крісел, немов у школї, стіл з карафкою води і крісло перед ним, стали збирати ся на збори, на яких мав проповідати Кізеветтер, всїлякого рода люди.

При його брамі стояли богаті екіпажи. В сальонї сидїли панї, вистроїні в богаті, шовкові сукнї, атласи, і иньші дорогі материї. Поміж панями видїти можна було войськових і цивільних панів, двох двірників, купця, візника і льокая.

Кізеветтер, кріпкий, сивавий чоловік говорив по анґлійськи, а молода, худа панночка в pince-nez гарно і скоро перекладала його слова на російську мову.

Він говорив, що гріхи наші так великі, кара за них така страшна і неминуча, що жити в ожиданю такої кари — не можна.

— Подумаймо лише, дорогі сестри і братя, про себе, про своє житє, про се, що ми робимо, як живемо, як гнївимо любовищедрого Бога, як змушуєм страдати Христа, а зрозуміємо, що нема для нас прощеня, нема для нас виходу, нема спасеня — ми всї підемо на загибіль. Страшна загибіль, вічні муки нас ждуть — говорив він дрижучим, плаксивим голосом. — Як спасти ся, братя, як спасти ся, сестри, від тої страшної пожежі? Вона огорнула уже дім.... Нема виходу!

Він замовк і щирі сльози покотили ся по його лици. Вже вісім лїт, за кожнім разом без ошибки, як іно доходив до того місця своєї бесїди, що його зворушувала самого, спочував в горлї спазму, щипанє в носї — і вслїд за тим котили ся сльози із очий.

А сї сльози іще більше розревнювали його. В кімнатї почулись ридання. Графиня Катерина Івановна сидїла по-

хнюплена при мозаїковому столї підперши голову обома руками. Товсті її плечі рухали ся. Візник здивовано і боязко дивив ся на нїмця, немов він наїжджав на нього дишлем, а він не втїкав з дороги. Більшість сидїла в таких позах, як ґрафиня Катерина Івановна. Донька Вольфа, подібна до него, в модній суконї, стояла на вколїшках, закривши лице руками.

Речник нараз відкрив лице і усьміхнув ся подібною на щиру усьмішку, якою актори виражають радість і солодким, нїжним голосом став говорити:

— А спасенє єсть. Ось воно, легке, веселе, Се спасенє — пролита за нас кров єдинородного божого сина, що віддав себе за нас на муку. Його мука, його кров спасе нас. Братя! сестри, — опять зі сльозами в голосї заговорив він, — подякуймо Богови, що віддав свого Єдинородного сина на спасеннє чоловічого рода. Сьвята кров Його...

Нехлюдову стало так страшенно гидко, що довше годї було тут сидїти. Потихенько встав і морщачись і здержуючи вибухуючий сором, вийшов на пальцях і чкурнув до своєї хати.

XVIII.

Другого дня, що іно Нехлюдов убрав ся і забирав ся зійти на долину, як льокай приніс йому білєт московського адвоката. Адвокат приїхав за своїми дїлами а рівночасно тому, щоби бути присутним при розборі справи Маслової в сенатї, наколи її скоро порушать. Телєґрама вислана Нехлюдовом, розминула ся з ним. Довідавшись від Нехлюдова коли сенат займе ся справою Маслової, і що за одні сенатори при тому засїдати муть, він усьміхнув ся.

— Якраз всї три сенаторські типи — сказав він. — Вольф — се петербургський чиновник, Скороводніков — се учений Юрист, і Бе — се практичний юрист, а тому й більше варта. На нїм наша цїла надія. Ну, а щож в комісиї прошень?

— Аж нинї поїду до барона Воробєва, бо вчера не міг добити ся авдиєнциї.

— А знаєте, звідки то пішло, що він барон отсей Воробєв? — спитав адвокат відповідаючи на комічну трохи інтонацию, з котрою Нехлюдов вимовив той чужинний титул в получено з таким чисто російським прізвищем. — То Павло за щось-там нагородив його діда — здаєть ся, камер-льокая, — отсим титулом. А сим дуже догодив йому. Зробити його бароном, не противило ся його вдачі. Звідси й пішло — барон Воробєв. І він дуже пишаєть ся ним. А славний пройдисьвіт.

— Так я ось їду до него — сказав Нехлюдов.

— Як так, то гарно, поїдемо разом. Я завезу вас.

Заки іще поїхав, дістав від Маріетте ось яку записку:

"Pour vous faire plaisir, j' ai agi tout a fait contre mes principes, et jai intercede, aupres de mon mari pour votre protegee. Il se trouve que cette personne peut etre relachee immediatment. Mon mari a ecrit au commandant. Venez donc напевно. Ie vous attends — M." — (Щоби вам зробити приятність, то я поступила проти своїх поглядів і вставилась у свого чоловіка за вашою протеґованою. Показує ся, що сю особу можна увільнити безпроволочно. Мій чоловік напише до команданта. Приходіть напевно. Я жду на вас. —М").

— Як се так? — сказав Нехлюдов до адвоката.

— Се страшна річ. Женщина, яку вони тримають 7 місяців в самітнім гареш́ті, оказує ся ні в чому неповинною і, щоби її випустити, вистарчить сказати лише одно слово.

— То все так. Але по крайній мірі ви осягли те, чогосьте бажали.

— Се правда. Але той успіх мене огірчує. Значить ся, щож там робить ся? По що-ж вони її держали.

— От, все ліпше чути ся безпечним. Одже я вас завезу, — сказав адвокат, коли вони вийшли на рундук і чудова фіякерська карета, взята адвокатом, підїхала до них.

— Ви до барона Воробєва?

Адвокат сказав візникови, куди їхати, добрі коні швидко завезли Нехлюдова до дому, де мешкав барон. Нині він був дома. В першій кімнатї був молодий чиновник в мунду-

рі віцеґубернатора з звичайно довгою шиєю і випуклою горлянкою, а дуже легким ходом, і дві пані.

— Ваше прізвище? — спитав молодий чиновник з горлянкою, незвичайно легко і ґраціозно переходячи від пань до князя.

Нехлюдов подав своє прізвище.

— Барон згадував про вас. Зараз!...

Ад'ютант перейшов до запертих дверий і вивів відси заплакану паню в жалобі. Пані спускала кістлявими пальцями заплентаний вельон, щоби скрити сльози.

— Прошу, — звернув ся молодий чиновник до Нехлюдова підходячи легким кроком до дверий покою, відтворяючи їх і станувши в них.

Увійшовши до покою, знайшов ся князь перед корінистим, середного зросту, коротко обстриженим чоловіком, який сидів на кріслї біля невеличкого бюрка і веселим оком спозирав перед себе. Найпаче замітне своїм гарненьким румянцем, серед білих вусів і бороди, добродушне лице склало ся на вид Нехлюдова до ввічливої усьмішки.

— Дуже менї мило бачити ся з вами. Ми були старі знакомі і приятелї з вашою мамою. Видав вас хлопчиною, а опісля офіциром. Сїдайте, розкажіть, чим можу служити. Ага, ага, — лебедів він киваючи обстриженою сивою головою, як Нехлюдов розказував історию Федосї. — Кажіть, кажіть я всьо розумію, ага, ага, се в самій річи трогаюча історня. — Що-ж, подалисьте прошенє?

— Я приготовив прошенє, — відвітив князь, дістаючи з кишенї аркуш паперу, — але я хотів просити вас, надіяв ся, що на сю справу звернуть особлившу увагу.

— І зовсїм добре зробили. Я безпечно сам доложу — говорив барон, показуючи на своїм веселїм лици вираз дуже мало похожий на співчутє на Федосї. — Дуже трогаюча річ. Очевидно, вона була іще дитиною, чоловік грубо обійшов ся з нею, вона сим обрушила ся, покинула його; але потім прийшов час, вони покохали ся... Добре, добре я доложу і від себе де-нещо.

— Ґраф Іван Михайлович казав, що він хотів просити...

Не успів князь докінчити тих слів, як лице барона нараз змінило ся.

— Впрочім ви подайте прошенє до канцелярії, а я зі своєї сторони зроблю, що буду міг, — сказав він Нехлюдову.

В той час увійшов до кімнати молодий чиновник, що очевидно дорожив своїм ходом...

— Ся пані просить іще на пару слів.

— Просіть. Ах, mon cher, кілько ту сліз перед твоїми очима ллєть ся. Колиб їх лише можна втерти. Робиш, що можеш.

Увійшла пані.

— Я забула просити о се, щоби не допустити до того, аби він віддав доньку, инакше він на все...

— Якж сказав, що зроблю.

— Бароне, для Бога, ви спасете маму. — Вона вхопила його руку і стала горячо цілувати.

— Всьо зробить ся.

Коли пані вийшла, Нехлюдов також став пращати ся.

— Зробимо, що буде в нашій силї. Віднесемо ся до міністерства справедливости. Вони дадуть нам якусь відповідь, а тоді ми знати мемо, як поступати дальше.

Нехлюдов вийшов і звідси подав ся до канцелярії. Опять, як в сенаті, найшов у величавім поміщеню великолїпних чиновників, чистих, учтивих, корректних від убраня до розмови, достойних та строгих.

"Як їх богато, як їх страшенно богато, які вони годовані які на них чисті сорочки,, руки, як гарно вичищені у них черевики, а хто всьо се робить?... І як їм всім добре в порівнаню не лиш з тюремними а з сїльськими людьми", — мимоволї знов думав Нехлюдов.

XIX.

Чоловік, від котрого залежала полекша долї замкнених по тюрмах в Петербурзї, був удекорований ордерами (яких не носив, крім білого креста в дірцї для ґузика) заслужений, але перейнований на дитячий розум, як говорили про него, старий ґенерал родом з німецьких баронів. Він служив на

Кавказї, де получив найбільше схлїбляючий йому хрест за те що під його кермою российські мужики, острижені, одїті в мундїри, уоружені в збрую, убили більше тисяча людий, що боронили своєї свободи, своїх хат, своїх сім'їв. Опісля служив в Польщі, де рівнож заставляв российських хлїборобів до ріжних злочинів а за се дістав також ордер і нові прикраси на мундїр. Побув іще в якійсь околиці, а тепер, як старець - зробок дістав се місце, яке давало йому гарне удержанє, поміщенє і поважанє, а на якому застаємо його в теперішній хвилї. Він строго виповняв накази свише і дуже дорожив тим виповнюванєм. Приписуючи тим наказам свише особливше значінє, він прийшов до переконаня, що всьо на сьвіті можна змінити, лиш наказів свише нї. Обовязком його було тримати по казнях, по самітних тюрмах полїтичних злочинців і злочиниць і то тримати тих людий так, щоби половина їх в протягу 10 лїт щезала з лиця землї, по части з божевілля, по части задля сухотів, а по части через самоубийство, хто голодом, хто шклом протинаючи жили, хто повиснувши, хто спаливши ся.

Старий ґенерал знав всьо, бож всьо діяло ся в його очах, але всї такі случаї не порушували його совісти так, як не порушували його совісти такі нещастя як громи, виливи і т. д.

Случаї сї діяли ся в наслїдок виповнювати наказів свише, іменем царя. Накази ті мусїли бути виповнені без ніяких оправдань, і тому на нїщо не придало би ся думати про наслїдки таких наказів. Старий ґенерал і не позволяв собі дума ти про такі речі, уважаючи своєю патріотичною, салдатською повинностию не думати про се тому, щоби не ослабла ревність у виповнюваню тих обовязків дуже важних по його думцї. Раз в неділю з обовязку служби обходив всї казенні цюпи і випитував арештантів чи не мають яких просьб. Арештанти подавали деякі бажаня. Генерал вислухав їх уважно, мовчки, спокійно, але нїколи нїчого не виповняв тому, що всї бажаня противились ореченям закону.

В той час, як Нехлюдов зближав ся до помешканя старо го ґенерала, курантовий годинник на баштї заграв тонкими дзвіночками "Як славний наш Господь в Сіонї", а опісля ви-

бив другу годину. Слухаючи тої мельодиї, Нехлюдов згадав те, про що читав у записках декабристів, як то відзиває ся та по всї часи повтаряна, солодка музика в душі на віки замкнених....

Як князь уже наблизив ся до дверий ґенеральського дому, сей сидїв у темному сальонї за інкрустованим столиком і обертав враз з молодим чоловіком-художником, братом одного з його підчинених, тарілкою по чвертинцї паперу. Тонкі, вохкі, слабі пальцї художника приставали до цупких, поморщених, скостенїлих пальців ґенерала і так сполучені руки ходили з тарілкою по папері, що на ньому були виписані усї букви. Тарілка відповідала на завдане ґенералом питанє: "як душі по смерти взаїмно пізнавати ся муть".

В той час, як один з слуг, що виповняв обовязки камердінера, увійшов з білєтом Нехлюдова, із тареля говорила душа Жанни д'Арк. Душа Жанни д'Арк уже сказала по зложеню буквів слова: "пізнаватися-муть взаїмно", і се стало записане. Як прийшов слуга, тарілка станувши раз на **п**, другий раз на **о** і потім дійшовши до **с**, стала на тій букві і почала ворухати ся то туди то сюди.

А ворухала ся тому, що слїдуюча буква після гадки ґенерала мала бути **л** себ-то Жанна д'Арк, після його думки повинна була сказати, що душі взаїмно пізнавати ся муть лишень послї свого очищеня зі всього земського, або що небудь друге, тож слїдуюча буква повинна бути **л**. А художник думав, що слїдує буква **в**; душа Жанни скаже, що душі взаїмно пізнавати ся муть по сьвітлї, що виходить з етерних тїл. Ґенерал, мрачно насупивши свої густі сиві брови, неподвижно дивив ся на руки, і уявляючи собі, що тарільчик сам порушить ся, тягнув його в сторону **л**. Молодий же, безкровний художник з заложеним за вуха шерстким волосєм дивив ся в темний кут сальону своїми бездушними, голубими очима і нервово рухаючи губами, тягнув до в. Ґенерал зморщив ся на переву свого занятя і по хвилї мовчаня, взяв білєт, убрав pince-nez і кахнувши з

болю в крижах, встав на цілий свій великий зріст і почав шукати свої окостенілі палці.

— Проси до канцелярийки.

— Позвольте, ваше превосходительство, я докінчу сам, — сказав художник, встаючи, — я чую присутність.

— Добре, добре, кінчіть, — сказав рішучо і строго ґенерал і подав ся великими кроками до канцелярийки.

— Мило мені вас видіти, — сказав він на вході ввічливим голосом до Нехлюдова, указуючи йому крісло при бюрку. — Давно приїхали до Петербурга?

Нехлюдов сказав, що недавно.

— Княгиня-мати здорова?

Мати переставилась.

— Так? Дуже прикро. Мені син говорив, що він вас стрітив.

Син ґенерала робив таку саму карієру, як і батько. Після військової академії служив при слідчому бюрі і дуже гордував ся тими занятями, які йому там припоручувано. Занятя ті полягали на вислїджуваню шпіонів.

— Я служив з вашим батьком. Товаришами були. Щож, а ви служите?

— Ні, не служу.

Ґенерал неодобряючо похитав головою.

— Я маю до вас просьбу, ґенерале, — сказав Нехлюдов.

— Ду-ду-дуже мені мило. Чим можу служити?

— Наколи моя просьба невмістна, то, прошу простити мені. Але я конче мушу її передати.

— Щож таке?

— У вас сидить замкнений якийсь Ґуркевич. Його мама просить о побаченє з ним, або по крайній мірі переданє йому книжок.

На лиці ґубернатора не перейшла ні маленька тінь невдоволеня, але і вдоволеня не було на нім видно. Склонивши голову на бік, зажмурив очи, немов думав над чимось. В дійстности він нічого не думав а навіть не інтересував ся говоренєм князя, знаючи дуже добре, що відпо-

вість йому по закону. Він по просту душевно відпочивав, не думаючи ні про що.

— Се, бачите, не від мене зависить, — сказав він, відітхнувши глубоко.

— Що до побачень, то про се знаменито стоїть в книгах. Що там позволено, те позволяє ся. Що дотикає книжок, то у нас єсть бібліотека, і їм дає ся читати, що дозволено.

— Добре, але йому треба наукових. Він хоче продовжати свої студиї.

— Не вірте сьому.

Ґенерал замовк.

— Се не для студий. Оттак, щоби непокоїти спокійних людий.

— Адже треба чимсь виповнити час в їх тяжкім положеню, — сказав Нехлюдов.

— Вони все жалують ся — відвітив ґенерал. — О, ми їх добре знаєм.

Він говорив про них загалом, немов би про якусь осібну, погану породу людий.

— Їм тут дає ся таку вигоду, яку рідко подиблеш в тюремних місцях, — продовжав ґенерал.

І став, немов оправдуючись, подрібно описувати всякі вигоди засуджених, начеб головна ціль того заведеня полягала на утримуваню в доброму стані місць перебуваня арештантів.

— Передше правда, було трохи страшно, але тут їм дуже добре сидіти. Вони їдять три страви, з якої одна все мясна: печеня або котлети. В неділю дає ся їм іще четверту страву — якісь солодощі. Дай Боже, щоби кождий Росиянин міг таке їсти.

Ґенерал, як усї старі люди, вчіпивши ся тюрми, говорив всьо се, що він нераз повтаряв на доказ вимог і невдячности тюремників.

— Дає ся книжки і духовного змісту і старі журнали. У нас бібліотека. Лише що вони рідко коли читають. Зразу горнуть ся до того, а потім: то нові книжки остають

до половини нерозрізаними, а в старих вічно читають на однїй і тїй самій сторонї. Ми пересьвідчились про се, — з чимсь дуже далеким на усьмішку, сказав барон, — навмисне вложилисьмо паперові гроші. То так остали ся не виняті. І писати їм не заказує ся, — продовжав старий.

— Дає ся їм таблицю, крейду можуть писати для розривки, що хотять. Можуть змазувати і пак писати. Гадаєте, що пишуть? Де там. Але, що правда, скоро успокоють ся зовсїм. Лиш з разу боять ся, а потім грубіють і роблять ся дуже смирними — говорив ґенерал, не припускаючи, щоби його оповіданє мало якийсь страшний вплив на слухача.

Нехлюдов чув його захриплий, старечий голос, дивив ся на ті скостенїлі члени, на потахлі очи під сивими бровами, на те старече, оголене, обвисле підборіддя, сперте на військовім ковнїрі, на той білий хрест, яким гордував ся сей чоловік тому передусїм, що дістав його за виїмково жорстоке убийство багато людий, — і розумів, що противитись, питатись о значінє його слів — нї до чого не доведе. Тож перемігши себе, порушив іще другу справу, справу арештантки Шустової, що до котрої він сьогоднї довідав ся, що її веліли пустити на волю.

— Шустова? Шустова... Не можу усїх поіменно знати. Бож їх так багато, — сказав він, попрікаючи замкнених за се велике число. Задзвонивши, велів призвати секретаря. Поки шукали за секретарем, ґенерал намавляв Нехлюдова до державної служби доказуючи, що чеснї, благородні люди, (причисляючи і себе до них), потрібні передовсїм цареви... і вітчинї, — додавав він, очевидно, для прикраси вираженя.

— Я ось старий, а все таки служу, на скілько позволяють сили.

Секретар — сухий, огорілий чоловік з неспокійним, розумним поглядом, — прийшов і оповістив, що Шустова замкнена в якімсь такім дивнім, фортіфікацийнім місци, що і в книгах нема нїчого про неї.

— Як дістанемо наказ, зараз її випустимо. Ми їх не

тримаємо, не дорожимо особливо відвідинами їх, — сказав ґенерал опять, складаючи уста до чогось мало подібного на усьмішку, що лишень опоганювало його лице.

Нехлюдов встав, стараючи ся стримати ся від вираженя почуваня обмерзїння, сполученого з жалем для того страшного старця. Між тим старець уважав, що йому також не конче бути надто строгим зглядом легкодушного і, очевидно, заблудшого сина свого товариша і не лишити його без науки.

— Прощайте, мій милий, не ремствуйте на мене. Я люблю вас, кажу вам. Не сходіть ся з людьми, які у нас заключені. Невинного не запруть. Се самі неморальні люди. О, ми їх знаєм, — висказав він тоном, який не допускав можливости сумнївів. І він дійстно не сумнївав ся в тім не тому, що се так було, а тому, що наколи-б так не було, він мусїв би признати себе не поважаним героєм, що кінчає добре своє житє, а негідником, що спродав і на старість спродає свою совість.

— А передовсїм найлучше, служіть, — продовжав. — Цареви потрібно чесних людий... і вітчинї, — додав він. Возьмім на се, наколи-б і я, і всї так, як ви, не служили? Хто би лишив ся? Ми вміємо ганити порядки, а самі не хочемо помагати правлїню.

Нехлюдов зітхнув глубоко, вклонив ся низенько, стиснув простягнену з помилованєм кістисту велику ґенеральську руку і вийшов з кімнати.

Генерал неодобряючо похитав головою і, потираючи крижі, пішов опять до сальону, де очікував його художник, що записав цїлу відповідь получену від душі Жанни д'Арк. Ґенерал вложив pince-nez і прочитав: пізнавати ся муть взаїмно по сьвітї, що виходить з етерних тїл.

— А, — одобряючо сказав ґенерал, закривши очи, — але як то пізнати, коли сьвітло у всїх однакове, — сказов він і, опять злучивши свої пальцї з художником, сїв за стіл.

Фіякер Нехлюдова виїхав перед браму.

— Але скучно тут, паноньку, — сказав він, звертаю-

чись до князя, — хотів не діждавшись, поїхати.

— Правда, скучно, — згодив ся Нехлюдов зітхаючи повною грудю і спокійними очима глядячи на димні облаки, що плили по небі і на блискучу Неву, що роіла ся від лодок та пароходів.

XX.

На другий день мала рішити ся справа Маслової і Нехлюдов поїхав до Сенату. Адвокат з'їхав ся з ним на величавім заїзді сенатського будинку, у якому стояло уже декілька екіпажів. Пройшовши по чудових, сьвяточних сходах на другий поверх, адвокат, що знав усі входи, подав ся на ліво до дверий, на яких був виписаний рік введеня в житє судових законів. Здіймивши у першій довгій кімнаті пальто і довідавшись від швайцара, що сенатори вже зібрали ся, і що іно перейшов останнїй з них, Фанарін з веселою міною увійшов у фраці і білій краватці, до другої кімнати. Ту стояла на право шафа, далї стіл, а на ліво вили ся східці, по яких спускав ся в той час елєґантний чиновник в віц-мундірі з портфелем під пахою. В кімнаті звертав на себе увагу патриярхального виду старець, з довгим, білим як сніг волосєм в жакеті і сірих штанах. Коло нього стояло з надзвичайним поважанєм двох служачих. Патриярхальний старець подав ся до шафи і сховав ся за дверми її. В той час Фанарін, побачивши свого товариша по званю, якогось адвоката в фраці і білій краватці, вдав ся з ним в оживляючу розмову. Тимчасом Нехлюдов розглядав ся по кімнаті. Було в ній до 15 людий, межи ними дві панї, одна молода в pince-nez і друга вже сива. Розбір нинїшної справи про очернене друком зібрав більше, чим звичайно гостий — людий по більшій части зі журналїстичного сьвіта.

Судовий пристав, румяний, гарний чоловік у чудовому мундїрі з паперами в руці, підійшов до Фанаріна з запитанєм — що його тут привело? Дізнавшись, що причиною приходу адвоката була справа Маслової, записав щось на папері і забрав ся. В той час двері шафи отворили ся і

звідтам вийшов патриярхальний старець, але не в жакеті, а обшитім ґальонами убраню з блискучими медалями на грудях. Стрій сей робив старця похожим на птаха.

І самого старця змішав сей костюм. Поспішно, скорійше, чим звичайно, подав ся до дверий, що стояли напроти входу.

— Се Бе, дуже поважна людина, — сказав Фанарін до Нехлюдова і, познакомивши його зі своїм товаришем, оповів де-не-що про річ, після його думки, дуже цікаву, що власне мала бути предметом нинїшного засїданя.

Справа зачалась скоро, і Нехлюдов враз з публикою увійшов на ліво до салї засїдань. Всї вони і Фанарін зайшли за кратки, на місця для публики. Лиш петербургський адвокат пішов наперед до бюрка перед кратками.

Саля засїдань сенату була меньша чим саля окружного суду, була простїйше прикрашена і відзначалась хиба тим, що стіл, за яким сиділи сенатори, був покритий не зеленим сукном, а малиновим атласом, обшитим золотим ґальоном. Але за се були ті самі конечні придатки, конечні задля місць, в яких виміряє ся справедливість: зеркало, симболь лицемірства — образ і симболь невольницької піданчости — портрет царя. Так само торжественно оповістив пристав: “Суд іде” так само всї вставали, так само сїдали на крісла з високими поручами, так само опирали ся на столї, хотячи додати своїй поставі природности. Сенаторів було чотири. Предсїдатель Нікітін, цїлком оголений чоловік, з вузьким лицем і острим поглядом; Вольф, зі значно стисненими устами і біленькими руками, якими перевертав картки списаної справи; опісля Сковороднїков, товстий, понурий, рябий чоловік, учений юрист, і четвертий Бе, сей самий патриярхальний старець, що явив ся послїдний. Враз зі сенаторами увійшов надсекретар і заступник надпрокуратора, середнього зросту, сухий, оголений молодий чоловік, з дуже темним цьвітом лиця і чорними, тужливими очима. Нехлюдов зараз таки, не дивлячись на дивний мундір і на се, що шість лїт не видав його, пізнав у ньому одного з найлїпших своїх товаришів за студентських часів.

— Заступник надпрокуратора може Селєнін? — спитав він адвоката.

— Так, або що?

— Я його добре знаю, се дуже добра людина...

— І добрий заступник надпрокуратора, хвацький. Ось його би попросити, сказав Фанарін.

— Він на кождий припадок піде за голосом совісти, — обізвав ся Нехлюдов згадуючи свої близькі зносини і товаришованє з Селєніним і його гарні прикмети чистоти, чесноти, порядности в ліпшому саме значіню сего слова.

— Так тепер і ніколи, — вишептав адвокат, потонувши в слуханю зачатої справи.

Справа зачалась жалобою на засуд судової палати, що лишила рішенє окружного суду без зміни.

Нехлюдов став слухати і старав ся зрозуміти значінє того, що діяло ся перед ним, але так само, як в окружнім суді зайшла трудність в зрозумілости справи зачерез те, що розбирано не се, що з природи річи було головне, а оставано довго над дрібницями. Вела ся розправа о статю в часописі, в якій вийшло на верх шахрайство голови одної спілки. З природи річи, важною річию могло бути лиш се, чи правда, що голова спілки обманює своїх спільників і що зробити, аби він перестав їх обманювати. Але про се і згадки не було. Вела ся річ про се, чи мав або не мав по закону видавець часописї право надрукувати статю фейлєтоніста і якого допустив ся він злочину помістивши отту діфамацию або клевету, і в якім відношеню стоїть діфамация до клевети, або клевета до діфамациї, і іще денещо, незрозуміле для простих людий: про ріжні статї і рішеня якогось там спільного департамента.

Зі всього зрозумів Нехлюдов лиш одну річ себ-то, що, без огляду на се, що Вольф, який предкладав сю річ до відомости, строго висказав ся, що сенат не може входити в розбір справи після її істоти, — в тій справі пристрасно говорив за скасованєм засуду палати і що Селєнін, з горячковостю, цілком незгідною з його поздержливостю, виявив противну гадку. Та горячковість у все поздержливого Се-

леніна, яка так здивувала Нехлюдова основувалась на тім, що він знав голову спілки, яко задовженого чоловіка, а між тим принагідно довідав ся, що Вольф власне впереддень розправи був у того пана на параднім обіді. А тепер, коли Вольф, хоча дуже осторожно, але явно станув по стороні голови, Селєнін розгорячив ся і трохи за нервово для звичайної справи висказав свою гадку. Але ся мова очевидно образила Вольфа: він червонів ся, дріжав, робив мовчки жести здивованя і з дуже достойним, але ображеним видом подав ся з другими сенаторами до кімнти нарад.

— Ви властиво в якім намірі? — опять спитав судовий пристав Фанаріна, зараз по виході сенаторів:

— Я вже говорив вам, що я за справою Маслової...

— Ага. Нині буде над нею розправа. Але...

— Що, але?

— Зволїть поглянути ось тут. Сказано, справа буде без сторін ведена так, що панове сенатори ледви чи вийдуть після оповіщеня. Але я доложу...

— Себто що?...

— Я доложу, доложу.

І пристав, щось собі записав на своїм папері і відійшов.

Сенатори наміряли дійсно, оповістити порішенє справи про клевету, закінчити прочі річи, в тім числї і Маслової за чаєм і папіросами, не виходячи з кімнати нарад.

XXI.

Як іно сенатори сїли за стіл в кімнаті нарад, Вольф став дуже оживляючо виявляти мотиви, по яким справа повинна бути скасована. Предсїдатель, все недобре жичливий чоловік, чогось як раз нинї не був в гуморі. Прислухуючись справі після засїданя, він уже виробив собі що до неї гадку а тепер сидів, не слухаючи Вольфа, потонувши у власних думках. Він пригадував собі зміст того, що він вчера написав в своїх записках з нагоди призначеня Вілянова, а не його, на ту важну посаду, яку він давно бажав собі дістати. Предсїдатель Нікітін був цїлком переконаний,

що осуди ріжних чиновників перших двох кляс, з якими він був в зносинах після своєї служби, становлять дуже важний історичний материял. Написавши вчера уступ, в якому добре дістало ся деяким чиновникам перших двох кляс за те, що вони йому перешкодили, як він виразив ся, спасти Росию від загибели, до якої тягли її дотеперішні правителї, — в дійсности лиш за се, що вони перешкодили йому діставати більше пенсиї, чим до тепер, — він думав тепер про се, як потомство побачить цілу ту справу в цілком иньшому сьвітлї.

— Так, розуміє ся, — сказав він, не слухаючи мови Вольфа, що як раз тодї звернув ся до нього. Бе знов слухав Волфа зі сумовитим лицем, рисуючи ґірлянду на лежачім перед ним папері. Бе був лїберал чистої крови. Він сьвято заховував традициї шістьдесятих років і наколи й відступав від строгої безсторонности, то лиш на сторону лїберальности. Так само і в тім разї, крім того, що голова спілки, котрий жалував ся на клевету, був брудним чоловіком, Бе стояв по сторонї полишеня жалоби без наслїдків іще тому, що се обжалованє о клевету журналїста було ограниченєм свободи друку. Коли Вольф скінчив свої виводи, Бе, не дорисувавши ґірлянди, зі сумом, — йому сумно було, що приходило ся доказувати такі труїзми — мягким, милим голосом, коротко, просто і переконуючо вказав на неосновність жалїня і, спустивши сиву голову, продовжав дорисовувати ґірлянду.

Скороводніков, що сидїв напроти Вольфа і цїлий час то вкладав то виймав з рота бороду і вуса з окінченєм мови Бе, перестав жмікати бороду і голосно сказав, що без огляду, що голова спілки великий поганець, він стояв би за касациєю засуду, коли би були правні касацийні підвалини; але що їх дасть Біг, він долучує ся до гадки Івана Семеновича (Бе). Виповівши те, усьміхнув ся з радости, що трохи докучив Вольфови. Предсїдатель згодив ся зі Сковородніком і справу відкинено.

Вольф був невдоволений найпаче ізза того, що немов попав в підозрінє незахованя безсторонности і, оказуючись

на вид рівнодушним, взяв ся за слідуючу справу Маслової і потонув у ній. Тимчасом сенатори зажадали чаю і розговорились про новину, що зворушила враз з дуелем Каменського, всіх Петербуржців. Се була справа директора департамента, зловленого і давно уже підозрілого о злочин, на котрий кари вказує статя 995.

— Яка погань, — з обридженем сказав Бе.

— Щож в тім злого? Я вкажу вам в нашій літературі на проект одного німецького письменника, що просто домагає ся, щоби се не уважало ся злочином і щоби уможливити подруже між самими мущинами, — сказав Сковородніков, жадно з хлипаннєм затягаючись помятим папіросом, який він тримав поміж пальцями, і голосно зареготав ся.

— То не може бути, — сказав Бе.

— Я покажу вам, — відвітив Сковородніков, цитуючи повний заголовок твору а навіть рік і місце виданя.

— Кажуть, його назначують ґубернатором якогось сибірського міста, — вcritical відповів Нікітін.

— І се дуже добре. Архиерей з хрестом його стрічати ме. Нам здав би ся такий самий архиерей. Я би їм зарекомендував, — говорив Сковородніков і, кинувши окурок папіроса до попільнички, забрав кілько вдало ся, бороди і вусів до рота і став пережміковувати їх.

В тій хвилї увійшов судовий пристав і оповістив бажанє адвоката і Нехлюдова, бути притомним при розборі справи Маслової.

— Озьде се дїло, — сказав Вольф, — то цїла романтична істория, — і розповів всьо, що знав о відносинах Нехлюдова до Маслової.

Поговоривши про се, подокурювавши папіроси і допивши чай, увійшли сенатори до салї засїдань, оповістили порішенє попередної справи і приступили до дїла Маслової.

Вольф дуже докладно виложив своїм тоненьким голосом касаційну жалобу Маслової і знов не цїлком безсторонно, а з очевидним бажанєм скасованя порішеня суду.

Адвокат встав і виставивши наперед свою білу, ши-

року грудь, точка за точкою, дуже вимовно і точно доказав відступ суда в шести точках від закона а крім того позволив собі, хоть в коротці, доторкнути ся і самої справи по її істоті і голосній несправедливости його рішеня. Тон короткої, але сильної річи Фанаріна був такий, що він звиняє ся за опору на сїм, що панове сенатори своїм критицизмом і юридичною мудростию видять і розуміють лїпше, ніж він, але він робить се з обовязку, якого підоймив ся. Здавало ся, що після річи Фанаріна не могло бути найменьшого сумнїву, що сенат повинен змінити рішенє суду. Скінчивши свою бесїду, Фанарін побідоносно усьміхнув ся. Дивлячись на свого адвоката і побачивши той усьміх, Нехлюдов був переконаний, що справа виграна. Але поглянувши на сенаторів, він запримітив, що Фанарін сьміяв ся і триюмфував один. Сенатори і заступник надпрокуратора не усьміхались, і не триюмфували, а мали вид людий, що знудились тою бесїдою і говорили: "Чули ми богато того, а все таки воно нї до чого". Вони всї, очевидно, мали вдоволенє тодї, як адвокат кінчив і перестав безпотрібно їх задержувати. І сейчас по скінченю мови адвоката, предсїдатель звернув ся до заступника надпрокуратора. Селєнін коротко, але ясно і точно, висказав ся за полишенєм справи без зміни, бож усї касацийнї причини були неосновнї. Вслїд за тим, сенатори встали і пішли нараджувати ся. В кімнатї нарад голоси подїлили ся. Вольф був за касациєю; Бе, зрозумівши, в чому річ, дуже горячо стояв рівнож за касациєю, представивши ярко товаришам образ суду і непорозуміня присяжних, як він його цїлком вірно пiймив; Нікітін, як завсїгди, строгий оборонець формальностий і строгости, був против. Всьо мало покінчитись голосом Сковороднікова. І сей голос став на сторону відказу головно ізза того, що рішенє Нехлюдова женити ся з тою дївкою, в імя моральних прінціпів, було в великій мірі йому противне.

Сковородніков був материялїст - дарвініст і уважав всякі прояви відлучної моральности, або — іще гірше — релїґійности, не лиш погордженим божевіллєм, але личною

образою для себе. Всї клопоти з тою проституткою і присутність тут в сенатї оборонця її, знаменитого адвоката і самого Нехлюдова були йому дуже а дуже противні. Тож засунувши бороду в рот і роблячи міни, дуже природно удав, що він нїчого не знає в сїй справі, хиба лиш се, що касацийні причини недостаточні, і тому він згоджує ся з предсїдателем, щоби оставити жалїннє без наслїдків.

Так одже в сенатї відказали.

XXII.

— Страшно! — говорив Нехлюдов, виходячи до другої кімнати з адвокатом, що укладав свій портфель, — в як найяснїйшій річи вони гублять ся в формах і відказують. Страх!

— Цїлу річ попсували в судї, — обізвав ся адвокат.

— І Селєнін за відказом. Гірко, страшно! — продовжав повтаряти князь. — Щож тепер робити?

— Подаймо на найвисше імя. Ви самі подайте, доки іще тут єсьте. Прошенє я вам зложу.

В тій хвили прийшов до тої кімнати Вольф, цїлий покритий зьвіздами, в мундїрі і підійшов до Нехлюдова.

— Щож робити, дорогий князю. Не було достаточних причин, — сказав він, стискаючи плечима, та закриваючи очи, і пішов де йому було треба.

В слїд за Вольфом вийшов і Селєнін, довідавшись від сенаторів , що Нехлюдов, давний його приятель, був туткп.

— А я несподївав ся тебе ту стрітити, — сказав він, підходячи до Нехлюдова, і сьміючись устами, підчас як очи його оставили ся все сумними. — Я взагалї не знав, що ти в Петербурзї. Звідкіля ти взяв ся тут?

— Тут? Приїхав по се, що надїяв ся знайти справедливість і спасти за дурно засуджену женщину.

— Яку женщину?

— А що її справу ось тепер рішили.

— А, справу Маслової, — згадавши, сказав Селєнін. — Цїлком неосновна жалоба.

— Річ не в жалобі, а в женщині, котра не винувата а терпить кару.

Селєнін зітхнув.

— Дуже можливо, але...

— Не можливо, а певно...

— Звідки-ж ти знаєш?

— Звідси, що я був присяжним судиєю. Я знаю, в чім ми зробили ошибку.

Селєнін призадумав ся.

— Треба було тоді і заявити сказав він.

— Я заявляв.

— Треба було записати до протоколу. Коли би се було в касацийному жалїнню...

— То правда, але і так було очевидно, що засуд безглуздний.

— Сенат не має права сказати того. Наколи би сенат позволяв собі касувати рішеня судів на основі свого погляду на слушність самих рішень, то не кажучи вже про се, що сенат стратив би всяку точку опору і скорше наважив би ся нарушувати — справедливість, ніж її простувати, — сказав Селєнін, згадуючи попередню справу, — не кажучи про се, рішеня присяжних суддів стратили би цілком своє значінє.

— Я лише одно знаю, що та женщина цілком неповинна, і остання надїя спасти її від незаслуженої кари, страчена. Висша інстанция підтримала цілковите безправє.

— Вона не підтримала тому, що не входила і не може входити в суть самої справи, — сказав Селєнін жмурячи очи.

Завсїгди занятий і мало бувалий в сьвіті Селєнін очевидно не чув про роман Нехлюдова. А князь замітивши се, порішив, що йому і не треба говорити про свої особисті зносини з Масловою.

— Ти певно закватирував ся у тїтки — додав він, очевидно, бажаючи звести розмову на що иньше. — Я вчера довідав ся від неї, що ти тут. Графиня запрошувала мене на збори, щоби я разом з тобою послухав проповіди ново-

го проповідника, — сьміючись лише устами, виповідав Селєнін.

— Правда і я був, але втік з огидою, — сердито промовив Нехлюдов, лихий на се, що Селєнін на що иньше зводить річ.

— Так чого з огидою? Все таки се прояв релігійного почуваня, хоча і односторонній, сектанський, — сказав Селєнін.

— Се якась дика бредня, — відвітив Нехлюдов.

— Ні, ні. Тут лишень дивно, що ми так мало знаємо науку нашої церкви, що приймаємо за якесь-то відкритє наші саме основні доґмати, — відозвав ся Селєнін немов спішучись висказати свому давному приятелеви свої, нові для него, погляди.

Нехлюдов здивовано, уважно поглянув на Селєніна. А сей спустив очи, в яких пробилась не лиш туга, але і нежичливість.

— Так хиба ти віриш в доґми церкви? — спитав Нехлюдов.

— Розумієть ся, що вірю, — відвітив Селєнін, прямо і мертво дивлячи ся у очи Нехлюдову.

Нехлюдов зітхнув.

— Дивно менї, — додав він.

— Опроче, ми поговоримо про се опісля, — обізвав ся Селєнін. Йду — звернув ся він до пристава, що з поважанєм наблизив ся до него. — Конче іще хочу бачити ся з тобою, — додав він, зітхаючи. Лиш чи застану тебе? Мене все можеш застати о семій годинї при обіді. Улиця Надєждінська — і подав число. — Багато з того часу протекло води, — додав він віддаляючись і опять усьміхаючись лише губами.

— Як успію, прийду, — сказав Нехлюдов почуваючи, що колишній, близький та любий йому чоловік Селєнін, зробив ся йому нараз, в наслїдок короткої розмови, чужим, далеким і незрозумілим, коли і не ворожим.

XXIII.

Коли Нехлюдов пізнав Селєніна студентом, се був дуже добрий син, вірний товариш і на свої літа дуже образований бувалий чоловік з тактом, завсїгди елеґантний і чепурний а разом з тим незвичайно правдолюбивий і чесний. Він дуже добре учив ся, без великого труду і без найменьшого педантизму дістаючи золоті медалї за задачі. Він не словами, а в дійстности цїлию свого житя ставив служенє суспільству. Служенє се уявляв він собі інакше, як в формі царської служби, і тому, як іно покінчив курси, систематично розслїдив всякі діяльности, яким міг посьвятити свої сили і постановив, що буде найпотрібнійшим у другому відділї "Собственной канцелярии", що завідувала уложуванєм законів і пішов туди. Але не дивлячись на точне і совістне виповнюванє всього того, чого від него вимагали, не найшов в тій службі вдоволеня і не міг собі признати, що робить те, що повинен. Невдоволенє се, викликане незгодою з дуже дрібним начальником-хвальком, так зросло, що Селєнін покинув таки те місце і перейшов до сенату. Ту було йому лїпше, але спізнанє не задоситьучиненя молодечим поривам все таки переслїдувало його. Він без перестанку дізнавав почутя, що ся служба принесла йому цїлком щось иньшого, як чого він надїяв ся і що повинно бути. Тут, за службою в сенатї, його рідня постаралась о поставленє його камер юнкером, і він мав їхати в шитому мундїрі, в білому полотняному фартусї, в каретї, дякувати різним людям за се, що йому припоручили сповнюванє обовязків льокая. Як нї старав ся, нїяк таки не міг найти розумного поясненя того обовязку. І іще більше, чим на службі, спочував, що се не теє, а тимчасом з одного боку не міг відпекати ся своєї ранґи, щоби не огірчити тих, які були переконані, що вони роблять йому нею велику приємність, а з другого боку ранґа ся підбехтувала низші прикмети його природи, і йому було мило видїти себе в зеркалї у шитому, золотому мундїрі і любовати ся тим поважанєм, яке потягала за собою ранґа в деяких людий.

Се саме лучало ся з ним і в відношеню до женячки.

Йому предложено, з точки погляду сьвіта, дуже гарну женитьбу. І він оженив ся головно ізза того, що не зробивши сего, зробив би прикрість і панянці, що бажала собі того подружя, і тим, що їх заходом прийшло поміж ними до подружнїх зносин, і тому, що подруже з молодою, приємною, значною панночкою підхлїблювало його еґоїстичній любови і достарчало приємности. Але женитьба дуже скоро показала ся іще більше не теє, чим служба і придворні обовязки. По першій дитинї жінка не хотїла мати більше дїтий і стала вести розкішне, сьвітове житє, в котрому і він хотячи не хотячи, мусїв брати участь.

Вона не була особливо гарна, була йому не вірна, і, здавалось, — не кажучи уже про се, що тим поведенєм затроювала житє свому чоловікови, — і сама нїчого крім страшних з'усиль і змученя, не мала з такого житя, — все таки старанно продовжала його. Всякі змаганя в напрямі поправи того житя розбивали ся, немов о скалу, о її упертість, піддержувану головно всею їїріднею і знакомими, які вговорювали її, що так і треба робити.

Дитина, дївчина, з золотистими довгими пуклями і нагими ногами, було єство цїлком чуже батькови, головно зачерез те, що виховало ся цїлком не так, як собі бажав батько. Між чоловіком а жінкою виробило ся взаїмне, звичайне непорозумінє а навіть взаїмна нежичливість, тиха, мовчалива, закрита перед посторонними і ограничувана приличностями боротьба, що робила для нього житє дома дуже тяжким. Проте подружнє житє показало ся іще більше не теє, як служба і придворна ранґа.

Найбільше зі всього не теє були його відносини до релїґії. Як і всї люди його кружка і часу, він без найменьшої перешкоди розірвав своїм умним зростом ті пута релїґійних забобонів, в яких він був вихований, і сам не знав, коли освободив ся з них. Як серіозний і честний, він не скривав тої своєї свободи від забобонів офіцияльної релїґії в часї свого парубоцтва, студенства і зближеня з Нехлюдовим.

Але з лїтами і відзначенями в службі а передовсїм з

реакцією консерватизму, що настала в тім часї в суспільности, та духовна свобода почали йому ставати на перешкодї. Не кажучи про домашні відносини, найпаче при батьковій смерти, про панахиди по нїм, і про се, чого собі бажала мати, щоби він говів, і що сего бажала публична опініяка, за службою приходило ся безнастанно бути присутним при молебнях, осьвященях, подячних і тим подібних службах; рідко проходив день, щоби не було яких небудь відносин до внїшних форм релїґії, яких не можна було не виповнити. Треба було, будучи присутним на тих службах робити одно з двоїх: або удавати, (чого він зі своїм правдолюбивим характером не міг), що він вірить в те, в що не вірить, або, признавши всї сї внїшні форми ложию, устроїти своє житє так, щоби не бути в потребі брати участь в тім, що він уважав ложию. Але на се, щоби зробити сю річ, що видавала ся не дуже важною, треба було богато: треба було, крім того, ще приготовити ся до постоянної боротьби зі всїми близькими людьми, треба було іще змінити ціле своє становище, кинути службу і жертвувати ту цїлу поміч, що до якої він думав, що приносить її уже тепер людям, а що до котрої в будучности надїяв ся іще більше зробити. І тому, щоби се зробити, треба було бути твердо переконаним в своїй правости. І він був сильно переконаний в своїй правости, як не може не бути переконаний в правости здорового ума всякий образований чоловік нашого часу, який знає трохи історию, знає звідки взяла ся релїґія загалом, а передовсїм церковно-християнська і як ся остання розпала ся. Він не міг не знати, що він був правий, не признаючи правдивости церковної науки. Але під тягарем житєвих условин, він — правдолюбивий чоловік — допустив ся маленької ложи, основаної на вмовленю в себе, що на се, щоби говорити, що то що є безглуздне є таки справдї безглуздне треба уперед пізнати те безглуздне. Се була маленька лож, але вона як раз завела його до тої великої ложи, в якій він застряг тепер.

Задавши собі питанє про се, чи правдиве се православіє, в якому він родив ся і виховав ся, якого вимагає від

нього ціле окружене, без визнаваня якого він не може продовжати своєї пожиточної для людий діяльности, — він мав уже наперед готову відповідь. І для поясненя того питаня взяв не Вольтера, Шопенгауера, Спенсера, Канта, а фільософічні книжки Геґля і реліґійні твори "Вінет", Хомякова і, природно, найшов в них те саме, що йому було потрібне себто подобу заспокоєня і оправданя тої реліґійної науки, в якій він був вихований, і якої розум його давно вже не допускав, але без якої ціле його житє повне було неприємностий, а при признаню якої всї ті неприємности нараз щезали. І він присвоїв собі всї ті звичайні софізми про се, що ограничений розум чоловіка не може спізнати правди, що правда відкриває ся лише скупленю людий, що одиноким средством пізнаня єсть відкритє, що відкритє береже ся церквою і т. ин. І з тої пори міг уже спокійно, без спізнаня поповнюваної лжи, брати участь в молебнях, панахидах, обіднях, міг говіти і хрестити ся до образів і міг продовжати службову діяльність, яка давала йому сьвідомість приношуваної помочи і потїху в гіркім, родиннім житю. Він думав, що він вірить, але тим часом більше, нїж в чім небудь иньшім, цїлим єством спізнавав, що ся його віра була щось цїлком не теє. І від того були у нього завсїгди дуже тужливі очи. І від того, побачивши Нехлюдова, котрого знав тодї, коли ті всї лжи іще не установили ся в нїм, він згадав себе таким, яким він був тодї, і найпаче після того, як тамтой поспішив ся напімкнути йому за його реліґійний сьвітогляд, він більше, нїж коли-небудь, спочув все те саме не теє і йому стало страшенно сумно. Се саме, після радости при стрічі старого приятеля, спочув і Нехлюдов.

І від того вони оба, приобіцявши собі взаїмно бачити ся, не шукали того побаченя і таки не бачились більше за сим приїздом Нехлюдова до Петербурга.

XXIV.

Вийшовши з сенату, Нехлюдов з адвокатом пішли разом третуаром. Повозови свому велїв адвокат їхати за со-

бою і став розповідати князеви історию того директора департамента, про котрого говорили сенатори як його зловили, і як місто каторги, яка йому правно належала ся, його назначають ґубернатором на Сибірі. Докінчивши цілу історию, представивши цілу мерзоту її, і оповівши іще з великим задоволенєм историю про се, як ріжні високопоставлені люди покрали гроші, зібрані на той все іще недокінчений памятник, мимо якого їм сьогоднї рано прийшло ся їхати, і іще про се, як чиясь там полюбовниця прогайнувала мілїони на біржі, і про те, що якийсь там продав а другий купив жінку, — адвокат зачав іще нове оповіданє про шахрайства і всякого рода злочини висших державних урядників, що сиділи за се по тюрмах і на предсїдательських місцях по ріжних заведенях. Оповіданя, ті яких запас здавав ся бути невичерпаним, приносили адвокатови трохи задоволеня через наглядне вказанє, що средства, якими він, адвокат, руководить ся в добуваню гроша для себе, були зовсїм правні і невинні в порівнаню з тими средствами, яких уживали для тої самої цїли висші урядники в Петербурзї. І тому адвокат дуже здивував ся, коли Нехлюдов, не дослухавшись його послїдньої історії про злочиньства висших урядників, розпращав ся з ним і поїхав фіякром до дому.

Князеви було дуже сумно. А було йому сумно головно ізза того, що відмова сенату утверджувала се безглузде збиткованє над невинною Масловою, і ізза того, що ся відмова робила іще труднїйшим його порішенє: дїлити з Катею її долю-недолю. Сумовитість ся скріпила ся іще від тих страшних історий пануючого лиха, які з такою радостию оповідав адвокат. Кромі того князь раз-по-раз згадував недобрий, холодний, відтручуючий погляд колись милого, вітвертого, благородного Селєніна.

Коли Нехлюдов повернув домів, швайцар з відтїнком легковаженя подав йому записку, що її написали у швайцарській кімнатї якась женщина, як виражав ся швайцар. Се була записка від матери Шустової. Вона писала, що приїздила дякувати добродїєви-спасителеви її доньки і про-

сити-благати його приїхати до них на Васілєвський, до 5-тої лінії, до тої а тої кватири. Се конче потрібне, писала вона йому, задля Вєри Ефремовни. Нехай він не боїть ся, що його трудити муть висказуванями вдячности, про вдячність не будуть навіть говорити, а по просту вони раді його побачити. Коли можна, то чи не приїхав би він завтра рано.

Друга записка походила від бувшого товариша Нехлюдова, фліґель-ад'ютанта Баґатирева, котрого лично просив Нехлюдов о передане приготованого ним прошеня цареви в імени сектантів. Баґатирев писав своїм грубим, рішучим почерком, що прошенє він, як обіцяв, передасть просто цареви до рук, але йому прийшло на гадку: чи не ліпше було би, колиб Нехлюдов потрудив ся наперед до тої особи, що від неї залежить ся річ, і попросив її.

Нехлюдов, після вражінь останнїх днїв свого побуту в Петербурзї, находив ся в станї повної безнадійности осягнема чого небудь. Його пляни, уложені в Москві, здавали ся йому чимсь в родї молодечих мрій, в яких безвихідно розчаровують ся люди, що поступають на дорогу житя. Але все таки тепер, будучи в Петербурзї, вписував собі в обовязок виповнити всї свої наміри і, порішив завтра таки, навідавшись до Баґатирева, послухати його ради і поїхати до тої особи, що від неї зависїла справа сектантів.
Поки що, добувши з портфеля прошенє сектантів, почав перечувати його, коли до його покою запукав а опісля увійшов льокай ґрафинї Катерини Івановни з запрошенєм на гору до чаю.

Князь обіцяв зараз прийти, і зложивши папери в портфель, сейчас пішов до тїточки. По дорозї на сходах заглянув крізь вікно на улицю і побачив пару гнїдих Mariette і йому нараз неожидано стало весело і захотїло ся усьміхатись.

Mariette в капелюсї, але вже не в чорному, а в якомусь ясному, в яскравій суконї сидїла з чаркою в руцї біля ґрафинї і щебетала щось-там, усьміхаючись своїми гарними блискучими очима. В часї, коли Нехлюдов входив до

кімнати, Mariette що іно сказала щось таке сьмішне, і сьмішне-неприличне, — се добачив Нехлюдов по роді сьміху, — що добродушна, вусата ґрафиня ціла затрясла ся від сьміху, а Mariette з особливішим mischievous виразом, перекрутивши по трохи усьміхнені уста і склонивши на бік енерґічне і веселе лице, мовчки гляділа на свою товаришку.

Нехлюдов по кількох словах зрозумів, що вони говорили про другу петербурґську того часу новину, про епізод нового сибірського ґубернатора, і що Mariette з тої нагоди сказала щось так сьмішного, що ґрафиня довго не могла стримати ся від сьміху.

— Ти мене задусиш — говорила вона закашлявшись.

Нехлюдов привітав ся і присів ся до них. І що лише хотів зганити Mariette за її легкодушність, як вона, замітивши поважний і майже невдоволений вираз його лиця, сейчас щоби приподобати ся йому, — а їй се захотіло ся тоді, як вона побачила князя, — змінила не лиш вираз свого лиця, але цілий свій душевний настрій. Вона нараз стала поважною, своїм житєм, стала єством, що за чимсь шукає, що до чогось стремить, сказано: удала, а в дійсности присвоїла собі точно той самий душевний настрій — хоча словами не могла би виразити, на чому він полягав, — в якому був в тій хвилї Нехлюдов.

Вона спитала, як він покінчив свої справи. Князь розповів про невдачу в сенатї і про свою стрічу зі Селєніним.

— Ах! яка чиста душа. Ось іменно chevalier sans peur et sans reproche*). Чиста душа, — додали обі панї той постоянний епітет, під яким Селєнін був знаний в товаристві.

— Що за одна його жінка? — спитав Нехлюдов.

— Вона? Ну, я не хочу нікого судити. Але вона його не розуміє.

— Щож, хиба і він був за відмовою? — спитала вона з правдивим співчутєм. — Се страшно, як менї її жаль! — додала вона, зітхаючи.

*) Лицар, котрий нічого не боїть ся і котрому нічого не можна закинути.

Князь нахмурив ся і бажаючи змінити тему розмови, став говорити про Шустову, що її тримали в кріпости а тепер випустили за його старанєм. Він подякував за старанє зі сторони її чоловіка і хотів сказати про се, як страшно подумати, що женщина ся і ціла сїмя її страдали лиш ізза того, що нїхто не згадав про неї, але Mariette не дала йому докінчити, і сама висказала своє негодованє.

— Вже ви не кажіть менї, — сказала вона. — Як лиш чоловік сказав менї, що її можна випустити, мене зараз поразила ся гадка. За щож тримали її, як вона неповинна? Се зворушуюче, зворушуюче.

Ґрафиня Катерина Івановна бачила, що Mariette кокетує з родичем, і її бавило се. — Знаєш що? — сказала вона, коли всї замовкли, — приїдь завтра вечером до Aline, у неї буде Кізеветтер. І ти також, — звернулась вона до Mariette.

— Il vous a remarque,*) — промовила до родича. — Він менї сказав, що всьо, що ти говорив, — я йому розповіла, — всьо се гарна признака, і що ти безпечно навернеш ся до Христа. Конче приїдь. Скажи йому, Mariette, щоби він приїхав, і сама приїдь.

— Я, ґрафине, по перше не маю нїяких прав що-небудь радити князеви, — проговорила Mariette, поглядаючи на Нехлюдова і тим поглядом установляючи між ними а собою якусь повну згоду що до слів ґрафинї і загалом до евангелизму, — а по друге, я не дуже люблю, ви знаєте...

— О, ти всьо робиш завсїгди на поперек і по свому.

— Як то посвому? Я вірю, як саме проста баба, — відповіла вона усьміхаючись. — А по третє, — продовжала, — я їду завтра до француського театру.

— Ах! а видів ти ту... ну, як то її? — запитала Катерина Івановна.

Mariette, піддала їй імя знаменитої француської акторки.

— Поїдь, поїдь, варто видїти.

---

*) Він вас запримітив.

— Когож перше варто бачити, ma tante, акторку, чи проповідника? — спитав Нехлюдов, усьміхаючись.

— Прошу тебе, не лови мене за слова.

— Я гадаю, наперед проповідника, а опісля французьку акторку, а то на се, щоби не стратити зовсім смаку в проповіди, — обізвав ся Нехлюдов...

— Ні, лучше зачати з французького театру, а опісля каяти ся, — перечилась Mariette.

— Ну, ви не сьмійте мене підіймати на сьміх. Проповідник — проповідником, а театр — театром. Щоби спасти ся, на се цілком не треба кривити лице і все плакати. Треба вірити, і тоді буде весело.

— Ви, ma tante, проповідаєте лучше, чим який перший ліпший проповідник.

— А знаєте що, — промовила Mariette, задумавшись, — приїзджайте завтра до мене до льожі.

— Я бою ся, що мені не можна буде...

Розмову перебив льокай з оповіщенєм про гостя. Се був секретар добродійного товариства, якого головою була ґрафиня.

— Ах, се той дуже скучний панок. Я лучше його там прийму. А потім прийду до вас. Дайте йому чаю Mariette, — виповіла ґрафиня, швидким кроком виходячи до сальону.

Mariette здіймила рукавичку, оказуючи енерґічну, досить плоску руку, покриту перстенями.

— Хочете? — спитала, беручи за срібний чайник на спірті і дивно відставляючи мізинець.

Лице її зробилось поважне та сумне.

— Мені завсїгди страшно, страшно і прикро буває думати, що люди, котрих гадкою я дорожу, мішають мене з тим станом, в якому я находжу ся.

Вона немов готова була заплакати, вимовляючи останні слова. І хоча, наколи розібрати їх, слова ті не мали нїякого, або мали дуже непевний сенс, показали ся князеви дуже глубокими, щирими, походячими зі серця доброї людини, так притягав його до себе той погляд блескучих очей, який

товаришив словам молодої, гарної та чудово одітої женщини.

Князь дивив ся на неї мовчки і не міг відірвати очей від її лиця.

— Ви гадаєте, що я вас не розумію, і не розумію всього, що у вас діеть ся. О, що ви зробили, всім звісно. C'est le secret de polichinelle. І я одушевляю ся тим і одобряю ваше поступованє.

— По правді, нічим одушевляти ся, я так мало іще зробив.

— Всьо одно. Я розумію ваше почуванє і розумію його, — ну, добре, добре, я не говорити му про се, — перебила вона себе, добачивши на його лиці тіни невдоволеня. — Але я розумію іще і се, що, побачивши всі муки, спізнавши увесь страх того, що діеть ся по тюрмах — говорила Mariette, бажаючи одного, себто притягти його до себе, своїми жіночими почуванями вгадуючи се, що було важне для нього та дороге — ви хочете помочи терплячим і терплячим так страшно, так страшно від людий, від беззглядности, жостокости... Я розумію, як можна за се віддати житє, і сама віддала би. Але, у кождого свого доля...

— Хиба ви невдоволені своєю долею?

— Я? — спитала Mariette, немов поражена здивованем, що можна о щось подібного питати. — Я повинна бути вдоволена, і я вдоволена. Але єсть хробак, якиїй пробуджує ся...

— І йому не можна позволити засипляти, треба вірити сему голосови, — сказав Нехлюдов цілком піддавшись її одурови.

Опісля багато разів князь зі соромом згадував цілу ту розмову з Mariette. Згадував її не так бріхливі, як підроблені під него слова, і те лице — немов би настроєне до усильної уваги, з якою слухала його розказів з страшного тюремного житя і вражінь зі села.

Коли ґрафиня повернула, вони розмовляли не лиш як старі, знакомі, но виїмкові приятелї, що немов лиш самі себе розуміють а більше ніхто їх не розуміє.

Вони нарікали на несправедливість властий, боліли над страданями безталанних, над нуждою народа, але в дійстности їх очи, що поглядали на себе взаїмно підчас розмови, не вгаваючи питали: "чи можеш любити мене"? і відповідали: "так". Почуте полової любови, принимаючи печайні та веселчані форми, притягало їх до себе взаїмно.

Від'їжджаючи Mariette оказала готовість, завсїгди служити князеви, чим буде могла і попросила його до себе на слїдуючий вечер. Але нехай напевно приїде, хоч на хвилину, і то до театру. Їй конче треба поговорити з Дмитром Івановичем про одну дуже важну справу.

— Ах і коли я вас знова побачу? — додала зітхнувши, і стала осторожно убирати рукавичку на покриту перстенями руку. — Скажіть, що приїдете.

Нехлюдов прибіцяв.

Тої ночи, коли князь лишивши ся на самоті в своїй кімнаті, лїг до постелї, і загасив сьвічку, довго не міг заснути. Згадуючи про Маслову, про рішенє сенату, про свою постановлену подорож за Катею, про се, як зрік ся права користаня зі землї, йому нараз, немов відповідь на ті питаня, уявило ся лице Mariette, її зітханя та погляд при словах: "коли я вас знова побачу", і її усьмішка з такою ясностию, що він неначе сам дійстно дивив ся на неї, і сам усьміхав ся. "Чи добре я зроблю, як поїду на Сибір. І чи добре я зроблю, як позбавлю себе богацтва?" — спитав він себе.

І відповіди на ті питаня у ту ясну петербургську ніч, що прозирали крізь не цїлком спущену фіранку, видали ся не можливими. Всьо мішало ся в його голові. Він хотїв вернути ся до давнїйшого настрою і зачав пригадувати собі давнїйший хід гадок; але гадки сї не мали в собі дивної сили переконуваня.

"Я видумав се всьо нараз, я не буду в силї жити тими думками. Я жалую того, що я поступив собі добре", — сказав до себе князь і не чуючи сили відповісти собі на ті питаня, що так його мучили, віддав ся безконечній тузї та розпуцї. Такого почутя давно дуже не дізнавав. Не найшов

вихідної точки в тих питанях, заснув тим тяжким сном, яким бувало засипляв після більшої програної в картах.

XXV.

Перше почутє Нехлюдова по пробудженю другого рана, було спізнанє, що попереднього дня він допустив ся якоїсь мерзоти. Став згадувати: мерзоти не було, лихого поступка не було, але були гадки, лихі гадки про се, що всї його дотеперішні наміри як подружє з Катюшою та віддача землї хлїборобам, що все се мрії не до здійстненя, що він не видержить усего того, що се всьо штучне, неприродне, а що треба жити, як давнїйше. Лихого поступка не було, але було щось гіршого від лихого поступка. Були ті гадки, серед яких родять ся усї лихі поступки.

Лихого поступка можна не повтаряти, можна жалувати за ним, але лихі гадки родять усї лихі поступки.

Лихий поступок лишень топче стежку до лихих поступків; але лихі гадки безнерестанно вештають ся по тій стежці.

Повторивши собі в памяти в ранцї вчорашні гадки, князь попав в здивованє, як міг він хоч на хвилину дати ся їм омотати. Як нї новою та трудною була річ, яку він наміряв зробити, то таки знав, що се було одиноке можливе для нього житє в теперішнім станї, і хоча як легко було вернути до давного житя, він чув, що тамто житє — се смерть. Вчерашні дурницї уявили ся йому тепер тим, що лучає ся з чоловіком, коли розіспить ся і хоча не хоче ся йому спати, так все іще якась сила прикову̀є його до ліжка. Йому хоче ся іще трохи порозкошувати ся в ліжку, хоча він знає, що його кличуть важні та веселі справи, і що таки пора вставати.

Сей день був послїдним днем його побуту в Петербурзї. Тож треба було іще конче навідати ся до Шустової, що сидїла на Васілєвському острові.

Кватира її містила ся на другому поверсї. Нехлюдов після вказівки двірника дістав ся до чорної брами і по про-

стих а крутих сходах увійшов прямо до горячої кухні, в якій розносив ся запах вареної їди.

Груба женщина з засученими рукавами, в запасці та окулярах, стояла коло бляхи і мішала якусь страву у паруючім баняку.

— Ви до кого? — спитала вона строго понад окуляри споглядаючи на князя.

Не наспів Нехлюдов сказати свого імени, як лице жінки приняло перестрашений та радістний вид.

— Ох, се князь! — втираючи руки в запаску крикнула жінка. — Так чому ви із чорних сходів? Добродію наш. Я мати її. А занапастили зовсім панянку. Ах ви наш спасителю — говорила безперестанно, хапаючи Нехлюдова за руку і стараючи ся поцілувати її.

—Я була вчера у вас. Мене сестра дуже просила. Вона тут. Сюди, сюди, прошу за мною, — лебеділа Шустова мати, проводячи Нехлюдова через вузькі двері і темний коридорчик і поправляючи дорогою то помяту сукню то розбурхане волосє. — Моя сестра Корнілова, — певне чули, — шепотом додала, стаючи перед двермн. — Вона була замішана в політичні справи. Розумна жінка.

Отворивши двері від коридора, стара Шустова увела князя до маленької кімнати, де сиділа на софці перед столиком невисока, повновида панянка в паскованім, легенькім кафтанчику, з буйним, русявим волосєм, що оповивало її кругле, дуже бліде, подібне до материного, лице. Проти неї сидів зігнувшись в двоє на кріслї в руській сорочці в вишитим передом молодий чоловік з чорним вусом і також борідкою. Обоє так були, видко, заняті розмовою, що доперва тоді оглянули ся, як Нехлюдов увійшов до дверий, що...

— Лїдо, ось князь Нехлюдов, той самий.

Блїденька панна нервно підскочила і поправляючи волосє, боязко втопила свої великі сиві очи в князевім погляді.

— Так се ви, та сама небезпечна женьщина, за котру просила Вєра Єфремовна, — спитав Нехлюдов усьміхаючись і протягаючи руку.

— Так, се я, — відповіла Ліда і, відкриваючи на весь рот ряд чудових зубів, усьміхнула ся добрим, дитинячим усьміхом. — Се тїтка хотїла дуже бачити ся з вами. Тїточко! — крикнула вона до дверий милим, ніжним голосочком.

— Вєрі Ефремовній дуже лежало на серцї ваше арештоване, продовжав князь.

— Ось тут, або лучше сїдайте озьде, — щебетала Лїдия, вказуючи на мягкий, зломаний фотель, з якого що йно підніс ся молодий чоловік.

— Мій двоюрідний брат, Захаров, — знакомила Лїдия, замітивши погляд, яким окинув Нехлюдов молодого чоловіка.

Молодий чоловік, так як Лїдия, добродушно усьміхаючись, поздоровкав ся з гостем і, коли Нехлюдов сїв на його місце взяв собі крісло з під вікна і сїв поруч нього. З других дверий вийшов іще русявий шіснайцятилїтний ґімназияст і мовчки сїв собі на вікно.

— Вєра Ефремовна велика приятелька моєї тїтки, а я сливе її не знаю, — сказала Ліда.

В тїй хвили вийшла зі сусїдної кімнати в білім кафтанику, підперезанім шкіряним поясом, женьщина з дуже милим, розумним лицем.

— Здорові були, ось і спасибі, що приїхали, — зачала вона, як іно розмістила ся на софцї побіч Лїдиї.

— Ну щож Вєрочка? Ви бачили її? Якже вона зносить своє положенє?

— Вона не нарікає — відповів Нехлюдов — каже, що у неї олімпійське самопочуванє.

— Ах Вєрочка, пізнаю її, — усьміхаючись і крутячи головою, сказала тїтка. Її треба знати. Се великолїпна личність. Все для других, нїчого для себе.

— Правда. Вона для себе не бажала нїчого, а лишень про вашу родичку клопотала ся. Її мучило головно се, що її, як вона говорила, нї за нїщо заперли.

— Так то так, — говорила тїтка — се страшна річ! Терпіла безталанна власне за мене.

— О ні, зовсім ні тіточко, — боронила ся Лідия. — Я би і без вас взяла письма.

— Позволь мені вже ліпше знати тебе — продовжала тітка — усе бачте зайшло з того, що одна особа просила мене заховати на якийсь час її письма, а я, не маючи кватири, віднесла до неї. Тимчасом у неї тої ночи зробили ревізию і забрали і письма і її тай тримали до сеї пори. Домагались, щоби вона сказала, від кого дістала.

— А я не сказала, — скоро вищебетала Лідия, нервно торгаючи волос, що їй зовсім не лїз у очи.

— Я й не кажу, що ти сказала, — виповіла тітка.

— Коли вони взяли Мітіна, то ніяк не через мене, — сказала Лідия, румяніючи і несупокійно оглядаючись доокола себе.

— Та ти не говори про се Лідочко, — обізвала ся мати.

— Чому ні? Я хочу розказати, — сварила ся Лідия, вже не сьміючись а румяніючись і не торгаючи а окручуючи доокола пальця волос і все оглядаючись.

— А що вчера було, як ти стала про се розказувати?

— Трошечки... Лишіть, мамцю. Я не сказала, а лиш замовчала. Коли він допитував ся два рази про тіточку та про Мітіна, я не сказала нічого і оповістила йому, що нічого не відвічати-му. Тодї сей... Петров...

— Петров, жандарм, що винаходить злочинців. Великий негідник, — додала тітка, поясняючи Нехлюдову слова родички.

— Тодї він, — продовжала Лідия, зворушуючись і спішучись, — став уговорювати мене. Се, каже, що ви мені скажете, нікому не може пошкодити, а навпаки поможе. Наколи ви скажете, то освободите неповинних, котрих ми, може бути, за дурно мучимо. Але я все таки сказала, що не скажу. Тодї він повідає: — "Ну, добре, не говорите нічого, то принаймій не відкидайте того, що я скажу". І він став вичисляти і вичислив Мініна.

— Перестань, перестань, — благала тітка.

— Ах тіточко, не перебивайте... — і вона не вгаваючи

тягнула себе за волос все оглядаючи ся, — і нараз представте собі, на другий день я дізнаю ся — менї через перестукуванє дають знати, що Мітіна забрали. Я й гадаю — я видала. І так мене се стало мучити, так стало мучити, що я мало не збожеволїла.

— І показало ся, що цїлком не через тебе його взяли, — сказала тїтка.

— Я не знала сего. Гадаю собі — я видала. Ходжу, ходжу від стїни до стїни, не можу думати. Гадаю — видала. Ляжу, закриюсь з головою і чую, хтось шепче менї до уха: видала, видала Мітіна, Мітіна видала. Знаю, що се галюцинация, і не можу не слухати. Хочу заснути — не можу, хочу не думати — також не можу. Ах се була дуже страшна хвиля в моїм житю! — говорила Лїдия, все більше і більше зворушуючись, намотуючи на палець волосє і знова розмотуючи його і все оглядаючись.

— Успокій ся Лїдочко, — повторяла мати, доторкаючись її плечий.

Але Лїдочка не могла вже успокоїти ся.

— Се тим страшнїйша річ, — зачала вона іще щось, але не договоривши обілляла ся слїзми, скочила зі софи, і оперши ся о фотель, вибігла з кімнати. Мати пішла за нею.

— Перевішати поганцїв — виповів ґімназияст, що сидїв на вікнї.

— Що? що? — спитала тїтка.

— Нїчого... Я так — відповів ґімназияст, схопив лежачу на столї папіроску і став закурювати її.

XXVI.

— Для молодих, наколи і єсть що страшного, то найбільше страшна тюрма — сказала тїтка, киваючи головою і рівнож закуруючи папіроску.

— Я гадаю, що для всїх вона страшна — обізвав ся Нехлюдов.

— Нї, не для всїх, — відповіла тїтка. Для правдивих революціонерів, менї казали, се віддих, успокоєнє. Нелє-

ґальний живе вічно в трівозї, материяльних клопотах, в страху і за себе і за других і за правду, і вкінцї його забирають а тодї всьо кінчить ся. Цїла відвічальність знята: сиди та віддихай свобідно. По просту, менї говорили, відчувають радість, коли їх беруть. Ну, а для молодих, неповинних — завсїгди зразу беруть неповинних, як Лїдочка — для тих перший удар страшний. Не то, що вас лишили свободи, грубо обходять ся з вами, лихо кормять, лихий воздух — загалом всякі невигоди, — все се нїчого. Наколи-б в троє було більше невигод, все би то переносило ся легко, коли-б не той моральний удар, який тобі дістає ся, як іно у перве туди попадеш ся.

— Хиба ви сего дізнали?

— Я? Два рази сидїла, — усьміхаючись сумовитою, милою усьмішкою, сказала тїтка. — Коли мене взяли у перве — і взяли за нїзащо, — продовжала вона, менї було 22 роки, у мене була дитина і я знов була заваготнїла. Як нї тяжким менї було тодї лишенє мене свободи, розлука з чоловіком, з дитиною, все се нїчим було в порівнаню з тим, що я спочула, коли я піймила, що я перестала бути людиною, а стала річию. Я хочу попращати ся з донькою, — менї кажуть, щоби я ішла сїдати на фіякра. Я питаю, куди мене ведуть, — менї відповідають, що я довідаю ся, коли привезуть. Я питаю: в чім мене обвинувачено, — менї не відповідають. Коли мене після переслуханя розібрали, одїли в тюремний стрій за Нр., увели до склепіня, вітворили двері, запхали до середини, замкнули і пішли а лишив ся один вартовий з оружєм, котрий ходив мовчки і зрідка заглядав крізь щілину в дверех до мене, — менї стало страшенно тяжко. Мене, тямлю, більше над усе тодї поразило се, що офіцир від жандармів, коли переслухував мене, просив курити. Значить ся він знає, як люблять люди курити, знає значить ся, і як люблять люди свободу, сьвітло, знає, як люблять матері дїтий, а дїти матір; так щож вони мене так безсердечно відірвали від всього, що дороге та заперли, як дику зьвірину? Се не можна перенести безкарно. Коли

хто вірив у Бога, людий та в се, що люди люблять ся взаїмно, той після того перестане в се вірити. Я з тої пори перестала вірити в людий і стала лихою, — закінчила вона і засьміяла ся.

Із дверий, куди пішла Лідия, вийшла її мати і заявила, що Лідочка дуже розстроєна і не вийде до гостя.

— І за щож загинула її весна житя? Менї передовсїм дуже тяжко, — сказала тїтка — тому, що я була мимовільною причиною її нещастя.

— Бог дасть, на сїльському повітрі поправить ся, — сказала мама. — Пішлемо її до батька.

— Та як би не ви, загинула би зовсїм, — обізвала ся тїтка. — Спасибі вам. Бачити ся з вами хотїла я тому, щоби попросити вас о передане листу до Вєри Єфремовни, — додала, дістаючи лист із кишенї. — Лист не запечатаний, можете прочитати його і подерти або передати, — що більше найдете схожим з вашими переконанями. В листї нїчого нема компромітуючого.

Нехлюдов взяв лист і, приобіцявши передати його, встав і, попрощавши ся, вийшов на улицю.

Лист не читаючи запечатав і рішив передати в руки того, про кого він був звернений.

XXVII.

Остання справа, що задержувала іще Нехлюдова в Петербурзї, було дїло сектантів, яких прошенє на імя царя він наміряв подати через бувшого товариша по полку, флїґель-ад'ютанта Баґатирева. Ранком він приїхав до Баґатирева і застав його іще дома, хоча уже на від'їздї, за снїданєм. Боґатирев був невисокий, корінистий мужчина, обдарений незвичайно фізичною силою — він згинав підкови — добрий, честний і навіть лїберальний. Мимо тих прикмет він стояв у близьких зносинах з двором, любив царя і його родину і з'умів якимсь дивним способом, жиючи в тій висшій сфері, видїти в нїй лиш добрі сторони і не брати участи в ніяких злих нечесних справах. Він нїколи не осу-

джував нї людий, нї дібраних способів, а або мовчав, або говорив сильним, голосним (немов кричав) голосом те, що йому треба було сказати, часто сьміючись при тім таким самим голосним сьміхом. А робив се не для полїтичности а тому, що такий був його характер.

— А, дуже добре, що ти приїхав. Снїдати не хочеш? А то сїдай. Біфштик знаменитий! Я завсїгди від чогось доброго зачинаю і добрим кінчу. Ха, ха, ха! Напий ся вина, — кричав він, указуючи на фляшку з добрим вином. А я що йно думав про тебе. Прошенє я передам. В руки віддам — безпечно; лишень прийшло менї на гадку, чи не лїпше було би поїхати вперед до Топорова.

Нехлюдов зморщив ся при згадцї на Топорова.

— Все від него зависить. Чи так, чи сяк його вперед будуть питати. А може він сам тобі принесе задоситьучиненє.

— Коли ти радиш, я поїду.

— То добре. Ну, щож Пітер , як на тебе дїлає — закричав Боґатирев, — скажи, га?

— Я почуваю, що загіпнотизовую ся, — відповів князь.

— Загіпнотизовуєш ся? — повторив Боґатирев і голосно зареготав ся. — не хочеш, то як схочеш.

Він обтер серветкою вуса.

— Так поїдеш? Га? Як він нїчого не зробить, то даш менї, я завтра передам, — закричав він і, вставши зза стола, перехрестив ся широким хрестом, очевидно так несьвідомо, як отер рот, і став причіпляти шаблю. — А тепер прощай, менї час їхати.

— Вийдемо разом, — сказав Нехлюдов, зі вдоволенєм стискаючи сильну, широку руку Боґатирева і як завсїгди під милим вражінєм чогось здорового, несьвідомого, сьвіжого, розстав ся з ним на ґанку його дому.

Хоча нїчого не сподївав ся доброго від своєї поїздки. Нехлюдов усе таки за порадою Боґатирева, поїхав до Топорова, до тої особи, від якої залежала справа сектантів.

Служба, яку повнив Топоров, після свого призначеня становила внутрішне противорічиє, якого не міг видіти тілько чоловік тупий і позбавлений морального почутя. Топоров був паном обох тих суперечних прикмет. Противорічиє, що містило ся в повненій ним службі, полягало на тім, що призначенє його посади полягало в піддержуваню і защиті зовнішними средствами, не виключаючи і насильства, тої церкви, котра після свого розуміня заснована самим Богом і не може бути захитана ні воротами пекла, ні якими небудь людськими змаганями. Се то божественне і нічим не захитане заведенє мало піддержувати і боронити то людське заведенє, на котрого чолї стояв Топоров зі своїми чиновниками. Топоров не бачив або не хотів бачити того противорічия і тому дуже серіозно старав ся о те, щоби який небудь ксьондз, пастор або сектант не знищив тої церкви, якої не можуть одолїти пекольні ворота. Топоров, як всї люди, лишені основного релїґійного почуваня, спізнаня рівности та братерства людий, був цїлком переконаний, що нарід складає ся з єств зовсім інакших, як він сам, і що для народа необходимо потрібне то, без чого він дуже добре може обходити ся. Сам він в глубині душі в нїщо не вірив і признавав такий стан дуже вигідним та приємним, але бояв ся, щоби нарід не звів ся до такого стану, і уважав, як він виражав ся, сьвятим своїм обовязком спасати від того нарід.

Подібно, як в одній кухарській книжцї говорить ся, що раки люблять, аби їх варити живими, так і він вповні був пересьвідчений, і не в переноснім значіню, як се вираженє розуміло ся в кухарській книжцї, а таки в простім — думав і говорив, що нарід любить бути забобонним.

Він відносив ся до піддержуваної ним релїґії так, як відносить ся когут до відпадків, якими годує своїх курок: відпадки дуже немилі, але кури люблять і їдять їх і тому їх треба годувати відпадками.

Розумієть ся, усї ті Іверські, Казанські та Смоленські — се дуже грубе ідолопоклоньство, але нарід се любить і вірить в се, ізза того треба піддержувати отті забобони. —

Так думав Топоров не здаючи собі справи з того, що йому здавало ся, що нарід любить забобони лише тому, що завсїгди бували і тепер бувають такі жорстокі люди, яким і він був, Топоров, котрі, просьвітившись самі, уживають сего сьвітла не на те, на що вони повинні уживати себ-то на поміч виринаючому із кромішної темноти народови, а лиш на те, щоби ту темноту утвердити в нїм.

В хвили, коли Нехлюдов увійшов до його сальону, Топоров у своїй канцелярії розмавляв з черницею-ігуменею, затятою аристократкою, котра ширила і підтримувала православіє на західних частях держали поміж уніятами, котрим насильно накинули православіє.

Чиновник для особливших припоручень, що находив ся в сальонї, розпитав князя про його справу і, дізнавшись, що Нехлюдов взяв ся передати цареви прошенє сектантів, поспитав його, чи не міг би він позволити переглянути прошенє. Нехлюдов згодив ся на се, і чиновник з прошенєм подав ся до канцелярії. Черниця у клобуцї, в довгім, хвилюючім вельонї, і в чорнім шлєйфі, що тягнув ся за нею, склавши з очищеними нігтями білі руки, в яких держала топазові чотки, вийшла із канцелярії і намірила ся ід виходови. Нехлюдова все іще не просили увійти. Топоров читав прошенє і крутив головою. Він попав у страшне здивованє, прочитуючи ясно і сильно написану просьбу.

“Наколи отсе письмо попаде ся в руки царя, то може збудити немилі запити та непорозуміня”, подумав, докінчивши читанє. І, поклавши на стіл, задзвонив і приказав просити Нехлюдова.

Він згадав справу тих сектантів, у него було вже їх прошенє. Річ була в тім, що відпавших від православія християн переконували, а опісля віддали під суд, але суд оправдав їх. Тодї архиєрей з ґубернатором рішили, на основі не законного шлюбу розіслати чоловіків, жінок та дїтий на ріжні місця засланя. Ось отсї то баби та жінки й просили, щоби їх не розлучували. Топоров згадав сю справу, коли вона у перве попала ся йому в руки. І тодї

він вагав ся — чи незакінчити справи? Але не могла вийти для него ніяка шкода з полишеня давнїйшого розпорядженя, щоби порозсилати по ріжних місцях членів сім'ї тих мужиків; тимчасом полишенє їх на місцях їх пробуваня могло мати лихі наслїдки зі згляду на проче неселенє в роді відпаденя їх від православія, на що вказувала ревність владики. Ось ізза того він дав справі такий оборот, який мала вона перше.

Між тим тепер, з таким оборонцем, як Нехлюдов, що мав ріжні звязи в Петербурзї, справа могла бути представлена цареви просто, як щось жорстоке, або дістати ся до заграничних часописий, і тому у него сейчас зробило ся несподіване рішенє.

— Здорові були, — сказав він з видом дуже занятого чоловіка, стоячи зустрічаючи князя і зараз таки приступаючи до самої річи.

— Я знаю сю справу. Як лише поглянув на імена, я зараз згадав сю безщасну річ, — додав, беручи в руки прошенє, показуючи його Нехлюдову. — І я дуже вдячний вам, що ви нагадали менї про него. То ґубернські власти переборщили трохи в своїй ревности...

Нехлюдов мовчав, з недобрим почуванєм дивлячись на неподвижну маску блїдого лиця.

— Я і зроблю, щоби сей засуд був відмінений і ті люди вернули до своїх хат.

— Так, що я можу положити конець прошенєм? — спитав Нехлюдов.

— Можете на мене спустити ся. Я вам обіцяю се, — сказав Топоров, досадно вимовляючи слово "я". Він, видко, був переконаний, що його чесність, його слово було як найлїпшою запорукою. — Але лїпше буде, як я таки зараз напишу. Прошу сїдати.

Він підійшов до стола і став писати. Нехлюдов, не сїдаючи, глядів з гори на той вузький, миршавий залисник, на ту руку з товстими синїми жилами, котра скоро рухала пером по папері, і дивував ся, по що робить то, що робить,

і то так старанно той, до всього, видко, рівнодушний чоловік? По що?

— Так ось маєте, — сказав Топоров, запечатуючи куверту: — покажіть се вашим клієнтам, — додав підносячи губи на рід усьмішки.

— За щож ті люди терпіли? — спитав князь, беручи куверту.

Топоров підніс голову і усьміхнув ся, неначе питанє Нехлюдова приносило йому вдоволенє.

— Сего менї не слїд вам казати. Можу лиш тілько сказати, що інтереси народа, стережені нами, так важні, що злишна ревність до питань віри не так страшна та шкідлива як злишний індіферентизм, що так тепер ширить ся.

— Алеж як се можна, щоби в імя релїґії нарушували ся перші саме вимоги добра — розлучують родини...

Топоров все іще усьміхав ся з замилуванєм. Видко йому було се милим, що говорив Нехлюдов. Щоби нї сказав Нехлюдов, Топоров все уважав би се милим і односторонним, з висоти того, як він думав, широкого царського становища, яке він займав.

— З точки погляду звичайного чоловіка воно може так представляти ся, — виповів він, — але з царської точки погляду представляєть ся трохи инакше. — Зрештою, моє поважанє, — докінчив Топоров, кинувши головою і витягаючи руку.

Нехлюдов стиснув її і мовчки, прожогом випав з хати, каючись в тім, що стиснув ту руку.

"Інтереси народа", — повтаряв він слова Топорова. —,,Твої інтереси, лишень твої," думав він виходячи від Топорова.

І перейшовши в гадцї усї ті особи, на яких проявляла ся діяльність заведень, що становили справедливість, піддержували віру та виховували народ, — від баби караної за безпатентну торговлю горівкою, і хлопчини за злодійство і "бродягу" за бродяжництво, і підкладача огню за підпал, і банкира за лихву — до унещасливленої Лідиї, що

не хотіла видати потрібних відомостий, і сектантів за нарушенє православія, і Ґуркевича за бажанє конституциї, — Нехлюдову дуже щасливо впала гадка про се, що всїх тих людий ловили, запирали або засилали цїлком не ізза того, що ті люди нарушували справедливість або творили безправя, а лиш ізза того, що вони перешкаджали чиновникам та богатим, покористовувати ся тим богацтвом, яке вони загарбували від народа.

А перешкаджала баба, що торгувала без патента, і злодїй, що волочив ся по містї, і Лїдия з своїми прокламациями і сектанти, що нищили забобони, і Ґуркевич з бажанями конституциї. І тому Нехлюдову вияснилось, що всї ті чиновники — починаючи від чоловіка своєї тїтки, сенаторів і Топорова, а скінчивши на всїх тих маленьких, чистих та корректних панках, які сидїли за столами у міністерствах, — анї трохи не зворушували ся тим, що при такім порядку терпіли неповинні, а думали лише про те, як би позбути ся небезпечних.

Так то не лиш не заховувано правила о прощеню десятьом винуватим для того, щоби не обвинити неповинного, але навпаки (бо для того щоби вирізати гнилизну, треба захопити здорову часть) — позбуваню ся при помочи кари десятьох ненебезпечних для того, щоби позбути ся одного дїйстного небезпечного.

Таке поясненє всього того, що дїяло ся, видало ся князеви дуже простим і ясним, але власне та простота і ясність приневолили Нехлюдова до ваганя в пізнаню його. Бож не може бути, щоби така скомплїкована поява мала так просте і страшне поясненя, а не моглож бути, щоби всї ті слова о справедливости, добрі, праві, вірі, Бозї і т. п., були лишень словами і закривали саме грубе користолюбє і жорстокість.

XXVIII.

Нехлюдов був би від'їхав таки того самого дня в вечер, але прибіцяв іще видїти ся з Mariette в театрі. І хо-

ча знав, що не повинен їхати до театру, то все-ж таки, обманюючи себе самого, поїхав, уважаючи себе звязаним даним словом.

"Чи зможу я устояти ся проти тих дурниць? — не зовсім щиро думав він: — стрібую у останнє".

Перебравшись у фрак, він приїхав на другий акт вічної "Dame aux camelias", в котрій прибула акторка іще поновому показувала, як умирають женщини-сухотниці.

Театр був битком набитий. Нехлюдову показали місце, де сиділа Mariette. На коридорі стояв лїврейний льокай, що поклонив ся князеви як знакомому і отворив двері до льожі.

Всї ряди протиположених льож зі сидячими і стоячими за ними фіґурами і близькі спини і сиві, на пів сиві, лисі, миршаві і помазані завиті голови сидячих в партері — всї гостї були скуплені в уважнім слуханю одїтої в шовк худої кістистої акторки, що вертїла ся на всї боки і говорила неприродним голосом якийсь монольґ. Коли отворили ся двері, хтось немов сполошив ся і дві струї холодного і теплого воздуха обдали лице Нехлюдова.

В льожі була Mariette і незнакома паня з чудовій накидцї і великій, тяжкій причесцї і двох панів: ґенерал, чоловік Mariette, гарний високий мужчина зі строгим, непрошибаючим горбоносим лицем і військовими, ватою та иньшими річами підробленими високими грудьми, і русявий марненький панок з виголеним підборіддям поміж поважними заличками. Mariette ґрациозна, тонка, елєґантна, декольтована, з виставленими сильними мускулистими плечами, що спускали ся покать від шиї, на границї якої чорнїв ся здоровенний перець, зараз оглянула ся і, указуючи Нехлюдову віяльцем на крісло позаду неї, ввічливо, із вдякою і, як йому видало ся многозначно усьміхнула ся до нього. Чоловік її спокійно, як він усе робив, подивив ся на князя і спустив голову. Так і било з його лиця, з його погляду, яким він перемінив ся з жінкою, що він властитель хорошої жінки.

Коли скінчив ся монольоґ, театр загремів від оплесків.

Mariette встала і, підтримуючи шелестячу шовкову юбку, вийшла на задну часть льожі і познакомила чоловіка з Нехлюдовим.

Ґенерал невинно усьміхав ся очима і, сказавши, що йому мило, спокійно та бездушно замовк.

— Я мав сьогодні їхати, але я приобіцяв вам... — сказав Нехлюдов, звертаючись до Mariette.

— Коли ви мене не хочете бачити, то побачите славну акторку, — відвічаючи на його слова, сказала Mariette.

— А що правда, яка вона була чудова в останній сцені? — звернулась вона до чоловіка.

Чоловік потакнув.

— Се на мене не робить вражіня, — обізвав ся Нехлюдов, — я нині так богато видів справжніх нещасть, що...

— То, сядьте та розкажіть.

Чоловік прислухував ся і чим раз більше і більше став іронічно усьміхати ся.

— Я був у тої женщини, котру випустили, а котру так довго тримали — цілком розбите єство.

— То та женщина, про котру я тобі говорила, — поясняла Mariette чоловікови.

— Ну і я дуже тішу ся, що удало ся її освободити, — спокійно сказав чоловік Mariette, киваючи головою і зовсім уже іронічно, як видалось Нехлюдову усьміхаючись під вусами. — Я вийду закурити.

Нехлюдов сидів чекаючи, що Mariette скаже йому то щось, що вона мала сказати, а вона жартувала та говорила про штуку, котра після її думки, повинна була велике зробити вражінє на Нехлюдові.

Нехлюдов бачив, що їй і не потрібно було нічого сказати йому, але їй хотіло ся показати ся йому в цілім чарі своєї вечірньої тоалєти з тими плечами та перцем, і йому було мило а рівночасно гидко.

Та покривка чару, що колись у ній Нехлюдов увесь

потонув, не то що тепер щезла, але князь видів, що крило ся під тою покривкою. Дивлячись на Mariette, любовав ся її видом, хоча знав, що вона брехунка, котра живе з чоловіком-карпєровичем, що поступає в гору серед сліз і по трупах сотні, тисячки людий, і що її се не обходило, що все її вчерашнє говорене було неправдою, а що їй хочеть ся (він не знав задля чого, але й вона не знала), приневолити його покохати її. І вона його до себе приковувала але ще й відтручувала від себе. Князь кілька разів збирав ся до відходу, хапав навіть за капелюх, але все таки оставав.

Вкінці однак, коли ґенерал, викуривши циґаро, вернув ся до льожі і з охороною-нехтованєм поглянув на Нехлюдова, неначе не пізнаючи його, князь не позволивши дверям заперти ся, подав ся на коридор і, найшовши своє пальто, вийшов з театру.

Коли він вертав ся домів по Невському, замітив мимоволї перед собою високу з дуже гарною поставою і чудово одїту женщину, котра спокійно походжала по широкому, асфалтовому тротуарі. На лиці її і на цїлїй фіґурі видне було спізнанє своєї поганої свободи. Всї прохожі оглядали її. І Нехлюдов заглянув їй в лице. Лице, видко помальоване, було гарне. Женщина блиснувши очима, усміхнулась до Нехлюдова. І дивне диво, Нехлюдов сейчас згадав про Mariette, ізза того, що дізнав того самого почуваня причарованя і відрази, якого він дізнав в театрі.

Поспішно перегнавши єї, Нехлюдов повернув на Морську і діставшись на прибережя, став, подивляючи полїцая, як ходив там туди і назад.

"Так само і тамта в театрі усьміхнула ся до мене. коли я увійшов", думав князь "і та сама гадка крила ся в тїй усьмішцї. Ріжниця хиба в тім, що ся говорить по просту і отверто: "потрібна я тобі — бери мене, не потрібна — то йди собі". А тамта удає, що вона не об тім думає, що вона жиє якимись висшими, унїжненими почутями, але в самій річи вона така сама. Ся принаймій правдива а тамта бреше. Дальше, ся нуждою зведена до такого стану, тамта бавить ся і грає ся тою прегарною, відтручуючою, стра-

шною пристрастию. Ся вулична женщина — вонюча, брудна вода, яку подаєть ся тим, у котрих похоти сильнійші від обриджена; тамта, в театрі — отруя, що незамітно троїть усе, на що попадеть ся." Нехлюдов згадав свої зносини з жінкою предводителя, і на него нахлинули соромні спомини. — "Єствоване зьвіря в чоловіці вже єсть відражаюче", думав він, "але коли воно у чистому виді, ти з висоти свого духовного житя бачиш його і нехтуєш ним, чи ти упав чи ти сильно стоїш на ногах, — ти останеш тим, чим був; але коли се єство укриєть ся під псевдоестетичною, поетичною покривкою і вимагає чолобитні перед собою, тоді увесь входиш в нього і, обожаючи його, не розріжниш уже доброго від злого. О, тоді то страшно!

Нехлюдов видів се тепер так ясно, як видів ясно камениці, вартівників, кріпость ріки, лоди, біржу. І як не було успокоюючої, даючої відпочивок темноти на землї в ту ніч, а було неясне, невеселе неприродне сьвітло без свого жерела, так і в души Нехлюдова не було більше темноти несьвідомости, що могла би принести який відпочивок.

Всьо було ясне. Ясно було, що всьо се, що уважає ся важним та гарним, є в дїйсности нікчемне або гидке, і що увесь сей блеск, вся ся роскіш прикриває старі злочиньства, до котрих усї привикли а за які не лиш не було кари, але противно вони яснїли та пишали ся тим цїлим чаром, який лишень люди з'уміють видумати.

Нехлюдову хотїло ся забути се, не бачити сего, але він уже не міг не бачити. Хоча він і не бачив джерела того сьвітла, при якому все се відкривалось йому, як не бачив сьвітла, що лежало на Петербурзї, і хоча сьвітло се видало ся йому неясним, невеселим та неприродним, — він не міг не видїти того, що відкривало ся йому при тому сьвітлї. І йому були рівночасно і весело, і трівожно.

XXIX.

Приїхавши до Москви, Нехлюдов зараз поїхав до тюремного лазарета обявити Масловій болючу звістку, що сенат затвердив рішенє суду і що треба лагодити ся до від'їзду на

Сибір. На прошенє на найвисше імя, яке йому написав адвокат, і яке він віз тепер до тюрми Масловій до підпису, він мало числив. І, дивним дивом, він не бажав тепер успіху. Він привик до гадки про від'їзд на Сибір, про житє між засланцями і каторжниками, і йому тяжко було уявити собі, як би він устроїв своє житє і житє Маслової, коли би дійстно її оправдали. Він згадував слова американьскогописьменника Торо, який в часї невольництва в Америцї говорив, що одиноке місце, яке личить чесному горожанинови в тій державі, в котрій похваляєть ся і береть ся в оборону невольництво,єсть тюрма. Так само думав Нехлюдов, особливо по приїздї з Петербурга, і по тім, чого він дізнав в столиці Росиї.

"Так, одиноке місце, що личить чесному чоловікови в Росиї в теперішній час єсть тюрма!" думав він. І він таки безпосередно дізнавав того почуваня, під'їжджаючи до тюрми і входячи до її сіний.

Швайцар в Лазаретї, пізнавши Нехлюдова, зараз таки сповістив, що Маслової уже нема в них.

— Деж вона?

— Знова в тюрмі.

— Задля чого її там перевели?

— Ось то вже такий нарід, ваше сиятельство — відповів швайцар, усьміхаючись з нехтованєм: — знюхала ся з фельчером, так старший доктор нагнав її.

Нехлюдову не хотіло ся вірити, щоби Маслова і її душевний стан був йому так близький. Ся звістка пригнобила його. Відчував щось дуже подібного на почутє, дізнаване ним при наглій звістцї про ненадійне велике нещастє. Йому стало дуже тяжко на серцї. Зразу спочув він при тій звістцї сором, а потім у нього захитала ся віра що до поправи її духового стану. Всї ті слова її, відкиненє його жертви, її докори, її сльози, — всьо се (подумав він) був тілько хитрий підступ упавшої морально женщини, що бажала як найлїпше використати князя. Йому навіть здавало ся, що підчас послїдних відвідин він добачав на нїй признаки тої непоправности, яка тепер вийшла на верх.

Всьо се майнуло перед ним в часї, коли інстинктово накладав на голову капелюх і виходив зі шпиталю. "Але що тепер робити?" спитав себе: "чи мене що вяже з нею, чи нї. Чи я не став свобідний від того її поступку?" Але що йно вринуло в його голові таке питанє, він зараз зрозумів, що уважаючи себе свобідним і кинувши її, він покарає не її, як сего бажав, але себе, і йому стало страшно.

'Нї, те, що стало ся не може змінити моєї постанови; воно лиш може утвердити її в менї. Хай вона робить, що її каже її душевний стан — знюхалась з фельчером, так най так буде, се її річ... До мене-ж належить — робити се, що менї моя совість наказує", сказав він до себе, — вона-ж жадає від мене моєї свободи в жертву задля спокутуваня мого гріха, і постановлене мною подружє з нею (хоча і фіктивним слюбом) і подорож за нею де би вона нї пішла, остаєть ся незміненим", — з лихою упертістю промовив до себе і, вийшовши зі шпиталя, рішучим кроком подав ся до великих тюремних воріт.

Підійшовши до воріт, попросив дежурному сповістити смотрителя про се, що він мав би охоту бачити Маслову. Дежурний знав Нехлюдова і, як знакомому, сказав йому важну тюремну новину. Капітан пішов на пенсию а на його місце прийшов другий, строгий начальник.

— Тепер ту так строго, така біда, — сказав дозорець, — страх. Він десь тут, зараз тут прийде.

Дійстно смотритель був у тюрмі і скоро вийшов до Нехлюдова. Новий смотритель був високий, кістлявий чоловік з видними маслаками над щоками, дуже дрібненький в рухах та похмурий.

— Побаченя дозволено в означені днї в кімнатї для стріч, — сказав він не дивлячись на князя.

— Я се знаю, але менї сьогоднї треба, я маю з собою прошеня на найвисше імя до підпису.

— Можете менї дати.

— Менї потрібно бачити ся самому з арештанткою. Я завсїгди мав позволенє передше.

— Бо се було передше, — перебігнувши очима по лиці Нехлюдова, сказав смотритель.

— Я маю позволенє від ґубернатора, — наставав Нехлюдов, дістаючи письмо.

— Покажіть, — все ще не дивлячись в очи виповів смотритель і, взявши довгими сухими білими пальцями з яких на одному яснів золотий перстїнь, подане Нехлюдовим письмо, скоро прочитав її.

— Прошу до канцелярії, — сказав він.

В канцелярії не було сим разом живої душі. Смотритель сїв за стіл і став перевертати лежачі перед ним папері. Він, видко мав наміренє бути притомним при розмові Нехлюдова з Катею.

Коли князь спитав, чи не може він бачити ся з полїтичною Богодуховською, смотритель відповів різько, що сього не можна. — На побаченя з полїтичними нема дозволу — сказав він і знов потонув у читаню письм. Маючи в кишени лист до Богодуховської, Нехлюдов спочував себе винуватим чоловіком, котрого замисли відкрито і знищено.

Коли Маслова увійшла до канцелярії, смотритель підняв голову і, не спозираючи нї на Маслову, нї на Нехлюдова, сказав: "можете" і продовжав знов своє читанє.

Маслова була одїта знова по давному у білий кафтан, в юбку. На голові була у неї хустина. Підійшовши до Нехлюдова і побачивши його холодне лице, вона багряно почервонїла і, перебираючи рукою полу кафтана, спустила зір.

Заклопотанє її було для Нехлюдова потвердженєм слів шпитального швайцара.

Нехлюдов хотїв обійти ся з нею, як перше. Але він не міг подати їй руки, мимо того, що хотїв; так вона була йому противна.

— Я привіз вам злу вістку, — сказав він рівним голосом, не глядячи на неї і не подаючи їй руки, — в сенаті відказали.

— Я була на се приготована — відозвалась вона дивним голосом, немов задихала ся.

Давнійше Нехлюдов спитав би, чому вона говорить, що була на се приготована; тепер він лише поглянув на неї. Очи її були повні сліз.

Але се не лише не змягчило, а навпаки іще більше роздражнювало його проти неї.

Смотритель встав і став ходити по кімнаті взад і вперед.

Мимо відрази, яку спочував тепер до Маслової, Нехлюдов все таки уважав за потрібне виразити їй своє співчутє задля сенатської відмови.

— Ви не впадайте на дусі, — сказав він, — прошенє на найвисше імя може вийти, і я надію ся, що...

— Та я не об тім..., — сказала вона, жалісно мокрими скісними очима поглядаючи на него.

— А щож?

— Ви були в лазареті і вам певно сказали про мене...

— То щож, се ваша річ, — нахмурившись холодно сказав Нехлюдов.

Заспане колись почутє ображеної гордости підняло ся в нім з новою силою, як лиш вона згадала про лазарет. "Він, чоловік сьвіта, за якого щастєм уважала би вийти кожда панянка висшої кляси, предложив свою руку сій женщині, і вона не могла підождати а знюхала ся з фельдшером", — думав він, з ненавистю поглядаючи на неї.

— Ось підпишіть прошенє, — сказав і, діставши з кишені велику куверту, поставив її на стіл. Вона втерла сльози кінцем хустини з голови і сіла за стіл, питаючи, де і що писати?

Нехлюдов показав їй, що і де писати. Маслова сиділа за столом, поправляючи лївою рукою рукав правої. Князь стояв над нею і мовчки глядів на її нахилену над столом спину, зрідка подригуючу від здержуваних ридань і в души його вели зі собою боротьбу почутя зла і добра: об-

раженої гордости і жалю до неї терплячої і се останнє почутє побідило.

Що було перше: чи вперед він серцем пожалував її чи вперед згадав і себе, свої прогріхи, свою мерзоту власне в тім, в чім він порікав її — не тямив. Але нараз в той час він спочув себе винуватим і змилував ся над нею.

Підписавши прошенє і обтерши засмарований чорнилом палець об юбку, вона встала і поглянула на него.

— Що би ні вийшло і що би ні було, ніщо не змінить мого рішеня, — сказав Нехлюдов. Гадка про се, що він прощає її, приневолювала його до спочуваня жалю і ніжности до неї, і йому бажалось потішити її. — Що я сказав, то зроблю. Куда би вас ні післали, я буду з вами.

— Надурно, — поспішно перебила його Маслова і лице її роз'яснило ся.

— Роздумайте, чого вам буде потрібно на дорогу.

— Спасибі. Нічого, здаєть ся особлившого.

Смотритель підійшов до них, і Нехлюдов, не дожидаючи його замітки, попращав ся з нею і вийшов, дізнаючи ніколи перед тим не дізнаваного почутя тихої радости, спокою та любови до всіх людий. Радувало і підіймало Нехлюдова на недосягану ним висоту спізнаня того, що ніякі поступки Маслової не є в силї змінити його любови до неї. Нехай вона залицяєть ся до фельдшера, се її річ, він любив її не задля себе, а задля неї і задля Бога.

А між тим залицянє до фельдшера, за які Маслову прогнано з лазарета, і в які повірив Нехлюдов, лежало лише в тім, що, по розпорядженю фельдшериї прийшовши за грудним чаєм до аптики, поміщеної на кінцї коридора, і заставши там одного фельдшера високого з подзьобаним лицем Устінова, який від давна надоїдав їй своєю влїзливостю, Маслова вириваючись від него, так сильно відтрутила його, що він упав на полку, з якої упали та розбили ся дві склянки.

Старший доктор, що власне переходив коридорем в той час, почувши бренькіт розбитих начинь і побачивши

розрумянілу Маслову, що вибігла з аптики, сердито накинув ся на неї.

— Ну, добродійко, як ти станеш тутки дурниці виправляти, то я тебе викину звідси. Що стало ся? — звернув ся він до фельдшера, глядячи на него строго поверх окулярів. Фельдшер, усьміхаючись, став оправдувати ся. Доктор, не дослухавшись, підіймив голову так, що став глядіти в окуляри і пішов до дому. Того самого дня смотритель дістав наказ, прислати на місце Маслової иньшу помічницю статочнійшу.

Ось і в сім лежала ціла вина Маслової. Викиненє з лазарета під покривкою залицяня до мужчин, дуже боліло Маслову тому, що після зустрічи з Нехлюдовим, давно уже остогидлі для неї зносини з мужчинами стались для неї дуже противні та мерзкі. Та обставина, що після давного і теперішнього її положеня кождий а передовсім дзьобатий фельдшер знаходив себе в праві ображати її і дивував ся її опорови, справляла їй страшний біль.

В ній обуджував ся жаль до себе самої і сльози тиснули ся їй до очий. Тепер, вийшовши до Нехлюдова, вона хотіла оправдати ся перед ним з того несправедливого обвиненя, про яке він, з певностю дізнаєть ся. Але, почавши оправдувати ся спочула, що він не вірить, що її оправданє тілько утвердить в нім його підозріня.

Сльози підійшли їй притьмом до горла і вона замовчала. Катюша все іще думала і дальше переконувала себе, що вона, як се висказала йому підчас другого побаченя, не простила йому і не навидить його, але в дійсности вона вже від давна знов полюбила його і то полюбила так, що мимоволі виповнювала всьо се, чого він жадав від неї: перестала пити, курити, лишила на боці кокетство і пішла до шпиталю на наймичку. Всьо се робила вона задля того, що знала, що він собі того бажає. Наколи вона так рішучо відгризалась кождого разу, коли він згадував про подружє з нею то причина сего лежала в охоті повтореня тих гордих слів, які вона раз звернула до него а передовсім в тім, що вона знала,

що він в подружю з нею буде нещасливий. Вона сильно порішила, що не прийме від него жертви а між тим їй було тяжко думати, що він нехтує нею, думає, що вона продовжає своє давне житє, і не добачає тої переміни, яка зайшла в її души. Думка, що може він думає тепер, що вона допустила ся чогось ситого в шпиталї, мучила її більше, чим звістка про се, що вона конець-кінцем засуджена на каторгу.

XXX.

Маслову могли виправити з першою відходячою партиєю, тож Нехлюдов ладив ся тому до від'їзду. Але у него було тілько справунків на голові, що колиб було і не знати кілько вільного часу, він спочував, що не покінчить їх. Тепер річ мала ся цїлком противно, як перше. Перше треба було роздумувати, що робити, і осею всїх річий був завсїгди один і той сам — Дмитро Іванович Нехлюдов; тимчасом мимо того, що цїлий інтерес житя скупив ся тодї на Дмитрі Івановичу, всї ті річи були скучні. Тепер всї справи доторкали иньших людий, а не Дмитра Івановича і всї були інтересні і довгі — довженні і була їх велика скількість. Крім того, тамті занятя, справи князя викликували завсїгди досаду, роздражненє, сї знов справляли радість, викликали веселий настрій.

Справи, що займали Нехлюдова в той час, ділили ся на три розряди. Він сам у своїм педантизмі довершив такого подїлу і відповідно до сего, розложив їх в три портфелї.

Перша справа дотикала Маслової і помочи для неї. Воно полягало на старанню: подати прошенє на найвисше імя і приготованю до подорожи на Сибір.

Друга річ був устрій майнів. В Панові віддано землю мужикам під услівєм плаченя ренти з того поля на громадські хлїборобські потреби. Але на се, щоби утвердити сю умову, треба було зложити условини і списати заповіт. В Кузьмінському-ж справа стояла іще на тім, на чім він лишив його, себ то: гроші за землю мав діставати він, але тре-

ба було іще установити речинці сплат і оречи, кілько з тих гроший брати на житє, а кілько лишити хліборобам на їх потреби. Не знаючи, кілько придасть ся йому гроший на сибірську подорож, він лишив при собі іще той дохід, хоть зменшив його до половини.

Третя справа була поміч для арештантів, котрі все частійше звертали ся до него з прозьбами.

Зразу, входячи у зносини з арештантами, що звертали ся до него за помочию, він сейчас примав ся за несенє помочи їм, але опісля являлось так богато просячих, що він почув неможливість помочи кождому з них і мимоволї знайшов собі четверту річ, що його найбільше займало в той час.

Вона лежала у відповіди на питаня: що се таке? на що? і звідки взяло ся се заведенє, називане карним судом, котрого результатом була ся тюрма, з якої жителями він по трохи познакомив ся, і всї ті тюремні місця, від Петропавловської кріпости аж до Сахалїна, де то глотили ся сотнї-тисячі жертв того дивного для нього карного закона?

Із личних зносин з арештантами, із розпитів адвоката, тюремного попа, смотрителя і з ріжних списків, Нехлюдов прийшов до переконаня, що арештантське суспільство, яке звичайно називають преступниками, ділить ся на пять кляс. Першу клясу творили люди зовсїм неповинні, жертви судових похибок, як мнимий підпаляч Меньшов, як Маслова і другі. Людий сеї кляси було не дуже богато, — після ореченя попа, около сїм процент, але стан тих людий викликував особливий інтерес. Друга кляса — се люди засуджені за поступки, зроблені в виїмкових обставинах, як озлобленє, (ревность), пяний стан і т. инь. поступки, яких допустили би ся, майже повно, в таких самих условинах усї ті, що судили і карали їх. Таких було після обрахованя більша часть з усїх замкнених. До третьої причислював людий, покараних за се, що вони робили, після їх думки, як раз звичайні а навіть гарні речі, але такі, як після гадки чужих людий, що пишуть закони, уважали ся переступствами. Сюди приналежали люди, що потайком торгували го-

рівкою, що перевозили контрабанду, що рвали траву, брали дрова з великих панських та казенних лїсів. До них належали верховинцї, що допускали ся таких крадїжий і іще невіруючі люди, що обкрадали церкви.

Четверту клясу становили люди, лише ізза того зачислені до злочинців, що вони стояли морально висше чим середна уровень суспільности. Такими були сектанти, такими були полїтичні переступники — социялїсти і публїцисти, засуджені за супротивлене властям. Процент таких людий, саме лїпших членів суспільства, після обрахунку Нехлюдова був дуже великий.

До пятої вкінці кляси причислив Нехлюдов людий, перед котрими суспільність була далеко винуватїйша, чим вони перед суспільностию. Се були люди понехані, одурені вічним гнетом і злими примірами, як той хлопчина з килимами і сотка иньших людий, яких бачив Нехлюдов у тюрмі і поза тюрмою, яких условини житя так неначе систематично доводять до конечного поповненя того поступка, що його зовуть злочином. До таких людий належало, після розслїдів Нехлюдова, велике число злодіїв та убийників, з котрих з деякими йому приходило ся зносити в тім часї. До тих людий (пізнавши їх блисше) причислив Нехлюдов зледащілих розпустників, котрих нова школа зове злочинським типом, і єствованя яких в суспільности признаєть ся головним доказом конечности карного закону і кар. Ті, так названі, зледащілі злочинцї, ненормальні типи, були, по думцї князя, не чим иньшим, як такими самими людьми, перед котрими суспільність винуватїйша, чим вони перед суспільностию, але перед якими суспільність винувати не безпосередно перед ними самими тепер, а в колишнїй час завинила перед їх родителями та предками.

З тих людий, особливо в тім напрямку звертав на себе увагу рецідівіст, злодій Охотін, незаконний син проститутки, вихованець (публичного) дому, що очивидно до трицяти літ житя нїколи не стрічав людий більше моральних, як полїцаї і що замолоду попав ся в шайку злодіїв, одарений крім

того незвичайним гумором, котрим притягав до себе людий. Він просив Нехлюдова захорони, а тим часом глузував собі і зі всїх законів, не лиш карних, але й божих. Другий був гарний парубок Федоров, що убив і ограбив з шайкою, якої був герштом, старця-чиновника. Се був хлїбороб, у якого батька забрали цїлком безправно його дім, який був опісля в салдатах і там потерпів за се, що закохав ся в полюбовницю офіцира. Се була притягаюча пристрастна натура, що чоловік, що гинув за любощами, єство, що ніколи не бачило людий, які вздержували би ся від любощів, що не чуло ніколи про иньшу цїль житя, як любощі. Нехлюдов пересьвідчив ся що в тих обох натурах крило ся богато доброго і що вони лиш запущені, вирідні, запропащені животини. Бачив він і одного бродягу, і одну жінку, що відстрашували від себе усїх через свою тупість, яка видавала ся жорстокостию, але не міг добачити у них того злодійського типа, про який згадує італїйська школа, а бачив лише собі лично противних людий цїлком таких самих, як видів на волї у фраках, еполєтах і цилїндрах.

Так ось, в розслїджуваню питаня про се, нащо всїх тих так різноманїтних людий посаджено у тюрму, а другі, такі самі люди, були на волї і навіть судили тих людий, лежала четверта справа, що займала в той час князя.

Зразу відповідь на се питанє сподївав ся він найти в книжках і купив собі всьо се, що дотикає того предмета. Він придбав річи Люмброза, Ґарофала, Ферріого, Лїста, Маузелєя та Тарда і уважно порчитував їх.

Але в міру того, як він розчитував ся, усе більше та більше розчаровував ся. З ним сподїяло ся те, що дїєть ся завсїгди з людьми, що звергають ся до науки не по се, що би стати ученим, писати, спорити, обучувати, а що дїєть ся з такими, що хотять найти в науцї відповідь на прості житєві саме питаня. Наука підповідала йому на тисячі ріжних, дуже хитрих та мудрих питань, що стоять в звязи з карним законом, лишне на се, на яке він шукав відповіди.

Він питав ся о поясненє дуже простої річи: нащо і я-

ким правом одні люди заперли, мучать, засилають, катують та убивають других людий, коли вони такі самі, як і ті, котрих вони мучать, катують, убивають? А йому відповідали розправами про се, чи є у чоловіка свобідна воля, чи ні? Чи можна чоловіка по розслїдженю личника і т. инь. признати злочинцем, чи ні? Яку ролю грає наслїдство в злочиньстві? Чи єсть неморальність вроджена? Що таке мораль? Що таке божевільність? Що таке вирід? Що таке темперамент? Як впливає на злочин підсонє, їда, невіжа, наслїдуванє, гіпнотизм, пристрасти? Що таке суспільство? Які його обовязки і т. д. і т. д.

Розправи нагадали князеви одну відповідь маленького хлопчини, що ішов до школи. Нехлюдов спитав хлопця, чи вивчив ся він складати слова. — Вивчив ся, — відповів хлопець. — Ану зложи: "лаба". — Яка лаба, песя? — з хитравим лицем відвітив хлопчина. Такі-ж самі відповіди найшов Нехлюдов в наукових книжках на своє одно основне питанє. Дуже богато було там розумного, ученого, цїкавого, але всї розслїди вели до поясненя і оправданя кари, котрої конечність признавала аксіома. Нехлюдов читав богато, але виривками і брак відповіди приписував такому поверховому читаню, надїючись вкінцї найти сю відповідь. Тому не дозволяв собі іще вірити в справедливість тої відповіди, яка послїдними днями чим раз частїйше і більше тиснула ся до його голови.

Відсилка партиї, з якою ішла Маслова, була назначена на 5. липня. На той день призначив свою подорож і Нехлюдов. В передоднї його відїзду приїхала до города князева сестра з чоловіком, щоби побачити ся з братом.

Сестра Нехлюдова, Наталїя Івановна Раґожинська, була старша від брата о десять літ. Він ріс по части під її впливом. Вона дуже любила його хлопчиною, опісля перед самим весїлєм вони зійшли ся разом сливе як рівні: вона 25-лїтня панна, — він 15-лїтний хлопець. Вона тодї була залюблена в його помершім приятелї, Миколї Іртенєві. Во-

ни обоє любили Миколу і любили в нім се і в собі се, що було гарного і єднаючого усїх людий.

З того часу кожде пішло своїм шляхом. Він спроневірив ся молодим ідеям військовою службою, лихим житєм, вона житєм з чоловіком, котрого вона полюбила ніжно, але котрий не лише не любив всього того, що було колись для неї і для Дмитра саме сьвятим та дорогим, але навіть не порозумів, що се таке, і уважав усї ті стремлїня до морального усовершуваня і услужности для людий, наклоном до еґоїзму, бажанєм показати ся перед людьми.

Раґожинський був чоловік без імени і становища. Але за се був дуже зручний служак, котрий, штучно лявіруючи поміж лїбералїзмом а консерватизмом, покористуючись одним з двох напрямків, котрий в даний час і в данім разї давав лїпші для його житя результати, і передовсїм, чимсь-то особлившим, чим він подобав ся женщинам, зробив знамениту, відносно, судову кариєру. Вже не дуже молодим познакомив ся з Нехлюдовими заграницею; залюбив ся в Наталцї, паннї також не дуже молодій, і оженив ся з нею майже проти волї матери, котра виділа в тім сполученю messalliance.

Нехлюдов, хоча скривав се перед самим собою, хоча боров ся з тим почутєм, ненавидів свого шурина. Антипатичний він був для него задля вульґарности почувань, самоувіреного ограниченя і, передовсїм нелюбий був йому за сестру, котра могла так пристрасно, еґоїстично, ніжно любити отту бідну натуру і щоби йому вгодити, заглушити в собі всьо гарне, що було в нїй.

Нехлюдову завсїгди справляла більшу муку думка, що Наталка жінка сего волохатого, з блискучою лисиною, самоувіреного чоловіка. Він не міг удержати навіть відрази до його дїтий. І за кождим разом, коли дізнавав ся що Наталка має бути материю, дізнавав почутя, подібного на співчутє ізза того, що вона знова заразила ся чимсь лихим від того чужого їх всїм чоловіка.

Раґожинські приїхали самі, без дїтий, — дїтий у них було двоє: хлопець та дївчинка, — і замешкали лїпше чи-

сло поряднійшого ґотелю. Наталія Івановна зараз таки поїхала до старого помешканя матери, але не найшовши там брата і дізнавшись від Аґрафени Петровни, що він винаймив собі мешканє де инде, поїхала туди. Брудний обслуґач, зустрінув її в темному, з тяжким запахом, і за дня осьвічуваному коридорі, обявив їй, що князя нема дома.

Наталія забажала увійти до числа замешканого братом, щоби лишити там записку. Обслугач завів її туди.

Увійшовши до маленьких двох покоїв, Наталія Івановна уважно оглянула їх. На всьому побачила вона знану їй чистоту, акуратність та скромність обстанови. Се послїдне було для неї нове і поразило її: На столику увиділа знаний їй притискач з бронзовим песиком, порядно розложені портфелї, папері, прибори до писаня, томи "Уложенія о наказаніях", анґлійску книжку Генрі Джоржа і французьку Тарда, з вложеним до неї знаним їй кривим їй великим ножем зі слоневої кости.

Присїв коло стола, вона написала записку, в котрій просила прийти до неї на-безпечно, таки нинї; і, зі здивованєм хитаючи головою на се, що виділа, вернула ся до ґотелю.

Наталію Івановну цікавили тепер з відносин до брата два питаня: його подружє з Катюшею, про яке почула у свойому городї, бо всї говорили про се, і віддача землї хлїборобству, котра була всїм звісна і уявляла ся чимсь полїтичним і небезпечним. Женячка з Катюшею з одного боку подобала ся Наталії Івановнї. Вона любувала ся тою рішучостию, пізнавала в нїй і себе, якою була вона і Дмитро в ті гарні днї, нїм вона віддала ся, але заразом з тим її збирав страх на згадку про се, що брат її женить ся з такою плюгавою женщиною. Останнє почуванє було сильнійше, вона рішила, на скілько се можливо, вплинути на него і здержати його, хоча знала, як се трудно.

Друга справа, віддача землї мужикам, не дуже так лежала їй на серцї, але чоловік її дуже згіршив ся тим і вимагав від неї впливу на брата. Ігнатій Нікіфорович говорив,

що такий поступок переходить всяку неосновність, легкодушність та гордість, що пояснити такий поступок, — наколи взагалї є яка можливість обяснити його — можна лише бажанєм виріжненя себе, самохвальби, бажаня, щоби всї про нього говорили. Який змисл має віддача землї мужикам, щоби вони платили сплату собі самим? — говорив він. — Як уже хотїв се зробити, міг продати через хлїборобський банок. Се мало би змисл. Загалом його поступок, що граничить з ненормальностию, — говорив Ігнатій Нікіфорович, думаючи уже про опіку, і вимагав від жінки, щоби вона на правду поговорила з братом про сей дивний намір.

XXXII.

Вернувши ся домів і найшовши у себе записку сестри, Нехлюдов сейчас поїхав до неї. Було се вечером. Ігнатій Нікіфорович відпочивав у другій кімнатї, і Наталія Івановна сама зустрітила брата. Вона була в чорній шовковій сукнї, з гарним бантом на груди, а чорне волосє її було піднесене в гору і причесане по модньому. Вона, видко, робила ся молодшою задля ровесника чоловіка. Побачивши брата, вона зіскочила зі софки швидким кроком шевелячи шовковою юбкою, вийшла йому на зустріч. Вони поцїлували ся і, сьміючись, поглянули на себе. Довершила ся та таємна, беззвучна, многозначна виміна поглядів, в котрій всьо було правда, і почала ся виміна слів, в котрій уже тої правди не було. Обоє не бачили ся з собою від смерти матери.

— Ти потовстїла і вимолодїла, — сказав він.

У неї склали ся губи до усьмішки із вдоволеня.

— А ти схуд.

— Ну, щож Ігнатий Нікіфорович?

— Він відпочиває. Не спав цїлу ніч.

При сьому можна було богато сказати, але слова нїчого не сказали. Поглядиж сказали, що се, що повинно було бути сказане, не сказане.

— Я була в тебе.

— Я знаю. Я випровадив ся з дому. Там дуже обширно а одному менї скучно. То, що там есть, менї не потрібне. Забери собі всї річи.

— Менї згадувала про се Аґрафена Петровна. Я там була. Дуже вдячна тобі за се, але...

В тій хвилинї готельний льокай приніс срібне гарне начинє. Вони мовчали, як льокай розставляв начинє. Наталія Івановна перенесла ся на фотель коло столика і мовчки засипала чай. Нехлюдов мовчав.

— Ну щож, Дмитре, я всьо знаю, — з рішучостю сказала Наталка, поглянувши на него.

— Щож, менї мило, що ти знаєш.

— Хиба ти сподієш ся направити її після такого житя?

Він сидів просто на малім кріслї і уважно слухав її, стараючись гаразд зрозуміти її і добре відповісти. Настрій, який лишив ся в ньому від послїднього зустрічу з Масловою, все іще наповняв його душу спокійною радістю і добрим розположенєм до всїх людий.

— Я не її, а себе поправити хочу, — відвітив він.

Наталія Івановна зітхнула.

— Є иньші средства, кромі подружя.

— А я гадаю, що се найлїпше; кромі того, се вводить мене в той сьвіт, в якому я можу бути пожиточний.

— Я не гадаю, щоби ти міг бути щасливий.

— Річ не в мойому щастї.

— Розумієть ся, але вона, коли у неї є серце, не може бути щаслива, вона навіть не може сього бажати.

— Вона й не бажає...

— Я розумію, але житє...

— Що житє?...

— Вимагає чого иньшого.

— Нїчого не вимагає, опріч того, щоби ми робили, що слїд робити, — сказав Нехлюдов, глядячи на її гарне хоча покрите коло очий і рота маленькими морщинами лице.

— Не розумію, — сказала Наталка, зітхнувши.

“Бідна моя сестричка! Як вона могла так змінити ся?” — думав Нехлюдов, згадуючи Наталку такою, якою вона була панною і чуючи до неї сплетене із безчисленних дїточих споминів ніжне почутє.

В той час увійшов до кімнати високо держачи голову (як завсїгда); виставивши грудь, мягко і легко ступаючи і усьміхаючись, Ігнатій Нікіфорович, блистячи своїми окулярами, лисиною і чорною бородою.

— А здорові були, здорові були, — промовив він роблячи неприродні, замітні натиски в словах. (Мимо того, що в перші часи подружя вони старали ся собі “тикати”, остали таки на “ви”).

Вони постискали собі руки взаїмно, і Ігнатий Нікіфорович з легка усїв на фотель.

— Я може перешкаджаю вам в розмові?

— Ні, ні, я перед нїким не скриваю то, що говорю і що роблю.

Як лиш Нехлюдов побачив то лице, увидів ті волохаті руки, почув той опікунчий, самоувірений тон, щирість його (нараз) на хвилю щезла.

— Ми говорили про його наміреня, — сказала Наталія Івановна; — налити тобі? — додала вона, взявши за чайник.

— Прошу, про яке именно намірене?

— Їхати на Сибір з тою партиєю арештантів, в якій находить ся женщина, що перед нею я уважаю себе виновником, — висказав Нехлюдов.

— Я чув, що не лише супроводжати, але ще щось більше.

— І оженити ся з нею, наколи вона тілько забажає того.

— Ось як! Але, коли вам се не справляє неприємности, поясніть менї ваші мотиви. Я їх не розумію.

— Мотиви ось які, що женщина та... що перший крок її на дорозі безпуття...

Нехлюдов розсердив ся на себе за се, що не находив вираженя.

— Мотиви ті, що я винуватий, а покарана вона.

— Наколи покарана, то, видко, і вона не неповинна.

— Вона зовсім неповинна.

І Нехлюдов з непотрібним зворушенєм оповів цілу історию.

— Так. Се опущенє предсїдателя і опісля необдумана відповідь присяжних. Але в такім разї є сенат.

— Сенат відмовив.

— А відмовив, — то, значить ся, не було достаточних касацийних причин, — сказав Ігнатий Нікіфорович. — Сенат не може входити в розбір справи по її істоті. Колиж дійстно в суді зайшла помилка, то тодї треба подати прошенє на найвисше імя.

— Я подав, але нема ніякої надії на успіх. Зроблять розслїд в мінїстерстві, мінїстерство віднесеть ся до сенату, сенат повторить своє рішенє, і як звичайно, неповинний буде покараний.

— По перше, мінїстерство не віднесеть ся до сенату, — з усьмішкою, що означала помилуванє, сказав Ігнатій Нікіфорович, — а зажадає підлинної справи зі суду і, наколи найде похибку, то і дасть відповідне закінченє справі, а по друге, невинних ніколи, а принайменьше дуже рідко, карають. Карають лиш винуватих — поволи цїдив Ігнатий Нікіфорович.

— А я набрав як раз противного переконаня, — промовив Нехлюдов з лихим почутєм до шурина, — я пересьвідчив ся, що більша часть людий, засуджених судами, неповинна.

— Як се так?

— Неповинні, в найпростїйшому значіню сего слова, як неповинна ся женщина в отроєню, як неповинний мужик, якого я пізнав тепер, в убийстві, котрого він не допустив ся, як невинні син та мати в підпалї, що його допустив ся сам господар, котрих туй-туй що не обвинили.

— То правда, завсїгди були і будуть судові похибки. То, що єсть твором людським, не може бути досконалим.

— А опісля, гірка доля неповинних ізза того, що вони виховавшись у звітсній сфері, не уважають своїх поступків проступками.

— Вибачте, але се неслушно; кождий злодїй знає, що злодійство недобра річ, і що не можна красти, що крадїж річ неморальна, — зі спокоєм, і з тоюж самою усьмішкою, що дразнила Нехлюдова, сказав Ігнатий Нікіфорович.

— Нї, не знаєте. Йому кажуть: не кради, а він бачить і знає що фабриканти обкрадають його працю, задержуючи йому платню, що правительство враз зі всїми чиновниками раз-по-раз його обкрадає, стягаючи податки...

— Е, се вже анархізм, — спокійно пояснив Ігнатий Нікіфорович значінє слів свого шурина.

— Я не знаю, що се, я говорю, що єсть, — продовжав Нехлюдов, — знає, що правительство обкрадає його; знає, що ми, поміщики, обікрали його уже давно, забравши йому землю, котра повинна бути загальним добром усїх, а опісля коли він з тої краденої землї візьме ріща на затопленє в своїй печи, ми його пакуємо до тюрми і хочемо переконати його. що він злодїй. Він знає, що не він злодїй, а той, хто вкрав від него землю, і що всяка restitution того, що у него окрадено, його обовязує перед своєю родиною.

— Не розумію, а коли розумію, то я не годжусь. Земля не може не бути нічиєю власностию. Наколи ви її подїлите, — зачав Ігнатий Нікіфорович спокійно переконаний, що Нехлюдов социялїст, і що вимоги теориї социялїзму полягають на тім, щоби роздїлити усю землю на рівні части, а що таке дїленє дуже глупе, і він легко може збити його, — наколи її нинї роздїлите на рівні части, вона завтра знова перейде в руки більше працьовитих і спосібних.

Нїхто і не думає дїлити землю на рівні части, земля не повинна бути нічиєю власностию, не повинна бути предметом купна і продажи або загарбуваня.

— Право власности чоловікови вроджене. Без права

власности не буде ніякої користи в оброблюваню землї. Знищите право власности, то ми вернемо до дикого стану, — авторітетно виголосив Ігнатий Нікіфорович, повторяючи той оклепаний, звичайний арґумент в користь права земської власности, котрий уважає ся не збитим а полягає на тім, що жадоба до земської власности єсть ознакою конечности її істнованя.

— Навпаки, тілько тодї земля не буде лежати облогом, як тепер лежить, коли то поміщики, немов собаки на сїнї, не допускають до землї тих, що можуть, а самі не уміють експлуатувати її.

— Слухайте Дмитре Івановичу, таж се цїлковите дурацтво. Хиба можна в наші часи знищити власність земську? Я знаю, се вам dada. Але позвольте менї сказати вам просто...

І Ігнатий Нікіфорович поблїд. Голос його задріжав. Видко, се питанє дуже лежало йому на серцї.

— Я би радив вам обдумати се питанє гаразд, нїм чим приступати до практичного розвязаня його.

— Ви говорите про мої личні справи?

— Так. Я вірю, що всї ми зведені до звістного положеня, що мєамо двигати на собі ті обовязки, що виходять з того положеня, що маємо піддержувати ті услівя і биту, в яких ми родили ся, і які ми дістали в спадщинї по наших предках, а які маємо передати нашим потомкам.

— Я уважаю своїм обовязком...

— Позвольте, — не даючи себе перебити, продовжав Ігнатий Нікіфорович. — Я говорю не за себе анї за свої дїти, мої дїти обезпечені, і я заробляю на тілько, що ми живемо, і я сподїю ся, що дїти не голодувати муть і изза того мій протест проти вашого поступованя, вибачайте за слово, не вповнї обдуманий, випливає не з личних інтересів, а прінципиально я не можу згодити ся з вами. І я радив би вам більше подумати, перечитати щось...

— Вже ви менї лишіть рішати про свої справи самому і знати, що я маю читати а що нї, — сказав Нехлюдов, зблїд-

нувши, і почуваючи, що у него холодніють руки, і він не панує над собою, замовк і забрав ся до чаю.

XXXIII.

— А що діти? — спитав Нехлюдов сестри, коли трохи успокоїв ся.

Сестра розказала про дітий, що вони лишили ся з бабунею, з його матерю, і дуже вдоволена з того, що суперечка з її чоловком скінчила ся, стала розповідати про се, як її діти бавлять ся у вандрівки так само, як він колись грав ся своїми ляльками — чорним арабом і лялькою, званою французькою.

— Невже ти тямиш? — питав Нехлюдов, усьміхаючись.

— І уяви собі, вони зовсім так само грають ся.

Немила розмова скінчила ся. Наталка успокоїла ся, але не хотіла при чоловіці говорити про се, що лишень брат розумів, і щоби зачати якусь загальну розмову повела річ про петербурґську новину, що дійшла аж сюди, себ-то про горе мати Каменської, що стратила сина-одинака, котрого убито в дуелї. Ігнатий Нікіфорович осудив строго той лад, при якому убийство в дуелї не уважало ся карним злочином.

Ся замітка викликала відповідь Нехлюдову, і знова зачав ся спір на ту саму тему, де всьо було недоговорене. і оба спорячі не переконали себе взаїмно а лишили ся при своїх переконанях, котрі осуджували одного в очах другого. Ігнатий Нікіфорович почувши, що Нехлюдов осуджує його, призираючи його діяльність і йому забаглось виказати несправедливість його гадки. Що до Нехлюдова, то йому було і досадно, що шурин мішаєть ся до його справ зі землею, (в души він спочував, що шурин і сестра і їх діти, як його наслїдники мають на се право) і крім того обурювало його, що сей ограничений чоловік з повним переконанєм і спокоєм уважав дальше право та законною сю справу, яка

видалась тепер Нехлюдови на безпечно дурною і злочинською. Се переконанє дразнило Нехлюдова.

— Щож би зробив суд? — спитав Нехлюдов.

Я засудив би одного з дуелїстів, як звичайно убийника на каторжні роботи.

Нехлюдов знов почув студінь в руках.

— Ну, і щож би з того вийшло? — змагав ся він горячо.

— Було би справедливо.

— Так само як наче справедливість становить ціль діяльности суду, — сказав Нехлюдов.

— А щож иньшого?

— Піддержка суспільних інтересів. Суд, після мене, є лише адміністрацийне орудиє піддержаня і істнуючого порядку річий, вигідного для нашого суспільства.

— Се зовсїм новий погляд, — зі спокійною усьмішкою сказав Ігнатий Нікіфорович. — Звичайно приписуєть ся судови трохи инакше значінє.

— В теориї, але не в практиці, як я пересьвідчив ся. Суд має на цїли лише заховуванє суспільности в певнім положеню і зачерез те переслїдує і вязнить тих, що стоять висше як звичайно уровень в суспільстві і хотять його піднести, так звані, полїтичні злочинці, і тих, котрі стоять нисше, як суспільність, так звані злочинські типи.

— Не можу з тим згодити ся, по перше з тим, щоби злочинці, так звані, полїтичні, були вязнені зачерез те, що вони стоять висше від середної уровени в суспільстві. Се по більшій части покидьки суспільности, так само зіпсовані хоча трохи инакше, як і ті злочинські типи, котрих ви кладете нисше від середньої уровени.

— А я знаю людий, котрі стоять без порівнаня висше від своїх судиїв; всї сектанти — люди моральні, сильні...

Але Ігнатий Нікіфорович не належав до людий, котрі позволять собі перебивати в їх мові. Він навіть не слухав слів Нехлюдова (чим природно дразнив його) і дальше говорив рівночасно з шурином.

—Не можу згодити ся з тим, щоби цілию суда було піддержуванє істнуючого ладу. Суд зміряє до своєї ціли — або поправляє.

— Гарні поправи по тюрмах — докинув князь.

— Або усуває — умірно продовжав Ігнатий Нікіфорович — зіпсованих і тих подібних на зьвірів людий, що загрожують істновану суспільности.

— В тім то й річ, що вона не робить нї одного, нї другого. В суспільности не має средств на робленє того.

— Як то? Я не розумію? — сьміючись на силу, спитав Ігнатий Нікіфорович.

— Я хочу сказати, що властиво єсть лише дві розумні кари, іменно ті, що ними послугували ся в старинї себ-то: тїлесна кара і кара смерти, котрі в наслїдок змягченя нервів все більше і більше виходять з уживаня, — сказав Нехлюдов.

— Се менї і дивно від вас чути, і якось воно нове для мене.

— Розумна річ, укарати тїлесно чоловіка на се, щоби він на далї не робив того, за що його вибито, і розумна, шкідливому, небезпечному членови суспільности відрубати голову. Обі сї кари мають змисл. Але який змисл має се, щоби чоловіка зледащілого лїнивством і злим приміром, засадити до тюрми, між услівя обезпеченого і обовязкового ледарства, поміж товариство самих зіпсованих людий? Або перевести на щось на державні кошта — кождий коштує більше як 500 рублїв — з тульської ґубернії до іркутскої, або з курської...

— Але все таки люди боять ся тих походів на державний рахунок, і наколи би не було тих походів і тюрмів, ми би не сиділи тут з вами, як сидимо тепер.

—— Сї тюрми не можуть бути порукою нашої безпеки зачерез те, що ті люди сидять там не вічно, а їх випускають. Навпаки в тих заведенях доводять людий до більших пороків і розпусти себ-то побільшають небезпечність

— Ви хочете сказати, що пенітенціорна система повинна бути усовершувана.

— Не можна її усовершити. Удосконалені тюрми коштували би більше, як се, що тратить ся на народну просьвіту, і привалили би нарід новими тягарами.

— Але недостатки пенітенциярної системи ніяк не інвалідують самого суда, — знова не слухаючи шурина, говорив далї свою річ Ігнатий Нікіфорович.

— Не можна поправити тих недостатків, — підносячи голос, говорив Нехлюдов.

— Так щож? Повинно ся вбивати? Або, як одна царська людина радила, вибирати очи, — сказав Ігнатий Нікіфорович, побідоносно усьміхаючись.

— Правда, се було би жорстоко, але була би якась ціль в тім. А се, що тепер робить ся, і жорстоке і не лиш нема в тім жадної цїли, але се так глупе, що не можна зрозуміти, як можуть душевно здорові люди брати участь в такій дурній і жорстокій річи, якою є карний суд.

— А ось я беру участь в тім, — блїднїючи, сказав Ігнатий Нікіфорович.

— Се ваша річ. Але я не розумію сего.

— Менї здаєть ся, що ви богато річий не розумієте, — сказав дріжачим голосом Ігнатий Нікіфорович.

— Я бачив в суді, як заступник прокуратора всїма силами старав ся обвинити безталанного хлопчину, який в кождім незіпсованім чоловіцї міг тілько збудити милосердє до себе, знаю, як другий прокуратор допитував сектанта і підкладав читанє Евангелия під карний закон; вкінцї цїла діяльність судів полягає лиш на тих безглуздних і жорстоких поступках.

— Я би не служив, як би-м так думав, — сказав Ігнатий Нікіфорович і встав.

Нехлюдов добачив особливший блеск під окулярами у зятя. "Невже се слези", — подумав князь. І дїйсно, се були слези образи.

Ігнатий Нікіфорович, підійшовши до вікна, виняв ху-

сточку, відкашлюючись, став протирати окуляри і, здіймивши їх, отер і очи. Вернувшись на софу, Ігнатій Нікіфорович закурив циґаро і більше не обзивав ся. Нехлюдови стало дуже прикро і соромно за се, що він до такого степеня огірчив шурина і сестру, а особливо тому, що він завтра від'їжджав і більше не побачить ся з ними. Маркотний попращав ся з ними і поїхав до дому.

"Дуже можливо, що правда се, що я говорив, принаймні він, не збив мене на нічим. Але так не повинен я був говорити. Видко мало я змінив ся коли я був в стані позволити оволодіти собою лихому почуваню і так образити його і огірчити бідну Наталку," думав він.

XXXIV.

Відділ, з котрим ішла Маслова, мав рушити зі стациї зелїзничої о третій годинї, і із за того, щоби бачити вихід відділу з тюрми і з нею разом дійти до зелїзничого двірця, Нехлюдов наміряв приїхати до тюрми перед дванайцятою.

Укладаючи і річи і папери, Нехлюдов довше оглядав свій учебник, перечитуючи деякі місця, передовсїм послїдні. На останку перед від'їздом до Петербурга було ось що записано: "Катюша не хоче моєї жертви вона бажає сама бути жертвою. Вона побідила, і я побідив. Вона втішає мене тою внутрішною переміною, яка, здаєть ся менї, — бою ся вірити — дозріває в нїй. Бою ся вірити, але менї видаєть ся, що вона оживає". Зараз за сим стояло: "Пережив дуже тяжку річ і дуже радістну. Дізнав ся, що вона не найлїпше заховувала ся в лазареті. І нараз зробило ся менї страшенно прикро. Я не сподївав ся, щоби так було прикро. З відразою і ненавистю я говорив із нею і потім параз згадав про себе, про те, як я богато разів і тепер був, хоча і в гадках, винуватий в тому, за що не навидів її, і нараз в той сам час я спротивив ся собі: Менї стало її жаль, а на серці залягла у мене радість. Лиш аби в час насиїти добачити поліно в свойому оці, о скільки ми були би луччі". Під нинїшну дату він записав: "Був у Наталки і як раз від

вдоволеня зі себе був недобрий, лихий, і лишило ся пригноблююче почуванє. Ну, але щож робити? Від завтрішного дня нове житє. Прощай, старе, на віки. Богато набрав ся вражінь, але все іще годї довести до одностайности".

За пробудженєм другого дня рано, пробудив ся і в души Нехлюдова щирий жаль ізза образи шурина. "Так не слїд їхати", подумав, "треба поїхати до него і просити прощеня". Аж поглянувши на годинник, він побачив, що тепер вже ніяк, що треба спішити ся, щоби не опізнити ся до виходу віддїла. Раз-два зібравшись і піславши з річами швайцара і Тараса, Федосиного чоловіка, котрий їхав із ним, просто на дворець, Нехлюдов взяв першого фіякра, що його здибав на дорозї і поїхав до тюрми.

Арештантський потяг ішов дві години скорше, як почтовий, на якому їхав Нехлюдов ізза того він зовсїм розплатив ся в готелї, не маючи наміреня більше вертати ся.

На дворі пекла тяжка липнева спека. Не прохолонуті після душної ночи мощені вулицї, камяницї та зелїзні дахи пересилали своє горячо пекучому, неподвижному воздухови. Не було вітру, а коли він і підніс ся, то приносив пересичене порохом і запахом олїйної фарби вонюче та палюче повітрє. Народа на вулицях було мало, а хто і появив ся, старав ся іти в тїни домів. Лише чорні огорілі від сонця хлїбороби-брукарі в личаках сидїли насерединї вулицї і били молотками по камінних брилах, та похмурі полїцаї в небілених полотнянках, з жовтогорячими шнурками від револьверів, мовчи поминаючись, стояли по серединї вулиць, та заслонені з одного боку від сонця кінні трамваї, запряжені кіньми в білих халатах, з вистаючими в прорізах вухами, сунули ся серед звуків дзвінків до гори і на долину здовж вулиць.

Коли Нехлюдов приїхав біля тюрми, віддїл іще не рухнув ся. В тюрмі все іще горіла від четвертої години раненько, усильна робота віддаванє та відбиранє річий виправлюваних арештантів. В виправлюванім віддїлї було 628

мужчин і 64 жінок. Всїх треба було перевірити по статейним спискам, відібрати недужих та слабих і передати конвойним. Новий смотритель, два заступники його, доктор, фельчер, конвойний офіцир та писар сиділи коло виставленого на двір, в тїни стїни, стола з паперами і канцелярийними приналежностями і по одному викликували оглядали, випитували і записували одного по другім підходячих із ним арештантів.

Сонце зібрало ся уже до половини стола. Робило ся горячо і найпаче душно від браку вітру і від диханя арештантів, що глотили ся до стола.

— Та тому кінця не буде, — говорив, затягаючись папіроскою, високий, товстий, червоний, з піднятими плечами і короткими руками конвойний начальник, що без перестанку пускав клуби диму до своїх вусів, котрі закривали йому цїлий рот.

— Я страшно змучив ся. Звідки ви їх набрали тілько! Богато іще.

Писар заглянув до паперу.

— Іще 24 мужчин та жінок.

— Ну, чого стоїте, підходїть!... — крикнув конвойний на непровірених іще арештантів, що глотили ся один за другим. Вони вже більше як три години стояли в рядах і то не в тїни, а на сонцї, чекаючи черги.

XXXI.

Робота ся робила ся у внутрі тюрми, з надвору-ж, коло брами, стояв, як звичайно, стражник з оружем, з двайцять підвод на річи арештантів, і задля перевозу недужих а в кутї скупилась громада ріднї та товаришів, що дожидали виходу арештантів, щоби побачити і, коли позволять, поговорити і денещо передати на дорогу. До тої громади прилучив ся і Нехлюдов.

Він чекав тут з годину. Незадовго дав ся чути за брамою бряск оковів, ступанє і неголосні розмови більшої товпи. Се продовжало ся з пять мінут. В тім часї входили і

виходили до фіртки дозорці. Вкінці рознесла ся в повітрі команда. З тріскотом отворила ся брама, бряск кайданів загомонів голоснійше, і на вулиці появили ся конвойні салдати в білих полотнянках з шаблями і, очивидно, як знаний і привичний маневр стали правильним широким кроком перед брамою. Коли вони установили ся, почула ся нова команда і парами стали виходити арештанти в подібних на гречаники шапках, що виднїли ся на оголених головах, з клунвами на плечах, волочучи заковані ноги і вимахуючи одною свобідною рукою, а другою придержуючи клунок на спинї. Зразу ішли каторжні мужчини, всї в однаких сивих штанах і халатах з тузами на задї. Всї вони — молоді і старі, худі і товсті, блїді і червоні, чорні, вусаті, бородаті і безбороді, Росияни і Татари та жиди — виходили, бренькаючи кайданами і жваво вимахуючи рукою, немов збираючись іти десь далеко, але прийшовши десять кроків стали і покірно уставляли ся по чотирох в рядї. Зараз за тими висипали ся з брами такі самі остриженї, без ніжних оковів, але сковані рука з рукою зелїзом люди в такім самім одїню. Се були засланцї. І вони швидко виходили, ставали і уставлялись по чотирьох в ряд. Опісля пішли громадяни. Потому женщини рівнож по порядку — зразу — каторжні в тюремних сивих кафтанах і хустках на голові, далї женщини засланки і ті, що добровольно ішли в своїх міщанських та сельських одягах. Деякі з женщин несли грудних дїтий за полами сивих кафтанів.

З жінками ішли пішком дїти-хлопцї та дївчата. Вони, немов лошата в табунї, протискали ся поміж арештантами. Мужчини уставлялись мовчки, звідка лишень покашлюючи або роблячи відірвані замітки. Поміж жінками гомонїла безперестанна розмова. Нехлюдову здавало ся, що він добачив Маслову, коли вона виходила, але опісля вона загубила ся серед великої товпи иньших. Він бачив лише масу сивих, неначе позбавлених людських, а передовсїм жіночих прикмет, істот, з дїтьми і клунками, істот, що уставляли ся позаду чоловіків.

Мимо того, що усїх арештантів перераховували в середині тюрми, конвойні стали знова перераховувати, перевіруючи попередній рахунок з новим. Перераховуванє се трівало довго, найпаче ізза того, що деякі арештанти рухали ся, переходили з місця на місце і тим мішали рахубу конвойних.

Конвойні лаяли та штовхали покірних, але злобних арештантів і перераховували на ново. Коли всїх на ново перелїчили, конвойний офіцер дав якесь командо, і товпа заворушилась. Слабі чоловіки, жінки і дїти, перегонюючи себе взаїмно, справили ся до підводів, стали укладати на них клунки і потому самі вилїзали на них. Вилїзали і сїдали жінки з плачучими грудними дїтьми, веселі дїточки, що сварили ся за місця та сумовиті, похмурі арештанти.

Декілька арештантів, здіймивши шапку, підійшли до конвойного офіцира і занесли перед него якусь прозьбу. Як опісля довідав ся Нехлюдов, вони випрохували ся на підводи. Нехлюдов бачив, як конвойний офіцир, мовчки, не глядячи на просячих, затягав ся папіроскою, і як потім нараз замахнув ся короткою рукою на арештанта, і як сей скуливши остриженену голову в плечі, очікуючи удару, відскочив від него.

— Я тебе так поставлю в дворяньство, що ти тямитимеш! Зайдеш пішки! — заверещав офіцир.

Одного лише високого старця, що путав ся в ніжних оковах, офіцир пустив на підводу, і Нехлюдов бачив, як сей старець, здіймивши свою на гречаник подібну шапку, хрестив ся, підходячи до підводів, і як опісля, довго не міг вилїзти задля зелїзя, що не допускало йому піднести слабу, старечу, заковану ногу і як баба, що сиділа уже на возї, помогла йому, вхопивши його за руку.

Коли всї підводи наповнили ся клунками а на клунки всї ті, котрим се було позволено, конвойний офіцир здіймив чако, обтер хусточкою чоло, лисину, червону товсту шию і перехрестив ся.

— Віддїл вперед! — закомандував він. Салдати заб-

рящали шаблями, почали хрестити ся, ті, що проводжували закричали якось незрозуміло, так само закричали немов у одвіт арештанти, серед жінок здіймило ся голосїння і віддїл, окружений салдатами в білих полотнянках, рушив уперед, здіймаючи порох звованими погами. На передї ішли салдати, далї, бренкотячи кайданами, заковані по чотири в ряд, далї засланцї, потому громадяни, сковані по двох зелїзєм, а на кінцї жінки. Аж за ними телїпали ся переладовані клунками і хорими підводи. На одній з них сидїла високо закутана жінка і, не вгаваючи, верещала та ридала.

XXXV.

Похід був так довгий, що коли передні уже щезли з очий, підводи з клунками і слабими що і но рухнули ся. Коли підводи рухнули ся, Нехлюдов сїв на дожидаючого на него візника і велїв йому обігнати віддїл з наміренєм, розглянути ся по ньому, чи нема яких знакомих поміж чоловіками, а опісля, найшовши поміж жінками Маслову, спитати її, чи дістала післані для неї річи.

Стало дуже горячо. Вітру не було, і здійманий тисячами ніг порох уносив ся клубами над арештантами, що сунули серединою улиці. Арештанти ішли скорим кроком, а гнилий фіякерський коник, на якому їхав Нехлюдов, поволеньки доганяв їх. Ішли ряди за рядами незнані чудного та страшного вигляда істоти, що тягнули окуті ноги і немов в такт, підбадьоруючи себе, махали свобідними руками. Їх було так богато, так були вони до себе подібні і поставлені в такі особливші, чудні условини, що Нехлюдови видались вони не людьми, а якимись особлившими, страшни єствами. Се вражінє розрушило в ньому лише то, що в товпі каторжних, він пізнав арештанта, убийника Федорова, а межи засланцями рівнож знакомого коміка Охотіна і ще одного бродягу, що обернув ся до него. Майже усї арештанти оглядали ся, мірячи очима повіз, що обганяв їх і пана, що сидів у ньому. Федоров підіймив до гори

гордо голову на знак, що пізнав князя; Охотін моргнув очима. Але нї один, нї другий не поклонив ся, уважаючи сю річ недозволеною. Зрівнявшись із жінками, Нехлюдов зараз таки побачив Маслову. Вона ішла в другому жіночім ряді. З краю ішла розчервоніла, коротконога, чорноока, погана жінка, підтикавши халат за пояс; се була Хорошавка. Коло неї ішла вагітна жінка, що ледве волікла ноги за собою, а третя була Маслова. Вона несла клунок на плечах і просто дивила ся наперед себе. Лице її зраджувало спокій та рішучість. Четверта в ряді з нею була молода, гарна жінка в короткому халатї і по бабськи закрученій хустці, — се була Федося. Нехлюдов зліз з фіякра і підійшов до ідучих женщин, бажаючи спитатись Маслової про річи і про се як вона себе спочуває; але конвойний підофіцир, що ішов з того боку відділу, зараз таки замітивши підходячого, підбіг донего.

— Пане, не можна підходити до відділу, — не позволено, — кричав він, підходячи.

Приблизившись і пізнавши лице Нехлюдова (в тюрмі всї його знали), підофіцир приложив руку до чако і ставувши біля князя, сказав: —

— Тепер не можна. На двірцї зможете, але тут не позволяєть ся. — Не ставай, вперед! — крикнув він на арештантів, і мимо спеки, швидко перебіг в своїх скриплячих, нових черевиках на своє місце.

Нехлюдов завернув на тротоар і, повелївши фіякрови їхати за собою, пішов разом з відділом. Куда нї переходив відділ, всюди звертав на себе змішану зі співчутєм та страхом увагу. Переїжджаючі вихиляли ся з еквіпажів і, поки могли довидіти, супроводжали арештантів очима. Ті, що ішли пішки ставали і здивованим та боязким оком дивились на страшне видовище. Деякі підходили і подавали милостиню. Милостиню приймали конвойні. Деякі, немов загіпнотизовані, ішли за відділом, але потому ставали і, хитаючи головами, супровожали відділ тілько очима. Із заїздів та брамів, призиваючи себе взаїмно, вибігали люди і мовчки та неподвижно глядїли на страшний похід. В

вікнах домів було повно людий. На одній із перехресних вулиць відділ задержав якийсь богатий повіз. На козлї з блискучим лицем, товстозадий, з рядками ґудзиків на спинї візник; в повозї на задному місци сиділи чоловік зі жінкою; жінка — худа і блїда, в ясному капелюсї, з яскравою парасолькою і чоловік в цїліндрі і в ясному, елеґантному пальто. На переді перед ними сиділи їх діти: незвичайно гарно одїта, сьвіженька мов цьвітка панночка з розпущеним русявим волосєм під ясною парасолькою, і осьмолїтній хлопчина з довгою худою шиєю з вистаючими перепелами, в маринарському капелюсї, украшеному довгими застїжками. Батько сердито порікав візника, що він на час не об'їхав відділу, а мати гидко щурила ся та морщила ся, закриваючись від сонця і пороху шовковою парасолькою, якою цілком заслонила лице. Товстозадий візник сердито хмурив ся, вислухуючи неслушні докори пана, котрий як раз казав йому їхати тою вулицею, і з трудом поздержав лискучі, намилені під наголовачами і шиєю вороні конї, що рвались до бігу. Полїцай бажав від радої душі услужити панови богатого повозу і пропустити його, придержуючи арештантів, але він спочув, що в тім походї була похмура торжественність, котрої не слїд нарушувати навіть задля такого богатого добродїя. Він лише приложив руки до свого кашкета, на знак свого поважаня перед богацтвом, і строго дивлячись на арештантів, немов обіцяючись на кождий спосіб оборонити перед ними тих, що сиділи в богатім повозї. Так отже повіз мусїв чекати, аж всьо перейде і рушила з місця аж тодї, як прогуркотїла остання підвода з пакунками і сидячими на них арештантами, поміж котрими гістерична жінка, що на хвилю затихла, побачивши богатий повіз, наново стала ридати та голосити. Аж тодї візник злегка махнув віжками, і вороні, тупотячи підковами по мурованцї понесли мягкий та легкий повіз на хутір, куди їхали забавляли ся чоловік, жінка, панночка і хлопчик з тонкою шиєю і вистаючими перепелами.

Нї батько, нї мати не дали нї панночцї нї хлопчикови

поясненя на се, що вони бачили так, що діти мусіли самі знайти собі поясненє значінє того видовища.

Панночка, побачивши вираз лиця батька та матери, пояснила собі так, що се були люди зовсім инакші, як її родителї і знакомі, що се були люди злі, і що ізза того з ними іменно так і треба поступати, як поступлено з ними. І тому їй було лишень страшно і вона утішила ся, як ті люди щезли їй з очий.

Але хлопчик, що не спускав очий з цілого походу, инакше пояснив собі цілу річ. Він знав добре і набезпечно, довідавшись про се просто від Бога, що сї люди були зовсім такі самі, як і він сам, як і всї люди, і що затого тим людям заподіяв хтось велике лихо, накоїв їм щось такого, чого не повинно ся робити, і йому стало жаль їх. Він почув страх і перед тими людьми, котрі були заковані і остриженї, і перед тими, котрі їх закували і остригли. І від того у хлопця все чим раз більше і більше видували ся губи, і він робив великі з'усиля, щоби не заплакати, маючи се переконанє, що плакати в таких случаяхх стидно.

XXXVI.

Нехлюдов поспішав тим самим кроком, що арештанти, але йому було страшно горячо, мимо того, що був легко одїтий. Передовсім душив його порох а і докукулювало горяче повітре, що уносило ся над містом. Пройшовши з четвертину верстви, він сїв на фіякра і поїхав наперед, але на середині вулиці, на повозї йому стало іще горячіще. Він старав ся, розбудити в собі гадки про вчерашну розмову з шурином, але тепер ті гадки не зворушували його так, як рано. Їх закрили враження виходу з тюрми і походу віддїла. Передовсім не міг думати нїчого, бо було дуже горячо. Під парканом, в тіни дерев, здіймивши шапочки, стояли два хлопцї-реалїсти над мороженником, що присїв перед ними на колїнах. Один з хлопців вже тішив ся, облизуючи рогову лижечку, другий чекав на стаканчик, що на нього крізь верх накладано щось жовте.

— Де би тут напити ся? — спитав Нехлюдов свого фіякра, почувши неозначене бажане відсьвіжити ся.

— А ось тут знаменитий трактир! — сказав фіякер і, звернувши в ріг вулиці, підвіз Нехлюдова до заїзду з великою вивіскою. Опухлий приказчик в сорочці, за шинквасом і бувші колись білими шинкарки, задля браку гостий, сидячі за столами, з цікавостию поглянули непривичного гостя і предложили йому свої услуги. Нехлюдов попросив селтерської води і присів неоподалеки від вікна, при маленькому столикови з брудною скатертю. Двоє людий сиділо за столом за чайним прибором і фляшкою з білого шкла, обтирали з голов піт і щось спокійно виераховували. Один з них був чорний і лисий, з окравком чорного волося на потилиці, як се було у Ігнатия Нікіфоровича. Вигляд сего добродія нагадав Нехлюдову знова вчерашну розмову з шурином і своє бажане побачити ся з ним і з сестрою перед від'їздом. "Ледви чи наспію до заїзду" подумав він, "лучше напишу лист". І, попросивши паперу, куверти і марки, він став, хлипаючи сьвіжу, шипячу воду роздумувати, що він має писати. Але гадки його плутали ся і він ніяк не міг зложити листа.

"Дорога Наталко, не можу приїхати під тяжким вражінєм вчерашної розмови з Ігнатиєм Нікіфоровичем..." — зачав він. — "Щож далї? Просити о прощенє, що я вчера сказав? Але я сказав те, що я думав. І він погадає собі, що я відпекуюсь власних думок. І потому, то його встряванє до моїх справ... Нї не можу..." — і почувши кипячу в нім ненависть до того чужого, самоувіреного чоловіка, котрий його не розумів, Нехлюдов сховав недокінчений лист до кишені, і розплативши ся, вийшов на вулицю і поїхав доганяти відділ.

Спека іще більше підійшла в гору. Стїни і каменї немов тхнули горячим повітрєм. Ноги, здавало ся, обпікали ся о горячу мурованку, і Нехлюдов спочув щось в роді опару, коли то голою рукою діткнув ся лякованого криса з повоза.

Кінь вялий бігун, постукуючи рівномірно підковами по

порохнавій і нерівній мурованці, сунув ся по вулицях; фіякер без перестанку засипляв, Нехлюдов знов сидів не думаючи про ніщо і рівнодушно спозираючи наперед себе. На кінці вулиці, проти воріт великого дому стояла громада людий та конвойний з шаблею.

Нехлюдов казав фіякрови стати.

— Що се? — спитав він у двірника.

— З арештантом щось скоїло ся: —

Нехлюдов зліз з фіякра і підійшов до громади людий. На нерівних каменях покатої коло третуара мурованки лежав головою низше ніг широкий, немолодий арештант з рудою бородою, червоним лицем і плескатим носом, в сивому халаті і в таких самих штанах. Він лежав навзнак, розкривши долонями в долині, веснянками укриті руки і, після великих протягів часу, рівномірно пручаючись високими та широкими грудьми, хлипав воздух, спозираючи на небо зо лотими кровю очима. Над ним стояв нахмурений поліцай, розноцик, почтильон, приказчик, стара жінка з парасолькою і обстрижений хлопчик з порожним кошиком.

— Ослабли в тюрмі, возхворіли, а їх ведуть в саме пекло — осуджував когось приказчик, звертаючись до Нехлюдова, що власне підійшов сюди.

— Може і умре, — лебеділа плаксивим голосом жінка з парасолькою.

— Треба розвязати сорочку, — обізвав ся почтильон.

Поліцай став дріжачими грубими пальцями, безручно розпускати тасємки на жильній, червоній шиї. Він був видко зворушений і змішав ся але все таки уважав за потрібне звернути ся до товпи.

— Якого лиха зглотились? І так горячо. Від вітра стали.

— Повинен доктор посьвідчити, — тих, що слабі лишати. А то повели, ледви дихав, — говорив приказчик, очевидно хотячи показати ся знанєм порядків.

Поліцай розвязавши тасємки сорочки, випростував ся і озирнув ся.

— Розходіть ся, кажу. Не ваше діло. Ще того не ви-

ділп? — говорпв він звертаючпсь зі співчутєм до Нехлюдова, но не запримітпвши в його погляді співчутя, позирнув на конвойного. Але сей стояв на боці і, оглядаючи свій підпяток, що відрпвав ся, зовсім рівнодушно відносив ся до притичини поліцая.

— До кого належить се, то тим ані в голові. Морити людий, хиба се лад?

— Арештант — арештант, а все людина, — давались чути голоси.

— Положіть йому голову впсше, та води дайте, — сказав Нехлюдов.

— Пішли за водою, — відвітив поліцай і, взявши під пахи арештанта, з трудом перетащпв туловпщем висше.

— Що се за збіговище? — почув ся нараз рішучий начальницький голос, і до зібраної докола арештанта громади людий підійшов скорими кроками околоточний, в незвичайно чистій та блискучій полотнянці і ще більше блискучих високих чоботах.

— Розійтись! Нічого тут чипіти! — крикнув він до товпи, іще не знаючи, зачого зібрала ся товпа. Підійшовши-ж близше і побачивши умираючого арештанта, він зробив одобряючий знак головою, немов очікував чогось подібного і звернув ся до поліцая.

— Як так?

Поліцай сповістив, що ішов відділ арештантів а сей упав а конвойний казав лишити.

— Так щож? В участок з ним. Фіякра!

— Двірник побіг, — сказав поліцай, прикладаючи руку до шапки.

Приказчик заговорив щось про спеку.

— Твоя се річ? Що? Іди своєю дорогою, — завів околоточний і так строго поглянув на него, що приказчик затих.

— Води би йому дати — сказав Нехлюдов. Околоточний строго поглянув на него, але нічого не сказав. Коли ж двірник приніс воду, він велів поліцаєви дати її арештантови. Поліцай підіймив скулену голову і докладав всяких

сил, щоби влити воду до рота, але арештант не приймав її. Вода лила ся по бороді, обмочуючи на грудях куртку і конопляну, обпорошену сорочку.

— Вилий на голову! — закомендував околоточний, і поліцай, здіймивши на гречаника подібну шапку, вилив воду на руде, кучеряве волосє, і на голий личник. Очи арештанта, немов налякано, ширше відкрили ся, але стан його не змінив ся. По лиці плили брудні потоки від пороху, але уста все однаково хлипали воздух, а ціле тіло прокидувало ся.

— А сей що? Взяти сего, — звернув ся околоточний до поліцая, показуючи на Нехлюдового фіякра.

— Давай його сюди.

— Занятий — похмуро, не підіймаючи очий, промовив фіякер.

— Се мій фіякер, — сказав Нехлюдов, — але візьміть його. — Я доплачу, — додав він, звертаючись до фіякра.

— Ну чого стоїте, — крикнув околоточний, — беріть!

Поліцай, двірник та конвойний підіймили умираючого, занесли на фіякра і посадили на сидженє. Але сей не мав на стілько сили, щоби міг сам тримати ся; голова подавала ся назад, а ціле тіло зісували ся із сидженя.

— Кладіть лежма, — закомандував околоточний.

— Ніщо, ваше благородиє, я так довезу, — сказав поліцай, добре розсівши ся поруч умираючого на сидженю і обхоплюючи його сильною правою рукою під паху.

Конвойний підіймив обуті в личаки без обцасів ноги, поставив їх просто.

Околоточний оглянув ся і узрівши на мурованці на гречаника подібну шапку арештанта, підніс з землї і положив її обпалу взад мокру голову.

— Марш! — закомендував він.

Фіякер сердито оглянув ся, похитав головою і, в товаристві конвойного, рушив назад до частного дому. Поліцай безнерестанно підіймав падаюче тіло і голову, що вимахувала ся на всї боки. Конвойний, ідучи поруч, поправляв щось коло ніг. Нехлюдов пішов за ними.

XXXVII.

Приїхавши до части мимо пожарного вартівника, фіякер з арештантом в'їхав на подвіре поліцайської части і задержав ся коло одного із заїздів.

На дворі пожарники, засюкавши рукави, голосно розмавляючись і сьміючись, мили якісь стовпи. Як лиш фіякер задержав ся, де кілька поліцаїв окружили його і вхопили бездушне тіло арештанта під пахи і за ноги і здіймили його із гнучого ся під ним воза. Поліцай, що привіз арештанта, зліз з фіякра, протягнув стерплу руку, здіймив шапку і перехрестив ся. Мерця понесли до дверий, а потім на гору по сходах. Нехлюдов пішов в слід за ними. В невеличкій брудній кімнатці, куда внесли вмерлого, було чотири висячі матераци. На двох сиділо в халатах двох хорих, один кривоустний з обвязаною шиєю, другий сухотник. Два матераци були вільні. На один з них положили арештанта. Невеличкий чоловік з блискучими очима і бровами, що без упину рухали ся лишень в білю і панчохах, скорим і легким кроком підійшов до принесеного арештанта, поглянув на него, потім на Нехлюдова і голосно розреготав ся. Се був замкнений в гостиннім покою божевільний.

— Хотять мене перепудити, — говорив він. — Але не вдасть ся, ні.

В слід за поліцаями, що внесли мерця, увійшов околоточний і фельчер.

Фельчер, підійшовши до умерлого, потермосав зимну вже, жовтаву, покриту веснянками, іще мягку, але вже мертвецьку блїду руку арештанта, подержав її троха, а потім спустив. Вона без житя упала на живіт мерцеви.

— По всьому, — сказав фельчер, махнувши головою, але видко після припису, розіпнув мокру, сирову сорочку мерця і, загорнувши за вухо своє кучеряве волосе, приляг до жовтавих, неподвижних грудий арештанта. Всї мовчали. Фельчер підніс ся, іще похитав головою і доторкнув

ся пальцем зразу одного, а опісля другого віка над відкритими голубими неподвижними очима.

— Не злякаєте, не злякаєте — говорив божевільний цілий час, спльовуючи в слїд за фельчером.

— Щож? — спитав околоточний.

— Щож? — повторив фельчер. — До трупарнї з ним.

— Але глядїть, чи на правду? — спитав околоточний.

— Час пізнати, — сказав фельчер; не знать на що закриваючи розкриту груд мерця. — Але я пішлю іще за Матвієм Іваничем, нехай він огляне. Петров ходи, — сказав фельчер і пішов від мерця.

— Занести до трупарнї, — сказав околоточний. — А ти тимчасом прийди до канцеляриї, здаш справу, — дав він приказ конвойному, котрий цїлий час не відступав від арештанта.

— Слухаю, — відвітив конвойний.

Поліцаї підняли мерця і понесли знова в долину по сходах. Нехлюдов хотїв іти за ними, так божевільний стримав його.

— Ви пане, не в заговорі, так дайте папіроски, — вимовив він.

Нехлюдов виймив папіросницю і подав божевільному. Сей, моргаючи бровами, став, дуже скоро говорячи, розповідати, як його мучать переслухуванями.

— Ось вони всї проти мене і через свої медиюми мучать, катують мене...

— Перепрашаю вас, — сказав Нехлюдов, не дослухавши його оповіданя, вийшов на подвірє, бажаючи дізнатись, куди віднесуть умерлого.

Поліцаї перейшли уже зі своїм тягаром цїле подвірє і входили в двері сутеринів. Нехлюдов хотїв підійти до них, але околоточний задержав його.

— Чого хочете?

— Нїщо — відповів Нехлюдов.

— Нїщо, то йдїть собі.

Нехлюдов послухав і пішов до свого фіякра. Фіякер

дрімав. Князь збудив його і справив ся наново на дворець.

Не від'їхав і сто кроків, як побачив перед собою знова підводний віз в товаристві конвойоного з шаблею, віз, на якому лежав другий, очвидно уже вмерлий арештант. Сей лежав на спині на возї, і острижена голова його з чорною борідкою, вкрита на гречаники подібною шапкою, що насунула ся аж на ніс, перевертала ся і оббивали ся о боки воза, як сей зачіпив де лиш троха. Подводчик, в великих чоботах, ідучи поруч воза, кермував конем. По заду ішов поліцай. Нехлюдов доторкнув ся плечи свого фіякра.

— Що роблять! — сказав фіякер, задержуючи коня.

Нехлюдов зліз з фіякра і в слід за підводчиком, знова побіч пожарного вартівника, увійшов на подвірє маґістрату. На подвірю пожарні скінчили уже свою роботу, а на їх місци стояв високий, кістлявий бранд майор з околишком і, заложивши руки в кишені, водив строгим поглядом по товстім буланім, з наїженою шиєю кони, котрого пожарний водив перед ним. Кінь западав на передню ногу і брандмайор щось розповідав у сердитім тонї ветеранови, що стояв одалїк.

Тут стояв і околоточний, побачивши другого мерця, він відійшов до підводчика.

— Де підіймили? — спитав, неодобряючо похитавши головою.

— На старій Горбатівській — відвітив поліцай.

— Арештант? — спитав бранд-майор.

— Так. Другий сьогоднї.

— Ото й порядки. Але і спека то спека, — сказав бранд-майор і, обернувшись до пожарного, що водив хромого, буланого, крикнув: — Заведи до тої стайнї в кутї! Я тебе провчу, сучий сину, як калїчити коний, що більше як ти, шельмо, варта.

Мерця, підіймили з воза поліцаї і, як тамтого, занесла до прийомного покою. Нехлюдов немов загіпнотизований, пішов за ними.

— Вам чого? — спитав його один поліцай.

Князь не відповідаючи, ішов туди, куди понесли вмерлого.

Божевільний, сидячи на матераці, жадно курив папіроску, що її дістав від Нехлюдова.

— А вернулись, — сказав він і зареготав ся, побачивши мерця, він зморщив ся: — Знов, — сказав. — О, надоїли добре, я не дитина, о ні? Правда? — питаючо усьміхаючись звернув ся він до Нехлюдова.

Тимчасом князь глядів на мерця, котрого тепер ніхто більше не заслонював, а лице котрого, закрите передше шапкою, було відслонене як тамтой арештант був поганий, так сей був незвичайно гарний і на лиці і на цілім тілї. Був се чоловік у повному розцьвітї сил. Мимо опоганеної через острижене до половини голови, невисоке, круте чоло з випуклинами над чорними, тепер без житя очима представляло ся дуже гарно: так само яснів красою невеликий горбатий ніс над тонкими, чорними вусами. Посинїлі тепер губи зложились до усьмішки; невелика борідка заростала лишень долїшну часть лиця, а на оголенім боцї личника виднїло ся мале, сильне та гарне вухо. З лиця бив спокій, строгість і доброта. Не згадуючи вже про се, що з лиця видко було, яка духова сила зійшла з сего сьвіта з тим чоловіком, пізнати було по тонких костях на руках і скованих ногах і по сильних мускулях всїх пропорціональних членів, що за чудове, сильне зручне було се людське сотворінє і як сотворінє в своїм роді далеко совершеннїйше, чим покалїчений буланий, за котрого так сердив ся на пожарного бранд-майор. А між тим сего заморили і нїхто не зжалїв ся над ним не яко чоловіком, але навіть нїхто не пожалував його як задурно замучене робуче сотворінє. Одиноке почутє, що ворушило усїх людий по його смерти, се було почутє досади задля заходів, котрі були потрібні на похоронене тіла, що грозило розкладом. В приймний покій увійшов доктор з фельчером і частний. Доктор був грубий, корінистий чоловік в чісунчевім піджаку і так самих вузьких штанах, що обтискали йому мускулисті литки. Частнїй був маленький товстяк з темним, червоним лицем, котре ро-

билось округлим задля його привички набирати до уст повітря і поволи випускати його. Доктор сів на матерац біля мерця, потермосив, як се фельчер робив, руки, приложив вухо до серця і встав, випростовуючи штани.

— Більше мертвих від сего нема — сказав частний, набрав повний рот повітря і поволи випускав його.

— З котрої тюрми? — спитав він конвойного.

Конвойний відвітив і нагадав на кайдани, що були на змерлім.

— Скажу здіймити, слава Богу, ковалів не забракло, — сказав частний і, знова роздувши щоки, пішов в напрямі дверий, поволи випускаючи воздух.

— Від чого-ж се так? — звернув ся Нехлюдов до доктора.

Доктор поглянув на него крізь окуляри.

— Що відчого так? що гинуть від сонїшного удара? Бо так: сидячи без руху, без сьвітла цілу зиму, і нараз на сонце, то в такий день, як нинї, та ідуть товпою, припливу повітря нема. Ось і удар.

— Так по що їх посилають?

— А про се їх самих спитайте. Так ви властиво хто?

— Я посторонній.

— Аа!... моє поважанє, менї ніколи, — сказав доктор і, з досадою стягнувши в долину штани, справив ся до матераців хорих.

— Ну, щож з тобою? — звернув ся він до кривоустого, блїдого чоловіка з обвязаною шиєю.

Тимчасом божевільний сидів на своїм матерацї і, покинувши куренє, плював в слїд за доктором.

Нехлюдов зійшов на долину на подвірє і, мимо пожарних коний, курий і вартівника в мідянім шоломі, прийшов до брами, сів на свого фіякра, що знова заснув і поїхав на дворець.

XXXVIII.

Як Нехлюдов приїхав на дворець, арештанти вже всї сидїли в ваґонах за закратованими вікнами. На плятформі стояло декілька людий, що супроваджали своїх. Їх не хотїли пускати до ваґонів. Конвойні були сьогоднї особливо занятї. В дорозї до двірця упало і померло від удара, кромі тих двох людий, яких бачив Нехлюдов, іще троє людий: одного завезено, як тамтих двох, до найблизшої настки, а двох упало таких на дверцї*). Конвойні не тим були занятї, що під їх конвоєм померло пятеро людий, котрі могли остати в живих, а старались о те, щоби виповнити всьо се, чого в таких разах вимагав закон себ-то віддати мерлих, куда слїд, передати їх річи і папери, куда треба і вичеркнути їх з числа тих, котрих належить вести в Нижній, а се стояло богато труду, особливо в таку спеку.

Ось тим занятї конвойні не пускали Нехлюдова і других, котрі о се просили, до ваґонів, так довго, доки не покінчили тї справи. Нехлюдова однаковож, все таки пустили тому, що він всунув денещо гроша в руки конвойного офіцира. Сей чоловік перепустив князя але просив, щоби скоро переговорив ся і відійшов, щоби не побачив сего начальник. Всїх ваґонів було вісїмнайцять, і всї, крім ваґона для начальства, були битком набиті арештантами. Переходячи мимо вікон ваґонів, Нехлюдов переслухував ся тому, що дїяло ся в серединї. Ві всїх ваґонах дзвенїв бряск оковів, чула ся метушня, розносила ся розмова, перемішана з безглуздними поганими словами, але нїгде не чути було, як сего сподївав ся Нехлюдов, і слова про померших дорогою товаришів. Розмови доторкались більше мішків води до питя і вибору місця.

Заглянувши в вікно одного ваґона, князь побачив в серединї його, в переходї, конвойних, котрі здіймали арештантам залїзє з рук. Арештанти витягали руки, і один кон-

---

*) В початках 80.их років пять арештантів померло одного дня від сонїшного удара, в часї, як їх переводили з Бутирської тюрми на дворець Нижньогородської желїзницї. **Прим. автора.**

войний ключем відмикав замок на залїзю і здіймав його. Другий збирав залїзє.

Перейшовши мимо всїх ваґонів, де сидїли мужчини, Нехлюдов підійшов до тих, де були женщини. В другому з них розлягав ся рівномірний жіночий стон з додатками:

— О, о, о... Батеньки о, о, о! батеньки!...

Нехлюдов минув його і після вказівки конвойного підійшов до вікна третього ваґона. Із вікна, як лиш Нехлюдов наблизив до него голову, повіяло горячем, переповненим густою вонею людського поту, і виразно почули ся крикливі жіночі голоси. На усїх лавках сидїли, розчервонїлі, зіпріті женщини в халатах і ґорсетах і голосно розмовляли. Стан Нехлюдова, що наблизив ся до вікна, звернув не себе їх увагу. Ті, що сидїли близше замовкли і впялили свої очи в лице князеви. Маслова, лиш в ґорсетї без хустки, сидїла при вікнї напротив. Близше відси сидїла біла усьміхнена Федося.

Пізнавши Нехлюдова, вона торкнула Маслову і рукою показала їй на вікно.

Маслова поспішно встала, накинула на чорне волосє хустку і з оживленим, червоним, зіпрілим, усьміхненим лицем підійшла до вікна і вхопила ся за решітку.

— Але й спека, — сказала вона радісно усьміхаючись.

— Дякую, дістала.

— Не потрібно чого, — спитав Нехлюдов, спочуваючи, що на него несе спекою з розпеченого ваґона, немов із цегольнї.

— Дякую, нїчого не потрібно.

— От напити ся, — обізвала ся Федося.

— Правда, напити ся, — повторила Маслова.

— Хибаж вам не дали води?

— Дали, але вже всю випили.

— Зараз, — сказав Нехлюдов, — попрошу конвойного. Тепер до Нижнього не побачимо ся.

— Виж хиба їдете? — немов не знаючи сего, сказала Маслова радісно поглянувши на Нехлюдова.

— Іду слідучим потягом.

Маслова не сказала нічого а лиш через декілька секунд зітхнула.

— Щож, паноньку, правда, що дванайцять арештантів заморили на смерть, — сказала грубим мужицьким голосом стара, сувора арештантка.

Се була Корабльова.

— Я не чув, щоби аж дванайцять... Я бачив двох, — сказав князь.

— Кажуть, що дванайцять. Невжеж їм за се нічого не буде? А то чорти.

— А з жінок ніхто не захворів? — спитав Нехлюдов.

— Баби сильнійші, — сьміючись, сказала друга низька арештантка, — тілько одній зібрало ся на родини. Ось як голосить попід небеса, — додала, вказуючи на сусідний ваґон, з котрого доходили безперестанно ті самі стони.

— Ви питаєтесь, чи не потрібно чого? — сказала Маслова, стараючись повздержатись від веселої усьмішки не можна би сю жінку лишити, а то мучить ся так. Ось доложили би начальству.

— Добре, я постараюсь.

— А іще що, чи не можна би отсій побачити Тараса, її чоловіка, — додала, вказуючи очима на Федосю. — Він же їде з вами.

Пане, не можна розмавляти, — дав ся чути голос конвойного підофіцира.

То був не сей, що пустив Нехлюдова, се був иньший. Нехлюдов відійшов і почав шукати начальника, щоби благати його за жінку в полозї і за Тараса, але довго не міг знайти його і засягнути відповіди від конвойних. Вони були в великому клопоті — одні вели кудись якогось арештанта, другі бігали за провізиєю і розміщували свої річи по ваґонах, треті припадали коло якоїсь дами, що їхала з кон-

война офіциром і неохочо відвічали на запити Нехлюдова.

Нехлюдов добив ся до конвойного офіцира уже по другому дзвоненю.

Офіцир, обтираючи короткою рукою вуси, що закривали йому рот і підіймаючи плечі, давав якісь накази фельдфеблеви.

— Вам чого властиво? — спитав він Нехлюдова.

— Жінка мучить ся родинами оттут в ваґоні, так я гадав, чи би не можна...

— Хай лежить. Як породить, то і знати-мемо, — сказав конвойний, входячи до свого ваґона і швидко вимахуючи своїми коротенькими руками.

В тій хвили появив ся кондуктор зі трубкою в руці. Дало ся чути останнє дзвонене, свист і на плятформі поміж тими, що провожали та в жіночім ваґоні почув ся плач голосїнє. Нехлюдов стояв на плятформі поруч Тараса і дивив ся, як мимо него мчали ся одні за другими ваґони з кратованими вікнами і виднїючими в них оголеними головами чоловіків. Опісля зрівнав ся з ним перший жіночий ваґон, в котрого вікнї видні були голови простоволосих і накритих хустками жінок; далї другий ваґон, з якого долїтали усе ті самі стони жінки, вкінці ваґон, де була Маслова. Вона, разом з другими стояла в вікнї і дивилась на Нехлюдова і жалісно усьміхалась до него.

XXXIX.

До відходу особового потягу, котрим мав їхати Нехлюдов, лишало ся дві годинї. Князь гадав зразу на сей час поїхати до сестри, але тепер після вражіня з того ранка, почув себе так далеко змученим і зворушеним, що сївши на софу в почекальнї першої кляси, зовсім нечаянно почув таку сонливість, що положив ся на бік, підложив кулаки під голову і заразісїнько заснув.

Його збудив льокай у фрацї з відзнакою і серветкою.

— Панонычку, чи не ви припадково Нехлюдов, князь? Пані вас шукають.

Нехлюдов скочив, протер очи і зараз згадав, де він і всї події з нинїшного ранка.

Його увагу ворушив: похід арештантів, мерці, ваґони з решітками і заперті в них женщини, з котрих одна мучить ся без помочи родинами, а друга жалісно усьміхаєть ся до него ізза зелїзної решітки.

В дійстности цїлком щось инше було перед ним. На середині стояв стіл заставлений фляшками, вазами, канделябрами та начинєм, а доокола него увихали ся проворні льокайчуки. В глубині салї, перед шафою, за вазами з їдою і фляшками видна була стать буфетчика і спини подорожних, що підійшли до буфету.

В часї, як Нехлюдов змінив лежачу позу на сидячу і трохи тверезив ся по снї, замітив, що всї що були в кімнатї, з цїкавостию позирали на щось, що діяло ся в дверях. Він поглянув туди і уздрів декілька людий, котрі несли на фотелю даму у повітряному покривалї, що закривало їй голову. Переднїй двигар був льокай і лице його показалось князеви знакомим. Заднїй був рівнож знакомий швайцар з ґальоном на чапцї. Позаду фотеля ішла елеґантна кучерява покоївка в фартушку і несла клуночок, якийсь круглий предмет в шкіряній оправі і парасольку. Дальше ішов з апоплексичною шиєю князь Корчаґін в подорожній шапцї, в окулярах, а за ним Міссі, Міша, двоюрідний її брат, і знакомий князеви завсїгди веселий діпльомат Осмен зі своєю довгою шиєю і з видним адамовим яблоком. Він щось уважно, але, очивидно, жартовливо доповідав усьміхненій Міссі. На самім задї ішов доктор, сердито скрунючи циґаро.

Корчаґіни їхали зі свого підгородного маєтку, до сестри князя, в їх хутір, що находив ся на Нижньогородськім шляху.

Похід двигарів, покоївки і доктора подав ся до дамської ждальнї, викликуючи цїкавість і звертаючи на себе увагу всїх притомних. Тимчасом старий князь, засївши коло

стола, сейчас завізвав до себе льокая і припоручив йому, замовити денещо з їди і напитків. Міссі з Остеном також задержались в ресторані і що лише хотіли сісти, як в дверях появила ся знакома їм особа і вони підійшли до неї на зустріч. Се була Наталія Івановна.

Наталія Івановна, в товаристві Аґрафени Петровної, оглядаючись на всї боки, входила до ресторану желїзничого. Вона майже рівночасно побачила Міссі і брата. Найперше підійшла до Міссі, поцілувалась з нею, а опісля кивнувши головою Нехлюдову справилась до него.

— Ну, в кінції я найшла тебе. — сказала вона.

Князь встав, привитав ся з Міссі, Мішею та Остеном і, розмавляючи пристанув. Міссі розказала йому про пожар в їх домі на селї, що приневолив їх перебрати ся до тїтки. Остен після свої привички став розповідати сьмішну анекдотку з нагоди пожару.

Нехлюдов не слухаючи Остена, звернув ся до сестри:
— Який я радий, що ти приїхала, — сказав він.

— Я давно уже приїхала, — сказала Наталка. — З Аґрафеною Петровною в двійку.

Она вказала на Аґрафену, котра в капелюсї і ватерпруфі, з достоїньством здалека змішано, поклонила ся князеви, не хотячи йому перешкаджати.

— Всюди глядїли за тобою.

— А я тут призаснув. Який я радий, що ти приїхала... Я зачав лист писати до тебе, — сказав він.

— Невже? — спитала Наталка боязно. — Про що хотїв писати?

Міссі зі своїми кавалєрами, замітивши, що поміж братом а сестрою зачинаєть ся інтімна розмова, відійшла на бік. Нехлюдов зі сестрою сїли під вікном на бархатну софку коло чиїхсь річий, — плєда і образа.

— Вчера, як я вийшов від вас, хотїв вернути ся і перепросити шурина, але я не знав, як він се прийме. Я не гарно говорив з твоїм чоловіком, і мене се болїло — сказав він.

— Я знала, я була пересьвідчена, що ти не хотів. Ти се знаєш — сказала сестра і вслід за тим у очах її заблисли сльози, і вона дотронула ся його руки. Фраза ся була неясна, але він зрозумів її добре, і був тронутий тим, що вона значила. Слова її значили тільки, що кромі її любови, що володіла нею, — любови до свого чоловіка, для неї важка і дорога її любов до него, до брата, і що всякі спори з ним задля неї — тяжка мука.

— Спасибі тобі, спасибі. Ах, що я бачив сьогодні, — сказав він, пригадуючи собі нараз другого вмерлого арештанта. — Двох арештантів убито.

— Як то убито?

— Так убито. Їх вивели в таку спеку. І двох померло від соньїшного удара.

— Не може бути! Як? Сьогодні? Ось тепер тілько?

— Еге, тепер недавно, я бачив їх трупи.

— Але за що убили? Хто убив? — спитала Наталка.

— Убили ті, що насильно вели їх, — розразнено сказав Нехлюдов, почуваючи, що сестра і на сю річ дивить ся очима свого чоловіка.

— Ах, Боже мій! — кликнула Аґрафена Петровна, підійшовши близше до них.

— Правда, ми не маємо найменчого понятя про те, що дієть ся з тими безталанними, але ми повинні се знати, — додав Нехлюдов, спозираючи на старого Корчаґіна, котрий підвязавшись серветкою, сидів коло стола за печенью і в той сам час кинув оком на Нехлюдова.

— Нехлюдов! — крикнув. — Не прохолодите ся часом? На дорогу се знаменито.

Нехлюдов відмовив і вернув ся.

— Ну, щож ти робити-меш? — продовжала Наталка.

— Що в моїй силї. Я не знаю, але чую, що повинен щось зробити. І що в моїй силї буде, се робити-му.

— Так, так, я се розумію. — Ну, а з тими, — сказала вона, усьміхаючись і вказуючи очима на Корчаґіна, — невже цїлком покінчена справа?

— Цілком, і я гадаю, що з двох сторін без жалю.

— Шкода, мені жаль. Я її люблю. Але припустім, що те так. Так на що ти хочеш звязати, звязати себе? — додала боязно. — По що ти їдеш?

— Іду затого, що так треба, — серіозно та сухо виповів Нехлюдов, немов бажаючи закінчити ту розмову, але зараз таки йому стало прикро за свою студеність до сестри. "Чомуж не сказати їй всьо, що я думаю?" подумав. "І хай Аґрафена Петровна почує", сказав до себе і голос його задріжав так, як завсїгди дріжав, коли він говорив про се. — "Вона не хоче моєї жертви, і сама жертвує задля мене, як на її положенє, дуже богато, і я не можу приняти сеї жертви, наколи се хвилеве. І ось я їду за нею і буду там, де вона буде і, о скілько би міг, помагати му, облекшати му її долю.

Наталка нїчого не відказала. Аґрафена Петровна питаючо глядїла на Наталїю Івановну і хитала головою В той час із дамської ждальнї показав ся знов похід. Той самий чепурний льокай Пилип і швайцар несли княгиню. Вона задержала несців, запросила ід собі Нехлюдова і, жалїбно скривившись подала йому білу, перстенями вкриту руку і зі страхом ждала сильного стисненя.

— Epouvantable*) — сказала вона про спеку, — я не знесу сего. Ce climat me tue**). — І поговоривши про незносьне російське підсонє і запросивши Нехлюдова, щоби приїхав до них, дала знак несцям.

— Так конче приїжджайте, — додала, на ходу звертаючи своє довге лице до князя.

Нехлюдов вийшов на плятформу. Похід княгинї справив ся на право, до перлної кляси. Між тим Нехлюдов з артельщиком, що ніс річи і Тарасом, зі своїм клунком, подали ся на ліво.

— Ось мій товариш, — сказав Нехлюдов до сестри, вказуючи на Тараса, котрого доля знана була Наталцї з оповіданя брата.

---

1) Страшно.
2) Сей воздух забив ся мене.

— Щож, невже в третій клясі? — спитала Наталія Івановна, коли Нехлюдов станув проти ваґона III-тої кляси, і артельщик з річами і Тарас увійшли до середини.

— Мені наручнійше, ось і з Тарасом буду разом, — відповів князь. — А ось іще що — додав він у Кузьмінському до сеї пори не віддана і ще земля хліборобству, так в разі моєї смерти твої діти її наслідують.

— Дмитре, покинь, — просила Наталка.

— Наколи-ж я би віддав, то одно, можу сказати, що всьо проче вони дістануть, бо я ледви оженю ся, а наколи оженив би ся, я, то дітий не мати му... так що...

— Дмитре, прошу, тебе не говори мені сего, — казала Наталія Івановна, а між тим Нехлюдов бачив, що їй мило було слухати того, що він сказав.

На переді перед першою клясою виднів уже невеличкий гурт народа, що все іще спозирав на той ваґон в який внесено княгиню Корчаґіну. Всї прочі люди розмістили ся по ваґонах, опізнені пасажири, спішучись стукали по дошках плятформи; кондуктори запирали двері і взивали їдучих до всїданя а тих, що провожали, до покиненя плятформи.

Нехлюдов увійшов до розпеченого сонцем, горячого і вонючого ваґона і зараз таки вийшов на тормаз*).

Наталія Івановна стояла напроти ваґона у свойому модному капелюсї і накидці, поруч з Аґрафеною Петровною, видно шукала предмета розмови, але не могла найти його. Негодна була навіть сказати: "ecrivez**)" тому, що вони давно уже з братом сьміяли ся над тою оклепаною фразою тих, що розлучувались. Ся коротенька розмова про грошеві справи і наслїдство від разу зірвала колишні ніжно-братерські зносини поміж ними, — вони чули ся тепер відчужними від себе взаїмно так, що Наталка рада була, коли потяг рушив, і коли можна було лишень головою хитаючи зі сумовитим і милим лицем говорити: "Прощай, прощай Дмитрусю!"

---

*) Місце в ваґонї, куди входить ся до середини.

**) Пишіть.

Але що іно потяг щез з її очий вона стала думати над способом, в якім їй слід передати свому чоловікови розмову з братом, і її лице прибрало поважний та заклопотаний вид.

І Нехлюдову було тепер тяжко. І йому було якось ніяково з сестрою; йому хотіло ся як найскорше покинути сестру мимо того, що він не почував до неї нічого иньшого, крім любови і нічого не скривав перед нею. Але рівночасно він почув, що пропала для нього та Наталочка, котра колись так була близька для него, що її місце заняла рабиня чужого для него, несимпатичного, чорного, волохатого чоловіка. Він запримітив се добре на сьому, що лице її якось особливо оживило ся тілько тоді, як він звернув бесіду на се, що займало її чоловіка — на віддачу землї мужикам, на наслїдство і ся обставина дуже ранила його серце.

XL.

Задуха в горячому задля спеки і переповненя ваґоні третьої кляси так давала ся в знаки Нехлюдову, що він таки був приневолений лишити ся на тормазї. Але і тут не було чим дихати, і князь зітхнув повною грудию аж тоді, як потяг виглабудив ся ізза домів, і повіяв прошибаючий вітер. "Еге, убили", повторив він слова, сказані до сестри. І в уяві його, зпоміж всїх вражінь нинїшньої днини, з незвичайною живостию, виринуло чудове лице другого вмерлого арештанта з усьміхненим лицем, строгим виразом чола і невеликим, сильним вухом під оголеним, зісинїлим личником. А що страшнїйше — його убили і нїхто не знає, хто його забив. А прецїнь забили. Повели його, як і всїх арештантів, після розказу Маслєннікова. Маслєнніков, видко, дав звичайне розпоряджене, підписав своїм глупим закрутом папір з друкованим заголовком і, розуміється, уже нїяк не уважати ме себе винуватим. Іще меньше претенсий до винуватого мати ме тюремний доктор, що розслїджував стан здоровля у арештантів. Він після припису виповнив

свій обовязок, відділив слабих і ніяким робом не міг предвидіти ні тої страшної спеки, ні того, що їх вести-муть так пізно і в такій глоті. Смотритель?... но смотритель виповнив тілько свій припис, що велів йому в той а той день відправити тілько а тілько каторжних, засланців, чоловіків, жінок; так само не може бути винуватий і конвойний, котрого повинностию було, приняти рахунком тілько а тілько, а потім тілько само видати. Він вів відділ, як се звичайно дієть ся, і ніяк не міг предвидіти, що такі сильні люди, як отсї два, яких бачив Нехлюдов, не видержать а умруть. Словом ніхто не винуватий, — а люди забиті, і то забиті тими самими людьми, що неповинні в їх смерти.

"Пішло се з того", думав Нехлюдов, "що всї сї люди - ґубернатори, смотрителї, околоточні, поліцаї, — уважають, що єствують на сьвітї такі становища, в котрих не обовязують людські відносини до людини. Всї, мовляв, сї люди — і Масленніков, і смотритель і конвойний — всі вони, коли не були би ґубернаторами, смотрителями, офіцирами — двайцять разів подумали би про се, чи можна відправляти людий в таку спеку і в такім натовпі, двайцять разів станули би і, побачивши, що людина слабне, задихуєть ся, вивели би її з гурту, завели би її в тінь, дали би їй води, дали би їй відпочити і, коли приключило би ся нещастє, показали би співчутє. Вони не зробили сего, що більше, перешкаджали другим робити се лише ізза того, що вони бачили перед собою не людий і свою повинність зглядом них, а службу і її вимоги, які вони ставили висше того, чого вимагали від них людські відносини. Ось в сьому і цїла причина всього", думав Нехлюдов. "Коли би можливим було признати, що що би то нї було важнїще від почутя чоловіколюбства, хоть на одну годину і хоть в якімсь однім виключнім випадку, то нема злочину, котрого не можна би було допустити ся зглядом людий, не уважаючи себе винуватим".

Нехлюдов так потонув в гадках, що й не запримітив, як змінив ся стан повітря. Сонце заховало ся за низькою,

розбитою хмарою а з західної части небосклону випухувала ся густа сїра-сїрезна туча, що виливала ся десь геть далеко над полями та лїсами, скісним, сильним дощем. Від тучі тягло вохким дощевим повітрем. Тучі товаришили з рідка блискавки, а зі стугонанєм ваґонів усе частїйше та частїйше мішало ся гоготанє грому. Туча наближалась чим раз більше, скісні краплї дощу, гнані вітром, стали падати на площу тормаза і на пальто Нехлюдова. Він перейшов на другий бік і, вдихаючи вохку сьвіжість і хлїбний запах землї, що від давна очікувала дощу, бавив око летучими садами, лїсами, жовтїючими полями жита, зеленими іще полосами вівса і чорними бороздами темно-зеленої, цьвітучої бараболї. Всьо немов покрило ся полиском, зелене видавало ся зеленїщим, жовте — жовтїщим, чорне чорнїщим.

— Іще, іще, — говорив Нехлюдов, радуючись на вид оживаючих під благодатним дощем піль, садів, городів.

Добрий дощ лив не довго. Туча в части пересипила ся, в части пронесла ся і на мокру землю падали вже останні, прості, часті, маленькі каплї. Сонце виглянуло знова, всьо зазолотилось, а на сході загнулась над небоклоном невисока, але ярка, з визначною відтїнкою фіолєтового цьвіту, перервана лише в одному кінцї веселка.

— Ага, про що то я думав? — спитав себе Нехлюдов, коли кінчили ся в природї усї переміни, і потяг спустив ся в закрут з високими стїнами. — Правда, я думав про се, що всї ті люди, смотритель конвойні — всї ті слуги — по більшій части сердешні, добрі люди, зробились лихими лише із того, що вони служать.

Він згадав рівнодушність Масленнікова, коли він говорив йому, про надужитя в тюрмі, привів на гадки строгість смотрителя, жорстокість конвойного офіцира, коли він не пускав на підводи і не звертав уваги на те, що в потягу мучить ся жінка в полозї. Всї ті люди, очивидно, були відпорні, нехтували просте саме почуванє співчутя лише ізза того, що служили. Вони, як слуги були відпорні зглядом почутя чоловіколюбства, — "так як та мощена земля для

дощу", думав Нехлюдов, дивлячись на мощене різноманітними каменями узгіре закрута, по якому дощова вода не всякала в землю, а зливала ся в потічки. "Може бути, і треба закладати каменями закрути але прикро дивити ся на ту позбавлену ростинности землю, котра могла би родити хліб, траву, корчі, дерева, як ті, що виднїють ся поверх закрута. Те само дієть ся з людьми", думав він далї, "може бути, що потрібні ті ґубернатори, смотрителї, полїцаї, але страшно дивити ся на людий позбавлених головної людської прикмети — любови і взаїмного співчутя".

"Цїла річ в тім", думав він далї, "що люди признають за закон се, що не єсть законом, і не признають за право сего, що єсть вічним, незмінним, ненарушеним правом, самим Богом записаним в людських серцях. Ось і від того менї усе так тяжко з тими людьми. Я по просту страхаюсь їх. І дійстно, сї люди страшні. Страшнїщі від розбишаків. В розбишацї все таки може відізвати ся жаль в серцї — у сих натомісь не може прокинути ся він. Вони так забезпечені від него, як отсї каменї від ростинности. Ось тим вони страшні. Кажуть, страшні Пуґачеви, Разіни. Сї сто раз страшнїйщі. Коли-б собі хто задав до розвязаня психольоґічну задачу: як би то зробити, щоби люди нашого часу, христіяни, гуманні, по просту добрі люди допускали ся страшних саме злочиньств, не спочуваючи себе винуватими, — то на се одна однїська відповідь себ-то: поробити їх ґубернаторами, смотрителями, офіцирами, полїцаями, с. є. щоби, по перше, були пересьвідчені, що єсть така річ, звана царською службою, при якій можна поводити ся з людьми, як з річами, без людських, братських відносин до них, а по друге, щоби люди сею самою царською службою були звязані так, аби відвічальність за наслїдки їх поступків зглядом людий не падала на нїякого з осібна. Як би не було у нас таких обставин, не можливо було би довершувати таких справ, як ті, що я їх бачив сьогоднї. Цїла річ в тім, що люди думають що єсть стадия, в яких можна поводити ся з чоловіком без любови, а таких стадий не має.

З річами можна поводити ся без любови: можна рубати дерево, робити цегли, кувати желїзо без любови; але з людьми не можна поводити ся без любови, як не можна обходити ся з пчолами без осторожности. Та як з пчолами, коли ходити меш коло них неосторожно, то пошкодиш і собі і їм, так само річ має ся з людьми. І то не може бути инакше тому, що взаїмна любов поміж людьми єсть підставним законом людського житя. Правда чоловік не може приневолити себе до любови, як ось приміром до роботи, але з того не випливає, що можна обходити ся з людьми без любови, особливо, коли що небудь вимагаєш від них. Не почуваєш любови до людий — сиди тихо", думав князь, звертаючи сї слова до себе, "займай ся собою, якимись річами, чим хочеш, лиш людий не тикай. Як можна їсти без шкоди, а з пожитком тільки тодї, коли хочеть ся їсти, так і з людьми можна поводити ся з пожитком і без шкоди тілько тодї, коли любиш. Раз лише відваж ся обходити ся з людьми без любови, як ти вчора поводив ся з шурином, тодї не означиш словами жорстокости і зьвірства в відносинах иньших людий, як я сього дізнавав ся з цїлого свого житя. Еге, еге, се правда", думав князь. "Се гарно, се гарно!" повторяв він у дусї, дізнаючи подвійного почутя прохолоди після мучачої спеки і спізнанє досягненого висшого степеня ясности в питаню, що його уже від давна занимало.

XLI.

Ваґон, в якому примістив ся Нехлюдов, був до половини занятий народом. Була тут прислуга, майстри фабричнї, різники, Жиди, прикащики, жінки, робітницї, був салдат, були дві панї — одна молода, друга піджила з брансолєтою на голій руцї і якийсь строгий на вид добродій з кокардою на чорній шапцї. Всї ті люди, спокійні по розміщеню, сидїли смирно, хто гризучи сїмє, хто курячи циґаро, хто знов ведучи оживлену розмову зі сусїдами.

Тарас щасливий на виду, сидїв на право від переходу, заховуючи місце для Нехлюдова і живо розмавляв зі сидя-

чим проти нього мускулистим чоловіком у розщіпленім, суконнім кафтані, — як опісля довідав ся Нехлюдов, садівником, що їхав шукати місця. Не відходячи до Тараса, Нехлюдов станув у переході коло поважного старця з білою бородою в легенькім кафтані, що говорив із жінкою в сільській одежі. Поруч із жінкою сиділа, далеко не дістаючи ногами підлоги, семилїтня дївчинка в новому сарафанчику з косочкою сливе білого волося і, безперестанно гризла сїмє.

Оглянувшись на Нехлюдова, старець загорнув з гладкої лавки, на якій він сидів одинцем, полу свого кафтана і ввічливо сказав: —

— Прошу, сїдайте.

Нехлюдов подякував і сїв на вказане місце. Як тілько князь усадовив, ся жінка стала продовжувати перерване оповіданє.

Вона розказувала про те, як її в місті приймив чоловік, від якого вона тепер вертала ся.

— Тай наклопоталась я, батеньку, наклопоталась, заки поїхала до нього. Але таки милосерний Бог допоміг менї і була там і вертаюсь тепер — говорила вона. — Тепер як Господь поможе, то аж на Різдво побачимось.

— Добре дїло, — сказав старець, оглядаючись на Нехлюдова: — не зашкодить проглянутись у місто, а то чоловік молодий забуваєть ся в городї живучи.

— Ой нї, батеньку, що се, то нї. Мій чоловік не з таківськиx. Не то що жадних дурниць не виправляє, а він немов дївчина румяненький. Гроші усї до копійки відсилає до дому. А що вже дївчиною, то так тїшив ся, що й виповісти годї, — сказала жінка, усьміхаючись.

Дївчинка, що гризла сїмє і прислухувала ся бесїдї матери, немов потверджуючи її слово, поглянула спокійними, розумними очима в лице старця і Нехлюдова.

— Як розумний то іще лїпше, — сказав старець, а сього не шохаєˀ — додав, вказуючи очима на пару людий — чоловіка та жінку, очивидно фабричних робітників. що сидїли на другому боцї переходу.

Робітник приклавши фляшшу горівки до рота, закинувши назад голову, лпкав із неї, що спла, а жінка, тримаючи в руці торбинку, з якої виймила булку, ціла потопула в лиці свого чоловіка.

— Е ні, мій не пє, і не курить, — відповіла жінка, користаючи з нагоди, щоби ще раз похвалити ся чоловіком. — О, таких як він, мало, батеньку, дуже мало, сьвята земля родить. Ось який він, — додала, звертаючись і до Нехлюдова.

— То й ліпше — повторив старець, глядячи на пючого робітника, що надпивши з фляшки трохи, подав жінці горівки. Жінка вхопила фляшку і, сьміючись та хитаючи головою, приложила її до рота. Почувши на собі погляд Нехлюдова і старця, робітник звернув ся до них.

— Щож, добродію? Дивите ся, що ми пємо? Як ми гаруємо — ніхто не бачить, а ось як пємо, — усї спозирають. Заробив, — то пю, ще й жінку почастую. Ось як воно.

— Еге, еге, — сказав Нехлюдов, не знаючи, що відповісти.

— А правда, добродію? Жінка моя — тверда як сталь. Я з неї вдоволений, тому вона мене і пожалувати може. Так я говорю, Мавро?

— На, на, бери собі, не хочу я більше, — сказала Мавра, віддаючи в його руки фляшку. — І що ти плетеш безглуздне? — додала вона.

— То воно так, — продовжав робітник, — як добра, то добра, а як заскрипить, то немов віз ненасмарований. Мавро, так я говорю?

Мавра, сьміючись, пяним рухом махнула рукою.

— От, і завів...

І то як добра, то добра, до пори, до часу, а як їй сяде муха під хвіст, то вона виробляє, що й подумати не можна... Щира правда, щиріська. Ви, добродію, вибачайте. Я випив, ну, а щож тепер робити... сказав робітник і став укладати ся до сну, зложивши голову на коліна усьміхненої жінки.

Довго сидїв Нехлюдов зі старцем, котрий розказував йому про себе, що він муляр, робить уже 53 роки і поставив на свойому віцї стілько печий, що вже й рахубу стратив, а тепер збираєть ся вже відпочати, та все якось не доводить ся. Був у містї, забезпечив свої дїти, а тепер їде на село відвідати домашнїх.

Вислухавши оповіданя старця, Нехлюдов став і пішов на то місце, яке стеріг для нього Тарас.

— Щож, паночьку, сїдайте. Ми пакунок заберемо до себе, — сказав увічливо, поглянувши на лице Нехлюдова, садівник, що сидїв напроти Тараса.

— Хоч тїсно, але таки нїхто не обиджає, — сказав співучим голосом усьміхнений Тарас і, піднявши сильними руками, немов перце, свій двопудовий клунок, переніс його до вікна. — Місця доста. Зрештою можна постояти, а нї то під лавкою можна пролежати. Нема чим клопотатись. Дурниця! — говорив він, виражаючи лицем ввічливість та сердешність.

Тарас говорив про себе, що коли не випє, то він немов нїмий, що доперва як ковтне горівки, то аж тодї пливуть йому слова і то гарні. А тодї він нїчого не затаїть, що лежить у нього на серцї. І дїйсно, в тверезім станї Тарас заєдно мовчав, колиж випив, (що трафляло ся рідко і то в особливших разах), тодї робив ся дуже милим у розмові. Тодї і багато говорив, і добре, просто, щиро, і головно ввічливо, котра то прикмета аж била з його добрих синїх очий і знатна була по вічно усьміхненому, привітливому лици.

В такому станї він був сьогоднї. Прихід Нехлюдова на хвильку застановив його бесїду. Але упоравшись із мішком, він сїв по давньому, зложив сильні робучі руки на колїна, і впялив свій зір у лице садівника, продовжав своє оповіданє. Він розповідав свому новому знайомому, зі всіми подробицями історию своєї жінки, за що її засилали, ізза чого він їде тепер за нею на Сибір.

Нехлюдов не чув іще в детайлях того оповіданя, тож із цікавістю прислухував ся. Він трафив як раз на се місце,

як отроєня уже довершено і в сімї спізнали, що допустила ся того злочину Федося.

— Ось я про своє горе розповідаю — сказав Тарас по задушевно дружньому звертаючись до Нехлюдова. — Попала ся добряча людина — балу-балу, балу-балу розговорились тай я про своє говорю.

— Так, так, — сказав Нехлюдов.

— Ось, бачиш, таким робом, братчику мій, справу викрили. Взяли мамуня те зілє, "іду", кажуть "до урядника". А батенько мої — чоловік правий. "Погоди", кажуть, "стара"; молодиця ще дитина, сама не знала, що робила. Треба і над нею зжаліти ся. Вона може опамятаєть ся. Але де там, не слухають нічого: "Поки ми її держати-мемо, вона", кажуть, "як швабів вигубить". Убрали ся, братїку, пішли до урядника. А сьому в те тілько грай. Зараз до нас. Тай поліцаїв прислав.

— Ну а ти що? — спитав садівник.

— А я, братїку, не качаю ся від болю, ні, та не ригаю. Всьо в серединї перевертаєть ся, і словечка сказати не в силї. Зараз тато запрягли конї, посадили Федосю, завезли в стан, а звідси до слїдователя. А вона, братїку, нічого і словечка не пропустила, всю правду, як на долони, виложила слїдувателеви: — і де отруї взяла і як її приправила. "На що", каже, "ти зробила?" — "На те", каже, "осточортів він мінї. Мінї Сибір лїпше", "як з ним жити", — нїби зі мною, усьміхаючись говорив Тарас. — Признала ся, значить ся, до всього. — Звісна річ — у тюрму з нею. Татуньо самі вернули ся. А тут робучий час надходить, а з жінок у нас одні мамуня, тай вони вже немічні. Думали — гадали, чи за запорукою не взяти би її назад. Поїхали татуньо до начальства; ідуть до одного — не йде, йдуть до другого. Так побували може в пятьох начальників. Не помагало. Вже зовсїм закинули ся клопотами, аж тут навинув ся один чоловік, із приказних. Такий пискач, що другого не знайшов би такого. "Дай пять рублїв", каже, "то виручу". Стало на трьох. Щож, братїку, я її полотенця позаставляв, дав. Як він написав те письмо, — протягнув Тарас, немов би гово-

рив про вистріл: — від разу пішло. Я сам у той час підняв ся, сам за нею до міста їздив.

— Приїхав я, братчику ти мій, до міста. Раз-два кобилу лишив у заїзді, витягнув письмо, тай в тюрму. "Чого тобі?" — "Так і так", кажу, господиня моя тут у вас замкнена". "А письмо, каже, є? Я подав письмо. Він подивив ся тай: "пожди", каже. Сів я на лавочку. Сонце уже пішло з півдня. Виходить начальник: "ти", каже, Варґуньов?" — Так, прошу пана". — "На її", каже. Зараз отволи браму. Вивели її в її одіню, як яло ся. — "Щож, підем". — "А ти хиба пішки?" — Ні, я на кони". — Прийшли ми до заїзду, розплатив ся я за постійне, запряг кобилу, підбив сїна, що лишилось під верету; вона сїла закрутила ся в хустку, поїхали ми. Вона мовчить, і я мовчу. Як стали підїздити до хати, а вона питає: "а що, мамуня живі?" — "Живі", кажу. — "А татуньо живі?" — "Живі". — "Вибач менї, Тарасе, за мій дурний розум. Я й сама не знала, що я робила". — А я кажу: говориш, не переговориш ся — давно простив тобі". Більше й не хотіла говорити. Приїхали ми до хати, а вона мамунї в ноги бух! Мамуня говорять: "Бог вибачить". А тато привитали ся і кажуть: "ей, на що старе згадувати. Живи, як найлїпше. Нинї", кажуть, не на се пора, — з поля забирати би. "За Скородним", кажуть, "на쳐 тім кавальчику таке тобі, Богу дякувати, жито зародило, що й серп не бере, усе полягло. А треба би вижати. Ось ти з Тарасиком, іди завтра, на жниво". — І взяла ся вона, братїку мій, з того часу до роботи, та так робити стала, що всїм було на вдивовижу. Ми тодї наймали три десятини, а Бог дав, що жито, що овес вдав ся над рідкість. Я кошу, вона вяже, а нї то обоє жнем. Я до роботи звик, із рук не летить, а вона ще лїпше робить, за що нї візьме ся. Молодиця проворна, молода, а ще до того під силою. І до роботи, братчику мій, така ревна стала, що й я, бувало, вже її спамятую. Прийдемо до дому, пальцї напухли, руки болять, відпочити би, але де тобі; біжить до повітки, готовить перевесла на завтра. От що сподїялось!

— А до тебе привітна стала? — спитав савідник.

— І не казати; так зжила ся зі мною, немов душа одна. Що я загадаю — вона розуміє. Вже і мамуня, чого небудь розсердять ся, а таки говорять: Федосю нашу так гейби переміпили, зовсім иньшою стала молодиця. Ідемо раз обоє за снопами, обоє сидимо на переді. Я до неї: "Як же ти сю річ, Федосю, придумала?" — "А як придумала", каже, не хотіла з тобою жити. Ліпше, гадаю, умру, а не хочу". — "Ну, а тепер?" кажу. — "А тепер", каже, "ти мені по серці". — Тарас пристанув і, радісно усьміхаючись, дивно похитав головою. — Скоро зібрали з поля, повіз я коноплї мочити, приїжджаю до дому, — підождав він мовчки, — чую, гуторять, що Федосю до суду кличуть. А ми і призабули давно вже, за що її судити мають.

— Не хто иньший, як нечистий, — обізвав ся садівник; — сам чоловік не придумає нічого, щоби душу загубити. Так само у нас один чоловік... — і садівник зачав було розказувати, але потяг став здержувати ся. — Ніяково докінчувати, стация, — сказав він, — от піти би напити ся.

Розмова скінчила ся, і Нехлюдов у слїд за садівником вийшов із ваґона на мокрі дошки плятформи.

XLII.

Іще з ваґона запримітив Нехлюдов декілька богатих екіпажів, запряжених четвернями і трійками ситих, подзвонюючих дзвіночками коний. Вийшовши-ж на на почорнілу від дощу мокру плятформу, побачив перед ваґоном першої кляси гурток людий, між якими замітна була висока, товста пані в капелюсі з дорогими перлами, в ватерпруфі, і високий молодий чоловік, із тонкими ногами, у двоколесничім костюмі, з величезною, ситою собакою в дорогому нашийнику. За ними стояли льокаї з плащами і парасольками і візник. Всьо се виходило на стрічу. На цілій громадцї, від товстої пані до візника, що піддержував рукою поли довжезного кафтана, лежала печать спокійного самодовіря і розкидности. Довкола тої громадки зарисував ся кружок цікавих і клонячих перед богацтвом голови людий: началь-

ник стациї в червоній шапці, жандарм, завсїди притомна лїтом при приходї потягів худенька панночка в руськім строю з перелками, телеґрафіст і пасажири, чоловіки та жінки.

В молодому чоловіцї зі собакою Нехлюдов пізнав ґімназиста, молодого Корчаґіна, а товста панї була сестра княгинї, до якої переїжджали Корчаґіни. Надкондуктор з блискучими ґальонами і в чоботах відтворив двері ваґона і, на знак поважаня, тримав їх у часї, коли Пилип і артельщик у білому фартусї осторожно виносили довголицю княгиню на її складному фотелї; сестри привитали ся, почули ся французькі фрази про се, чи в каретї, чи в колясцї поїде княгиня, і похід, який замикала кучерява покоївка, з парасольками і оправою, подав ся до дверий виходу.

Нехлюдов не бажаючи стрічати ся, щоби знова не прощати ся, чекав, щоби аж похід вийшов зовсїм зі стациї. Княгиня зі сином, Міссі, доктор і покоївка пішли в перед, а старий князь тримав ся з заду зі своячкою. Тож Нехлюдов, не потребуючи близько підходити, міг чути отті відірвані французькі фрази з їх розмови. Одна з тих фраз, не знати ізза чого, вбила ся в память Нехлюдову зі всїми ін тонациями і звуками голосу князя Корчаґіна. — Oh! il est du vrai grand monde, du vrai grand monde*) — сказав князь про когось своїм голосним, самодовірчивим голосом і враз зі своячкою, в товаристві поважних кондукторів і двигарів, прийшов у двері входа.

В тім часї з'явилась у кутї двірця громада робітників у личаках, півкожушках із мішками на плечах. Люди сї ґурмою увійшли на плятформу і рішучими кроками підійшли до першого-лїпшого ваґона, хотячи там умістити ся, але зараз кинув ся на них із криком кондуктор і відогнав їх. Не задержуючись, робітники пішли, спішучи ся і стаючи собі взаїмно на ноги, дальше до сусїдного ваґона і стали вже чіпатись з мішками і зі всїм за двері ваґона, і входити до нього, як другий кондуктор від дверий двірця, побачив їх

---

*) О, се справдї великий сьвіт.

звідси. Ті, що вже увійшли, раз-два вилїзли назад і знов тими самими легкими кроками пішли ще далї, до дальшого ваґона, до того самого, в якому сидів Нехлюдов. Кондуктор знов їх задержав. Вони були задержались, наміряючись іти ще далї, але Нехлюдов сказав їм, що у ваґонї місця досить, щоби вони ішли, що і для них знайде ся десь приміщенє. Робітники послухали його, і Нехлюдов пішов у слїд за ними. Бідаки хотїли вже розміщуватись, як панок із кокардою і обі панї, принявши їх охоту усадовити ся в тім ваґонї за личну образу собі, рішучо спротивились і стали виганяти їх. Робітники, числом двайцять, і старі і молоденькі, всї зі змученими, оброрілими, сухими лицями, сейчас таки зачіплюючи мішками об полички, об стїни і об двері, очивидно спочуваючи себе справедливо винуватими, пішли далї через ваґон, очивидно готові іти до кінця сьвіта і сїсти, де би нї велїли, хоч би на кілку.

— Куди лїзете, дїтьки! містїть ся тут, — крикнув иньший кондуктор, що вийшов їм на стрічу.

— Voila encore de nouvelles*) — заговорила молодша з пань, у повнї пересьвідчена, що вона своєю доброю, французькою мовою зверне на себе увагу Нехлюдова.

Між тим панї з бранзолєтами все лиш заєдно нюхала, морщила ся і завела щось на тему приємности, сидїти разом із вонючим мужицтвом.

А робітники, що спочували радість і успокоєнє людий, які оминули велику небезпеку, задержались і стали розміщуватись, рухами плечий скидаючи тяжкі міхи зі спин і засуваючи їх під лавки.

Садівник, що розмавляв із Тарасом і що сидів не на свойому місцї, тепер пішов на своє так, що коло Тараса і напроти було три місця порожнї. Трьох робітників засїло ті місця, але, коли Нехлюдов підійшов до них, вид його панської одежі так змішав їх, що вони встали, щоби забрати ся, та Нехлюдов просив їх лишити ся, а сам сїв на поруче лавки до проходу.

---

*) Там знова новина.

Один із двох робітників, чоловік пятьдесяти літ, з незрозумінєм і майже з переляком переглянув ся з молодим. Та обставина, що Нехлюдов замість того, щоби як се яло ся панови, ганьбити та гнати їх, уступив їм місця, здивувало і збентежило їх. Вони навіть бояли ся щоби що лихого з того не вийшло для них. Побачивши однак, що тут не було ніякого підступу і що Нехлюдов по просту розмавляє з Тарасом, вони успокоїли ся, казали малому сїсти на пакунок і забажали, щоби Нехлюдов сїв на своє. Зразу піджилий робітник, що сидів напроти Нехлюдова, цілий кулив ся, старанно ховаючи свої, обуті в личаки, ноги, щоби не досягнути ними пана, але опісля так по дружньому розговорив ся з Нехлюдовим і Тарасом, що навіть бив Нехлюдова по колїнї долонию в тих місцях розмови, на які він бажав звернути особлившу увагу. Він розказав про всї свої обставини і про роботу на торговищах, із якої вони тепер їхали до дому, пробувши на ній півтретя місяця і везучи до дому зароблених десять рублїв на одного, бо часть зарібку їм дали наперед при наймі.

Роботу свою, як він розповідав, робили по колїна в водї і то від раня до вечера з двогодинною перервою підчас полуденку.

— Тим, що не привикли, певно трудно, — говорив він, але я натерпів ся немало, нічого, лише аби їсти давали як належно. Зразу кепсько давали. Ну, а потім нарід обрушив ся, то й їду стали давати лїпшу і робити було лекше.

Потому він розповів, як він у протягу двацяти осьми лїт ходив на зарібки і весь зарібок віддавав на дім, зразу батькови, опісля старшому братови, тепер родичеви, що завідував господаркою, а сам жив із зароблених пятьдесяти рублїв на рік, а два до трьох рублїв на тютюн та сїрнички.

— Гріх поповняю, як коли з достатку горівочки випю, — додав він, винувато усьміхаючись.

Розповів він іще, як жінки за них домом правлять, і як управитель угостив їх сьогоднї перед від'їздом пів ведром горівки, як один із них помер, а другого везуть слабого. Слабий, про якого він розказував, сидів у кутї ваґона. Се

був молодий хлопчина, сіроблідий, зі синїми губами. Його, видко, змучила і мучила лихорадка.

Нехлюдов підійшов ід ньому, але хлопець таким суровим страдальним поглядом поглянув на нього, що Нехлюдов не хотїв його трівожити питанями, а порадив старшому купити хіни і написав на папірци назву лїкарства. Він хотїв дати гроший, але старий робітник сказав, що не треба — він свої дасть.

— Ну скілько я вже нї наїздив ся, а таких панів з роду не бачив. Не то, щоби тебе в карк, а він іще місце уступив. Значить ся, всякі є пани на сьвітї, — закінчив він, звертаючись до Тараса.

"Цїлком новий, иньший сьвіт", — думав Нехлюдов дивлячись на ті сухі, мускулисті члени, грубі, домашньої роботи одїня і обгорілі, привітні та змучені лиця і спочуваючи себе зі всїх боків окруженим цїлок новими людьми, з їх серіозними інтересами, радостями і муками правдивого, тяжкого, людського житя.

"Ось він, le vrai grand monde", думав Нехлюдов, згадуючи фразу, виповіджену князем Корчаґіним, і цїлий той порожний, роскішний сьвіт Корчаґіних з їх нїкчемними оплаканими інтересами. І він дізнавав почутя радости подорожного, який відкрив новий незначний, чудово гарний сьвіт.

XLIII,

Віддїл арештантів, з яким ішла Маслова, зробив несповна пять тисяч верст. До Перми їхала Маслова желїзницею і кораблем з угольними і аж в тім місцї удало ся Нехлюдову примістити її поміж полїтичними, як йому радила Боґодуховська, що також ішла з тим віддїлом на каторгу.

Подорож до Перми добре дала ся в знаки Масловій під фізичним і під моральним зглядом. Скрізь було тїсно, нечисто, раз-по-раз дошкулювали насїкомі а ще більше докучали огидні мущини, котрі хоча зміняли ся з кождим етапом, всюди були однаково влїзливі, прилипчиві і не давали її спокою. Поміж арештантками і арештантами, дозорцями і

конвойними завів ся звичай цинїчної розпусти і зайшов так далеко, що кожда, а передовсїм молода женщина, наколи не хотїла використувати становища женьщини, мусїла постояно беречи ся. І се вічне колибанє між страхом і боротьбою дуже навтямилось Масловій, котра іще була до того гарна собою і записана в арештантських кругах, як розпустничка. Ось і задля того була предметом ріжних нападів зі сторони мущини. Рішучий опір, котрим відплачувала ся влїзливим мущинам, уважали вони образою для себе, і були дуже озлоблені проти неї. Гірку її долю осолоджували принаймій близькі зносини з Федосию та Тарасом, котрий довідавшись про напади на свою жінку зі сторони мущин, зголосив ся до арештованя щоби її стеречи, і з Нижнього їхав з замкненими, як перший - ліпший арештант.

Переведенє до відділу полїтичних поправило положенє Маслової у всїх напрямах. Поминувши вже сю обставину, що політичні мали лучше поміщенє, лучшу їду, не були виставлені на так великі грубости, переведенє Маслової до полїтичних полїпшило її долю головно з того боку, що скінчили ся переслїдуваня зі сторони мущин, і тепер можна було жити без того, щоби на кождім кроцї нагадувано їй її минуле житє, про котре вона хотїла раз на все забути. Головна-ж признака того перепроваджения лежала в тім, що вона пізнала деяких людий, які мали на неї рішучий і добродійний вплив.

Міститись на етапах з полїтичними було дозволено Масловій, але іти вона мала як здорова женщина зі звичайними злочинцями. Так вона ішла цїлий час від самого Томська. З нею разом ішло, так само пішки, двоє полїтичних: Мария Павловна Щетініна, та сама гарна панночка з баранячами очима, котра поразила Нехлюдова при побаченю з Боґодуховською, і засланий в Якутську сторону Сімонсон, той самий чорний, косматий чоловік, з глубоко запалими в голову очима, котрого рівнож затямив собі Нехлюдов того самого дня. Мария Павловна ішла пішки ізза того, що уступила своє місце на підводї вагітній, уголовній, а Сімонсон знов уважав несправедливостию, користати з клясового виріжненя. Сих троє людий окремо від полїтичних, що їхали поза-

ду на підводах, мало виходити з уголовними арештантами вчасним ранком. Так було на останньому етапі, перед великим містом, на котрому приняв відділ в свої руки новий конвойний офіцир.

Був се власний, похмурий ранок у вересни. Перепадав то сніг, то дощ на переміну з подувом зимного вітру. Всї арештанти в відділї — 400 чоловіків і близько 50 жінок — стояли вже на подвірю етапа і в части товпили ся коло конвойного старшого, що роздавав старостам гроші на їду на дві добі, по части купували денещо на дорогу у впущенях на подвіре етапа перекуток. Тут гуділи голоси арештантів, з котрих одні рахували гроші, другі закупували провізию, змішані із крикливою гутіркою перекупок.

Катюша з Мариєю Павловною — обі в чоботах та півкожушках, закутані хустками, вийшли на подвіре і справились до перекупок, котрі, сидячи за вітром по північнім боцї палїв, одна перед другою вихвалювали свої товари: сьвіжі, великі пироги, рибу, локшини, кашу, печінку, телятину, яйцї, молоко; у одної було навіть смажене паця.

Сімонсон, у ґутаперховій куртцї і в ґумових кальошах, обвязаних поверх вовняних панчохів шнурками (він був веґетариянець і не уживав шкір забитих зьвірят) був також на подвірю і чекав вимарша відділу. Він стояв коло рундука і записував у свою записну книжочку гадку, що якраз тепер прийшла йому до голови. Гадка ся заключалась ось в чім: "Наколи би", писав він, "бактерия розслїдила ноготь людини, то готова признавати і чоловіка неорґанічним еством. Так само, як і ми признали земну кулю, розслїджуючи її кору, неорґанічним еством, а се неправда."

Сторгувавши яйцї, вязанку бубликів, риби і сьвіжий пшеничний хліб Маслова складала всьо се в мішок а Мария Павловна розплачувалась з перекупками, коли нараз поміж арештантами счинив ся рух. Всьо замовкло, і люди зачали уставляти. Вийшов офіцир і став давати перед відходом розпорядженя.

Всьо ішло як звичайно: перераховували, оглядали, чи цїлі кайдани, злучували пари, що мали йти в ручних зелїзах і т. д. Але нараз почув ся гнївний крик начального офі-

цира, удари по тїлї і плач дитини. Всьо затихло на хвильку, а опісля по цїлій товпі перебігло глухо голосне невдоволеня. Маслова і Мария Павловна ворухнулись чим борше до місця, з відки доходив той крик.

XLIV.

Підійшовши до місця крику, Мария Павловна і Катюша побачили ось що перед собою: офіцир, грубий чоловік з великими, русявими вусами, хмурячись, тер лївою рукою долоню правої, котрою засягнув лиця арештанта, і не вгаваючи, викрикував неприличні, грубі плюгавства. Перед ним, втираючи одною рукою побите до крови лице, а другою тримаючи запугану хусткою, під небеса голосячу дївчинку, стояв у короткому халатї і іще коротших штанах високий, худий арештант з обголеною до половини головою.

— Я тебе (неприличне плюгавство), научу розумувати, (знов плюгавство), бабам віддаш, — кричав офіцир. — Закладай!

Офіцир вимагав, щоби заложено залїзє на руки засиланого голосом громади арештанта, що цїлу дорогу ніс на руках дївчинку, як оповідали иньші люди. Вимівка арештанта, що йому ніяк в залїзю нести дитину роздражнила офіцира, котрий і так не був при гуморі, так далеко, що він замахнув ся і вдарив в лице непокірливого арештанта за се, що не хотїв від разу послухати ся. (Факт, описаний в творі Д. А. Лїнева п. з. "По єтапу". — Замітка автора).

Напроти вдареного стояв конвойний салдат і корінистий, чорнобородий з заложеним на одну руку залїзєм арештант, що похмуро спозирав то на офіцира, то на побитого арештанта з дївчиною. Офіцир повторив конвойовому приказ забрати дївчину. Між арештантами стало відзиватись чим раз голоснійше невгодованє.

— Від Томська ішли, не закладали, — почув ся захришлий голос з заду. — Се не щеня, сеж дитина.

— Деж йому дїнути дитину. Се хиба не по закону — докинув іще хтось.

— Хто там? — немов ужалений заверещав офіцир, ки-

даючись між товпу, — я покажу тобі закон. Хто се сказав? Ти? ти?

— Всї кажуть, ізза того... — сказав широкоплечий, низького росту арештант.

Але не успів докінчити, як офіцир прискочив до него і обома руками став бити його по лицї.

— Ви бунтувати? Я вам покажу, як бунтувати. Вистріляю, як псів, начальство іще спасибі скаже. Забирай дївчину!

Громада замовкла. Один конвойний вирвав дївчину, що заводила з розпуки, а другий став закладати залїзє батькови, котрий покірно підставив свою руку.

— Занести до бабів, — крикнув офіцир до конвойного, поправляючи на собі пояс від шаблї.

Дївчинка стараючись витручити рученята ізза хустини, з набіглим кровю лицем, без упину плакала. З гурту виступила Мария Павловна і підійшла до конвойного.

— Пане офіцир позвольте, я нести му дївчинку.

Салдат з дївчинкою пристанув.

— Ти хто? — спитав офіцир.

— Я полїтична.

Очевидно, червоне лице Марії Павловни, з її чудовими випуклими очима, (він бачив уже її підчас переймання на себе віддїла), подїлало на офіцира. Він, мовчки, поглянув на неї, немов трохи ще надумуючись.

— Менї всьо одно, несїть, коли хочете. Вам добре милосердити ся над ними, а як втїче, то хто відвічати ме?

— Як жеж він може втїчи з дївчинкою? — спитала Мария Павловна.

— Менї нїкуди з вами говорити. Берїть, як хочете.

— Прикажете віддати? — спитав конвойний.

— Віддай.

— Ходи до мене, — говорила Мария Павловна, стараючись приманити до себе дитину.

Але дитина, виривала ся від конвойного до батька, і не переставала плакати. До Марії Павловни не хотїла вона іти нїяким способом.

— Чекайте, Мария Павловно, вона піде до мене, —

сказала Маслова, добуваючи з клуночка бублики.

Дівчинка знала Маслову і, побачивши її лице і бублики, пішла до неї.

Всьо затихло. Вітворили ворота, партия виступила наперед, уставилась; конвойні знова перерахували; попереставляли, повязали міхи, та повсаджували слабих. Маслова з дівчинкою на руках пристала до жінок і уставилась біля Федосї. Сімонсон, що цїлий час стежив за сею подією, великим рішучим кроком підійшов до офіцира, який покінчив усі розпорядженя і сїдав уже на свій Тарантас.

— Ви зле зробили, пане офіцир, — сказав Сімонсон.

— Шуруйте на своє місце. Не ваша річ.

— Моя річ сказати вам, і я сказав, що ви зле зробили, — сказав Сімонсон дивлячись неподвижно з під своїх густих бровів на лице офіцира.

— Готові? Відділ, вп-е-ред! — скрикнув офіцир не звертаючи уваги на Сімонсона і, вхопившись за плечі салдата-візника, влїз на тарантас. Відділ рушив, і розтягнувшись, вийшов на болотну ,обкопану з двох боків ровами, роз'їзджену дорогу, що вела посеред густого лїса.

XLV.

Після розпустного, розкішного та розпещеного житя за останнїх шість лїт в городї і двох місяців у тюрмі з уголовними, житє з полїтичними, мимо тяжких условин, серед яких вони находили ся, видало ся Катюші вельми гарним. Переходи 20-ти до 30-ти верст пішки, при добрій поживі, одноденнім відпочинку після двох днів ходу, фізично скріпили її а сходини з новими товаришами відкрили їй такі цїли в житю, про які вона не мала найменьшого понятя. Таких чудових людий, як то вона виражала ся, як ті, з якими тепер ішла, вона не тілько що не зна;а, але і не могла собі й уявити. "І я плакала, що мене засудили", говорила. "Я повинна по вік дякувати Богу. Дізналась про се, про що нїколи не дізналась би". Вона дуже легко і без напруженя зрозуміла мотиви які руководили тими людьми, і як людина, що вийшла з люду, з цїлого серця співчувала їм. Вона зрозуміла, що сї люди

ішли за люд проти панів; і ся обставина, що сї люди були панами а преці жертвували своє відріжнене, свободу і жите за люд приневолювала її цінувати тих людий і одушевляти ся ними.

Вона одушевляла ся всїми своїми новими спітоваришами; але більше понад усїх вона одушевлялась Мариєю Павловною і не лише одушевлялась нею, але й полюбила її особлившою, захваченою любовю, получено з глубоким поважанєм. Її поражала та обстанова, що отта з богатого ґенеральського дому гарна панонька, яка говорила трьома мовами, мала себе за саму просту робітницю, віддавала зі себе другим всьо, що присилав для неї її богатий брат, і одївалась і обувалась не лиш по простому, але по бідному, не звертаючи ніякої уваги на свій зверхнїй вигляд. Ся черта: цїлковита відсутність кокетства — передовсїм дивувала ізза того приманювала Маслову. Вонаж бачила, що Марія Павловна знала і навіть що їй мило було знати, що вона гарна, але що вона не тїшила ся з того вражіня, яке робив на мужчин її зверхнїй вигляд, але страхала ся того і чула по просту відразу і жах до закохання. Товариші її, мужчини, що знали се, наколи і почували який нахил до неї, не сьміли їй показувати того і поводились із нею, немов з товаришем — мужчиною, за се незнакомі люди з часта присїкались до неї, і від них, як вона оповідала, спасала її велика фізична сила, котрою вона вельми гордувала ся.

— Раз, — як вона в жартї оповідала Катюші, — присїкнув ся до мене на вулиці якийсь добродїй і нї за що не хотів вступити ся; тодї як я потермосила ним, то зараз злякав ся і наложив пятами.

Стала вона революціонеркою, як оповідала, із того, що з дитиньства почувала відразу до панського житя, а любила жите простих людий, і що її завсїди лаяли за се, що її повно було в дївичій, в кухнї, в стайнї, а не в сальонї.

— А менї з куховарками та візниками бувало весело, а з нашими панами і панями нудно — розказувала вона. Потїм, як я стала приходити до розуму, я побачила, що ми ведемо цїлком лихе жите. Матери у мене не було, батька я не

любила і, як менї було девятьнайцять літ, я втікла з товариш кою з дому і поступила робітницею до фабрики.

Опісля жила на селї, а з годом приїхала до міста і на кватирі, де була тайна друкарня, була арештована і засуджена на каторгу. Мария Павловна ніколи не згадувала сама того, але Катюша довідалась від инъших про се, що її засудили на каторгу за се, що перебрала на себе вистріл, який був зроблений, після перешукуваня, серед пітьми одним з бунтарів. —

З тої пори, як Катюша пізнала її, вона добачила, що, де би вона не була, серед яких небудь обставин, вона ніколи не думала про себе, а завсїди міркувала: як би тілько услужити, помочи кому небудь в меньших або більших справах. Один з теперішнїх її товаришів, Новодворов, в жарті виражав ся про неї, що вона віддаєть ся спортови добродійства. І се була правда, як для мисливця найти дичь, лежала цїла цїль її житя лише в тім, щоби віднайти яку нагоду служити другим. І сей спорт зробив ся призвичаєнєм, зробив ся ідеєю її житя. І робила се вона так природно, що всї що її знали, уже не цїнували того а по просту вимагали його від неї.

Коли Маслова прилучила ся до полїтичних, Мария Павловна почула зразу до неї обмержінє, відразу. Катюша спізнала се, але опісля замітила, що Мария Павловна, перемігши себе, стала в обходженю з нею вельми ввічлива і добра. І та ввічливість і доброта такого незвичайного сотворіня, так тронули Маслову, що вона цїлою душею прилягла до неї, несьвідомо присвоюючи собі її погляди і мимоволї у всїм наслїдуючи її.

Отсе привязанє Катюші зворушило Марию Павловну і вона рівнож полюбила Маслову. Женщин тих зближала ще отта ненависть якою обі дихали до полової любови. Одна не навиділа ту любов, ізза того, що збагнула її грозу в цїлій наготї її; друга ізза того, що, не дізнавши її, глядїла на неї немов на щось незрозуміле, щось мерзке, а заразом щось таке, що оскорбляє людське достоїньство.

XLVI.

Маслова улягала вплпвовп Марії Павловни, а то зачерез то, що щиро полюбила гарну панночку. Але кромі того виливав на неї сильно Сімонсон, а жерелом сего впливу була знов любов Сімонсона, якою він щиро полюбив Маслову.

Всї люди живуть і дїлають по части після своїх гадок, по части після гадок других людий. В тім, о скілько люди живуть після своїх гадок і о скілько після гадок других людий, лежить одна із головнїйших ріжниць поміж людьми; одні люди, частїйше покористовують ся своїми гадками, як умною іграшкою, оперують своїм розумом, немов маховим колесом, з котрого зняте передавчий ремінь, а в поступках своїх ідуть за чужими гадками — за звичаями, за традициєю, за законом; другі знов, уважаючи свої думки головними сподвижниками своєї дїяльности, сливе завсїди ідуть за тим, чого вимає їх розум, рідко коли лише слухаючи, — і то після критичної оцінки, — того, що другі видумали. Він всьо перевірював і рішав розумом, а що порішив, зараз переводив в дїло.

Пересьвідчившись іще будучи ґімназиястом, що зібраний його батьком, бувшим інтендантським чиновником, маєток, нагарбаний нечесним способом, він заявив батькови, що всї ті богацтва слїдно віддати народови. Колиж батько не послухав, а ще накинув ся на него мокрим рядном, він утїк з дому і перестав користати з батьківського майна. Пересьвідчившись, що всьо єствуюче зло в народї має своє жерело в браку просьвіти, він, покинувши унїверситет, зійшов ся з народниками, поступив на село учителем і сьміло захвалював і ученикам, і мужикам всьо се, що уважав справедливим, а осуджував се, що уважав несправедливим.

Його арештували і засудили.

Підчас суду він прийшов до пересьвідченя, що судиї не мають права судити його, і висказав се. Колиж судиї не згодились зним і продовжали свою роботу, він запер ся, що нїчого не відповідати ме, і мовчав на всї їх запити. Його заслали в Арханґельську ґубернію. Там він зложив собі релїґійну науку, котра означувала цїлу його дїяльність, а котра

полягала на тім, що всьо на сьвіті — живе, що мертвого не має, що всі предмети, які ми уважаємо мертвими, неорґанічними, є тілько частицями величезного орґанічного тіла, котрого ми не можемо обняти, і що ізза того задача чоловіка, як частини великого орґанізма, лежить у піддержці житя того орґанізма і всіх живих його частий. І тому він уважав злочином нищити всьо, що живе. Був противником війни, тюрми і всякого убийства не лиш людий, але і зьвірят. Що до його відносин до подружя, була у нього рівнож своя, питома теория, що означувала, що розмножуванє людий єсть сама низша функция чоловіка, висша же лежить в приношеню прислуги єствуючому уже живучому. Він находив потвержене тої гадки в екзистенциї фаґоцитів у крови. Незамужні чи не жонаті люди, по його думці, були власне тими фаґоцитами, котрих призначенєм було помагати слабим, недужим частям орґанізма. Він так і жив після сеї науки, хоча передше, парубком, віддавав ся розпусті. Він уважав себе і Марию Павловну, сьвітовими фаґоцитами.

Любов його до Катюші не спротивляла ся тій теориї, бо він любив плятонічно та вірив, що така любов не противить ся фаґоцитній діяльности служеня слабим, але іще більше підбадьорує до неї.

Але кромі того ,що моральні питаня рішав по свому, він рішав по свому і більшу часть практичних питань. У него на всі практичні річи були питоменні теориї. Було означено, скілько годин слід працювати, скілько відпочивати, як живити ся, як одівати ся, як палити в печи, як осьвітлювати хату.

Заразом був Сімонсон дуже трусливий в поведеню з людьми і смирний, але коли рішав що небудь, тоді ніщо уже не могло його застановити.

Ось і сей чоловік мав рішучий вплив на Маслову зачерез те, що любив її. Маслова жіночим серцем вельми скоро прочула се, і сьвідомість того, що вона могла збудити любов в такій незвичайній людині, піднесло її у власних очах. Нехлюдов предкладав їй подружє задля великодушности і задля давних зносин із нею, Сімонсон знов любив її такою, якою вона була тепер, а любив по просту тому, що любив. — Опріч того вона почувала, що Сімонсон уважає її незвичай-

ною людиною, котра виріжняєть ся з поміж усіх женщин, котра визначаєть ся особлившими, високими, моральними прикметами. Вона, бідна, не знала, які то прикмети він їй приписує, але на кождий спосіб ,щоби не обманути його, старала ся всїма силами викликати в собі самі найлїпші свійства, які тільно могла собі уявити. І се приневолювало її старати ся бути такою доброю, якою вона тільки могла бути.

Зачало ся то ще в тюрмі, коли при спільному побаченю політичних, вона почула на собі дуже упірний із-під навислого чола і бровів погляд його невинних, добрих, темно-синїх очий. Тодї ще вона замітила, що сей чоловік незвичайний і якось особливше позирає на неї і запримітила се мимоволї поражаюче сполученє в однїй особі — суворости, котру доказувало наїженє волосє і нахмурені брови, дитинячої любови і невинности в поглядї. Опісля в Томську, як її переведено до політичних, вона знова побачила його. І мимо того, що поміж ними не було сказано нї одного слова, в поглядї яким вони перемінялись, було признанє того, що вони память на себе і що одно мало вартість для другого. Значучих розмов між ними не було і потому, але Маслова почувала, що, коли він говорив при нїй, його річ була звернена до неї, і що він говорив задля неї, стараючись виражати ся як найзрозумілїйше. Близші зносини навязались між ними того часу, як він пішов пішки з уголовними.

XLVII.

Від Нижнього до Перми довелось Нехлюдову бачити ся з Катюшею всего двічи: раз в Нижньому, перед осаджуванєм арештантів на затягнену сїткою баржу, (рід острокінчастого човна з веслом) — і другий раз в Пержи, в канцелярії тюрми. Оба рази найшов її скритою та непривітною. На запитаня його: чи добре їй живеть ся і чи не потрібно їй чого вона змішана відповідала податливо з тим, як йому видало ся, ворожим почутєм докору, котре і передше проявляло ся у нїй. Той мрачний її настрій, котрого жерелом були переслїдуваня зі сторони мущин, мучив Нехлюдова. Він бояв ся, щоби вона під впливом тих страшних та зіпсованих умов,

серед яких находила ся в часї переїзду, на ново не зійшла до давнїйшого розладу зі собою і щоби не впала в житєву розпуку, в котрій сердилась на нього, безперестанно курила та пила горївку, щоби раз на все потонути в забутю. Але він не міг нїчим помочи їй задля того, що через цїлу дорогу не мав нагоди бачити ся з нею. Аж доперва пісня переведеня її до політичних він не лиш переконав ся в неосновности свойого неспокою, але навпаки, з кождим побаченєм з нею став добачати переміну, яка чим раз більше заходила в нїй, а котру він так рад був у нїй видїти. При першім зустрічу в Томську вона знову стала такою, якою була перед від'їздом. Вона не хмурилась і не змішалась на вид його, а навпаки, радіспо і сердешно зустрінула його, дякуючи за всї труди положені для неї, а особливо за се, що звів її з тими людьми, в товаристві яких тепер перебувала.

По двох місяцях походу після етапи, переміна та, що довершилась у неї в серцї, проявила ся і на верха. Вона зхудла, обгоріла, немов постаріла́сь; на висках і коло рота зарисувались зморщки, волося не розпускала на чоло, а завязувала хусткою — словом нї в одїню, нї в причесцї, нї в поведеню не було вже слїдів давного кокетства. І ся переміна, що по части довершилась, по части ще довершувалась, дуже радувала Нехлюдова.

Ним володїло зглядом Катюші почутє, якого ще нїколи не дізнавав передше. Почутє се не мало нїчого спільного нї з першим поетичним поривом, нї, ще меньше, з тим чулим закоханнєм, котрого досьвідчав пізнїйше, нї навіть з тим почутєм відданого довгу, сполученого зі самовдоволенєм, з яким він після суду рішив ся одружити ся з нею. Се було по просту почутє зжалїня та мілосердя, яке пробудилось в нїм у перве при побаченю з нею у тюрмі і потому обізвалось з новою силою після побаченя в лазаретї, коли то, поборовши свою відразу, простив їй за історию з фельчером, неспра ведливість якої виясилась опісля; було се саме почутє, з тою хиба ріжницею, що тодї було воно хвилеве, тепер стало ся постоянним, трівким. Про що би він не думав тепер, що би не робив, цїлим його єством ворушило — почутє зжалїня

і милосердя, не лише зглядом неї, але й зглядом кождої людини.

Се почуте немов відікрило в души Нехлюдова річку любови, котра передше не мала куди витікати, а котра тепер розливала ся на усіх людий, з якими він зустрічав ся.

Нехлюдов почував себе через цілу дорогу в тому розворушеному стані, в котрому він мимоволї уділяв ся усім людям і схиляв ся до них, почавши від почтового парубія і конвойного салдата, а скінчивши на начальнику тюрми і ґубернатері, до яких мав діло.

За той час Нехлюдову, в наслідок переведеня Маслової до полїтичних, довело ся познакомити ся з багатьома полїтичними, зразу в Єкатеринбурзї, де їх дуже свобідно всїх разом тримано у водній цюпі, а потому в дорозї з тими пятьома чоловіками та чотирма жінками, до яких прилучено і Маслову. Се зближенє Нехлюдова зі засиланими полїтичними і цїлком змінило його думку про них.

З самого початку революцийного заворушеня в Росиї, а особливо по 1-ому мартї, Нехлюдов живив до революціонерів неприхильність та дивив ся на них з погордою. Відтручувала його від них передовсїм жорстокість та скритість в средствах, яких уживали вони в боротьбі проти правительства, найпаче-ж, жорстокі убийства, яких допускали ся, і, вкінцї противна була йому, спільна їм усім велика зарозумілість. Але, пізнавши їх близше і перевідавши все те, що вони перетерпіли, часто зовсїм невинно, від уряду, він побачив, що вони не могли бути иньшими, а лиш такими могли бути, якими дїйстно були.

Хоча як страшно безглуздними були муки, котрі завдавано так званим уголовним, то все-ж таки поступованє з ними, до засудженя і по засудженю, носило на собі, яке-таке пятно правности. В справах із полїтичними навіть того малого пятна не було, як се бачив Нехлюдов на Шустовій а опісля на багатьох та багатьох із своїх нових знакомих. З тими людьми поступали так, як поступають собі рибаки при ловленю риби неводом: витягають на беріг усьо, що попадеть ся, і потім вибирають ті грубі риби, котрі потрібні, не дбаючи про дрібноту, яка гине, засихаючи на березї.

Так само, захопивши сотні таких, очевидно не лиш невинуватих, але й таких, що не є в стані зашкодити урядови, людий ,їх держали іноді роками по тюрмах, де вони заражувались сухотами, божеволіли або поповняли самоубийства. А тримали їх лиш ізза того, що не було змислу випускати їх, бож будучи під рукою в тюрмі, вони могли придати ся на розвязаня якої небудь квестиї при слідстві. Доля усїх тих, часто навіть з урядової точки погляду неповинних людий, зависїла від самоволї, вільної хвилї, гумору жандармського, полїцайського офіцира, шпіона, прокуратора, слїдчого судиї, ґубернатора, мінїстра. Занудьгує такий чиновник або забажає відзначити ся, — нуж робити арештованя, і відповідно до свого гумору або гумору начальства, тримає в тюрмі або випускає. Висший начальник знов, міркуючи також, чи не здало-б ся йому відзначити ся або чи в той спосіб не позискає ласки мінїстра, — або засилає на край сьвіта, або тримає в самітній тюрмі, або засуджує на засланє, на каторгу, на смерть, або випускає, коли попросить його о се, яка небудь красавичка.

Із тими людьми поводили ся як на війні, і вони, природно, уживали тих самих средств, яких уживано проти них. І як воєнні люди живуть завсїди в атмосфері загальної гадки, котра не лише закриває перед ними злочиньство доверщуваних ними поступків, але й підносить їх поступки до степеня подвигів, — так само і над полїтичними уносила ся така сама на все атмосфера загальної гадки їх кружка, в наслїдок якої доконувані ними, при небезпецї утрати свободи, житя і всего, що дороге людинї, жорстокі поступки являлись їм також не лише не злими але геройськими поступками. Тим пояснив собі Нехлюдов ту дивну появу, що самі лагідні характером люди, неспосібні не лиш убивати, але й дивити ся на муки живих еств, спокійно готовились до убийства людий, і всї сливе признавали при звісних нагодах убийство, як орудиє самооборони та досягненя високої цїли загальногодобра, правним і справедливим. Високе знов понятє, котре вони приписували своїй справі, в наслїдок того, і собі, природно випливало, з того значіня, яке на-

давав їм уряд, і з тих жорстоких кар, якими їх мучив. Ім треба було мати про себе високе понятє, щоби бути в силї переносити то, що вони переносили.

Пізнавши їх близше, Нехлюдов пересвідчив ся, що се не були сплачі-злочинцї, як їх собі представляли одні, і не могутні герої, за яких мали їх другі, а були звичайні люди, поміж котрими були, як і всюди, добрі і злі і середні люди. Були поміж ними люди, що стали революціонерами зачерез те, що щиро уважали себе обовязаними бороти ся з єствуючим лихом; але були і такі, котрі вибрали для себе ту діяльність із еґоїстичних мотивів, в погонї за славою; більшість знов кинулась у вир революциї задля звісного Нехлюдову з войськових часів бажаня небезпеч, задля виставленя житя свого на іграшку, — задля почувань властивих самій звичайній енерґічній молодїжи. Ріжниця їх від звичайних людий і на їх користь, лежала в тім, що вони вимагали від себе більшої моральности як та, яка була принята в крузї звичайних людий. Між ними обовязували не лиш повздержність, суворість житя, справедливість, безкорисність, але і готовість жертвованя всїм, навіть своїм житєм, для загальної справи. І ізза того ті з тих людий, котрі стояли висше середньої рівени, стояли богато висше неї, представляючи собою образ рідкої моральної висоти; ті знов, котрі стояли низше середньої рівени, стояли богато низше неї, представляючи собою часто людий несправедливих, замаскованих і заразом гордих на себе і на свою мудрість так, що декотрих із нових знакомих Нехлюдов не лише поважав, але й приляг до них цїлою душею; до иньших знов оставав більше, ніж рівнодушний.

XLVIII.

Особливо полюбив Нехлюдов ідучого на каторги молодого сухотника, Крильцова, що ішов з тим самим віддїлом, до якого призначено Катюшу. Нехлюдов пізнав ся з ним ще в Єкатеринбурзї і опісля в дорозї кілька разів бачив ся і говорив з ним раз, в лїтї, на етапі в часї одноденного

відпочинку, Нехлюдов провів з ним сливе цілий день, і Крильцов, розбалакавшись, розповів йому події свого житя, і як він став революционером. Перебіг житя його до тюрми був коротенький. Батько його, багатий поміщик із південних ґуберній, помер, як він був ще дитиною. Він був одинак і вихованєм заняла ся його мати. Учив ся без труду, так в ґімназиї, як і на унїверситетї і скінчив курси першим кандидатом на математичному виділї. Йому радили лишити ся при унїверситетї, і поїхати за границю, але він вагував ся. Була панночка, в якій він закохав ся, і він роздумував про женячку та господарську діяльність. Загалом всього йому забагалось а на ніщо не рішав ся. Під той час товариші з унїверситета попрохали у нього гроший на громадську роботу. Він знав, що та громадська робота пахне революцийностю, але з почутя товаришуваня і самолюбства, щоби не погадали, що він боїть ся, дав гроші. Гроші перелапали; найдено записку, з якої дізнано ся, що гроші походять від Крильцова. Його арештували, посадили зразу в поліцайську частку, а потому в тюрму.

— В тюрмі, куда мене заволїкли, — розказував Крильцов Нехлюдову, (він сидів зі своїми запалими грудьми на високому тапчанї, спер лікті на колїна, і лише в ряди-годи спозирав блискучими лихорадочними, чудовими очима на Нехлюдова), — не було строгого надзору; ми не лиш перестукувались, але й ходили по коридорі, переговори вели дїлились провізиєю, тютюном а вечерами навіть сьпівали разом. У мене був чудовий голос. Еге. Колиб не мати, — вона дуже побивала ся, — менї було би зовсім добре в тюрмі, навіть мило і дуже цікаво. Тут я познакомив ся, між иньшим, зі славним Петровим, (він опісля зарізав ся шклом в кріпости) і з иньшими. Але я не був революционером. Пізнав ся я також з двома сусїдами по цюпам. Вони дістались сюди оба за сю саму річ, за польські проклямациї, а засуджено їх за старанє увільнити ся від конвоя, коли їх вели до зелїзниції. Один був Поляк Лозїньский, другий — Жид. Розовський, на призвище. Так. Сей Ро-

зовський, то ще цілком була дитина. Він казав, що він має сімнацять, але на вид йому було не більш пятнацяти років. Худий, присадкуватий, з блиском в чорних очах, живий, і, як усі жиди дуже музикальний. Голос у нього ще ломав ся, але він дуже гарно сьпівав. Еге. При менї обох їх водили на суд. Рано відвели. Вечером вони вернули ся і оповіли, що їх засудили на кару смерти. Нїхто того не надіяв ся. Така легенька була їх провина — вони лише хотїли відбити ся від конвоя і нікого не зранили навіть... І знов так якось неприродно, щоби таку дитину, як Розовський карати утратою житя... І ми всї в тюрмі рішили, що се лише так сказали, щоби їх настрашити, і що засуд не буде конфірмований. Ворушились зразу, ворушились, так потім заспокоїлись і житє поплило давним руслом. Еге. А раз над вечір підходить до моїх дверий сторож і таємно сповіщає, що прийшли теслї, ставлять шибеницю. Я зразу не зрозумів, — що таке? шибеницю? — питаю. — Але сторож, старий чоловік, так був зворушений, що поглянувши на нього, я зрозумів, що се для наших двох... Я хотїв постукати, порозумітись з товаришами, але побояв ся, щоби ті два не почули. Товариші також мовчали. Видко, усї знали. На коридорі і по цюпах цїлий вечір панувала мертва тишина. Ми не перестукувались і не сьпівали. О десятій годинї підійшов пан сторож до мене і заявив, що привезли ката з Москви. Сказав і пішов. Я став його кликати, щоби вернув ся. Нараз чую, Розовський зі своєї цюпи через коридор кричить до мене: "Що вам? На що ви його кличете?" Я збув його якось, що він менї приносив тютюн, але він догадав ся і став мене допитувати: чому ми не сьпівали, чому не перестукувались ми? Не тямлю, що я йому дав у одвіт, і раз-два відійшов, щоби не говорити з ним. Еге Страшна се була ніч. Цїлий час ми прислухували ся, щоби де не ворухнулось. Нараз над раном чую — вітворяють двері коридора, хтось іде, якось їх богато. Я став під віконцем. На коридорі сьвітила ся лямпа. Перший прийшов смотритель. Товстий був , видавалось гор-

дий на себе, рішучий чоловік. На ньому лиця не видно було: блідий, як полотно, похмурий, сказано: наляканий. За ним заступник — нахмурений, на вид рішучий; позаду каравул. Перейшли мимо моїх дверий і станули перед цюпою рядом. І чую — заступник якимсь чудним голосом кричить: "Лозїнський, вставайте, вбирайте чисте білє." Еге. Потім чую, заскрипіли двері, вони пійшли до нього, опісля чую кроки Лозїнського: він пішов на другий бік коридора. Менї видно було лише смотрителя. Стоїть блїдий, і то розщіпає, то защіпає ґузики, то стискає плечима. Так. Нараз усунув ся, немов налякав ся чого. Се Лозїнський перейшов попри нього і наблизив ся до моїх дверий. Гарний був парубок, знаєте такого польского типа: широке, просте чоло з нависненого, низького, русявого, тонкого кучерявого волося і чудові голубі очи. Се був сочний, здоровий парубок у розцьвітї житя. Він станув перед моїм віконцем так, що я міг бачити його лице. Страшне, запале, сїре лице. "Крильцов, папіроси??" Я хотів подати йому, але заступник смотрителя, немов боячись опізненя, витягнув свою пушку і подав йому. Він взяв одно циґаро, заступник запалив йому сїрничку. Він став курити і немов призадумав ся. Опісля наче би щось нагадав собі і став говорити: "І жорстоко і несправедливо. Я не допустив ся жадного злочину. Я..." — на білій, молодій його шиї, від якої я не міг відорвати своїх очий, щось задріжало, і він пристанув. Еге. В тій хвили, чую, Розовський кричить щось із коридора своїм тоненьким, жидівським голосом. Лозїнський кинув окурок і відійшов від дверий. І в віконцї появив ся Розовський. Дитиняче лице його із мокрими від слїз очима було червоне та зіпріле. На ньому білїла ся також чиста одежа: штани, тямлю, були трохи за широкі і він підтягав їх обома руками а увесь дріжав. Він наблизив своє милосердя гідне лично до мого віконця: "Анаталю Петровичу, правда, що менї доктор приписав грудний чай? Я нездоровий, я випю ще грудного чаю". Нїхто не відповів, і він питаючо поглядав то на мене, то на смотрителя. Що він хотів тим

сказати — я так і не зрозумів. Еге. Нараз заступник прибрав строгу міну і так якимсь плаксивим голосом закричав: "Що се за жарти? Ходімо". Розовський, видко, не в силї був зрозуміти того, що його чекало, і, немов спішучись, пішов, майже побіг наперед усїх по коридорі. Але невдовзї він станув — я чув пронизуючий душу голос і риданнє. Зачала ся метушня, почув ся топіт ніг. Він все гірко голосив та заводив. Потім далї і далї, — заскрипіли двері коридора і всьо затихло... Еге. Так і повісили. Шнурами задусили обох. Вартівник, иньший, бачив та розказував менї, що Лозїнський не противив ся, але Розовський довго боронив ся так, що його втащили на шафот і через силу вложили голову в петлю. Еге. Той сторож був дурненький собі. "Менї казали, добродїю, що страшно а менї зовсїм не було страшно. Як повисли вони, то лише двічи плечима так во", — він показав, як судорожно підіймились і опустили ся плечі. — "Потім кат потягнув, щоби, значить ся, петлї затягнулись лучше і шабаш: і не дриґнули більше. Зовсїм не страшно", — повторив Крильцов слова вартівника і хотїв усьміхнути ся, але замість усьмішки, вибухнув у голосне риданнє.

Довго після того він мовчав, тяжко віддихаючи і ковтаючи сльози, що притьмом підходили йому під горло.

— З того часу я зробив ся революціонером. Так, — сказав він, заспокоївшись, і вкоротцї доказав свою історию.

Він належав до партиї народовольцїв і був головою десорґанїзацийної громади, що мала на цїли терроризувати уряд так, щоби він сам відказав ся від власти а призвав народ. В тій цїли він їздив то до Петербурґа, то за границю, то до Київа, то до Одесси і всюди був успіх. Чоловік, на котрого він зовсїм спустив ся, видав його. Його арештували, судили, тримали два роки в тюрмі і засудили на смерть, замінивши опісля сю кару на досмертну каторгу.

В тюрмі набрав ся сухіт, і тепер, серед тих условин, серед яких находив ся, йому, видко позіставало кілька місяців житя, і він знав се, але не жалував за тим, що він ро-

бив, та говорив, що наколи-б йому прийшло ся на ново розпочинати житє, він ужив би його на се саме, — на нищенє того порядку річий, при якому можливе було се, що він бачив.

Перебіг житя того чоловіка і зближенє з ним розяснили Нехлюдову богацько з того, чого він не розумів давнійше.

XLIX.

. . В той день, коли після виходу з етапа сподіялась приключка конвойного офіцира з арештантами ізза дитини, Нехлюдов, що ночував в коршмі, збудив ся пізно і іще засидів ся за листами, котрі готовив до ґубернського міста так, що виїхав з коршми пізнійше, ніж звичайно і не наздогонив відділа в дорозї, як се бувало передше, а приїхав до села, під котрого боком був піветап, уже в сумерку. Обсушившись у коршмі, котрої властителькою була підстаріла, груба жінка-вдовиця, якої шия задля незвичайної товстости дуже білїла ся, Нехлюдов у чистому покою, удекорованому великою скількостию образів та картин, напив ся чаю і поспішив на етапне подвірє, просити офіцира позволеня до побаченя.

На шістьох етапах конвойні офіцири, усї без ріжниці, не хотїли допустити Нехлюдова до етапного поміщеня так, що він більше чим тиждень не бачив Катюші. Причиною тої строгости була та обставина, що з дня на день сподївали ся приїзду поважаного тюремного начальника. Коли-ж начальник переїхав, не заглянувши до етапів, Нехлюдов мав надію позискати позволенє від офіцира, котрий приймив рано партию, як се діяло ся давнійше.

Господиня пропонувала Нехлюдову на свойому тарантасї добити ся до піветапа, що містив ся на кінці села, але Нехлюдов рішив ся піти пішки. Молодий парубчик широкоплечий герой - робітник у величезних, сьвіжо вимазаних воняючих дехтем чоботах, взяв ся князя провожати. З неба сунулась густа мрака; було так темно, що як лиш парубок відступив ся на три кроки туди, де не падало сьвітло з вікон, Нехлюдов уже не бачив його, а чув лише чалапанє його чобіт по липкому, глибокому болотї. Минувши площу з церквою та довгу вулицю з ярко осьвіченими хатами, Нехлюдов

вийшов у слід за провідником на край села, в царину цілковитої мраки. Але незадовго і в тій імлї заблисло з далека сьвітло від лїхтарнів, що горіли навколо етапа. Червонаві жерела огнів зближались чим раз більше і ставали яснїйше; далї стали бути видні палї, огороди, чорна стать рухливого вартівника, пасемистий стовп і будка. Вартівник закричав на ідучих звичайним голосом: "хто там?" і пізнавши, що не свої, оказав ся так сердитим, що не хотїв навіть позволити чекати коло огорода. Але провідник Нехлюдова не дав ся збити, з пантелику тим сердитим тоном вартового.

— Гей мой, хлопе, а ти що такий сердитий! — сказав він до нього. — Та заклич старшого, а ми заждемо.

Вартівник, не відповідаючи, щось крикнув у сторону фіртки і станув, неподвижно дивлячись на се, як широкоплечий парень в сьвітлї лїхтарнї обшкробував болото із чоботів Нехлюдова. За палями огорода чути було крик жіночих та чоловічих голосів. Через кілька хвиль заскрипіло зелїзо, двері фіртки відтворили ся, і із темноти вийшов на сьвітло лїхтарнї старший у кожусї на плечах і запитав, чого потрібно. Нехлюдов вручив свій приготований білєт з запискою, в котрій просив приймити його по личній справі, і просив передати її офіцирови. Старий був меньше сердитий, чим вартовий ,але за се був дуже цікавий. Він конче хотїв знати, на що Нехлюдову треба бачити ся з офіциром, і хто він. Видко, почував добру добичу і не бажав її випустити з рук. Нехлюдов сказав, що у него важна справа, і що він не забуде віддячити ся, але нехай він буде такий добрий і скоро передасть записку. Старший взяв записку, і кинувши головою, забрав ся. За якийсь час знов заскрипіла фіртка а з неї стали виходити жінки з кошеликами, пуделочками, скринками, та клуночками; голосно балакаючи на свойому, питомому сибірському диялєкті, пересували ся через фіртку. Всї вони були одїті не по сїльському, а по міському, в пальта і кожушки; спідницї були високо підтикані, а голови були закутані хустками. Вони з цікавостю обзирали при сьвітлї лїхтарнї Нехлюдова і його провідника. Однаж, видко, урадована задля зустрічи з широкоплечим парубком сейчас облесно обкинули його потоком сибірських лайок.

— Тебе, дідьку лисий, що тут притащило? — звернулась вона до него.

— Ось переїздного відпроваджував, — відповів парубок. — А ти що носила?

— Молоко, тай ще і завтра казали прийти.

— А ночувати не запрошували? — спитав парубій.

— А заткало-б тобі, вудвуде, — крикнула вона, сьміючись, — ану гайда з нами, проведи нас.

Провідник сказав іще щось таке, що викликало страшний регіт не лише у жінок, але і у вартового, і звернув ся до Нехлюдова.

— Щож, потрапите самі? Не заблудите?

—Потраплю, потраплю.

— Як минете церкву, від двоповерхного дому на право другий.. Ось вам палички в руки, — сказав він, віддаючи Нехлюдову великий, висший від нього патик, з яким він ішов, і, ступаючи своїми величезними чоботисками, щез невдовзї у пітьмі враз із жінками.

Його голос перебиваний жіночими, ще довго гудів у тумані, як опять заскрипіла фіртка, а в ній появив ся старший, велячи Нехлюдову іти за собою до офіцира.

L.

Піветап був розложений так само, як усї етапи та піветапи на сибірській дорозї: на подвірю, загородженому загостреними бервенами- палями, містили ся три одноповерхові доми до мешканя. В одному, саме більшому, з кратованими вікнами, сиділи арештанти, в другому конвойна команда, третє замешкував офіцир і тут була канцелярия. Ві всїх трьох домах тепер сьвітили ся вогнї та, як завсїгди, а найпаче тут, обіцювали обманчиво замикати, в осьвічених стїнах щось гарного, спокійного, вигідного. Перед рундуками домів горіли лїхтарнї, а іще пять лїхтарнів сьвітило ся коло стїн, осьвічуючи подвірє. Підофіцир підвів Нехлюдова по дошцї до рундука меньшого дому. Проступивши на три ступенї, він пустив його уперед себе в осьвічений лямпкою, вонючий задушним чадом передпокій. Біля печі салдат у грубій сорочцї, нашийнику і чорних штанах, в одному чоботї з

жовтою холявою, перегнувшись, роздмухував самовар другою холявою. Узрівши Нехлюдова, салдат кинув самовар, здіймив з Нехлюдова шкірний сердак і увійшов до другого покою.

— Прийшов, ваше благородиє.

— Поклич, — почув ся сердитий голос.

— Ходіть, — сказав салдат і сейчас забрав ся до самовара.

В другій кімнаті, осьвіченій висячою лямпою, за накритим з останками обіда і двома фляшками столом, сидів у австрийській куртці, що обтискала його широкі груди і плечі, офіцир з великими русявими вусами і дуже червоним лицем. В теплому покою, розносив ся запах тютюнного диму та сильної, одурюючої парфуми. Узрівши Нехлюдова офіцир встав і немов глумливо і підозріло уставив ся на увійшовшого.

— Чим можу служити? — спитав він і не чекаючи на відповідь, крикнув у двері: "Бернов, самовар, буде вже раз, га?"

Зараз.

— Як тобі дам зараз, то памятати меш, — крикнув офіцир, блиснувши очима.

— Несу! — закричав салдат і увійшов зі самоваром.

Нехлюдов зачекав, поки салдат ставляв самовар. (Офіцир проводив його маленькими неприхильними очима, немов мірячи, куди йому виміряти удар). Коли самовар був поставлений, офіцир заварив чай а опісля виймив зі свого подорожного клунка чотирогранну фляшку коняку і тїсточка. Поставивши всьо се на скатереть, він знов звернув ся до Нехлюдова.

— Одже чим можу служити?

— Я просив би побаченя з одною арештанткою, — сказав Нехлюдов не сїдаючи.

— Політична? Після права не можна — обізвав ся офіцир.

— Вона не політична.

— Аґа, прошу ласкаво сїдати.

Нехлюдов сїв.

— Вона не політична, — повторив він, — але за моїм

вставленєм позволило її висше начальство іти з політичними...

— Знаю, знаю, — перебив офіцир, — така низька, чорнява. Щож, се можна. Може закурите?

Він подав Нехлюдову папіросницю і, наливши дві шклянки чаю, посунув одну до Нехлюдова.

— Прошу, — сказав він.

— Дякую, я би хотів радше бачити ся...

— Ніч велика. Побачитесь. Я вам скажу її викликати.

— А чи не можна би, не викликуючи її пустити мене до середини? — спитав Нехлюдов.

— До політичних? Право не позваляє.

— Мене кілька разів пускали. Коли боять ся, що я міг би що передати, то й через неї міг би се зробити.

— Ну, ні, її обшукають, — сказав офіцир і засьміяв ся не милим сьміхом.

— То обшукайте і мене.

— Е, обійдемо ся без тої церемонії, — докинув офіцир, підносячи відкорковану фляшку коняку до шклянки Нехлюдова. — Позволите? Зрештою, як вам подобаєть ся. Живеш на тому Сибірі, як подиблеш образованого чоловіка, то так зрадієш, що й не знаєш, як і де його подіти. А то не на рожах ми у тій службі тим більше, що чоловік до иньшого життя привик. Тяжко. А тут думають, що вже як конвойний офіцир, то мусить бути неотесаний, необразований чоловік. Їм у голові не може поміститп ся, що чоловікови зовсім що иньшого з роду призначено.

Червоне лице того чоловіка, його парфуми, перстень а найпаче його немилий сьміх були дуже противні Нехлюдову, але він і сьогодні, як по весь час своєї подорожи находив ся в тому серіозному, зважливому настрою, в якому не позволяв собі легкодушно та з нехтованєм поводити ся з яким небудь чоловіком, і уважав конечним з кождою людиною говорити "на цілу губу", як він сам зі собою означував сї відносини. Вислухавши офіцира і зрозумівши його душевний стан, він став говорити з ним поважно.

— Я гадаю, що у вашій службі можна найти розраду

в тім, щоби приносити полекшу терпіням людий, — сказав він.

— Як же вони терплять? Таж то така порода...

— Якаж особливша порода? — сказав Нехлюдов. — Люди, як усї. Бувають і неповинні.

— Правда, всїлякі бувають. Правда і се, що милосердиш ся над ними. Иньші нїчогісїнько не попустять, я знов, де можу, там їм полекшую. Хай лїпше я терплю, як вони. Иньші, як тілько що почують, ого зараз по закону, навіть стріляють, а я все милосержусь. Позволите іще? Пийте до кінця, — сказав він, наливаючи ще чаю. — Хто вона властиво та женщина, що ви її хочете бачити? — спитав він.

— Се безталанна женщина, котра попала ся до публичного дому, і там її несправедливо обвинили о отроєнє, але вона дуже добра женщина, — відповів Нехлюдов.

Офіцир покивав головою.

— Воно буває, правда. В Казанї, я вам розкажу, також була одна — Еммою звали її. Родом Мадярка, а очи справдешні перські, — продовжав він, не в силї здержатись від усьмішки при тім споминї, — шик, як у ґрафинї...

Нехлюдов перебив офіцира і завернув бесїду на давнїйшу тему. — Я гадаю, що ви можете облекшити долю таких людий, поки вони під вашою рукою. І поступаючи так, я переконаний, ви найшли би велику утїху, — говорив Нехлюдов, стараючись висловляти ся, як найзрозумілїйше так, як говорить ся з чужосторонцями або дїтьми.

Офіцир дивив ся на Нехлюдова лискучими очима і видко, чекав з нетерпеливостю кінця бесїди, щоби довести до ладу історию Мадярки з перськими очима, котра видко, живо станула в його уяві і займала цїлу його уяву.

— Еге, воно так, допустїмо, що се правда, — сказав він. — Я й милую ся над ними; тілько я хотів вам про ту Емму доказати. Так що вона робить?

— Мене се не інтересує, — сказав Нехлюдов, — і я по просту вам скажу, що хоча сам передше був инакший, тепер ненавиджу такі відношеня до женщин.

Офіцир боязко глянув на Нехлюдова.

— А чайку ще одну шклянку?

— Ні дякую.

— Бернов! — крикнув офіцир. — Заведи їх до Вакулова; скажи пустити до від'осібненої цюпи до політичних; можуть побути там до контролї.

LI.

В супроводї салдата Нехлюдов вийшов знова на темне подвірє, осьвічене червоно горіючими лїхтарями.

— Куда? — спитав конвойний того, що проводив Нехлюдова.

В осібну кімнату, пяте число.

— Сюди не перейдеш, заперто, треба іти аж через той рундик.

— А то чому заперто?

— Старший запер, а сам пішов в село.

— Як так, то ходїть сюди.

Салдат повів Нехлюдова до иньшого боку і по дошках справив ся до другого входу. Іще з подвіря долїтали крики і чути було якісь порушеня в серединї, немов у доброму пчільному улию, в котрім робить ся приготованя до роя, а коли Нехлюдов підійшов близше, і вітворили ся двері, крики сї зміцнили ся ще більше, переходячи у витє голосів, що взаїмно перекрикували ся, плюгавили себе, і реготали ся. Дійшов вкінцї гуртовий звук кайданів і затягнуло знаною, незносною вонею.

Оба сї вражіня: крик голосів з бренькотом кайданів і та незносна воня, завсїгди зливались в Нехлюдові у одно тяжке почутє якоїсь моральної млости, що переходила у фізичну млість. Оба вражіня мішали ся разом і скріпляли одно друге.

Увійшовши тепер до сїний піветапа, де стояла величезна, вонюча бочка, звана "парахою", перше, що побачив Нехлюдов була женщина, що сидїла на краю бочки. Напроти неї стояв мущина з закиненою на бакир подібною на гречаника шапкою на голові. Вони розмовляли про щось обоє. Арештант, побачивши Нехлюдова, моргнув оком і промовив.

— І цар води не здержить.

— Женщина-же опустила поли халата і похнюпалась.

Із сіний вів коридор, до якого вітворяли ся двері цюпів. Першу цюпу займали родини, другу більшу нежонаті; у двох останніх на кінці коридора містились політичні. У цюпах тих, корті були призначені на 150 люда, а містили 450, було так тісно, що арештанти битком заповнили коридор. Одні сиділи на помості, другі ходили туда та назад з порожніми або повними окропу чайниками. Поміж ними увивав ся і Тарас. Добачивши Нехлюдова, дігнав його, і ввічливо поздоровив ся з ним. Сердешне лице Тараса було так сильно попідбиване, що навіть при млявім сьвітлї мож було розпізнати великі синяки під носом та під очима.

— Що тобі? — спитав Нехлюдов.

— Склала ся бійка — сказав Тарас усьміхаючись.

— Вони вічно бють ся, — обізвав ся конвойний з нехтованєм.

— Ізза баби, додав арештант, що ішов за ними. — Зі сліпим Федьком, як зловились...

— А що там Федося? — спитав Нехлюдов.

— Нїщо, здорова, ось несу на чай окропу для неї, — сказав Тарас і увійшов до кімнати родин.

Нехлюдов заглянув до дверий. Цюпа була заповнена женщинами і мущинами. Містились як могли: одні на тапчанах, другі під тапчанами. В цюпі клубила ся пара від мокрої одежі, що її порозвішувано, аби сохла і гудів заєдно голосний крик жіночих голосів. Слїдуючі двері вели до цюпи нежонатих. В ній було ще густійше. В дверех і на коридорі стояла бурлива товпа арештантів у мокрих одежах, що щось розділювали і рішали між собою. Конвойний пояснив Нехлюдову, що се староста видавав забрані або програні на будуче після карточок, зроблених з карт до граня, гроші на харч, майданьщину. Узрівши підофіцира і пана, стоячі близше замовкли, із відтїнком прихильности обзираючи переходячих. Серед товпи доглянув Нехлюдов знаного йому катор жного, Федорова, який завсїгди тримав при собі милосерного вида, з піднятими бровами, блїдого, немов розпухлого, молодого парубка і мерзкого, дзюбатого, безносого бродягу, знаного з того,, що в часї втеки, в борбі мав убити товариша

і годувати ся його мясом. Бродяга стояв на коридорі, накинувши на одно рамя халат і глумливо та зухвало дивив ся на Нехлюдова, не уступаючись йому з дороги. Нехлюдов обійшов його.

Хоча як знане було Нехлюдову таке видовище, хоча як часто в протягу тих трьох місяців бачив тих самих 400 уголовних арештантів в найріжнороднійших положенях: і в спеці в хмарі пороху, що його збивали вони окутими в кайдани ногами, і на проваллях по дорозї, і на етапах підчас теплого веремя на подвірю, де відбували ся сцени явної розпусти, сцени, на котрі дивлячи ся, чуло ся, що волосє ставало дубом, — то всеж таки за кождий раз, як входив поміж них і спочував, що їх увага, як і тепер, з'осереджена на ньому, дізнав непобороминго почутя і сорому і спізнаня своєї винуватости перед ними. До того почутя сорому та винуватости долучувало ся неозначене іще почутє відрази і жаху, хоча він знав, що в такім станї, до якого вони звели ся, не можна було не бути такими, якими вони були, але все таки не міг придавити свойого обмерзїня, яке почував до них.

Ім добре, дармоїдам, — сказав чийсь захриплий голос, докинувши іще неприличне плюгавство, коли Нехлюдов доходив уже до дверий полїтичних.

В слїд за сим почув ся нелюдський, глумливий регіт.

LII.

Поминувши цюпу нежонатих, підофіцир, що провадив Нехлюдова, сказав йому, що прийде за ним перед контролею, і вернув ся назад. Ледви він відійшов, як скорим кроком, придержуючи зелїзє, підійшов близенько до Нехлюдова арештант, обдаючи його тяжкою та скислою вонею поту і таємним шепотом промовив:

— Заступіть ся, добродію. Цїлком закрутили голову хлопцеви. Нинї уже на приємі Кармановим назвав ся. Заступіть ся, бо нам не можна, забють на смерть, — сказав арештант, неспокійно оглядаючись, і зараз відійшов від Нехлюдова.

Річ була в тім, що Каторжний Карманов підмовив по-

дібного на себе лицем парубка, засиланого на поселенє, заміняти ся з ним так, щоби Каторжник ішов на засланє а парубок на його місце в каторгу.

Нехлюдов знав уже сю справу, бо той самий арештант тиждень тому назад сповістив йому про ту заміну. Нехлюдов кивнув головою на знак, що зрозумів і зробить, що буде міг, і, не обзираючись, пішов далї.

Нехлюдов знав того арештанта з Екатеринбурга, де він просив заступитись за нього в тім, щоби позволено його жінцї іти за ним, і оповів йому свою дуже дивну історию. Се був середного зросту і самого звичайного, мужицького вигляду чоловік, літ 30-ти; ішов на каторгу за намірену грабіж та убийство. Звали його Макаром Дєвкіном. Провина його була дуже чудна. Злочин той, як він розказував Нехлюдову, був ділом не його Макара, а його, нечистого. До батька Макара розказував він, заїхав переїздний і наняв у него за два рублї підводу до села, віддаленого о сорок верст. Батько велїв Макарови везти переїздного. Макар запряг коня, убрав ся і разом з переїздним став пити чай. Гість за чаєм розказав, що їде женити ся і везе зі собою зароблених в Москві 500 рублїв. Почувши се, Макар вийшов на двір і положив в сани під солому топір. "І сам не знаю, на що я взяв його", розповідав він. "Візьми каже, топір", я і взяв. Сїли, поїхали. Їдемо, нїщо. Я й позабув за топір. Іще шість верст лишало ся. З присілка вела дорога на головну вулицю під гору. Злїз я, іду за саньми, а він шепче: "Над чим тут думати? Вийдеш на гору, там — люди, а далї й село. Він же завезе гроші. Як робити, так тепер зараз на нїщо не чекати." Нагнув ся я до саний, немов поправляю солому, а топорище якраз само в руки впало. Він оглянув ся. "Ти що"? питає. Замахнув ся я топором, хотів вдарити, а він чоловік проворний, зіскочив зі саний, вхопив мене за руки. "Ти що каже, нелюде, робиш?..." Звалив мене на снїг. Я й не змагав борoти ся, піддав ся. Звязав він мінї руки поясом, шпурнув на сани. Повіз просто в стан. Посадили до гарешту. Судили. Громада дала сьвідоцтво, що чоловік добрий, що нїчого злого нїкому не зробив. Господарі, з ким жив, також похвалили. Та адвоката не бу-

ло защо взяти, говорив Макар, “тай тому засудили на чотири роки.”

І ось тепер той чоловік, хотячи виратувати земляка, знаючи, що тою звісткою наражує своє житє на небезпеку, все таки передав Нехлюдову арештантську тайну, за що, наколи-б лише довідали ся, що він се зробив, безпечно задушили би його.

LIII.

Мешканє політичних складало ся із двох маленьких цюпів, котрих двері виходили на відгороджену частину коридора. Увійшовши у відгороджену частину коридора, перше лице, яке побачив Нехлюдов був Сімонсон зі сосновим поліном в руці, що загорнений у свою куртку причікнув перед дверцятами печи, у котрій що тілько розтлївав ся огонь.

Побачивши Нехлюдова, він не встаючи а лиш дивлячись з долини із-під своїх навислих брів, подав йому руку.

— Я тішу ся, що ви прийшли, менї треба було видїти ся з вами, — сказав він зі значучим видом, дивлячись просто в очи Нехлюдову.

— Що таке? — спитав Нехлюдов.

— Пізнїйше скажу, тепер роботу роблю.

І Сімонсон знов заняв ся печею, в котрій палив після своєї власної теориї, щоби при тім дїйстві не тратило ся богацько енерґії тепла.

Нехлюдов хотів уже піти до перших дверий, як з других, зігнувшись, з мітлою в руцї, котрою мела до печі велику купу сьмітя і пороху, вийшла Маслова. Вона була у білім кафтанику, підтиканій спідници і в панчохах. Голова її була закрита від пороху по самі брови хусткою. Узрівши Нехлюдова, вона відкрила червоне та оживлене лице, положила віник і, обтерши руки об спідницю, випростувала ся перед ним.

— Лад робите в хатї? — сказав Нехлюдов, подаючи руку.

— Еге, нагадую собі давну роботу, — сказала вона і

усьміхнулась. — Таке болото, що страх. Вже ми вигортали, чистили, ніщо не помагає.

— Плєд сухий уже? — звернулась вона до Сімонсона.

— Майже сухий, — відповів Сімонсон, дивлячись на неї якимсь своїм, питомим поглядом, що поразив Нехлюдова.

— Як так, то я прийду за ним і принесу кожухи сушити. Наші всї осьде, — сказала вона до Нехлюдова, входячи в глубину і вказуючи на найблисші двері.

Нехлюдов вітворив двері і увійшов у невеличку цюпу, слабо осьвічену малою, металевою лямпкою, що стояла низько на тапчанї. В цюпі було зимно і чути було не осілий порох, вохкість та тютюнний запах. Бляшана лямпа ярко осьвічувала тих, що близько неї вешталися; тапчани були в тїни, а по стїнах хитались тїни ходячих.

В невеличкій цюпі були всї, з виїмкою двох мущин, котрі пішли за окропом і провізиєю. Тут була стара знакома Нехлюдова, ще більше схудла та пожовтїла, коротко обстрижена Вєра Єфремовна зі своїми великими застрашеними очима і посинїлою жилою на чолї, убрана в сїрий корсет. Вона сидїла перед якоюсь старою часописею, на котрій був розсипаний тютюн і накладала його машинкою до туток.

Тут була одна з дуже милих Нехлюдову політичних жінок, Емілїя Ранцева, що завідувала надвірною господаркою та уміла надати їй при таких тяжких обставинах черту жіночої опрятности і принади. Вона сидїла коло лямпи і обгорілими, гарними та зручними руками із засученими рукавами перетирала і розставляла кружки та чарки на простелене на тапчанї полотенце. Ранцева була негарна молода жінка з розумним та щирим виразом лиця, котре мало власність, нараз при усьмішцї перемінити ся і зробити ся веселим, сильним і чаруючим. Такою то усьмішкою зустрінула тепер Нехлюдова.

— Ми гадали, що ви вже на все виїхали до Росиї — обізвалась вона.

Тут була в тїни, в далекому кутї і Мария Павловна. Вона чепурила маленьку, біловолосу дївчинку, котра невгаваючи лебедїла своїм миленьким дїточим голосочком.

— Як то добре, що ви прийшли. Бачили Катю? — спитала вона Нехлюдова. Ось яка у нас гостя!

Вона показала на дівчинку.

Тут був і Анатоль Крильцов. Зісохлий та блідий, з підобганими під себе ногами в зимових ногавках, згорблений, дріжачи, сидів в далекому куті і, засунувши руки в рукави півкожушка, лихорадочними очима дивив ся на Нехлюдова. Нехлюдов хотів підійти до него, але на право від дверий, розбираючи якісь річи в мішку і розмовляючи з гарною, усь міхненою женщиною сидів кучерявий, рудавий чоловік в окулярах і ґутаперховій куртці. Се був славний революціонер Новодворов, і Нехлюдов поспішив привитати ся з ним. Він робив се дуже скоро задля того, що зі всїх політичних тої партиї один сей чоловік був йому немилий. Новодворов блиснув крізь окуляри своїми голубими очима на Нехлюдова, і нахмурившись, подав йому свою вузьку руку.

Щож, мило вам подорожуєть ся? — спитав він іронїчно.

— Еге, богато цікавих річий, — відповів Нехлюдов, вдаючи, що не добачає іронії та що приймає се за ввічливість, і підійшов до Крильцова.

Наверха Нехлюдов показав рівнодушність, але в души він був далеко не рівнодушний зглядом Новодворова. Сї слова Новодворова, його очивидне бажанє сказати і зробити щось немилого, захитали той добродушний настрій, в якому находив ся Нехлюдов. І йому стало смутно і тужно.

— Як здоровля, що? — спитав він, стискаючи зимну і дріжачу руку Крильцова.

— Так нїчого, лиш аби загріти ся, — промок, — сказав Крильцов, поспішно впихаючи руку в рукав півкожушка. — А тут зимно, що собака не устоялась би. Ось вікна побиті...

Він вказав на розбиті в двох місцях шиби за зелїзними решітками.

— Щож коло вас? Чому не навідались?

— Не пускають, строге начальство. Аж доперва нинї найшов ся людяний офіцир.

— Алеж бо й людяний. Спитайте Машу. що він рано робив — сказав Крильцов.

Мария Павловна, не встаючи зі свого місця, розказала цілу ранїшну подію з дівчинкою при виходї із етапа.

— Після мене, конечно заявити коллективний протест, — рішучим голосом сказала Вєра. Єфремовна, заразом нерішучо і боязко спозираючи на лице то того, то сього. — Володимир заявив, але сього мало.

— Який протест? Що за протест? — досадно морщачи ся промовив Крильцов.

Видно неприродний, штучний тон і нерівність Вєри Ефремовни давно уже дразнили його.

— Ви шукаєте Катї? — звернув ся потім до Нехлюдова. — Вона все працює, чистить. Сю вже вичистили, нашу чоловічу; тепер жіночу чистять. Тілько бліх уже не вичистять, кусають як оси. А Маша що там робить? — спитав він, вказуючи головою на кут, в якому стояла Мария Павловна.

— Вичісує дівчинку, що собі її за свою взяла, — сказала Ранцева.

— А насікомих вона не розпустить на нас? — спитав Крильцов.

— Нї, нї, я добре роздивлююсь. Вона тепер чистенька, — відвітила Мария Павловна. — Візьміть її, — звернулась вона до Ранцевої. — Я піду поможу Катї. Ага і плєд принесу для нього.

Ранцева взяла дівчинку, з материною ніжностию притиснула до сєбе голенькі та пухленькі ручечки дитини, посадила її на коліна і подала їй кавалочок цукру.

Мария Павловна вийшла, а в слїд за нею увійшло до цюпи двоє чоловіків з окропом та провізиєю.

LIV.

Один із тих, що увійшли, був невисокий, сухощавий молодий чоловік в критому півкожушку і високих чоботах. Він ішов легкою але бистрою ходою, несучи два великі чайники з горячою, кипячою водою і придержуючи під пахою завинений в хустину хлїб.

— Е, ось і князь наш з'явив ся, — сказав він, ставлячи

чайник поміж чарки і передаючи хліб Масловій. — Чудових річий накупили, — промовив він, скидаючи півкожушок і жбуряючи його через голови в кут цюпи. — Маркил молока і яєць купив; по просту нинї мати мемо пир. А Кириловна усе свою естетичну чистоту заводить, — сказав він сьмішком спозираючи на Ранцеву. — Ну, тепер заваруй чай, — звернув ся він до неї.

Від всеї поверховности того чоловіка: від його рухів, барви його голосу, погляду віяло живостю і веселостю. Другий знов — рівнож невисокий, кістлявий, з дуже видними маслаками на видутих лицях сїрого лиця, з чудовими, зеленковатими, широко розставленими очима і тонкими губами, був чоловіком похмурого та сумовитого вигляду. На ньому було старе,, ватне пальто і чоботи з кальошами. Поставивши перед Ранцевою, що приніс, головою склонив ся Нехлюдову але так, що кланяючись, без упину дивив ся на него, потому, з нехотя подавши йому свою зпрілу руку, поволи став розкладати принесену провізию.

Оба ті полїтичні арештанти були людьми з люду: Перший був хлїбороб Набатов, другий був фабричний робітник Маркил Кондратев. Маркил попав ся до революцийного руху уже старшим 35-ти лїтним чоловіком. Набатов знов з 18-ти літ. Діставшись із сїльської школи задля своїх видних спосібностий до ґімназиї, Набатов, удержуючись цїлий час із лекций, скінчив курс зі золотим медалем, але не пішов на університет ізза того, що іще у VII. клясї рішив ся піти в народ, між яким виріс, щоби просьвічати своїх забутих братів. Він так і зробив. Зразу поступив писарем до великого села, але скоро його арештували за се, що читав мужикам книжки і завів у них спомагаюче, продуктивне товариство. Перший раз його тримали у тюрмі вісїм місяцїв і випустили під тайний надзір. Ставши вільним він зараз таки поїхав в другу ґуберниїю, в иньше село, і осївши в нїм учителем, далї робив своє. В тюрмі він іще сильнїйше утвердив ся у своїх переконанях.

Після другої тюрми його заслали у Пермську ґубернию. Він утїк звідтам. Його знов забрали, і, протримавши сїм місяцїв, заслали у Арханґельську ґубернию. Звідси він знова у-

тік і знов попав ся у їх руки: його засудили на засланє до Якутської частини. Так він провів половину дозрілого віку в тюрмі і на засланю. Всї ті походи анї трохи не озлобили його, що більше: не ослабили в нїм енерґії, а навпаки розпалили її. Се була непосидюща людина; знав добре варити їсти, завсїгди діяльний, веселий, сильний духом. Він нїколи за нїчим не жалував і нїчого далеко на будуче не задумував, а всїми силами свого ума, проворности, практичности дїлав в тому, що було. Коли він був на волї, працював для тої цїли, яку собі поставив, себ-то: для просьвіти, для злуки робучого, найпаче хлїборобського люду; колиж він був у неволї, працював енерґічно і практично задля зносин зі зовнїшним сьвітом, задля устрою найлїпшого, серед даних условин, житя не лиш для себе, але й для свого кружка. Він передовсїм був чоловік услужливий. Для себе, здавало ся, він нїчого не потребував, міг чим будь вдоволити ся; але задля загалу товаришів він вимагав багацько і був в силї робити всяку і фізичну, і умну роботу, не відкладаючи рук, без просонку, без їди. Як хлїбороб, він був працьовитий, обачний, опрятний в роботї, природно поздержливий і без натуги учтивий, зважливий не лиш на почуваня, але і на думки иньших людий. Іще жила старенька його мати, безграмотна, повна забобонів мужичка - вдова, тож Набатов помагав їй і, коли був на волї, навідував ся часто до неї. Цїлий час свойого перебуваня дома він входив в подробицї її житя, помагав їй в роботї і не переривав зносин з бувшими товаришами, хлїборобськими дїтьми. Курив з ними тютюн в собачій нїжцї, (собача нїжка, се паперець, зігнута папіроска, яку курать мужики і майстри), бив ся на кулаки з ними і розтолкував їм, як їх усїх обманюють, і як вони мають освободжувати ся з того обмана, в якому їх тримають. Коли він думав і говорив про се, що принесе народови революция, завсїгди уявляв собі той самий народ, із котрого він вийшов в тих самих сливе условинах, не лише із землею, але без панів та чиновників. Револючия, в його міркованю, не повинна би змінити основних форм народного житя — на тім пунктї він не сходив ся з Новодворовим і наслїдувачем Новодворова Маркилом Кондратєвим — революция, по його думцї, не

повинна нищити цілого будинку, але повинна лише инакше розділити внутрішні розміщеня тої чудової, трівалої, величезної, горячо полюбленої ним старої будівлї.

В релїґійних відносинах він був теж типічним мужиком. Він нїколи не застанавляв ся над метафізичними питанями, над початком всїх початків, над позагробовим житєм. Бог був задля нього як і задля Араґа — гіпотезою, якої він до сеї пори не потрібував. Йому нїчого не було до того, як повстав сьвіт, чи після Мойсея, чи після Дарвіна. І дарвінїзм, котрий видавав ся так важним його співтоваришам, для него був такою самою іграшкою мисли, як і творенє в шести днях.

Його не займала ся річ, як повстав сьвіт задля того, що питанє, як лучше жити в ньому, безустанно стояло перед його очима. Про житє в будучности він рівнож нїколи не думав, носячи у глубинї душі то наслїджене по предках сильне, спокійне пересьвідченє, спільне всїм хлїборобам, що, як в сьвіті зьвіринним і ростинним нїщо не кінчить ся, а постоянно перероджуєть ся з одної форми в другу, — гній в зерно, яйце в курку, пуголовиця в жабу, гусїльниця в мотиля, жолудь в дуба, — так і чоловік не гине, але перероджуєть ся. Він вірив у се і задля того сьміло і навіть весело глядів завждї смерти в очи і твердо переносив муки, котрі ведуть до неї, але не любив і не вмів говорити про се. Він любив працювати і без перестанку занимав ся практичними справами і до таких самих практичних справ намовляв своїх товаришів.

Другий полїтичний в тім відділї арештант, що вийшов із народа Маркил Кондратєв, був людиною зовсїм иньшого типу. В пятнайцятім роцї житя він став на роботу і зачав пити та курити, щоби заглушити сумне спізнанє обиди. Обиду сю він спочув у перве, коли на Різдво їх, дїтий, привели на боже деревце, зроблене жінкою фабриканта, де йому і товаришам подарували дудку за одну копійку, яблоко, позолочений горіх і китягу винограду, а дїтям фабриканта забавки, котрі видались йому дарами чарівницї і вартували, як він опісля довідав ся більше, ніж 50 рублїв. Йому було трийцять лїт, коли на їх фабрику поступила робітницею славна революціонерка і, помітивши видні спосібности у Кондратєва, зачала давати йому книжки та брошури і розмавляти з ним,

поясняючи йому його положенє, причини його і средства, як би його поліпшити. Коли стала йому перед очима спроможність висвободженя себе і иньших від угнетеного становища, в якому находив ся, несправедливість того становища показала ся йому іще більше жорстокою та страшною, чим передше, і йому дуже захотіло ся не лиш висвободженя, але й покараня тих, що завели і піддержували ту жорстоку несправедливість. Спроможність, ту, як то йому обяснили, давало знанє, і Кондратєв з пристрастию віддав ся придбаню зпаня. Йому було не ясно, яким способом введенє в житє соціялїстичного ідеалу довершить ся через знанє, але він вірив, що, як знанє відкрило йому несправедливість того становища, в якому він находив ся, так само те саме знанє викорінить ту несправедливість. Опріч того, знанє підносило його в його власних очах, тож ізза того, переставши пити і курити, він, цїлий вільний час, котрого у него стало більше, коли його зробили накладачем, посьвятив науцї.

Революционерка учила його і поражувала ся тими незвичайними спосібностями, з яким він ненаситно проковтував усякі відомости. За два роки він вивчив альґебру, ґеометрию, історию, котру передусїм любив, і перечитав усю артистичну, критичну лїтературу і, головно, соціялїстичну.

Революционерку арештували і з нею заразом Кондратєва за найдені у нього заказані книги а посадили в тюрму, а потому заслали у Вологодську ґубернїю. Там він познакомив ся із Новодворовим, перечитав іще багацько революцийних книжок і іще більше утвердив ся у своїх соціялїстичних поглядах. Після засланя був проводарем великого штрейку робітників, що скінчив ся знищенєм фабрики і забийством директора. Його арештували і засудили знов на засланє з позбавленєм прав горожанських.

До релїґії чув він так само відразу, як до істнуючого економічного устрою. Пійм
ивши пустоту віри, в якій виріс і з напруженєм, зразу зі страхом, а потому із захватом увільнив ся з її пут, немов у нагороду за сей обман, у якому тримали його і його предків, не вгавав їдко та озлоблено глузувати з попів і релїґійних доґмів.

Він був з привички аскет, вдоволяв ся чим небудь і як

кождий з дитинства приучений до праці, з розвитими мушкулами чоловік, легко і скоро та зручно міг робити кожду фізичну роботу. Але більше за всьо дорожив вільною хвилею, щоби по тюрмах та на етапах далї учити ся. Тепер сидів над першим томом Маркса і з великим старанєм, немов яку рідку дорогоцінність, ховав ту книжку у свойому клунку. До всїх товаришів відносив ся здержано, рівнодушно, з виїмкою Новодворова, до котрого дуже прилїг серцем і котрого гадки про всякі предмети уважав незбитою правдою.

До женщин знов, на яких глядів, як на перешкоду уві всїх потрібних справах, живив неозначену погорду. Но над Масловою милосердив ся і був до неї привітний, добачаючи в нїй образець експльоатациї нисшої верстви висшою. З тої самої причини він не любив Нехлюдова, не хотів з ним говорити і не стискав йому руки, та аж тодї подавав до стисканя свою витягнену руку, коли Нехлюдов сам здоровкав ся з ним.

LV.

Піч розігрілась, чай був заварений і розлитий по шклянкам та стаканам і забілений молоком. Виложено на верх бублички сьвіжий разовий та петльований хлїб, зварені на густо яйцї, масло, і телячу голову та ніжки. Всї ворохнулись до місця на тапчанї, що заступав стіл, і пили, їли та розмовляли. Ранцева сидїла на скринцї і наливала чай. Докола неї збили ся усї прочі, кромі Крильцова, котрий здіймивши мокрий півкожушок і загорнувшись у сухий плєд, лежав на свойому місцї і розмовляв з Нехлюдовим.

Після зимна, вохкости, підчас переходу, після болота і неладу, який найшли тут, після трудів, положених коло того, щоби все привести до ладу, після перекуски і чаю, — всї були в дуже милому настрою.

Тупіт, крики та плюгавства уголовних за стїною немов нагадували їм, що їх окружає, але з другого боку степенувало ся у них почутє вигідности. Як на перестанку серед моря, люди ті почували себе на час хоть не залитими тими пониженями та терпінями, які їх окружали і, в наслїдок того, находились у піднесеному, розбудженому настрою. Говорили про

все, лиш не про свою долю і про се, що їх чекало. Крім того, як то завсїди буває поміж молодими мужчинами і женщинами, особливо, як їх насильно злучено, вирінули згідні та незгідні гадки, переплїтали ся ві всїлякий спосіб взаїмні симпатиї та антипатиї. Вони усі майже були залюблені. Новодворов залюбив ся в гарній, усьміхненій Грабец. Отся молоденька курсистка дуже мало думала і зовсїм була рівнодушна зглядом революцийних питань. Але вона пішла за духом часу, і тим скомпромітувала себе. Тому її засудили на засланє. Як головна ціль її житя на волї лежала в успіхах в відносинах з мущинами, так те саме було в часї слїдства, в тюрмі і на засланю. Тепер підчас перехода раділа з того, що Новодворов сподобав собі її і вона сама залюбила ся в ньому. Вєра Ефремовна, що була дуже влюбчива а не мала взаїмности нїколи, але завсїгди надїяла ся найти ту взаїмність, закохувалась то в Набатова, то в Новодворова. Щось подібне на любов можна було запримітити на Крильцові зглядом Мариї Павловни. Він любив її, як мущини люблять женщин, але знаючи її відносини до любови, штучно укривав своє почуванє під покривкою приятельства і вдячности за се, що вона дуже нїжно обходила його в хоробі. Набатов і Ранцева були звязані дуже складними любовними відносинами. Як Мария Павловна була чистої крови дївчка, так Ранцева була з кровою та кістьми замужна жінка — женщина.

В ґімназиї іще, як шіснайцятилїтня панночка полюбила вона Ранцева, студента петербурського унїверситета, і в 19-му роцї вийшла за нього замуж, нїм він іще скінчив унїверситет. На четвертому курсї, чоловік її замішаний в якусь унїверситетську подїю, був прогнаний з Петербурга і зробив ся революціонером. Вона знов покинула медичні курси, котрих слухала, поїхала за ним і теж стала революціонеркою. Коли-б її чоловік не був тою людиною, яку вона уважала найліпшою, найрозумнїйшою на сьвітї, вона не покохала би його, а не покохавши, не вийшла би замуж за найлїпшого, по її думцї, і найрозумнїйшого чоловіка на сьвітї, вона, природно, розуміла житє і ціль його як раз так само, як розумів його найлїпший і найрозумнїйший чоловік на сьвітї. Він зразу видів житє в тому, щоби учити ся, і тому вона виділа ціль

житя в науці. Він зробив ся революціонером, і вона стала революціонеркою, була в стані вперто доказувати, що істнуючий лад неможливий, і що обовязком кождого чоловіка бороти ся з тим ладом і старати ся установити такий політичний та економічний устрій в житю, при котрому кожда личність могла би свобідно розвивати ся, і таке иньше. І їй здавало ся, що вона дійстно так думає і спочуває, але в суті річи вона думала лише над тим що всьо те, що думає її чоловік, то справжня правда і шукала лише одного — повної згоди, зіспливу з душею чоловіка і се одно давало їй моральне вдоволенє.

Розлука з чоловіком і дитиною, яку забрала її мати до себе, дуже тяжіла їй на серці. Але вона переносила ту розлуку твердо і спокійно, знаючи, що переносить усьо для чоловіка і задля тої справи, котра без сумніву правдива ізза того, що він служить їй. Вона завсіди гадками була при чоловіці і, як перше нікого не любила, окромі свого чоловіка. Але чиста любов і привязанє Набатова трогали і зворушували її. Він, моральна і сильна людина, приятель її чоловіка, старав ся поводити ся з нею, як зі сестрою, але у відносинах його до неї проявляло ся "щось більше" і се "щось більше" лякало їх обоїх і, заразом з тим, прикрашувало тепер їхнє тяжке житє.

Так отже зовсім свобідні від закоханя були в тім кружку лише Марія Павловна і Кондратєв.

LVI.

Надіючись розмовити ся на самоті з Катюшею, як се звичайно давнійше діяло ся, підчас спільного чаю і спільної вечері. Нехлюдов сидів біля Крильцова і бесідував із ним. Між иньшим, він оповів йому про просьбу Макара до нього і розказав цілий перебіг його провини, Крильцов слухав уважно впялившись блискучими очима в лице князя.

— Еге, — сказав він нараз, — мною часто нуртує гадка, що ось ми ідемо разом, поруч з ними, з ким "з ними?" — з тими самими людьми, за котрих і ми йдемо. Тимчасом, ми не лише не знаємо, але й не хочемо знати їх. Вониж іще гір-

ше — ненавидять нас і уважають нас за ворогів. Ах се страшна річ...

— Нічого тут страшного я не добачаю, — обізвав ся Новодворов, що прислухував ся розмові. — Маси завсїди обожають лише власть. Уряд має власть, тож вони обожають його а нас ненавидять. Будемо завтра ми при власти, — вони нас обожати муть...

В тій хвилї почув ся ізза стїни вибух лайки, метушня тих, що били ся об стїну, бренькіт кайданів, голосїнє та крики. Котрогось били, а котрийсь другий кричав: "каравул."

— Вось маєте, зьвірі! Що може бути спільного поміж нами а ними? — спокійно сказав Новодворов.

— Ти кажеш зьвірі? А ось тепер що йно Нехлюдов розповів про поступок, — з роздражненєм відрік Крильцов і оповів про се, як Макар виставляє своє житє на смерть, щоби лиш вибавити земляка. — Се хиба не зьвірство, се справжній подвиг!

— Сентименталїзм! — іронїчно вимовив Новодворов.

— Нам тяжко зрозуміти емоциї тих людий і мотиви їх поступків. Ти добачаєш в тім великодушність задля того каторжника — додав він.

— Так ти не хочеш на другому видїти нїчого доброго, — нараз, розгорячившись, сказала Марія Павловна, (Вона була зі всїми на "ти.")

— Не можна видїти, чого не має.

— Якто не має, як тут чоловік житє виставляє на небезпеку.

— Я гадаю, — сказав Новодворов, — що коли ми хочемо робити свою роботу, то першою умовою до того (Кондратєв покинув книжку, котру читав коло лямпи, і уважно став слухати свого учителя) — єсть се, щоби не фантазувати, а дивити ся на річи так, якими вони дїйстно представляють ся. Всьо робити задля народнїх мас, але від них не ждати нїчого. Маси становлять обєкт нашої дїяльности, але не можуть бути нашими співробітниками доти, доки вони інертні, як тепер, — зачав він, немов читаючи лєкцию. — І задля того зовсїм іллюзийно, вичікувати від них помочи так

довго, доки не наступив їще процес розвою, — той процес розвою, до якого ми робимо приготовленя.

— Який процес розвою? — почервонївшись, заговорив Крильцов. — Ми кажемо, що ми боремо ся проти самоволї і деспотизма, а хиба се не самий страшний деспотизм?

— Нема тут нїякого деспотизма, — спокійно відповів Новодворов. — Я лише говорю, що знаю ту дорогу, по якій повинен їти нарід, і можу вказати ту дорогу.

— Але звідки ти знаєш, що дорога правдива? — Хибаж се не деспотизм ,із якого випливали інквізициї та кари великої революциї? Вони теж знали по науцї одиноку правдиву дорогу.

— Що вони блудили, то се іще не доводить, що я в блудї. А далї, велика ріжниця поміж бреднями ідеольоґів а даними позитивної економічної науки.

Голос Новодворова лунав по цїлій циюпї. Він один говорив, а усї мовчали.

— Завсїди сварять ся, — сказала Мария Павловна, як він затих на хвилю.

— А ви самі як про се думаєте? — спитав Нехлюдов Марию Павловну.

— Гадаю, що Анатоль у праві, що не слїд розсївати між нарід наші погляди.

— А ви Катюшо? — усьміхаючись спитав Нехлюдов, боячись наперед, щоби вона не сказала що небудь від річи.

— Я гадаю, неволений люд, — сказала вона цїла спалахнувши, — дуже вже угнетений простий люд.

— Правда, Михайловно, правда, — крикнув Набатов. — Дуже угнетений народ. Треба, щоби не неволили його. В тому і наша річ.

— Дивні погляди на завдачі революциї — сказав Новодворов, змовк та став розсерджений курити папіроску.

— Не можу з ним говорити, — шепотом сказав Крильцов і вмовк.

—І лїпше не говорити, — докинув Нехлюдов.

LVII.

Мимо того що Новодворов зазнавав уві всїх революционерів поважаня, мимо того, що він був учений і мав себе за мудрого, Нехлюдов причисляв його до таких революционерів, котрі, після моральних своїх прикмет стояли нисше середної рівени, і то таки добре низько. Розумові сили сього чоловіка — його чисельник — були великі; але понятє його о собі — його знаменик — було безмірно велике і давно уже переросло його розумові сили.

Се був чоловік зовсїм иньшого духового складу, чим Сімонсон. Сей був одним із тих людий, головно мужеського складу, у котрих поступки випливають із діяльности мисли і мисль їх означує. Новодворов належав до людий, головно женського складу, у котрих діяльність мисли звернена почасти на досягненє цїлий, поставлених почутєм, по части знов на оправданє поступків, викликаних почутєм.

Цїла революцийна діяльність Новодворова ,мимо того, що умів красноріčиво поясняти її вельми переконуючими доказами, здавали ся Нехлюдову опертою лишень на фальшивій амбіциї, бажаню верховодженя людьми. Зразу, завдяки своїй здібности присвоюваня собі чужих гадок і вірного передаваня їх другим, він в періоді науки, поміж тими, що учили і що вчили ся, де то та здібність високо цїнуєть ся — ґімназия, унїверсітет і маґістерство, — мав першеньство, і був тим удоволений. Але коли дістав діпльом і перестав учити ся, і першеньство се скінчило ся, він нараз, — як се розповідав Нехлюдову Крильцов, який не любив Новодворова — щоби добити ся першеньства в новій сфері, зовсїм змінив свої погляди і із поступовця - лїберала зробив ся червоним народовольцем. Завдяки бракови в його характері моральних та естетичних прикмет, котрі викликують сумнїви і вагання, він дуже скоро заняв у революцийному сьвітї становище проводиря партиї, становища, котре підхлїблювало його еґоїзмови. Вибравши раз той напрямок, він уже нїколи не сумнївав ся і не вагав ся а ізза того був переконаний, що нїколи не помилив ся. Всьо здавало ся йому незвичайно простим, ясним, не сумнївним. І, при вузькости та односторон-

ности його поглядів, всьо було дійстно дуже просте та ясне, але треба було лиш, як він виражав ся, бути льоґічним. Віра в свої сили була у нього так велика, що вона могла лиш відтручувати від себе людий або підчинювати собі їх, але що діяльність його опирала ся на аґітациї поміж дуже молодими людьми, котрі приймали його безграничну віру в свої сили за глубокодумність і мудрість, тому більшість підчиняла ся йому, і він мав велику симпатию в революцийних кружках. Діяльність його лежала в підготовленю до повстаня, в якому він мав загарбати провід у свої руки і скликати збори. На зборах пак мала бути предложена уложена ним проґрама. І він був з душі пересьвідчений, що ся програма вичерпувала всі питаня, і не можна було не в вести її в житє.

Товариші поважали його за його сьміліость та рішучість, але не любили його. Він зпов нікого не любив і до всіх видних людий відносив ся, як до суперників, і дуже радо поступив би з ними, як поступають старі малпи-самцї з молодими, колиби лише міг. Він вирвав би увесь розум, всї спосібности з голов иньших людий на се лиш, аби вони не перечили проявам його здібностий. Він відносив ся добре лиш до тих людий, котрі кланяли ся перед ним. Так він відносив ся тепер, у дорозї, до опропаґандованого ним робітника Кондратєва, до Вєри Ефремовни і до гарненької Грабец, котрі обі були залюблені в ньому. Хоча принципіяльно він стояв за жіноче питанє, але в глубинї душі уважав усї женщини глупими і нікчемними, з виїмкою тих, в котрих бувало сентиментально залюблював ся, як ось тепер був залюблений в Грабец. Тодї уважав їх незвичайними женщинами, котрих достоїнство добачити умів лише він.

Питанє про відносини полові здавало ся йому, як і всї питаня, дуже простим і ясним, і зовсїм розвязаним введенєм у житє свобідної любови.

У него була одна жінка фіктивна, друга правдива, з якою він розійшов ся, переконавшись, що поміж ними нема справжньої любови, і тепер наміряв вступити в нове, свобідне пожитє з Грабец.

Нехлюдовим погорджував за се, що він "бакирить ся" як він говорив, з Масловою і, головно, за се, що він позволяє

собі думати про недостачі істнуючого устрою і средства поправи його, не лише не в слово в слово так само, як думав він, Новодворов, але навіть якось по свому, по княжому, с. є по дурному. Нехлюдов знав сї відносини Новодворова до себе і на своє огірчене, спочував, що мимо добродушного настрою, в якому находив ся в часї подорожі, платить йому тою самою монетою і ніяк не може побороти сильної антипатиї до того чоловіка.

LVIII.

У сусїднїй цюпі почули ся голоси начальства. Всьо затихло, і в слїд за тим увійшов старший з двома конвойними. Се була контроля. Старший перерахував усїх, вказуючи на кождого пальцем. Коли прийшла черга до Нехлюдова, він добродушно - фаміліярно сказав йому:

— Тепер, князю, вже не можна лишати ся після контролї. Час іти вже.

Нехлюдов знаючи, що се значить, підійшов до него і всунув йому приготовані наперед три рублї.

— Ну, щож з вами робити. Посидїть іще.

Старший хотїв виходити, як увійшов другий підофіцер і в слїд за ним високий, худий арештант з підбитим оком і рідкою борідкою.

— Я за дївчинкою, — сказав арештант.

— А ось і татуньо прийшли, — почув ся нараз дзвінкий дитинячий голосочок, і в слїд за сим показала біловолоса головка ізза Ранцевої, котра разом з Мариєю Павловною і Катюшею, шила для дївчинки новеньку одежу із пожертвованої Ранцевою спідницї.

— Я, доню, я — ласкаво сказав Бузовкін.

— Їй добре тут, — обізвала ся Мария Павловна, зі співчутєм поглядаючи на побите лице Бузовкіна. — Лишіть її у нас.

— Панї менї нову лопоть (Лопоть по сибірськи одежа) шиють, — сказала дївчинка, вказуючи батькови на роботу Ранцевої. — Гарненька, чер-р-р-во-о-нень-нь-ка — лебедїла вона.

— Хочеш у нас ночувати? — спитала Ранцева, глядячи дівчинку по голові.

— Хочу. Але й татуньо...

Ранцевої лице засяло усьмішкою.

— Татуневи не можна, — сказала вона. — Так лишіть її, — звернула ся до батька.

— Може лишити ся — промовив старший, ставувши в дверях, і вийшов разом з під-офіцером.

Як іно конвойні вийшли, Набатов підійшов до Бузовкіна і, доторкнувшись його плечий, сказав:

— То правда, куме, що у вас Карманов хоче міняти ся?

Добродушне, ввічливе лице посумніло, а в очах його показав ся якийсь незвичайний блиск.

— Ми не чули. Трудно, — сказав він і з тим самим блиском в очах, додав: — ну, Аксютко, видко, тобі добре з паніями, — і скоро вийшов.

— Всьо знає, і правда, що заміняли сь, — сказав Набатов. — Щож ви робити мете?

— Скажу у місті начальству. Я їх обох знаю з лиця, — сказав Нехлюдов.

Всї мовчали; видко бояли ся поновленя сварки.

Сімонсон цїлий час мовчав. Закинувши руки за голову лежав в кутї на тапчанї. Нараз рішучо підніс ся і, обійшовши осторожно сидячих, підійшов до Нехлюдова.

— Можете тепер вислухати мене?

— Розумієть ся, — сказав Нехлюдов і встав, щоби піти за ним.

Взрівши, як Нехлюдов підніс ся і зустрінувшись з його очима, Катюша почервоніла і немов у ваганню похитала головою.

— Ось що я мав до вас, — зачав Сімонсон, коли разом з князем вийшли на коридор. На коридорі заглушували кожде слово страшні гуки та крики, що виходили із цюпів уголовних. Нехлюдов зморщив ся, але Сімонсон, видко, не змішав ся тим.

— Знаючи ваші зносини з Катериною Михайловною, — зачав він уважно і просто дивлячись своїми добрими очима в лице Нехлюдова, — почуваю ся до обовязку... — гово-

рив далї, але мусів зачекати тому, що коло самих дверий кричалй раз-по-раз два голоси, про щось сварячись.

— Кажуть тобі, дурню: не мої, — говорив один голос.

— Вдави ся, дїтьку, — хрипів другий.

В ту хвилю Мария Павловна вийшла на коридор.

— Хиба можливо тут розмовляти — сказала вона, — ходїть сюди, там сама Вєрочка.

І вона пішла вперед до сусїдних дверей, що вели до маленької, самітної цюпи, відданої тепер на услуги полїтичним женьщинам. На тапчанї, закутана з головою, лежала Вєра Єфремовна.

— У неї мігрена, вона спить і не чує, а я піду собі, — сказала Мария Павлівна.

— Навпаки, лиши ся, — сказав Сімонсон, — у мене нема секретів перед нїким, тим більше перед тобою.

— То добре, — виповіла Мария Павловна і, по дитинячому перехилюючись з боку на бік і тим перехилюванєм глубше засїдаючись на тапчанї та дивлячись десь далеко своїми гарними, баранячими очима, приготовлялись до слуханя.

— Моя справа в тім, — зачав знов Сімонсон, — що знаючи ваші відносини до Катерини Михайловни, я почуваю ся до обовязку, виявити мої відносини до неї.

— Себ-то які? — спитав Нехлюдов, мимо волї любуючись тою простотою і вітвертостю, з якою Сімонсон говорив із ним про свої зносини з Катюшею.

— Такі, що я хотїв би оженитись з Катериною Михайловною...

— Дивне диво, — сказала Мария Павловна, остановивши очи на Сімонсонї.

— . . . і рішив ся просити і її о се, щоби була моєю жінкою, — говорив далї Сімонсон.

— Щож я можу? Се зависить від неї, — сказав Нехлюдов.

— Правда, але вона не дасть відповіди без вас.

— Чому?

— Тому, що поки питанє ваших зносин з нею не рішене раз на все, вона не може нїчого мінї відповісти.

— З мого боку питанє порішене раз на все. Я бажав зро бити се, що уважаю моєю повинністю, і, крім того, облекшити її долю, але ніяким способом не хочу обмежувати її волї.

— Правда, але вона не хоче вашої жертви.

— Ніякої жертви я не роблю.

— І я знаю, що її відповідь на все лишить ся та сама.

— Як так, то про що-ж тут говорити зі мною? — спитав Нехлюдов.

— Вона хоче, щоби і ви се саме признали.

— Як-же я можу признати, що я не повинен зробити того, що я уважаю за повинність. Одно, що я можу сказати, то се, що я не є вільний, але вона вільна.

Сімонсон замовк, задумавшись.

— Добре, я їй так і скажу. Ви не гадайте, що я закохав ся в нїй, — продовжав він. — Я люблю її, як дуже добру, рідку людину, що богацько натерпіла ся. Менї від неї нїчого не потрібно, але я дуже хотів би помочи їй, облекшити її до...

Нехлюдов здивував ся, почувши дрожанє голосу Сімонсона.

. . . облекшити її долю — продовжав Сімонсон, коли вона не хоче приймити вашої помочи, нехай приймe мою. Коли вона згодила ся би, я просив би, щоби мене заслали там, де вона буде. Чотири роки не вічність. Я прожив би коло неї і, може бути, облекшив би її гірку долю... — він знов задержав ся від зворушеня.

— Що-ж я можу сказати? — сказав Нехлюдов. — Я радий, що вона найшла такого покровителя, як ви...

— Ось се я хотів і знати, — говорив далї Сімонсон. — Я бажав би знати се ізза того, що люблю її, що бажаю їй добра. Як ви вважаєте, чи буде їй добре замужем за мною?

— О певне, — рішучо відвітив Нехлюдов.

— То всьо для неї, а менї лиш хочеть ся, щоби та душа, що тілько витерпіла, трохи відпочила, — сказав Сімонсон, глядячи на Нехлюдова з такою дитинячою нїжностю якої нїяк не можна було надіяти ся від того похмурого вигляду, чоловіка.

Відтак він встав і, вхопивши за руку Нехлюдова, на-

близив ся несьміливо лицем до него, усьміхнув ся і поцілував його.

— Так я, і скажу їй, сказав він і вийшов.

LIX.

— А, що? — сказала Мария Павловна. — Залюблений, по шию залюблений. Сего вже я ніколи не надіяла ся би, аби Володимир Сімонсон закохав ся таким самим глупим, дитинячим закоханєм. Дивне диво! І по правдї скажу, гірко, закінчила вона, зітхнувши.

— Але вона Катя? Як, по вашій думцї, відносить ся вона до того? — спитав Нехлюдов.

— Вона?

Мария Павловна застановилась, видко бажаючи як найвлучнїйше відповісти на се питанє.

— Вона? Видите, вона, мимо своєї минувшини, з природи одна з найморальнїйших натур. . . і так нїжно почуває... Вона любить вас — щиро любить і щаслива тим, що може зробити вам хоча яке-таке добро, щоби не запутати вас собою. Для неї подружє з вами булоби страшним упадком, гіршим від першого, і тому вона нїколи не згодить ся на се. А тимчасом ваша присутність трівожить її.

— Так щож, щезнути мінї? — спитав Нехлюдов.

Мария Павловна усьміхнула ся своєю милою, дитинячою усьмішкою.

— Еге, по части.

— Як же се щезнути почасти?

— Я минула ся з правдою, але про неї я хотїла вам сказати, що, імовірно вона видить нерозум його якоїсь захваченої любови (він нїчого не говорив їй) і раз попекла ся на нїй, тож і боїть ся її. Ви бачите, я не компетентна в таких річах, але менї здаєть ся, що з його боку звичайне мужеське почутє, хоть і замасковане. Він каже, що та любов додає йому енерґії, і що та любов — плятонїчна. Але я знов знаю, що наколи, се виїмкова любов, то в підставі її лежить безперечно все таки мерзота... як у Новодворова з Любочкою.

Марпя віддалилась трохи від самої річи зійшовши на улюблену свою тему.

— То щож мені робити? — спитав Нехлюдов.

— Я гадаю, що ви повинні їй се сказати. Завжді лучше, щоби було ясно. Поговоріть з нею. Я закличу її. Хочете? — говорила Марпя Павловна.

— Прошу, — відповів Нехлюдов. Марпя Павловна вийшла.

Чудне почутє оволоділо Нехлюдовим, коли він зістав сам один у маленькій цюпі, слухаючи тихого диханя, перериваного із рідка стонами Вєри Ефремовни, і крику уголовних, який без берестанку доносив ся крізь двоє дверий.

Звістка Сімонсона давала йому освободженє від взятого на себе обовязку, котрий в хвилях слабости видавав ся йому тяжким і дивним, а тим часом йому було чогось не лише не мило, але навіть відчував якийсь внутрішний біль.

В почутю тім було і се, що предложенє Сімонсона нищило виїмковість його поступка, зменшало в очах своїх і чужих людий ціну жертви, котру він приносив: наколи чоловік, і такий добрий, нічим не звязаний з нею, бажав злучити ся з нею на долю-недолю, то його жертва не була так значуча. Було то знов, може бути, по просту почутє зависти: він так привик до її любови до себе, що не міг припустити, щоби вона могла полюбити другого. Було тут і поваленє раз обдуманого пляну — жити при ній, поки вона відбувати-ме кару. Наколи би вона вийшла за Сімонсона,. присутність його була би непотрібною, і йому слідно було би укладати новий плян житя.

Він не успів розібрати в своїх почуванях, як через вітворені двері вдер ся зміцнений крик уголовних (у них сьогодні було щось особливого), і до цюпи увійшла Катюша.

Вона підійшла до него скорими кроками.

— Марпя Павловна післала мене, — сказала вона, затримуючись близько біля него.

— Еге, мені треба поговорити з вами. Так сїдайте. Володимир Іванович говорив зі мною.

— Щож він вам сказав? — запитала вона.

— Казав мені, що хоче женити ся з вами.

Лице її нараз зморщилось, виражаючи терпінє. Вона нічого не сказала а лише спустила очи.

— Він просить моєї згоди або поради. Я сказав, що всьо зависить від вас, що ви маєте рішити.

— Ах, що се? На що? — промовила вона і тим чудним, завжді особливше сильно ділаючим на Нехлюдова скісним зором поглянула йому в очи. Кілька хвилин вони мовчки дивились в очи одно другому.

І погляд той богато сказав і одному, і другому.

— Ви маєте рішити, — повторив князь.

— Що менї рішати? — відповіла вона. — Всьо вже давно порішене.

— Ні, ви повинні рішити, чи приймаєте предложенє Володимира Івановича, — сказав Нехлюдов.

— Яка я жінка — каторжна. На що менї збавляти віку іще і Володимира Івановича? — сказала вона, нахмурившись.

— Най буде, але коли би вийшло помилуванє? — сказав Нехлюдов.

— Ах, лишіть мене. Що тут більше говорити, — сказала вона і, вставши, вийшла із цюпи.

LX.

Як Нехлюдов вернув у слїд за Катюшею до чоловічої цюпи, там усї були у великім заворушеню. Набатов, що всюди ширав, що зі всїми входив у зносини, що всьо прозрівав приніс вість, котра усїх дуже поразила своїм змістом. На стїнї найшов записку, написану революціонером Петлїним, засудженим на каторжні роботи. Всї припускали, що Петлїн давно уже на карі, а ту нараз показувало ся, що він що іно недавно перейшов по тій самій дорозї сам один з уголовними.

"17го серпня", стояло в записцї, "мене відправлено одного з уголовними. Невєров був зі мною та повісив-ся в Казанї в домі божевільних. Я здоров та сильний і надїю ся на все, як найлїпше."

Всї розбирали положенє Петлїна і причини самоубий-

ства Невєрова. Крильцов знов з осередженим видом мовчав, дивлячись наперед себе тушими, блискучими очима.

— Менї чоловік говорив, що Невєров мав привиди іще в Петропавловську — сказала Ращева.

— Що? Поет, фантаст; такі люди не видержують самоти, — сказав Новодворов — я ось, коли попадав у самоту, не позволяв уяві дїлати, але в дуже систематичний спосіб розділяв свій час. От і тому я все зносив усьо добре.

— Чого не зносиш? Я — то часто по просту радий бував, що посадять — сказав Набатов сьміливим голосом, бажаючи видно розігнати мрачний настрій, — на волї усього боїш ся: щоби сам не попав ся, щоби других не угнав у біду, щоби справі не пошкодив; а так посадять — кінець відвічальности: відпочати можна. Сиди собі та покуруй.

— Ти його знав близше? — спитала Мария Павловна, неспокійно поглядаючи на Крильцова лице, що нараз змінило ся, посутеніло.

— Невєров фантаст? — заговорив нараз Крильцов, задихуючись, так начеб довго кричав або співав. — Невєров се був такий чоловік, яких, як наш швайцар говорив, мало сьвята земля родить. Так... се був цїлий хрустальний чоловік цїлого на скрізь видко. Так... він не то, що збрехати, — але й удавати не вмів. Не то що тонкошкірий, він увесь був немов обідраний, і всї нерви були на верхи. Так... складна, богата натура, не така... Але що тут говорити!... — він замовк на хвилю. — Ми сваримо ся, що лучше, злобно, хмурячись, сказав він, — чи уперід просьвічати люд, а потім змінити житєві форми, чи вперід змінити житєві форми, а потім думати як бороти ся, чи спокійно пропаґандою, чи терором? Сваримо ся, еге. Але вони не сварять ся, вони знають свою річ, їм цїлком всьо одно, чи згинуть чи не згинуть десятки сотнї людий, і то яких людий... Навпаки, їм власне потрібно, щоби згинули лїпші. Еге, Герцен говорив, що, коли позбули ся з виду декабристів, понижали їх загальну вартість. І ще не пожили би! Опісля позбули ся самого Герцена і його ровесників. Тепер Невєрових...

— Усїх не збавлять, — сказав своїм сильним басовим голосом Набатов. — Все-ж таки на розплід лишить ся.

— Ні, не лишить ся. Коли ми милосердити ся мемо над ними, — підносячи голос і не даючи перебити себе, сказав Крильцов. — Дай менї папіроску.

— Таж не добре для тебе, Анатолю, — сказала Мария Павловна, — прошу тебе не кури.

— Ах, лиши, — сердито сказав він і закурив, та в сю таки хвилю закашляв ся; його стало затягати, немов би в ньому мало що перерватись. Відплювавши, він говорив далї:

— Не то ми робили, нї, не то. Не роздумувати нам, а всїм злучити ся... і нищити їх, нищити до нащаду.

— Але вони теж люди, — обізвав ся Нехлюдов.

— Нї, се не люди, — ті, котрі є в станї, робити те, що вони роблять... Нї, ось кажуть, бомби вигадали та бальони. От, піднести би ся на бальонї і сипати на їх, як на блощицї, бомби, так довго, аж переведуть ся... Так. Тому що... — зачав він, але увесь червоний, нараз іще сильнїйше закашляв ся, і кров хлинула йому із рота.

Набатов побіг за снїгом. Мария Павловна добула валерянських кроплїв і предложила йому, але він, закривши очи, відтрутив їх білою, схудїлою рукою, тяжко та безустанку дихаючи. Коли снїг та зимна вода трохи успокоїли його і його укладено до сна, Нехлюдов попращав ся зі всїми і разом із під-офіцером, що прийшов за ним і вже давно дожидав ся його, подав ся до виходу.

Уголовні тепер притихли. Більшість із них спала. Мимо того, що люди по цюпах лежали і на тапчанах і під тапчанами, і в переходах, вони всї не могли помістити ся, і частина з них лежала на долівцї, уложивши голови на мішки і накрившись своїми халатами. Зза дверий цюпів і на коридорі чути було хропіт, стони і говорене через сон. Всюди виднїли ся збиті купи людських фіґур, понакриваних халатами. Не спало лиш там, де містились нежонаті, кілька людий, котрі сидїли в кутї коло воскової сьвічки, яку погасили, побачивши салдата, і не спав іще на коридорі, під лямпою, старець; він сидів голий і вибирав насїкомих із сорочки. Занечищене повітрє помешканя полїтичних було чистим у порівнаню з вонючою задухою, яка панувала тут. Коптяща лямпа виднїла немов скрізь туман. Віддихати було тяжко. Щоби

перейти по коридорі, не наступивши або не зачіпивши ногою кого небудь зі сплячих, потрібно було вишукувати вперід пусте місце, і поставивши в нього ногу, глядіти місця для дальшого крока. Троє людий, що видко не найшли місця і на коридорі, розложило ся в сінех, саме під вонючою текучою по обручам "парахою". Один із них був глупий старець, котрого Нехлюдов часто видав на переходах. Другий був хлопчина літ десяти: він лежав по між двома арештантами і, підложивши руку під лице, спав на нозї одного з них.

Вийшовши за браму, Нехлюдов станув і, на цїлі легкі розтягаючи груди, довго, глубоко вдихував морозне повітре.

LXI.

На дворі вызьвіздило ся. Вернувшись по замерзлому болотї, яке декуди іще усувало ся під ногами, до коршми, Нехлюдов постукав у темне віконце будинку і широкоплечий робітник миттю відтворив двері та впустив його до сїний. Із сїний на право долїтав сильний хропіт візників у челяднїй; на передї за дверьми, на підсїню чути було жуванє вівса великим числом коний. В чистій кімнатї була задуха і чутний був піт; зза перегородки доходив рівномірний, з хлипанєм получений хропіт чиїхсь сильних легких, а перед іконами горіла в червоному склї лямпочка. Нехлюдов роздягнув ся, постелив на софу плєд, підложив під голову свою шкіряну подушку, і лїг, переходячи в своїй мисли всьо, що бачив і чув за нинїшну днину. Зі всього того, що він сьогоднї бачив, найстрашнїйшим видав ся йому хлопчина, котрий спав на плавинї, що витїкала із вонючої бочки, склавши голову на ногу арештанта.

Мимо несподїваної та поважної вечірньої розмови зі Сімонсоном та Катюшою, він не затримував ся на тій подїї. Відносини його до сеї річи були трохи скомплїковані і рівночасно неозначені, і изза того він прогонював від себе думку про неї. За се тим живійше згадав він видовище тих безщасних, що душили ся у задушному повітрі і валяли ся на плавинї, яка витїкала із вонючої бочки, а передовсім, того хлопчину з невинним лицем, що спав на нозї арештанта. Сей останній не сходив йому з гадки.

Знати, що десь далеко одні люди катують других, ки-

даючи їх на поталу розпусти, виставляючи їх на нелюдське пониженє та завдаючи їм ріжного рода терпіня, а дивити ся три місяці без перестанку на ту розпусту та катованє — се зовсїм иньша річ. І Нехлюдов чув сю ріжницю. Він нераз у протягу тих трьох місяців випитував себе: "Чи я божевільний, що бачу се, чого другі не видять, чи божевільні ті, котрі допускають ся того, на що я дивлю ся?" Але люди (а їх було так багато) робили се, що його так дивувало і наводило на нього жах, із такою спокійною вірою, що се не лиш так потрібно, але що се, що вони роблять дуже, корисна і пожиточна річ, — що тяжко було признати всїх тих людий божевільними; себе-ж знов признати божевільним він не міг ізза того, що пізнав ясність своїх гадок. І тому ним володіли безупинно вагання...

Се, що бачив Нехлюдов за тих три місяцї представляло ся йому в ось якому виді: зі всїх живучих на волї людий вибирано за посередництвом суда і адмінїстрациї самих нервових, енерґічних, даровитих, сильних духом, та менче, чим иньші хитрих і осторожних людий і людий сих нічим більше не винуватих або небезпечних для суспільности, чим ті, котрі лишались на волї, по перше: запирано до тюрем, етапів, висилано на каторги, де вони місяцями-літами ледащіли в лїнивстві, материяльній забезпецї, далеко від природи, сїмї, працї, словом — поза всїми умовами природного та морального людського житя. Се раз. По друге, люди ті в тих заведенях підлягали всякого рода непотрібним пониженям як: кайданами, голеню голов плюгавій одежі, себ-то їх позбавлювано головного сподвижника доброго житя слабих людий як: стараня о людську опінїю, сорому, спізнаня людського достоїньства. По третє, виставляючи своє житє на постійне небезпеченьство, — поминаючи вже мовчанєм виїмкові випадки сонїшних ударів, утопленя, пожарів, заразливих хоріб, знесиленя, побоїв — люди сї безперестанно находили ся в тому станї, в якому і найлїпший, найморальнїйший чоловік, ізза почутя самоохорони, допускаєть ся таких поступків, при згадцї яких кождий чоловік зжахнеть ся, і ще иньших оправдує, коли вони також допускають ся таких поступків. По четверте, людий

сих насильно держали з виїмково зіпсутим житєм (і, найпаче тими самими заведенями) розпусниками, убийниками та злочинцями, котрі ділали на всїх іще не зов'сїм зіпсутих звичайними способами людий так, як ділає дріждже на тїсто. І по пяте, в кінцї, усїм людям, виставленим на ті насильства, доказувано самим переконуючим способом, а іменно: при помочи всякого рода нелюдських проступків над ними самими — при помочи переслухуваня дїтий, жінок, старцїв, битя, сїченя різками, плетїнками, роздаваня нагород тому, хто приставить живим або мерлим збіглого утїкача, при помочи розлуки чоловіка з жінкою і злуки задля спільного пожитя чужих жінок із чужими чоловіками, розстрілюваня, вішаня, — доказувано найбільш переконуючим способом, що всякого рода насильства, жорстокости, зьвірства, не лиш не заказані але навпаки дозволені урядом, коли йому сього треба, а тим більше дозволені задля тих, що остають у неволї, в нуждї та в бідї.

Се були немов навмисне видумані заведеня для практикованя до найвисшого степеня піднесеної розпусти та порока, якого не можна було осягнути при жадних иньших умовах, з тим, щоби потому ширити в як найширших розмірах ті грубі пороки та розпусту поміж цїлим народом. "Немов нав мисне придумано собі задачу, як би то найлїпшим, найвірнїйшим способом зіпсувати можливо найбільше число людий", думав Нехлюдов, прозріваючи те, що робилось по тюр мах на етапах. Сотки-тисячі людий щоденно допроваджувано до низшого степеня зіпсутя і, коли вони були вже зовсїм зіпсовані, їх пускано на волю на се, щоби вони розсївали усвоєне ними по тюрмах зіпсутє поміж загалом народу.

В тюрмах — Тюменській, Єкатеринбурській, Томській і на етапах Нехлюдов бачив, як ся мета, котру, видко, поставила собі суспільність, успішно осягала ся. Люди — прості, звичайні, з вимогами російської товариської хліборобської, християнської моральности, позбувались тих понять, а присвоювали собі нові, тюремні, котрі полягали головно на тім, що всяке глузованє, насильство над людським єством, всяке пониженє його дозволене, коли воно догідне. Люди, які провели частину житя в тюрмі, серцем-душею спізнавали, що,

судячи по тому, що над ними дієть ся, усї ті моральні права поважаня і співчутя для людини, які проповідають і церковні і моральні учителї, в дїйсности инакші, і що задля того їм не слїд тримати ся їх, Нехлюдов добачив се на всїх знайомих йому арештантах: на Федорові, на Макарі і навіть на Тарасї, котрий, провівши два місяцї на етапах поразив Нехлюдова неморальностию своїх гадок. Дорогою Нехлюдов довідав ся, як бродяги, втїкаючи в тайґи (сибірські лїси), підмовляють зі собою товаришів і опісля забивають їх і кормлять ся їхнїм мясом. Він бачив живого чоловіка, якого обвинили о се, і він признав ся до вини. І найстрашнїйшою зі всього була та обстанова, що випадки людожерства були не спорадичні, а без перестанку повторювали ся.

Лише при особливому культивованю порока, як воно дієть ся в тих заведенях, можна звести Росиянина до такого стану, до якого він звів ся в бродягах, котрі перехопили найновіщу науку Ніцше та уважали всьо можливим, а нїщо не забороненим і ширили сю науку зразу поміж арештантами, а потому між заґалом народа. Одиноким поясненєм на всьо се, що робило ся, було пересїчуванє, страшенє, поправлюванє і закономірна заплата, як се писали по книжках. Але в дїйсности, не було нїчогісїнько подібного нї до першого, нї до другого, нї до третього, нї до четвертого. Замість пересїчуваня, було тілько ширенє злочинств. Замісь страшеня, було заохочуванє виновників, з котрих багато, як бродяги, добровільно ішли в тюрму. Замість поправлюваня, було систематичне заражуванє всякими пороками. Потреби знов заплати не лиш не зносили урядові кари, але що більше, її піддержувано в народї, де її й не було.

— "І на що-ж вони се роблять?, питав себе Нехлюдов і не находив відповіди.

Найбільше зі всього дивувало його, що всьо робило ся не ненадїйно, не задля непорозуміня, не один раз, але всьо се робило ся постійно, від соток лїт, з тою лише ріжницею, що перше се дїялось серед відриваня носів і відрізуваня вух, дальше пятновано та вішано на стовпах а тепер ковано в кайдани, спiювано по двох за руки і гнано перед собою і то не на підводах, але пішки.

Роздумуванє над тим, що се, що ворушило його виходило, як йому говорили ті, що служили в державній службі, від недосконалости устрою місць заключеня і засланя, і що всьо се можна поправити через устроєнє нового фасона тюрми, — не вдоволяло Нехлюдова ізза того, що він спочував, що то, що його непокоїло, випливало не з більше або менше досконалого устрою місць заключеня. Він читав про удосконалені тюрми з електричними дзвінками, про смерть при помочи електрики, яке то средство припоручував Тард, і удосконалюванє насильства ще більше непокоїло його.

Непокоїла Нехлюдова головно та обставина, що по судах і міністерствах засїдали люди, які побирали велику, загарбану з народу пенсию за се, що вони, справляючись у книжках, написаних такими самими чиновниками з такими самими мотивами, підтягали поступки людий, котрі нарушували списані ними закони, під параґрафи, і після тих параґрафів засилали людий в далекий сьвіт, де вони вже не бачили їх і де ті люди, у повній власти жорстоких, грубих смотрителїв, дозорців конвойних, мілїонами гинули духово і тїлесно.

Пізнавши близше тюрми і етапи, Нехлюдов добачив, що всї ті пороки, які розвивають ся поміж арештантами як: піянство, гра в карти, жорстокість, і всї ті страшні злочинства, що їх допускали ся тюремники, і саме людожерство, — се не випадки або появи вироду, злочинского типа, зінсутя як се, на руку урядови, витолковують слабші учені але — що се конечні наслїдки незрозумілої ошибки що до сього, що одні люди можуть других карати. Нехлюдов видів, що людожерство зачинаєть ся не в тайдзї ,але в міністерствах, комітетах, та департаментах і кінчить ся лише в тайдзї: що його шуринови приміром, і всїм судовикам та иньшим чиновникам, почínаючи на приставі, а скінчивши на міністрі, не лежали зовсїм на серцї справедливість або добро народа, про яке вони говорили, але що і сїм потрібні були лише ті рублї котрі їм платили за се, щоби вони робили се всьо, з чого випливає та розпуста і терпінє. Се була ясна річ, як сонце.

“То невже-ж і се всьо робило ся задля непорозуміня? Як би то зробити, щоби забезпечити усім тим чиновникам пенсию і навіть давати їм надвижку за се, щоби вони лиш не робили всього того, що роблять?” думав Нехлюдов. І па тих думках, уже після других півнів, мимо бліх, котрі, як лиш він ворохнув ся, немов фонтан бризкали докола нього, — він заснув твердим сном.

LXII.

Як Нехлюдов пробудив ся, візники уже давно пороз'їздились, ґаздиня випила сніданок і, отираючи хусткою спітнілу, товсту шию, прийшла сказати, що етапний солдат приніс записку. Записка була від Марії Павловни. Вона писала, що стан здоровля Крильцова поважнійший, ніж вони думали. “Ми хотіли зразу лишити його і лишити ся з ним, але на се не позволили, тож ми повеземо його хоча всього боїмо ся. Постарайте ся зробити в місті так, щоби, наколи його там полишуть, лишили когось з нас при ньому. Наколи до того треба, щоби я вийшла за нього замуж, то я, розумієть ся готова.”

Нехлюдов післав парубка на стацию за кіньми і поспішно став збирати ся. Іще не допив другої склянки чаю, як почтовий віз із трьома кіньми, дзеленькаючи дзвінками і торохкотячи колесами по замерзлім болоті, неначе по мурованці, заїхав перед рундук. Розплатившись з товстошийною ґаздинею, Нехлюдов скоро вийшов і сївши на плетене сидженє теліги, велів їхати як можна найскорше, бажаючи дігнати партию. Невдовзї він і справді дігнав наладовані міхами і заповнені хорими вози, які сунулись вперед серед гуркоту по замерзлому болоті. Офіцера не були між їдучими, він поїхав наперед. Салдати, видко, під доброю датою, серед веселого базїканя, ішли за возами і по боках. Возів було богато. З переду сиділо по шість людий, один біля другого. Були се хорі уголовні. По заду їхало по трьох політичних на підводах. На самім останку сиділи на одній фірі — Новодворов, Ґрабец та Кодратєв, на другій — Ранцева, Набатов і та недужа жінка, яка терпіла на гостець, а якій Марія

Павловна уступила своє місце. На третій, на сїнї та на подушках лежав Крильцов. Біля нього сиділа Мария Павловна. Нехлюдов задержав візника коло Крильцова і підійшов ід ньому. Підпилий конвойний замахнув ся рукою на Нехлюдова, але князь не звертаючи на нього уваги, дійшов таки до воза і, тримаючись за драбину, пішов поруч. Крильцов у кожусї і баранячій шапці, з завязаним хусткою ротом визирав іще худійшим та блїдшим. Чудові його очи видавались дуже великими та блискучими. Легко поворочуючись задля нерівної дороги, він, не спускав очий із Нехлюдова і, на запитанє про здоровлє закрив лише очи і сердито похитав головою. Цїлу свою енерґію з'уживав він видко на се, щоби перенести трясенє воза. Мария Павловна переглянула ся з Нехлюдовим значучим поглядом, який виражав неспокій що до здоровля Крильцова, і опісля зараз обізвалась веселим голосом :

— Застидав ся, видко офіцер, — крикнула піднесеним голосом, щоби міг зза возів почути її Нехлюдов. — З Бузовкіна здіймили залїзє. Він сам несе дївчину, а з ним ідуть Катя і Сімонсон, а замісь мене, Вєрочка.

Крильцов видобув зі себе якісь слова, яких годї було почути і вказав на Марию Павловну. Потім нахмурившись, видко, здержуючи кашель, покрутив головою. Нехлюдов нахилив ся над ним, щоби почути його слова. Тодї Крильцов відняв від рота хустку і прошептів:

— Тепер багацько лїпше. Лиш щоби не простудити ся.

Нехлюдов кивнув головою на знак, що розуміє і переглянув ся з Мариєю Павловною.

— Ну, а щож з проблемою трьох тїл? — прошепотів іще Крильцов і з трудом, вимушено усьміхнув ся. — Тяжко рішити?

Нехлюдов не зрозумів слів хорого. але Мария Павловна пояснила йому, що се славна математична проблєма означеня відносин поміж трьома тїлами: сонцем, місяцем та землею, і що Крильцов у жартї видумав се порівнанє з відносинами поміж Нехлюдовим, Катюшею та Сімонсоном. Крильцов кивнув головою на знак, що Мария Павловна як слїд пояснила його жарт.

—Не менї рішати, — сказав Нехлюдов.

— Дістали мою записку, зробите? — спитала Мария Павловна.

— Безпечно, — відвітив Нехлюдов і, запримітивши невдоволенє на лиці Крильцова, відійшов до своєї фіри. Сївши на перевисле сидженє і держачись за краї воза, який тріс ним по груді та камінях на неуїжідженій дорозї, став переганювати розтягнений на верству відділ сїрих салдатів та півкожушків закованих у кайдани і по парі скованих за руки. На противному боцї дороги Нехлюдов доглянув синю хустку Катюші, чорне пальто Вєри Єфремовни, куртку і вязану шапку, білі вовняні панчохи, обвязані на взір сандалів ремінями, Сімонсона, що йшов поруч із женьщинами і про щось горяче розправляв.

Побачивши Нехлюдова, женьщини поклонили ся йому, а Сімонсон торжественно здіймив шапку. Нехлюдов не мав нїчого до говореня, тож не застановляючи візника, обігнав їх. Виїхавши так на убиту дорогу, візник поїхав іще борше, але без упину мусїв з'їжджати з гладкої, щоби минати їдучі дорогою по обох боках наладовані фіри.

Дорога, порита на величезнім просторі слїдами колїс, вела темним бором, що пестрів з обох боків яркою жовтою барвою не облетїлого іще листя берези і шпильок модеревини. На половинї гін лїс скінчив ся і по боках заяснїли лани, та заблисли золоті хрести і банї монастиря. День розіграв ся чудово, хмари розійшли ся, сонце піднесло ся поверх лїса. Мокре листє, калюжі, банї та хрести церкви обіллило ярке сонїшне проміне. На переді на право, у сїрій долинї, забілїли високі гори. Трійка в'їхала у велике підгороднє село. Улицї села були битком набиті народом — і Росиянами і чужинцями в дивних шапках та халатах. Пяні та тверезі чоловіки та жінки вештали ся та гукали около склепів, заїздів, шинків та возів. Аж надто відчувала ся близькість міста.

Стягнувши віжки, вдаривши батогом по правім боцї ідучого коня, і пересївшись на колї боком так, щоби віжки приходили на право, візник, видно гороїжучись, що везе такого пана, скоро стрибнув по великій вулицї, і не задержую-

чись, підїхав до ріки, через яку треба було переїзджати поромом. Пором був на середині ріки і ішов з тамтого боку. На сьому боцї чекало з двацять возів. Нехлюдову прийшло ся ждати не довго. Несений водою пором невдовзї підігнав ся до дощок пристанї.

Високі, широкоплечі, мускулисті та мовчаливі перевізники, в півкожушках та чоботах, зручно, привично закинули посторонки, закріпили їх за стовпи і відсунувши запори, викотили стоячі на поромі вози на беріг. Відтак стали спроваджувати другі вози густо заставляючи пором повізками і кіньми, які полошили ся при видї води. Бистра, широка ріка била об поклади лодок порома, натягаючи линви. Коли пором був повний і Нехлюдова фіра з відпряженими кіньми за всїх сторін стиснена, стояла у одного края, перевізники засунули запори, і не звертаючи уваги на просьби тих, що не змістили ся, відвязали посторонки і пустились в дорогу. На поромі було тихо, лише чути було топіт ніг перевізників і стук кінських копит об дошки поромного дна.

LXIII.

Нехлюдов стояв край порома, і дивив ся на широку, бистру ріку. В уяві його, зміняючись, виринали два образи: голова в озлобленю умираючого Крильцова, яка хитала ся з боку на бік задля нерівної дороги і стать Катюші, що сьміло поступала на боцї поруч зі Сімонсоном. Одно вражінє — не приготовленого на смерть а умираючого Крильцова — було прикре і сумне. Друге-ж — сьмілої Катї, що найшла любов такої людини, як Сімонсон, і ступила тепер на тверду та правдиву дорогу добра — повинно було бути радісним. Але Нехлюдову і се вражінє було прикре, і він не міг перемогти тої прикрости.

Із города залунав по водї відгомін і дрожанє великого мідяного дзвона. Стоячий біля Нехлюдова візник і усї підводчики поздіймали шапки і перехрестили ся. Найблизше коло князя стояв біля поруча високий, косматий старець, котрий на голос дзвона не лиш не перехрестив ся, але підіймивши голову, впялив свій зір в Нехлюдова, котрий його зразу навіть не запримітив. Старець сей був одітий в полата-

ний сірак, сукінні штани і зношені полатані чоботи. За плечами виднів ся у нього невеличкий мішочок, а на голові висока бараняча, витерта шапка.

— А ти старий, чому не молиш ся? — спитав візник, надінувши та поправивши шапку. — Хиба нехрещений?

— Кому тут молити ся? — рішучо виступаючи та скоро вимовляючи склад за складом, сказав косматий старець.

— Звістно кому — Богови, — іронїчно відповів візник.

— Ану покажи мінї де Він? Ніби Бог?

Щось так поважне, так сильне било з лиця старця, що візник почувши що має справу з твердою людиною, на хвильку змішав ся, але не хотів сего дати по собі пізнати. Щоб одначе не виставити себе на глум перед публїкою, що уважно слухала розмови, скоро відповів:

— Звістно де — на небі?

— А ти був там?

— Був, не був, але всї знають, що треба Богови помолити ся.

— Бога ніхто ніде не бачив. Єдинородний син, що єсть на Батьківському лонї, він об'явив се, — хмурячись, відповів скоро балакливий старець.

— Ти, видно, нехристе, дїравий, Дїрі молиш ся. — сказав візник, засуваючи батіг за пояс і поправляючи шлию на одному з коний.

Дехто засьміяв ся.

— А виж, діду, якої віри? — спитав немолодий уже чоловік, який стояв, з возом у края порома.

— Ніякої віри у мене нема. Томуж я нікому, нікому не вірю, окрім що собі — так само скоро і рішучо відповів старець.

— Так як то собі самому вірити? — спитав Нехлюдов, встряваючи до розмови. — Можна ошибнутись.

— Ні-за-що в житю, — покрутивши головою, рішучо відповів старець.

— Так задля чого є ріжні віри? — спитав Нехлюдов.

— А задля того, що людям вірять, а собі не вірять. І я людям вірив і блукав, немов по густому лїсї; так заблукав ся, що не було у мене надії видістатись звідси. І старовіри, і

нововіри, і суботники і хлисти і поповці і безпоповці і австрияки і молокани і скопці — словом кожда віра себе лиш вихвалює. От всї і розійшлись, як слїпі кутята (щенята). Вір багато, але дух за се один. І в тобі і в менї, і в ньому. Значить ся, най кождий вірить свойому духови; тодї всї злучать ся разом. — Кождий буде стояти за себе, а всї будуть за одно.

Старець говорив голосно і все оглядав ся, видко, бажаючи, щоби як найбільше людий його слухало.

— Щож, давно ви так вірите? — спитав його князь.

— Себ-то я? О, давно вже. Вже вони мене двацятьтретїй рік переслїдують.

— Як, переслїдують?

— Як Христа переслїдували, так і мене переслїдують. Волочать по судах, то по попах, — по книжниках, по фарисеях водять; саджали до дому божевільних. Але нїчого менї не могли зробити, тому я й вільний. — "Як", питають ся тебе зовуть?". Гадають, що я яку назву возьму на себе. Але я не беру нїякої. Я всього зрік ся: нема у мене нї імени, нї місця, нї батьківського імени, — нїчого нема. Я сам для себе. "Як звуть?" — Чоловіком. — "А літ кілько тобі?" — Я, кажу, не рахую, та й зрахувати нїяк, тому, що я все був, є і буду. — "Чим твій батько, питають, мати?" — Не має, кажу, у мене нї батька, нї матери, кромі Бога та землї. Бог — батько, земля — мати. — "А царя, кажуть, признаєш?" — Чому менї не признатиб? Він собі цар, а я собі цар. — "Ну, кажуть, з тобою нема розмови". — А я кажу: я і не прошу тебе до розмови. Ось так і мучать людину.

— А кудиж ви ідете тепер? — спитав Нехлюдов. Куда очи поведуть. — Шукаю роботи — а тут трудно її найти — по жебрах ходжу — закінчив старець, замітивши, що пором наближаєть ся до другого берега і побідоносно оглянув ся на усїх, що його слухали.

Пором причалив до другого берега. Нехлюдов виняв мошонку і предложив старому гроші. Старець подякував.

— Я сього не беру, хлїб беру, — сказав він.

— Як так, то даруй менї.

— Нїщо тут дарувати. Ти не оскорбив мене. І з'обидити

мене не можна, — сказав старець і став надівати на плече знятий мішочок.

Тимчасом почтовий віз виточили і запрягли коний.

— І хочеть ся вам, добродію, розмовлятись, — сказав візник до Нехлюдова, коли він, давши на чай сильним паромщикам, сів на віз. — От якийсь безпутній бродяга.

LXIV.

Виїхавши на горбок, візник обернув ся.

— До котрого готелю вести?

— А котрий найліпший?

— Вжеж що "Сибірський." Але і у Дюкова добре.

— Як знаєш. Вези, де хочеш.

Візник сів пак боком і помчав скорше. Місто визирало як усі міста: так само зносились доми з ґалєриями та зелеными дахами, так само виднів ся по середині майдан, склепи а на головній улиці маґазини, так само вештали ся по улицях поліцаї. Лиш доми були сливе всі деревляні, а улиці немощені. На одній із найбільше ожнвлених улиць візник задержав трійку біля одного місця так, що треба було їхати де инде. В другім готелю було місце і Нехлюдов у перве по двох місяцях, очутив ся знова серед привичних условин можливої чистоти та вигоди. Хоча як мало було догідне число, під яке завели Нехлюдова, він почував облекшенє після почтового воза, коршмів та етапів. Передовсім, він мусів позбути ся вуший, від яких ніколи до чиста не міг позбути ся після відвідин етапів. Розложивши свої річи гаразд він зараз таки поїхав до купелї, а звідси привівши себе до містового порядку: убравши накрохмалену сорочку, нові штани, сурдут та пальто, — подав ся до начальника краю. Приведений готелевим швайцаром фякер підвіз Нехлюдова своєю ситою, грубою кірґізкою, запряженою в повізку, до величавого забудованя, при якому стояли вартівники і поліцай. Перед і за домом тягнув ся сад, в котрому посеред позбавлених листя осик та беріз, котрі пняли ся в гору своїми голими гилями, густо та темно зеленїли ялиці, сосни та смереки.

Ґенерал був нездоровий і не приймав. Нехлюдов все

таки попросив льокая передати білєт, і льокай вернув ся з прихильною відповідию:

— Веліли просити.

Передпокій, льокай, ізвістник, сходи, сальон з витертою та тафлевою підлогою, що аж блистіла, — всьо се було похоже на Петербург, лиш було більше забруднене хоч величавійше. Нехлюдова увели до кабінета.

Ґенерал, трохи надутий, з носом як бараболя, видними болякамп на чолї та на оголеному личнику і навислими мішочками під очима, санґвінїчного темпераменту чоловік, сидів у татарському, шовковому халатї, з папіроскою в руцї при столї і пив чай зі шклянки на срібній підставцї.

— Здорові були, добродїю. Даруйте що в халатї приймаю; все лїпше, нїж цїлком не приймити, — сказав він, закриваючи халатом свою товсту, зморщену позаду шию. — Я не зовсїм здоров і не виходжу. Як се вас занесло до нашого тридеватого царства?

— Я ішов з віддїлом арештантів в котрому єсть одна близька менї особа, — відповів Нехлюдов, — і ось, прийшов просити ваше превосходительство об тій особі і іще об однїй обстанові.

Ґенерал затягнув ся димом, сьорбнув чаю, загасив папіроску об малахітову попільничку і, не спускаючи вузьких, закислих, блискучих очий з Нехлюдова, поважно прислухував ся. Бесїду його перебив лиш на се, щоби запитати, чи не позволить папіроску.

Ґенерал належав до типу військових учених, котрі вірили в спроможність примиреня лїберальности і гуманности зі своєю професиєю. Але, як чоловік, з природи розумний та добрий, він скоро почув неможливість такого примиреня і, щоби не бачити того внутрішнього противорічия, в якому він безперестанно жив, все більше і більше віддавав ся так дуже розповсюдженій поміж військовими привичцї: пити богацько вина, і так зжив ся з тою привичкою, що по 33-лїтній військовій службі зробив ся тим, що лїкарі називають алькоголїком. Він наскрізь пересяк вином. Йому досить було напити ся чого небудь, щоби почути похміллє. Пити-ж вино було для него такою конечною потребою, без якої він не міг

жити, і кождого дня над вечером він цілком був пяний, хоча так привик до того стану, що не кидав ся і не говорив великих дурниць. На коли-ж і говорив їх, то робив такий поважний та значучий вид, що яку би дурницю він нї стрілив, її приймали за розумну річ. Лиш ранком в часї, коли Нехлюдов появив ся у нього, він був похожий на розумну людину, міг зрозуміти, що до него говорили і менше більше з успіхом виповнювати в дїлї пословицю, яку він любив повтаряти: "Хто пє, той за двох розумний". Висші власти знали, що він пяниця але все таки він був більше образований, нїж другі, — хоча полишив ся в свойому образованю на тому місцї, на якому його захопило пиянство, — був сьмілий, зручний, умів усюди показати ся як слїд та навіть в пяному станї держати ся з тактом, і ізза того його назначили і тримали на тому видному та відповідному становищі, яке він займав.

Нехлюдов розповів йому, що інтересуюча його особа — женьщина, що вона неповинно засуджена, і що він подав за ню поданє на найвисше імя.

— Ага. Ну? — сказав ґенерал.

— Менї обіцяли в Петербурзї, що звістка про долю тої женщини вишлеть ся менї не пізнїйше, як в протягу сього місяця і то сюда...

Не спускаючи очий з Нехлюдова, ґенерал протягнув руку о коротких палцях до стола, задзвонив і далї слухав мовчки, затягаючись димом і дуже сильно відкашлюючи.

— То я просив би, коли можна, затримати сю женщину тут до сьої пори, аж прийде відповідь на подане прошенє.

В той час увійшов льокай, деньщик, одїтий по військовому.

— Спитай, чи встали Анна Василєвна, — сказав ґенерал до деньщика, — і дай іще чаю. Що іще? — звернув ся він до Нехлюдова.

— Друга моя просьба, — говорив далї Нехлюдов, — дотичить полїтичного арештанта, що також іде з тим самим віддїлом.

— Ось як! — сказав ґенерал, значучо киваючи головою.

— Він тяжко хорий — умирає. І його, імовірно, по-

лишуть тут у шпиталї. Так одна із полїтичних женьщин бажала би лишити ся при ньому.

— Вона його родичка?

— Нї, чужа; але вона готова вийти за нього замуж, наколи лише сей крок дасть їй спроможність лишити ся при ньому.

Ґенерал неподвижно глядів своїми блискучими очима то мовчав, слухаючи, видко бажаючи змішати свого співбесїдника поглядом, і безперестанку курив.

Коли Нехлюдов скінчив, він виймив зі стола книжку і, слинячи палцї, якими перевертав картки, скоро найшов параґраф про подруже і прочитав.

— На що вона засуджена? — спитав він, відриваючи очи від книги.

— Вона — на каторгу.

— Ну, то доля засудженого, в наслїдок того подружя, не може полїпшити ся.

— Але...

— Позвольте. Коли він, вільний женив ся би з нею, то вона так само мусить відбути свою кару. Тут питанє: хто засуджений на більшу кару, він чи вона?

— Вони обоє засуджені на каторжні роботи.

— Ну, то й кінець, — сьміючись сказав ґенерал. Що йому, то і їй. Його задля хороби лишити можна, — говорив він далї, — і, розумієть ся, зробить ся, що можна для полекшеня його долї; але вона, хоча і вийшлаб за нього, не може тут лишити ся...

— Ґенеральша пють каву, — сповістив льокай.

Ґенерал кивнув головою і говорив далї: —

— Опроче я іще подумаю. Які їх прізвища? Запишіть, озьде.

Нехлюдов записав.

— І на се не можу позволити, — сказав ґенерал Нехлюдову на прозьбу його бачити ся з хорим.

— Я, розумієть ся, вас не підозріваю, — сказав він, — але ви цікавитесь ним та иньшими. І у вас є гроші. А тут усьо продажне, страх. Менї кажуть, викоріните хабар-

ство. Та, як тут викорінити, як усї хабарники. І чим низший чином, тим більший. Ну, деж се доглянути за 5000 верст? Він там царок такий самий, як я тут, — і він засьміяв ся. — Ви як бачили ся з полїтичними, то певно давали гроші, і вас пускали? — спитав він сьміючись. — Правда, що так?

— Еге, се правда.

— Я розумію, що ви так мусїли зробити. Ви хочете бачитись з полїтичним, і вам жаль його. А смотритель або конвойний возьме ізза того, що у него дві двогревенні пенсії і сїмя, і йому не можна не взяти. І на його, і на вашому місцї я так само зробив би, як ви, або він. Але на свойому місцї я не позволяю собі відступати від строгої саме букви закона, а то тому, що я — людина і можу унести ся милосердєм. А я точний в виповнюваню обовязків. Менї повірили сей уряд під звісними условинами, і я повинен оправдати се довірє. Ну ось, се питанє скінчене. А тепер розкажіть ви менї, що там чувати у вас в столицї?

І ґенерал став розпитувати і розказувати, видно бажаючи рівночасно почути новини, і показати цїле своє значінє і свою гуманність.

LXV.

— Ага вось що: у кого ви? У Дюкова? Ех, бо й плюгаво там, плюгаво. Приходїть до мене обідати, — сказав ґенерал, прощаючи Нехлюдова, — о пятій годинї. Ви по анґлїйськи говорите?

— Говорю.

— То дуже добре. Ось бачите, сюди заїхав анґлїчанин, подорожнїй. Він розслїджує місця засланя і тюрми на Сибірі. Він у нас обідати ме, то і ви приїжджайте. Ми обідаємо о пятій, а жінка вимагає точности. Я вам тодї і відповідь дам що до тої женщини і що до хорого. Може бути, що й лишить ся хто-небудь при ньому.

Поклонившись ґенералови, Нехлюдов, спочуваючи себе у особлившому розбуджено-діяльному настрою, поїхав на почту.

Почтовий уряд містив ся у низькій кімнатї зі склепінями; за перегородкою сидїли чиновники і видавали почту великій товпі стоячого народа. Один чиновник , перегнувши на бік голову, без перестанку стукав печаткою по кувертах, котрі він опечатані зручно скидав на бік. Нехлюдову не дали довго чекати. Почувши його прізвище, сейчас видали йому доволї велику кореспонденцию. Були там і гроші, і декілька листів та книжок, і останнє число “Вѣстника Европ“-и. Діставши свої листи, Нехлюдов відійшов до деревяної лавки, на якій сидїв, очікуючи чогось, салдат з книжкою і сїв поруч з ним, щоби переглянути получені річи. Поміж ними був один заказний лист з дуже гарною кувертою, на якій виднїла ся виразна печатка на яркому, червоному ляковп. Він розпечатав коверту і, побачивши письмо Селєніна, і залучений якийсь урядовий кусень паперу, почув, що кров напливає йому притьмом до голови, а серце стискаєть ся. Се було рішенє справи Катюші. Якжеж випало рішенє? Невжеж відмовили? Нехлюдов скоро перебіг написаний дрібним, ледви читким, сильним, поломаним почерком лист і з радости відітхнув. Рішенє було прихильне.

“Дорогий Товаришу!” писав Селєнін. “Остання наша розмова зробила на менї сильне вражінє. Ти був в праві що до Маслової. Я переглянув уважно справу і побачив, що допущено ся зглядом неї великої несправедливости. Поправити усе можна було лиш в комісиї прошень, куди ти і удав ся. Менї довело ся вплинути на порішенє справи там, і, ось посилаю тобі копию помилуваня після адреси, яку подала менї ґрафиня Катерина Івановна. Підлинник висланий до того місця, де її тримали підчас суду і, імовірно, сейчас піде до Сибірської головної Управи. Спішучись сповістити тобі веселу новину, по дружньому стискаю твою руку. Твій Селєнін.”

Зміст самого письма був ось який: — “Канцелярия його царського Величества для приниманя прошень, на найвисше Імя приношених. Відділ, стіл, рік... Після приказу Головного управника канцеляриї його царського Величе-

ства для приниманя прошень, на найвисше Імя приношених, оповіщуєть ся отсим міщанці Катерині Масловій, що його царське Величество, після всеподаннійшого докладу йому, знижаючись до просьби Маслової в своїй ласкавости повеліти зволив: замінити її каторжні роботи на поселенє в котрому будь, не дуже далекому місці на Сибіри".

Звістка ся була весела і поважна. Склало ся всьо так, як сего бажав Нехлюдов для Катюші і для себе самого. Правда, що ся зміна її положеня давала богато до думаня, в яких відносинах він має з нею на дальш позістати. Поки вона була каторжною, подружє, яке він предкладав їй, було фіктивне і мало значінє о стілько що мало полекшити її долю. Тепер знов ніщо не перешкаджало їх спільному пожитю, а на се Нехлюдов не був приготований. Крім того її зносини із Сімонсоном? Що значили її вчерашні слова? І коли вона згодилась би на подружє із Сімонсоном, чи вийшлоб їй се на добро чи на лихо? Він ніяк не міг розібрати в тих гадках і не хотів навіть тепер про се думати. "Всьо се вияснить ся опісля", погадав він, "тепер же треба, як можна найборше побачити її, сповістити їй радісну новину і звільнити її". Він думав, що на се вистарчить копия, яка була у нього в руках. Вийшовши проте з почтової канцеляриї, повелів їхати фякрови до тюрми.

Мимо того, що ґенерал не дав позволеня на відвідини тюрми ранком, Нехлюдов знаючи з досьвіду, що часто те, чого ніяк не можна осягнути у висших начальників, дуже легко осягаєть ся у низших, рішив ся все таки постарати ся, добитись до тюрми тепер, щоби звістити Катюші радісну новину а може і освободити її, а крім того дізнати ся про стан здоровля Крильцова та передати йому і Мариї Павловній зміст бесіди ґенерала.

Смотритель тюрми був дуже високий, грубий, та маєстатичний чоловік з вусами та залпчками, що нахиляли ся ід кутам рота. Він вельми строго приймив Нехлюдова і зараз таки заявив по просту, що чужим особам на побаченя, без розказу начальника, він не може дозволити. На замітку

Нехлюдова, що його пускали і по столицях, смотритель відповів: —

— Дуже можливо, але я таки не пущу. — При тім тон його бесіди говорив: — "Ви, столичні панове, гадаєте, що ви нас від разу застидаєте; еге, але ми і на східній Сибіри знаємо добре порядки і іще вас навчимо".

Копия з письма із царської канцеляриї теж не поділала на смотрителя. Він рішучо не хотів пустити Нехлюдова до середини. На наївне-ж припущенє Нехлюдова, що Маслова може бути увільнена за предложенєм сеї копиї, він лиш глумливо усьміхнув ся, заявивши, що задля увільненя кого-будь повинно бути розпоряджене просто від його начальства. Всеж таки приобіцяв він звістити Масловій про се, що прийшло її помилуванє і не задержувати її ні хвилинки, як лишень дістане наказ від свого начальства.

Про стан здоровля Крильцова він теж не хотів дати ніяких інформаций, толкуючись тим, що йому не вільно навіть сказати, чи єсть такий арештант, чи ні. Так одже не добивши ся нічого, Нехлюдов сів на свого фякра і поїхав до готелю.

Причина строгости тону бесіди смотрителя і його поведеня лежала в тім, що у переповненій в двоє понад приписане число турмі лютив ся під той час повальний тіф. Фякер Нехлюдова розказав йому по дорозї, що в тюрмі дуже люд гине. "Якийсь помір зайшов на них. По двайцятеро денно закопують."

LXVI.

Мимо невдачі у тюрмі, Нехлюдов усе таки в тім сильнім, розбуджено-діяльнім настрою, поїхав до канцеляриї ґубернатора, щоби звідати ся — чи не прийшло там письмо що до помилуваня Маслової. Письма не було, і тому Нехлюдов вернувшись до готелю, поспішив ся зараз таки, не відкладаючи написати об тім Селєніновп і адвокатови.

Покінчивши листи, він поглянув на годинник. Вже був час їхати на обід до ґенерала.

Дорогою знов прийшло йому на гадку, як Катюша при-

йме своє помилуванє. Де поселять її? Як він з нею жити ме? Що Сімонсон? Яке її відношенє до него? Згадав про ту зміну, яка зайшла в нїй. Згадав при тім і її минуле.

“Треба забути, вичеркнути”, подумав він і знов скоро відганяв від себе мисли про неї. “Тодї покажеть ся”, сказав він до себе і став роздумувати над тим, що має сказати ґенералови.

Обід у ґенерала, обставлений всею привичною Нехлюдову розкошию житя богатих людий і поважних чиновників, після довгої недостачі не лиш розкоши, але навіть самих перших-ліпших вигод, був дуже милий йому.

Ґаздиня, славна петербурська, grandedame, давня двірська панна Николаївського двора, що уживала в розмові лиш французької бесїди, по российськи-ж говорила навіть погано, тримала́сь дуже просто і, роблячи порушеня руками, нїколи не відділяла ліктів від тіла. Вона відносилась до свого чоловіка з поважанєм, з відтїнком спокою та ледви замітної мелянхолійности; зглядом гостий і була ввічлива, хоча і тут видні були деякі степенї тої ввічливости. Нехлюдова приняла як свого, з тою особлившою, тонкою, незамітною приманчивостию, в наслїдок якої Нехлюдов наново дізнав ся про всї свої достоїньства і почув в собі миле вдоволенє. Вона дала йому до пізнаня, що знає його, хоть оріґінальний, але чесний поступок, який завів його на Сибір, і уважає його виїмковою людиною. Ся тонка приманчивість і цїле чепурне уряджене дому ґенерала були причиною, що Нехлюдов увесь віддав ся приємности з того уряджена, смачній їдї та невязаним, милим відносинам з добре вихованими людьми свого привичного кружка, немов усе, серед чого він жив останнїми часами було сном, з якого збудив ся він до справдїшної дійсности.

За обідом крім домашних: дочки ґенерала, її чоловіка і ад'ютанта, були іще Анґлїчанин, торговельник золотом і приїзший ґубернатор далекого сибірського міста. Всї ті люди подобались Нехлюдову.

Анґлїчанин, здоровий, румяний чоловік, який кепсько говорив по французьки, але за се дуже гарно, вимовно, ува-

жливо по анґлійськи, який дуже богато бачив, зацікавлював товариство своїми оповіданями про Америку, Індию, Японію та Сибір.

Молодий купець-торговельник золотом, син мужика, у шитім в Льондоні фраковім одіню зі золотими ґузиками, властитель великої бібліотеки, добродій, якому неодна інституция богато мала до завдячуваня, чистої крови Европеєць-ліберал, подобав ся та зацікавив Нехлюдова, представляючи зі себе зовсїм новий та добрий тип образованого зразка европейської культури защіпленого на здоровій мужицькій дичці.

Ґубернатор далекого міста був той сам бувший директор департамента, про котрого так богато говорили в час побуту Нехлюдова у Петербурзї. Се був спухлий чоловік зі замотаним, рідким волосєм, ніжними голубими очима, дуже грубий з долини, і з довженними, білими, украшеними перстенями руками і з милою усьмішкою. Губернатор сей був поважаний господарем дому за се, що поміж хабарниками він один не брав хабарів. Господиня знов, велика любителька музики і сама дуже добра пяністка, цінувала його за те, що він був добрий музика і грав з нею на чотири руки. Душевний стан Нехлюдова був до сего степеня сердешний, що й сей чоловік сьогоднї не був йому противний.

Веселий, енерґічний, зі сивим підпорідєм офіцер-ад'ютант, що припоручав усїм своїм услуги, подобав ся йому задля своєї добродушности.

Більше всїх припала Нехлюдову до вподоби мила, молода пара: донька ґенерала і її чоловік. Донька ся була негарна, простодушна молода жінка, що за своїми дїтьми сьвіта божого не бачила. Її чоловік, за якого вона вийшла по любови після довгої боротьби з родителями, ліберальний кандидат московського університета, смирний а розумний, служив та займав ся статистикою, передовсїм чужинцями в Росиї, яких докладно пізнавав, любив та старав ся вибавити їх від вимору.

Всї були не лиш привітні та ввічливі в поведеню з Нехлюдовим, але, видко, були раді йому, як новій та цікавій

особі. Ґенерал, що вийшов до обіду у військовій блюзї, з білим хрестом на шиї, привитав ся з Нехлюдовим, як зі старим знакомим і зараз таки запросив гостий до горівки і закуски. На питанє ґенерала, що Нехлюдов робив послї того, як був у него, князь оповів, що був на почтї і довідав ся про помилованє тої особи, про яку говорив з рана, а і тепер на ново просить позволеня на відвідини в тюрмі.

Ґенерал, невдоволений видко з того, що за обід говорить ся про такі справи, нахмурив ся і нїчого не відказав.

— Позвольте горівки? — спитав він по французьки Анґлїчанина, що як раз навинув ся йому під руки. Анґлїчанин випив горівку і розповів, що оглянув нинї церкву і фабрику, але бажав би іще видїти велику пересильну тюрму.

— Дуже добре, — сказав ґенерал, звертаючись до Нехлюдова, — можете піти разом. Дайте їм перепустку, — сказав він до ад'ютанта.

— Ви хочете їхати? — спитав Нехлюдов Анґлїчанина.

— Я завсїди відвіджую тюрми вечером, — відповів запитаний: — всї дома, нема нїяких приготовлень а всьо так є, як воно єсть на дїлї.

— Ага, він хоче видїти все у цїлім блеску. Хай видить. Я писав — мене не слухають. Так хай довідують ся із чужоземної печати, — сказав ґенерал і підійшов до стола, коло котрого вказувала господиня дому місця гостям.

Нехлюдов сидів поміж господинею а Анґлїчанином. Напроти него сидїла донька ґенерала і бувший директор департамента.

За обідом ішла уривочна розмова, то про Індиї, про які розказував Анґлїчанин, то про Тонкінську експедицию, яку ґенерал строго осуджував, то про загальне туманьство та хабарство на Сибіри. Всї ті розмови мало інтересували Нехлюдова.

Але по обідї, в сальонї, за чорною кавою, счинила ся дуже цїкава розмова з Анґлїчанином і господинею дому про

Ґлєдстона, в якій, як здавалось Нехлюдову, він гарно висказав богато розумних, замітних річий зі своїми співбесідниками.

І Нехлюдову, після доброго обіда, вина, серед ввічливих і добре вихованих людий, робилось все більше та більше мило. Колиж господиня, за просьбою Анґлїчанина, сїла разом з бувшим директором департамента за фортепяно і заграла добре вивчену ними пяту сімфонію Бетовена, Нехлюдов почув давно не дізнаваного душевного цїлковитого вдоволеня зі себе, зовсїм так, начеби він доперва що й но дізнав ся, яка з него добра людина.

Рояль був чудовий, виконанє сімфонії було майстерське; принаймій так видалось Нехлюдову, що знав і любив ту сімфонію. Слухаючи чудового andante, він почув щипанє в горлї від жалю над самим собою і всїми своїми добродїями.

Подякувавши господинї, за розраду, якої давно не відчував, Нехлюдов хотїв уже пращати ся і від'їхати, коли донька ґенерала з рішучим виглядом підійшла до него і, червонїючись, сказала: —

— Ви питали ся про моїх дїтий; хочете бачити їх?

— Їй здаєть ся, що всїм цїкаво видїти її дїти, — сказала мати, усьміхаючись на любий нетакт доньки, — князеви зовсїм не цїкаво.

— Напротив, дуже, дуже цїкаво, — сказав Нехлюдов, тронутий тою надмірною щасливою, материною любовю. — Прошу, покажіть.

— Веде князя, щоби показати своє мацьонство, — сьміючись закричав ґенерал від ігорного столика, за котрим він сидїв зі зятем, купцем та ад'ютантом. — Відбудьте, відбудьте повинність.

Молода жінка, тимчасом, зворушена видко тим, що зараз судити-муть її дїтий, скорими кроками подала ся поперед Нехлюдова у внутрішні кімнати. У третій, високій, з білими обоями кімнатї, осьвіченій невеличкою лямпою з темним абажуром, стояли рядом два ліжечка, а межи ними у білій пелєринцї, сидїла нянька, зі сибірським добродуш-

ним лицем, на якому видні були зарисовані личні кістки. Нянька встала і поклонила ся. Мати нагнула ся над першим ліжечком, в котрім, розкривши ротик, спала тихо дволітня дівчинка з довгим волосєм, що вило ся докола личка і густо розсипувало ся по подушечці.

— Се Катя, — сказала мати, поправляючи голубими пасками гафтовану ковдру, із під якої висунулась легенько біленька ніжка. — Гарна? Їй що йно два рочки.

— Чудо!

— А се Васюк, як його дідуню прозвав. Зовсім инакший тип. Сибіряк? Правда?

— Дуже гарний хлопчина, — сказав Нехлюдов, оглядаючи сплячого на животі пузанчика.

— Так? — спитала мати, многозначно усьміхаючись.

Нехлюдов згадав кайдани, голені голови, побої, розпусту, умираючого Крильцова, Катюшу з її минулостю, — і йому стало звисно. Йому забажалось такого гарного, чистого, як йому видалось тепер, щастя.

Кілька разів похваливши дітий і тим, хоча почасти, вдоволивши матїр, що жадно проковтувала ті похвали, він вийшов за нею до сальону, де Анґлїчанин уже чекав на него, щоби разом, як умовились, їхати до тюрми. Попращавшись зі старими і молодими господарями, Нехлюдов вийшов разом з Анґлїчанином на рундук ґенеральського дому.

Время змінилось. Ішов клаптями спорий снїг і уже засипав і дорогу і дах, і дерева в саді, і браму, і верх повоза, і спину коня. У Анґлїчанина був свій еквіпаж. Нехлюдов велів візникови Анґлїчанина їхати до тюрми, сам сїв на свій візок і, з тяжким почутєм сповненя немилого обовязку, поїхав за ним на своїй фірі, що мягко але поволи котила ся по снїгу.

LXVII.

Похмура тюрма з вартівником і лїхтарем під брамою, мимо чистої, білої скатерті, яка покрила тепер і заїзд, і дах, і стіни, наводила іще мрачнїйше, нїж рано вражінє своїми по цїлому передньому боцї осьвіченими вікнами.

Маєстатичний смотритель вийшов до брами і, прочитавши при сьвітлї ліхтарні перепуску Нехлюдова і Анґлїчанина, стиснув недовірчиво плечима, але, виповняючи приказ, попросив гостий іти за собою. Він провів їх зразу на подвірє а потім в двері на право ід сходам а опісля до канцеляриї. Попросивши сїдати, він спитав, чим може їм служити і, почувши бажанє Нехлюдова видїти тепер Маслову, післав за нею дозорця а сам приготовив ся відповідати на питаня, які Анґлїчанин зараз таки зачав йому завдавати через Нехлюдова.

— На кілько людий збудована тюрма? — спитав Анґлїчанин. — Скілько запертих? Скілько мущин, скілько женщин, дїтий? Скілько каторжних, засланців, скілько, таких, що добровільно ідуть? Скілько хорих?

Нехлюдов переводив слова Анґлїчанина та смотрителя не входячи в суть їх зовсїм неожидано для себе занепокоїний побаченєм, яке мало ось-ось наступити. Коли серед реченя, переводжуваного ним Анґлїчанинови, почув близькі кроки і двері вітворили ся, та як се було багато разів, увійшов дозорець і за ним, закручена в хустку у арештанському кафтанї Катюша, — він побачивши її, дізнав тяжкого почутя.

"Я хочу жити, хочу сім'ї, дїтий, хочу людського житя", майнуло йому в голові в той час, як вона скорим кроком, не підиймаючи очий, входила до кімнати.

Він встав і поступив кілька кроків їй на зустріч. Лице її видало ся йому суворим та немилим, таким самим, як тодї, коли вона робила йому докори. Вона червонїла і блїднїла, палцї її судорожно крутили поли кафтана; вона то поглядала на него, то спускала очи.

— Знаєте, що прийшло помилуванє? — спитав Нехлюдов.

— Знаю, дозорець говорив.

— Як іно прийде письмо, ви можете вийти і поселити ся, де вам сподобаєть ся... Ми обдумаємо...

Вона поспішно перебила його.

— Що менї обдумувати? Де Володимир Іванович буде, там і я з ним...

Мимо зворушеня, вона піднявши очи на Нехлюдова, висказала се скоро, звітливо, немов наперед приготовилась, що має сказати.

— Ось як! — сказав Нехлюдов.

— Щож, Дмитре Івановичу, як він хоче, щоби я з ним жила... — вона боязко пристанула і поправилась, — щоби я при ньому була. Чогож менї більше бажати? Я се повинна за щастє уважати... Щож менї?...

“Одно з двоїх: або вона любить Сїмонсона і цїлком не бажала тої жертви, що до якої я гадав, що приношу для неї, або вона далї любить мене і для мойого таки щастя відпекуеть ся від мене і на вік спалює свої кораблї, сполучуючи свою долю зі Сїмонсоном”, подумав Нехлюдов, і йому стало стидно. Він почув, що червонїеть ся.

— Коли ви любите його... — сказав він.

— Що там любити, чи не любити? Менї вже не до того. І Володимиру Івановичови такі дурницї не в голові.

— То правда, -- зачав Нехлюдов. — Він дуже добрий чоловік і я гадаю...

Вона пак перебила його, немов боячись, що він скаже щось злишне або що їй не доведеть ся висказати усего.

— Нї, нї, ви менї простїть, Дмитре Івановичу, простїть, коли я не роблю того, що ви хочете, — сказала вона, глядячи йому в очи своїм скісним, таємним поглядом. — То, видко, таке уже призначенє. І вам треба жити

Вона сказала йому се саме, що він що йно подумав собі. Але тепер він уже не думав над тим а думав і почукав цїлком щось иньшого. Йому не лиш було соромно, але й жаль всього того, що він тратив з нею.

— Я не надїяв ся того, — сказав він.

— На щож вам тут жити та мучити ся. Вже досить з вас тої муки.

— Я не мучив ся. Напротив, менї було дуже добре і я бажав би іще служити вам, колиб міг.

— Нам, — сказала вона, — нам, — і поглянула на

Нехлюдова, — нічого не треба. Ви вже і так багацько зробили для мене. Колиби не ви... — вона хотіла щось сказати, і голос її задріжав.

— Не вам мені дякувати, — сказав Нехлюдов.

— Що тут рахувати ся? Наші рахунки Бог зведе — промовила вона, і в чорних її очах заблискотіли сльози.

— Яка з вас добра женьщина, — сказав він.

— Де добра? — сказала вона через сльози, і жалібна усьмішка осьвітила її лице.

— Are you ready?*) — спитав, тимчасом, Анґлічанин.

— Directly,**) — відповів Нехлюдов і спитав Катю про Крильцова.

Вона придавила зворушенє і спокійно розповіла, що знала. Крильцов дуже ослаб в дорозї, і його зараз по приїздї завезли до лазарета. Мария Павловна дуже занепокоїла ся, просилась до лазарета на няньку, але її не пустили.

— То менї іти? — спитала вона, запримітивши, що Анґлічанин очікує.

— Я не пращаюсь, я іще побачу ся з вами, — сказав Нехлюдов, подаючи їй руку.

— Простіть, — сказала вона ледви чутно.

Очи їх зустрінулись, і в дивному, скісному погляді і в жалібній усьмішці, з якою вона сказала не "прощайте", а "простіть", Нехлюдов вичитав, що з двох кмітовань що до причини її рішеня правдивим було друге, — вона любила його і, гадала, що звязавши себе з ним, збавить йому віку, а виходячи за Сімонсона, звільняла його, і тепер радувала ся з того, що виповнила то, що хотіла, і, заразом терпіла, розістаючись з ним.

Стиснула його руку, скоро відвернулась і вийшла.

Нехлюдов оглянув ся на Анґлічанина, щоби уже іти з ним, але Анґлічанин щось записував у свою нотатку. Не-

---

*) Ви готові?

**) Зараз.

хлюдов, не відриваючи його від роботи, сів на деревляну лавку, що стояла під стіною, і нараз почув страшне змученє. Він ізнеміг ся не задля безсонної ночи, не від подорожи, не від зворушеня, але він почув, що страшно знеміг ся від житя. Він причікнув на поручє софки, на якій сидів, заплющив очи і за хвилину заснув тяжким, мертвечим сном.

— Щож, може тепер позволите до цюпів? — спитав смотритель.

Нехлюдов прокинув ся і здивував ся, де він. Анґлїчанин скінчив свої записки і бажав оглянути цюпи. Нехлюдов змучений і пассівний, поплентав ся за ним.

LXVIII.

Перейшовши сїни і до млости вонючий коридор на котрому на своє здивованє здибали двох арештантів, які мочили ся таки просто на підлогу, смотритель, Анґлїчанин та Нехлюдов в супроводї дозорців, увійшли в першу цюпу каторжних. В цюпі, з тапчанами по серединї, лежали уже всї арештанти. Їх було звиж 70 люда. Вони лежали голова з головою, бік з боком. При входї гостий, всї, дзвенячи кайданами, скочили і стали біля тапчанів, яснїючи своїми сьвіжо-обстриженими до пів головами. На тапчанах лишило ся двоє. Один був молодий чоловік червоний, видко в гарячцї, другий — старець, який без перестанку стогнав.

Анґлїчанин спитав, чи давно захворів молодий арештант. Смотритель сказав, що з рана; старець знов уже давно хорував на живіт, але помістити його було нїкуди, бо лазарет давно уже переповнений. Анґлїчанин неодобряючо похитав головою і сказав, що він бажав би сказати до людий кілька слів, і попросив Нехлюдова переводити се, що він говорити ме. Показало ся, що Анґлїчанин, крім одної цїли своєї подорожі — опису засланя і тюрмів на Сибіри, мав іще другу цїль на оці — проповіданє спасення вірою і відкупленєм.

— Скажіть їм, що Христос милував ся над ними, лю-

бив, — зказав він, — і умер за них. Коли вони сему вірити муть, спасуть ся. — Заки він говорив усї арештанти мовчки стояли перед тапчанами, витягнувши руки по швам. — В сїй книзї, скажіть їм, — закінчив він, — всьо се сказано. Є такі, що уміють читати?

Показало ся, що грамотних було понад двайцятеро.

Анґлїчанин виймив з ручного клуночка декілька оправлених "Нових Завітів, і мускулисті руки зі сильними, чорними нігтями ізза конопляних рукавів простягнулись до нього, відтручуючись взаїмно. Він роздав у тій цюпі два евангелия і пішов до другої.

В другій цюпі було се саме. Така сама була духота, такий самий смрід; так само як в тамтій, поміж вікнами висїв образ а на лїво від дверий стояла "парашка", так само всї арештанти густо лежали один побіч другого, так само зіскочили та витягнулись, ітак само не встало троє людий. Двоє піднесло ся і сїло, а один далї лежав і навіть не споглянув на тих, що увійшли. Се були хорі. Анґлїчанин сказав ту саму мову і теж дав два евангелия.

В третій цюпі гудів крик та видне було велике замішанє. Дозорець запукав до дверий, усї крім хорих поспішно ворухнулись зі своїх тапчанів, і станули витягнувшись. Двох, що були зі собою в сварцї, сціпило ся разом і в роз'яреню рвало собі взаїмно волосє з голови та з бороди. Вони відскочили, від себе аж тодї, як надійшов дозорець. Один мав розбитий ніс, з котрого текла кров, яку він обтирав рукавом халата, другий витягав вирване волосє з бороди.

— Вартовий! — крикнув дозорець строго.

Увійшов сильний, добре віджививлений чоловік.

— Не можливо було довести їх до розуму, ваше благородиє, — сказав вартівник, весело блискаючи очима.

— Я вже вас приборкаю, — обізвав ся дозорець зморщивши чоло.

— What did they fight for?*) — спитав Анґлїчанин.

---

*) За що вони бють ся.

Нехлюдов вивідав ся у вартівника о причину бійки.

Один взяв другому вонучку, — сказав вартовий і став сьміяти ся. — Отсей дав йому за се стусана, ну а тамтой, природно, зараз за те йому відплатив ся.

Нехлюдов перевів се Анґлїчанинови.

— Я хотїв би промовити до них кілька слів — сказав Анґлїчанин, звертаючись до дозорця. Нехлюдов знов перекладав слова чужинця.

Дозорець дав призволенє.

Анґлїчанин виймив свої евангелия.

— Прошу вас, перекладайте, — сказав він до Нехлюдова.

— Ви сварили ся, ви били один другого, а Христос, котрий умер за нас, полишив нам иньші средства, щоби ми годили наші спори. — Запитайте ся, чи вони знають, як після Христового права ми маємо поступити з чоловіком, котрий нас оскорбив.

Нехлюдов переклав слова і запитанє Анґлїчанина.

— Донести начальству, щоби воно розсудило, — сказав один, поглядаючи з коса на маєстатичного смотрителя.

— Зарізати його, щоби не оскорбляв нікого. — сказав другий.

Почув ся проглушений, притакуючий сьміх. Нехлюдов перевів відповіди Анґлїчанинови.

— Скажіть їм, що після Христового закона якраз повинно ся робити противне: "Хто тебе вдарить в одну щоку, настав йому другу" — сказав Анґлїчанин, поясняючи свої слова, наглядним приміром на собі самім.

Нехлюдов перевів.

— Хай сам перший спробує — сказав один з товпи.

— А як дістане від разу в обі, то що потім має наставити? — крикнув один хорий із тапчана.

— Ану но ти, зачинай вже раз! — крикнув якийсь і зайшов ся сьміхом.

Загальний, нестримний регіт лунав по цюпі. Сьміяв ся навіть той з розбитим носом, а хорі вторували йому.

Анґлїчанин не тратив тимчасом енерґії і просив ска-

зати їм, що се, що видаєть ся не можливим, єсть для кождого віруючого легким до виповненя.

— Спитайте, чи вони пють?

— Пємо, — дав ся чути голос, а в слід за ним відновив ся регіт з більшою силою*).

В тій цюпі було четвéро хорих. На запитанє Анґлїчанина, чому хорих не злучують до одної цюпи, смотритель відповів, що вони самі не хотять. Хороби їх не є заразні; зрештою до них заходить фельчер і дає їм поміч.

— Вже дві неділї на очи не показував ся, — дав ся чути якийсь голос.

Смотритель не відповів нїчого а повів гостий до слїдуючої цюпи. Знов вітворили ся двері і знов всї встали і затихли, і знов Анґлїчанин роздавав евангелия. Се саме було в пятій і шестій, і на право і на лїво, і по обох боках.

Від каторжних перейшли до переселенців. Від переселенців до тих, що їх засуджено голосом громад, і до тих, що добровільно ішли. Всюди було те саме. Всюди показувались тіж холодні, голодні, зледащілі, заражені хоробами, опозорені, заперті неначе дикі зьвірята, люди.

Анґлїчанин, роздавши означене число евангелий, уже більше не роздавав їх і навіть не говорив промов. Страшне видовище і, головно, задушне повітрє, видко, придавили і його енерґію, і він ішов по цюпах, приговорюючи лише "All-right" на справозданє смотрителя, які арештанти були в якій цюпі.

Нехлюдов ішов, немов у снї, не маючи сили забрати ся звідси і почуваючи все тесаме змученє і безнадійність.

---

*) В льондонському виданю »Відродженя«, з якого подаємо отсей переклад, подія в третій цюпі пропущена; подаємо її однакож задля характеристики вязнів з иньшого видання.

LXIX.

В одній з цюпів засланців Нехлюдов, на своє здивоване, побачив того дивного старця, якого рано бачив на поромі. Старець сей, косматий і увесь покритий зморщками, у одній брудній, попілевої краски, подертій на плечи сорочці і таких самих штанах, босий, сидів на підлозї біля тапчанів і строго-питаючо дивив ся на тих, що увійшли. Знурене його тіло, яке видніло ся крізь діри брудної сорочки, було милосердя гідне, слабоньке, але лице його було іще більше з'осереджено-серіозне та оживлене, чим на поромі. Всї арештанти, я і по иньших цюпах, зіскочили і випростувались при входї начальства; старик пак сидів далї. Очи його горіли вогнем а брови гнївно хмурились.

— Встань, — крикнув на него смотритель.

Старий не рорухнув ся а лиш з погордою усьміхнув ся.

— Хай перед тобою твої слуги встають. Я не твій слуга. На тобі пятно... — промовив старець, вказуючи смотрителеви на його чоло.

— Що-о-о? — крикнув з погрозою смотритель, наступаючи на него.

— Я знаю сього чоловіка, — сказав з поспіхом Нехлюдов до смотрителя. — За що його взяли?

— Поліция прислала зза браку паперів. Ми просимо не присилати, а вони все таки шлють, — сказав смотритель, сердито споглядаючи на старого.

— То і ти, видко, з антихристового війська? — звернув ся старий до Нехлюдова.

— Нї, я гість, — відповів князь.

— Ага, прийшов подивити ся, як антихрист людий катує? На, ось, диви ся. Забрав людий, запер в клїтку немов ціле військо. Люди повинні в потї чола хлїб споживати, а він їх запер, як свиний, годує без роботи, щоби схудобіли.

— Що він каже? — спитав Анґлїчанин.

Нехлюдов сказав, що старець осуджує смотрителя за се, що він держить у неволї людий.

— Як же, спитайте, по його думцї, яло ся поступати з тими, що не шанують права, — сказав Анґлїчанин.

Нехлюдов перевів питанє.

Старець дивно зареготав ся, вискалюючи густі зуби.

— Право! — повторив він з погордою. — Передше ограбив усїх, всю землю, відібрав всьо богатство від людий, загарбав собі, побив усїх, що ішли проти него, а потому закони списав, щоби не грабили та не забивали; най би був вперед закон списав, нїм то все поробив.

Нехлюдов перевів. Анґлїчанин усьміхнув ся.

— Ну, все таки, як же поступати тепер зі злодіями та убийниками? Спитайте його.

Нехлюдов пак перевів питанє. Старий строго захмурив ся.

— Скажи йому, щоби він зі себе антихристове пятно здіймив, тодї не буде у нього нї злодіїв, нї убийників. Так і скажи йому.

— He is crazy*), — сказав Анґлїчанин, коли Нехлюдов перевів йому слова старого, і, стиснувши плечима, вийшов із цюпи.

— Ти роби своє, а їх покинь. Кождий сам для себе. Бог знає, кого казнити, кого миловати, а ми не знаємо, — промовив старий. — Будь сам для себе начальником, тодї і начальників не буде треба. Іди, іди, — додав він, сердито хмурячись і метаючи огонь з очий на Нехлюдова, котрий задержав ся в цюпі. — Надивив ся, як антихристові слуги людьми вуші годують. Іди, іди.

Коли Нехлюдов вийшов на коридор, Анґлїчанин зі смотрителем стояв у вітворених дверях пустої цюпи і розпитував про значінє сеї цюпи. Смотритель пояснив, що се була трупарня.

— О, — сказав Анґлїчанин, коли Нехлюдов перевів йому, і забажав увійти до середини.

---

*) Він божевільний.

Трупарня була звичайна, невеличка цюпа. На стінї горіла лямпочка і слабо осьвічувала у одного кута навалені мішки, дрова і на тапчанах на право чотири мертві тіла. Перший труп, у конопляній сорочцї і штанах, був великого зросту чоловік, з маленькою, острою борідкою і оголеною до половини головою. Тїло уже закостенїло; жовті руки, видко, були зложені на груди, але розійшли ся, босі ноги теж розійшли ся. Поруч лежала, у білій спідниці і кафтанї, боса простоволоса, з рідкою, короткою кіскою стара жінка, зі сморщеним, маленьким жовтим лицем і острим носиком. За бабою був іще труп мущини у лилеєвій сорочці. Краска ся видалась знакомою Нехлюдову.

Він підійшов близше і став дивити ся на трупа.

Маленька, остра, вистаюча на верх борідка, сильний, гарний ніс, біле високе чоло, рідке кучеряве волосє. Він спізнавав знакомі черти і не довіряв своїм очам. Вчера він видїв се лице, розбуджено-озлобленим, терплящим.

Тепер воно було спокійне, неподвижне і невисказано гарне. Так, се був Крильцов, або, принаймій той слід, який лишило по собі його материяльне істнованє. "На що він терпів? На що він жив? Чи зрозумів він се тепер?" думав Нехлюдов, і йому здавало ся, що відповіди на се нема, що нїчого нема, окромі смерти, і йому зробилось недобре. Не простившись з Анґлїчанином, Нехлюдов попросив дозорця провести його на подвірє, і, почуваючи конечність лишити ся на самоті, щоби подумати гаразд над тим, чого дізнавав він нинїшнього вечера, поїхав до готелю.

LXX.

Нехлюдов не клав ся спати, але довго ходив сюди і назад по свойому покою. З Катюшею було всьо покінчене. Він був їй не потрібний, і йому справляло се прикрість та завдавало стиду.

Але не ся обставина мучила його тепер. Друга його річ не лиш не була покінчена, але іще сильнїйше, нїж коли небудь мучила його і вимагала від него діланя. Ціле отсе лихо, яке він видїв і пізнав за той час, а, найпаче, сьогоднї в тїй страшній тюрмі, ціле отсе лихо, що збавило і милого

Крильцова, триюмфовало, панувало, і не видко було ніякої спроможности не лиш побідити його, але навіть зрозуміти, як побідити його. В уяві князя виринали сї заперті в зараженому повітрі сотки та тисячі опозорених людий, замиканих рівнодушними ґенералами, прокураторами, смотрителями; йому приходив на гадку чудний, свобідний старець, признаваний божевільним в хвилї, як обличає начальство, а поміж трупами, дуже гарне, мертве, воскове лице у озлоблену умираючого Крильцова. І давне питанє, чи він, Нехлюдов, божевільний, чи божевільні люди, котрі уважали себе за мудрих а робили се всьо, з новою силою виступило перед ним і жадало відповіди.

Переставши ходити і думати, сїв на софу перед лямпою і механїчно розтворив дане йому на памятку Анґлїчанином евангелиє, котре, вибираючи всьо що було по кишенях, кинув на стіл. "Кажуть що там на всьо є відповідь", подумав він, і вітворивши книжку, став читати там, де отворило ся себ-то Матея Голову: XVIII.

1. **Того часу приступили ученики до Ісуса і сказали: хто більший у царстві небесному?** — читав він.

2. **І покликавши Ісус хлопятко до себе, поставив його серед них,**

3. **І сказав: на правду глаголю вам: коли не повернете ся, та не станете як дїти, то не увійдете в царство небесне.**

4. **Отсе ж, хто смирить ся, як хлопятко се, той більший у царстві небесному.**

"Так, так, се правда", подумав він згадуючи, як він дізнавав розради та радости в житю тільки в тій мірі, в якій він смирив себе.

5. **І хто прийме одно таке хлопятко в імя Моє, мене прийме.**

6. **Хтож згіршить одного із сих малих, що вірують у мене, лучче йому, щоб повішено млинове жорно на шию йому, та й утоплено у глубинї морській.**

"На що тут: **хто прийме,** і куда прийме? і що значить: **в імя Моє?** — спитав він себе, почуваючи, що ті слова нїчого не говорять йому. "І на що жорна на шиї і морська

пучина? Ні, се щось не теє: не точно, не ясно — подумав він згадуюччи, як то кілька разів, брав ся за читанє евангелия, і як то за кождим разом покидав його задля неясности таких місць. Він прочитав іще семий, восьмий, девятий і десятий стих про згіршеня, про се, що вони мають прийти на сьвіт і про каранє при помочи огненної гиєни, до якої вкинені будуть люди, і про якихсь там ангелів дітий, котрі видять лице Небесного Батька. "Яка шкода, що се так нескладно", думав він "а почуваєш, що тут щось гарне".

11. **Син бо чоловічий прийшов поправляти і спасати загублене.** — Читав він далї.

12. **Як вам здаєть ся? Коли буде в якого чоловіка сотня овечок, та заблудить одна із них, чи не покине він девятьдесять і девять, та не пійде в гори, і не шукати ме заблудної?**

13. **І коли доведеть ся знайти її, то на правду глаголю вам: що веселить ся над нею більше ніж над девятьдесять і девятьма, що не заблудили.**

14. **Так нема волї перед Батьком нашим, що на небі, щоби загинув один із сих малих.**

"Правда, не було волї Батька, щоби вони погинули, а ось вони гинуть сотками, тисячами. І нема способу вибавити їх," подумав він.

21. **Тоді Петро приступив до нього і сказав** — читав він далї, — **Господи, скільки раз грішити ме проти мене брат мій, а я прощати му йому? До семи раз?**

22. **Каже йому Ісус: Не кажу тобі — до семи, а до сімдесять раз семи.**

23. **Тим же то уподобило ся царство небесне цареві, що схотів розплатити ся зі слугами своїми.**

24. **Як же почав розплачуватись, приведено йому одного, що завинив йому десять тисяч талантів;**

25. **Як же не мав він, що віддати, звелїв пан його продати його, і жінку його, і дітей, і все що мав, та й віддати.**

26. **Упавши тоді слуга, поклонив ся йому, кажучи: Пане! потерпи мінї, все віддам тобі.**

27. Змилосердив ся пан слуги того, відпустив його і простив довг йому.

28. Слуга-ж той, вийшовши, знайшов одного із товаришів своїх, що завинив йому сотню денарців; і вхопивши його, давив кажучи: віддай мінї що винен.

29. Тодї товариш його упав у ноги йому, благав його кажучи: потерпи мінї, і все віддам тобі.

30. Він же не схотів, а відійшовши укинув його у темницю, аж відасть довг.

31. Бачивши товариші його, що сталось, огірчились вельми і пійшовши сказали своєму панові все, що сталось.

32. Тодї призиває його пан його, і каже йому: слуго ледачий! увесь довг простив я тобі, як благав єси мене,

33. Чи не слід було й тобі помилувати товариша твого, як і я тебе помилував?

“Так невже тілько се?” нараз на голос крикнув Нехлюдов, прочитавши сї слова. І внутрішнїй голос цїлого його єства говорив: “Еге, тілько се”.

І з Нехлюдовим сподїялось те, що часто дїєть ся з людьми, які живуть духовим житєм. Сподїяло ся те, що гадка, яка представляла йому ся зразу як щось дивного, як парадокс, навіть, як жарт, все частїйше находячи потверджене в житю, нараз явилась йому, як сама проста несумнївна правда. Так вияснила ся йому думка про се, що одинокий, безсумнївний спосіб, щоби спасти ся від того страшного лиха, від котрого терплять люди лежав лише в тім, щоби люди признавали себе завсїди винуватими перед Богом і тим самим неспосібними анї карати, анї поправляти других людий. Йому стало ясно тепер, що цїле страшне лихо, якого він був сьвідком по тюрмах та гарештах і спокійна віра в себе тих, котрі робили се лихо, зайшло лишень з того, що люди хотїли робити неможливе дїло: будучи лихими, викорінювати лихо. Порочні люди хотїли поправляти порочних людий і гадали осягнути се механїчною дорогою. Але з того всього вийшло лиш се, що потрібні та користолюбні люди, зробивши собі покликанє з того псевдо-караня та поправлюваня людий, самі зіпсували ся до останнього степеня

лай постоянно псують і тих, котрих мучать. Тепер йому стало ясно, в чім лежить причина того жаху, на який він дивив ся, і пізнав средства на се, щоби його винищити. Відповідь, якої він не міг найти, се була та сама, яку дав Христос Петрови, а іменно: прощати незлїчиме число разів, прощати іззатого, що не має людий, котрі би самі були без провини і зачерез те могли би карати або поправляти.

"Не може бути, щоби се було таке просте", говорив до себе Нехлюдов, а тимчасом бачив, що, хоча як дивним се видало ся зразу йому, що привик до відворотного, — що се було безсумнївне, і не лиш теоретичне, але й саме практичне порішенє питаня. Безперестанні міркованя, що робити зі злочинцями, невже-ж лишити їх так безкарно? — вже не непокоїли його в тій хвилї. Роздумуванє над сим мало би значінє, наколи булоби доказано, що кара зменшає провину, поправляє провинників; але коли доказано зовсїм щось противного і ясна річ, що люди не мають права карати других, — то одинока мудра річ, яку можете зробити єсть: щоби заперестати робити се, що не лиш непожиточне, а й шкідливе, а кромі того, неморальне та жорстоке. Ви кілька віків казните людий, котрих уважаєте злочинцями. Що-ж, перевели ся вони? Нї, не перевели ся, а напротив число їх зросло іще більше через тих провинників, котрі псують ся карами, та ще через тих злочинців-судиїв, прокураторів, слїдчих, тюремщиків, котрі судять і карають людий.

Нехлюдов зрозумів тепер, що суспільність і лад взагалї істнує не ізза того, що живуть ті узаконені злочинцї, котрі судять і карають людий, а ізза того, що мимо так великого зіпсутя, перевороту, люди все-таки милосердять ся над собою і люблять ся взаїмно.

Надіючись знайти потверджене тої гадки в тім самім евангелию, Нехлюдов став його перечитувати від початку. Прочитавши проповідь на горі, яка завсїди робила на него потрясаюче вражінє він сьогоднї у перве добачив в тій проповіди не абстрактні, чудові гадки та вимаганя, які по більшій части видавались над міру переборщені та не мислимі до виконаня, але прості, ясні і можливі до переведеня в

практиці заповіди, котрі в разї їх виповненя (що було цілком можливе), постановляли зовсім новий устрій серед людської суспільности, в якому не лиш можна було знищити усе насильство, що так непокоїло Нехлюдова, але навіть осягнути висше доступне людству щастє — Боже царство на землї.

Заповідий тих було пять.

Перша заповідь (Мат. V. 21—26) була ось яка: Чоловік не лиш не повинен убивати але і гнївати ся на брата не повинен, не повинен уважати нїякого нїкчемним, а коли посварить ся з ким небудь, повинен борше мирити ся нїж приносити дар Богови с. є. молити ся.

Друга заповідь (Мат. V. 26—32): Чоловік не тілько не повинен чужоложити, але повинен уникати всякої розкоши з красоти женщин, повинен, раз зійшовшись з одною женщиною, нїколи не зраджувати її.

Третя заповідь (Мат. V. 33—37): Чоловік не повинен на що небудь клясти ся.

Четверта заповідь (Мат. V. 38—42): Чоловік не повинен не лиш віддавати око за око, зуб за зуб, але повинен наставляти другу щоку, коли вдарять в одну, повинен прощати обиди та смирно зносити їх і нікому не відмовляти нїчого.

Пята заповідь (Мат. V. 43—48): Чоловік не лише не повинен ненавидїти ворогів, не воювати з ними, але повинен любити їх, помагати їм та служити їм.

Нехлюдов задивив ся на сьвітло горіючої лямпи і замер. Згадавши нїкчемність нашого житя в його наготї, ясно представив собі, чим могло би бути наше житє, колиби люди виховувались на тих законах і неописана радість, така радість, якої давно уже не відчував, заволодїла його душею. Здавало ся, немов після довгої утоми та терпіня, найшов нараз заспокоєнє та свободу.

Він не спав цїлу ніч і, як се дїєть ся з багатьома і багатьома, що читають евангеліє, у перве, читаючи, розумів у цїлому їх значіню слова богато разів читані і не зрозумілі для него. Як губка воду, так він втягав в себе те всьо по-

трібне, важне та веселе, що відкривало ся для нього в тій книзї. І все, що він читав, здавалось йому знакомим, здавалось, що потверджувало, що приводило до сьвідомости те, що він знав уже давно перед тим, але не спізнавав добре і не вірив. Тепер же він спізнав і вірив. Але мало того, що він спізнавав і вірив, що виповнюючи ті заповіди люди осягнуть найвисше доступне для них щастє, — він спізнав і вірив тепер, що кождій людині нічого більше не треба робити, як виповнювати ті заповіди, що з них заключуєть ся одинокий, розумний змисл людського житя, що всяке відступленє від него єсть ошибкою, яка зараз таки потягає кару за собою. Се виплывало з цілої науки, і з особлившою силою та ясностию замикало ся в притчі про виноградників. Виноградники уявили собі, що сад, до якого їх післано на роботу для господаря був їх власностию; що все, що було в саді, зроблене для них, і що їх річию єсть, розкошувати ся лишень в тому саді житєм, позабувавши про господаря і забуваючи про тих, котрі нагадували їм про господаря і їхні обовязки зглядом нього.

"Те саме робимо ми", думав Нехлюдов, "жиючи серед глупого пересвідченя, що ми самі господарі свойого житя, що воно дане нам задля наших розкошів. А тим часом, се, очивидно, незугарне кмітованє. Бож, коли ми післані сюди, то певно після чиєї-небудь, волї і задля чого-небудь. А ми рішили, що живемо лише для своєї радости, тож не диво, що нам зле, як зле буде робітникови, який не сповняє волї господаря. Воля же господаря висказана в сих заповідях. Хай лиш люди виповнюють ті заповіди — на землї зацвите Боже Царство, і люди дістануть найбільше добро, яке лиш доступне для них.

Ищите Царства Божія и правды его, а остальное приложить ся вамъ. А ми шукаємо остального і, очивидно, не находимо його.

"Ось вона, справа мойого житя. Що йно скінчило ся одно, то друге зачинаєть ся".

Від тої ночи зачало ся для Нехлюдова цілком нове житє, не стільки ізза того, що він знайшов ся серед нових

житєвих умов, але ізза того що усе, що скоїло ся з ним з тої мало для нього зовсім иньше, чим давнійше значінє.

Як скінчить ся сей новий перійод його житя, покаже будучність.

Москва 19. грудня 1899 р.

(Конець третьої і останньої частини).

ДОПОВНЕННЯ*)

до першої частини

„ВІДРОДЖЄННЯ“

гр. Л. Н. Толстого.

---

*) Початок сього перекладу роблений із російського цензурного примірника, де цензура богато пропустила. Тут подаємо сї пропуски, Від XXI гл. перекладано вже з повного виданя, заграничного. — Пер.

I.

На стор. 4 вірш 34 з гори*) по словах: "що кіньчать ся в ямі" — **треба додати:**

— Такіж були і невеличкі, мускулисті руки, такоюж була і біла товста шия, що виднїла ізза великого халатного ковнїра.

II.

Стор. 6 вірш 28 до слів: "у дворі у поміщиць" — **додати:**

— двох сестер.

Стор. 8 вірш 7 по словах: "в руку сторублевий банкнот" — **треба додати:**

— В пять місяців після його від'їзду вона пересьвідчила ся докладно, що є вагітною.

Від тої пори все їй остогидло і т. д.

Стор. 9 вірш 4 між реченє: "Лїсничий був жонатий чоловік" **і т. д., а** "Жінка довідала ся і, заставши **і т. д. — вставити:**

— Він був їй противний, і вона старала ся ховати перед ним. Так він був хитріщий та проворнїщий за неї; головнож він був ґаздою у себе дома, міг її висилати, де йому хотїло ся, і дібравши відповідної хвилї, заволодїти нею. — Жінка і т. д.

Стор. 9 вірш 30 до слів: "присїв ся до Маслової" — **додати:**

— і став, сиплячи блискавицї із очий, і усьміхаючись, розглядати її і жартувати з нею і т. д.

Стор. 10 вірш 10 до слів: "але їй не позволили" — **додати:**

— І околоточний сказав їй, що може так жити, тільки

---

*)Вірші подавані лиш із гори.

дістане жовту карточку і піддасть ся лікарським оглядинам. Тоді вона пішла знов і т. д.

Стор. 10 вірш 21 до: "в таку каторгу" — **додати:**

— І ось під той час так дуже тяжкий задля Маслової, бож не являв ся ні один покровитель, її відшукала якась жінка, що занимала ся доставлюванєм дівчат задля дому розпусти.

Маслова курила вже давно і т. д.

Стор. 10 вірш 28 по словах: "сумно і стидно" — **додати:**

— Жінка, що прийшла за нею, зробила для тїтки принятє, і упоївши Маслову, намовила її, щоби пішла до гарного, доброго заведеня у містї і яркими красками змалювала їй догідности і прикмети того стану. Маслова могла і т. д.

Стор. 10 вірш 30 по словах: "переслїдувати мущин" — **додати:**

— і в ряди- годи перелюбства;

Тамже вірш 31 по словах: "опікою права" — **додати:**

— і добре оплачуване перелюбство, і вона вибрала останнє. Крім того і т. д.

Тамже вірш 34 по словах: "було то — **додати:**

— що та жінка заповіла їй, що вона і т. д.

Стор. 11 вірш 3 по останнім реченю додати:

— І того самого таки вечера, жінка ся узяла фякра і завезла її в ославлений дім Китаєвої.

Тамже вірш 4 по словах: "для Маслової то житє" — **слїдує:**

— житє, хронїчного нехтованя божих та людських прав, яке ведуть і т. д.

Тамже вірш 5 по словах: "тисяч жінок" — **додати:**

— не лиш з позволеня, але під опікою державної власти, яка дбає про добро своїх горожан і кінчить ся для девять десятих і т. д.

Стор. 11 вірш 15 до слів: "одївати ся в яркі шовкові суконї" — **додати:**

— через які наскрізь видно тїло і йти і т. д.

Тамже вірш 18 до уступа, що кінчить ся словом “папіроски” — **додати:**

..... і перелюбства із молодими, середніми напів здитинілими, посивілими старцями, нежонатими, жонатими, купцями, прикащиками, Вірменами, Жидами, Татарами, пяними, тверезими, грубими, ніжними, військовими, штатськими, студентами, ґімназистами — усяких можливих катеґорий, зростів і характерів. І крики, і жарти, і драчі, і музика, і тютюн і вино, і тютюн, і музика від вечора аж до ранка. І аж ранком освободженє і тяжкий сон. І так кождий день, кождий тиждень. В кінціж тижня прогулька до царського заведеня — участка (маґістрату), де царські урядники, лікарі-мущини, іноді поважно і суворо а іноді зі забавною радостю нівечучи природою даний для огороди від злочинства, не лиш людям але й зьвірятам — сором, оглядали тіж женщини і видавали їм патент на дальше веденє тих злочиньств, яких допускали ся вони зі своїми спільниками у протягу тижня. І знов такий же тиждень. І так кождий день, і літом і зимою і в буддень і в сьвята.

Так прожила Маслова сім літ. За той час вона була в двох домах а раз опинила ся у шпиталї. На семому році її пробуваня у домі розпусти, а на восьмому після першого занепаду, коли їй було всего 26 літ і т. д.

III.

Стор. 14 вірш 20 по словах: “майже була зірвана” — **треба додати:**

— з його боку, але вона і т. д.

IV.

Стор. 22 вірш 8 по словах: “так само як і його жінка” — **слїдує реченє:**

— Вони не перешкаджали одно другому. Сегодня рано він дістав лист і т. д.

Стор. 24 вірш 4 по словах: “грали в карти до 2-гої в ночи” — **додати:**

— а поїхали до дівчат до того самого дому в якому шість місяців тому назад була ще Маслова, так що він справи отроєня і т. д.

Тамже вірш 10 по словах: "а Бреве був консерватист" — **слїдує:**

— і навіть, як усї Нїмцї, що служили в Росії, загорілий защитник та прихильник православія, тому то й не терпів і т. д.

Стор. 25 вірш 10 по словах: "відчував се" — **слїдує:**

— і цїлою поверхностю немов говорив: "Не потрібно нїяких висказів прихильности" і гордо і т. д.

VII.

Стор. 26 вірш 19 по словах: "дубовими різьбленими спинками" — **додати:**

— а за кріслами висїв у золотих рамах яркий портрет на цїлий ріст (ґенерала) царя у мундїрі і лентї; цар відставив ногу наперед і держав ся за шаблю. В правім кутї і т. д.

Стор. 27 вірш 24 по словах: "на своїх різьблених кріслах" — **слїдує:**

— за покритий зеленим сукном стіл, на якому виднїли ся: трикутний інструмент із вірлом, шклянні посудини, у яких стоять звичайно конфекти по буфетах. На столї перед ними і т. д.

VIII.

Стор. 29 вірш 14 по словах: "ожидаючи приближеня всїх присяжних" — **вставити уступ:**

— Піп той справляв свій уряд уже 46 лїт і від трьох лїт збирав ся відсьвяткувати свій ювілей так само, як се зробив недавно соборний протопіп. В окружномуж судї він служив від часу уведеня в житє судів і дуже чванив ся тим, що довів до присяти кількадесять тисячів людий, і що мимо своїх похилих лїт, працює далї задля добра церкви, вітчини і сїм'ї, якій лишить кромі хати, капітал неменьчий від 30-ти тисячів у процентових паперах. Та-ж обстанова, що праця його у судї, яка лежала в тім, щоб доводити лю-

дий до присяги над Євангелиєм, в якому прямо заказуєть ся присяга була працею поганою, ніколи не приходила йому на думку, і він не лише не відчував ярма її, але любив се привичне занятє, познакомлюючись частенько при тім з добрими панками. Тепер він не без вдоволеня познакомив ся зі славним адвокатом, який позискав собі його поважанє там, що лиш за одну- однїську справу поміщиці із величезними цьвітами на капелюсї, загарбав 10,000 рублїв.

Коли судиї присяжні увійшли і т. д.

Стор. 29 вірш 31 по словах: "сьвященика голосно і з акцентом" — **додати:**

— що говорив: а я все таки буду і буду говорити, а иньші лиш шептати і т. д.

Стор. 29 вірш 35 по словах: "знов складали" — **слїдує:**

— Всїм було ніякового, лиш сам старець-піп був безсумнїву пересьвідчений, що робить дуже користну і важну річ.

По переведеню присяги і т. д.

IX.

Стор. 31 вірш 15 по словах: "я не був караний, бо я" — **має бути:**

— як ми жили перше...

Стор. 33 вірш 26 по словах: "повторив предсїдатель" — **слїдує:**

— У заведеню була — сказала Катюша.

— В якім заведеню? — спитав сердито член в окулярах.

— Ви самі знаєте в якім, — сказала Маслова і т. д.

Стор. 36 вірш 33 по словах: "якийсь даток за їх услуги" — **слїдує цїлий уступ.**

— Для поясненя справи конечно було розслїдити тїло купця Смєлкова і задля того зроблено розпоряджене що до відкопаня трупа його-ж і вислїду, в якому станї його внутрішности і які зміни зайшли в орґанїзмі. Оглядини внутрішностий виказали, що причиною смерти Смєлкова було

дійсно отроєнє. Опісля наступали в акті обжалованя описи останків тіла і зізнаня сьвідків.

Заключенє акту обжалованя було ось яке:

Купець другої ґільдиї Смєлков, віддаючись пянству і неморальному житю та увійшовши у зносини із проституткою в публичному домі Китаєвої, званою Любкою, розпалившись до неї особлившою пристрастию в дни 17 січня 1886 року, находячи ся в публичнім домі Китаєвої, післав висше згадану проститутку Любку зі своїм ключем до чемодану до свого номера на се, щоби вона дістала потрібні йому задля угощеня 40 рублїв. Приїхавши під число, Катерина Маслова, діставши ті гроші, змовила ся з Бочковою і Картінкіном що до крадїжи гроший і дорогоцінностей купця Смєлкова і поділу їх поміж себе, що їм удало ся, (Маслова так ворухнула ся, підскочила навіть на місці і баграво почервоніла) причім Масловій дістав ся брилянтовий перстень, — читав секретар далї, — і віроятно не величка сума гроший, чи то захована нею, чи то розстрачена, бож тої ночі була Маслова у нетверезому станї. Задля тогож, аби затерти сліди злочину, спільники рішили ся притягнути знов купця Смєлкова під нумер і там отроїти його порошком який був у Картінкіна під рукою. В тій цїли Маслова вернула ся до дому розпусти, і намовила купця Смєлкова по повороту під число готелю "Мавританія". Колиж Смєлков вернув ся під число, так Маслова діставши від Картінкіна порошки, всипала їх до коняку і дала його випити Смєлкову. Від того то і наступила смерть Смєлкова.

Супротив того всего, що сказане, обжаловуєть ся і т. д.

Стор. 37. вірш 33 по словах: "служити гостям" — **додати:**

— Скажете опісля. Признаєте ся до вини?

— Ніяким способом. Я лиш...

Скажете опісля і т. д.

Стор. 38 вірш 23 по словах: "що приїхавши" — **слїдує:**

— із дому розпусти.

Стор. 40 вірш 30 по словах: "вдивляючи ся в предсїдателя" — **слїдує:**

— віддала господини гроші і лягла спати і т. д.

Тамже вірш 32 по словах: "знов приїхав" — **додати:**

— Я не хотїв виходити, але мадам казала. Тут він і т. д.

Тамже вірш 33 по словах: "він" — **додати:**

— усе обпоював наших дївчат, потім хотїв післати і т. д.

Стор. 42 вірш 3 — слїдує:

Невже-ж я дала би, коли би знала!

Стор. 42 вірш 27 до слів: "просто до обжалованої" — **додати:**

— Пішла поправити на собі річи і ждала на фякра і т. д.

Стор. 43 вірш 3 до слів: "що мала сказати" — **додати:**

— не винувата я, тай кінець.

Тамже вірш 16 по словах: "і вийшов зі салї" — **слїду:**

— Нарада поміж предсїдателем і суддею на ліво, високим, бородатим, з великими добродушними очима чоловіком, стреміла до того, що суддя сей почув легкий рострій жолудка і бажав собі приложити оклад та випити лїкарство. Про се він і звістив предсїдателеви і задля його-ж просьби перервано засїданє.

За суддями встали і т. д.

XII.

Стор. 45 вірш 4 по словах: "молодим малярем" — **додати:**

— із мужицького походженя.

Тамже вірш 16 по словах: "і вийшов зі салї" — **слїдує:**

Нехлюдову завсїди мило було бачити Катюшу, але йому не переходило через гадку, що поміж ним і нею можуть бути які-небудь особливші відносини.

— Ну тих не зловиш тепер нї занїщо у сьвітї, — говорив почервонїлий від біганя веселий маляр, що ского бігав на своїх коротких і кривих, але сильних, мужицьких ногах.

— Трохи набігаєте ся!

— Але й ви не зловите!

— Раз, два три!

X.

Сплеснули тричі в долоні. Ледви стримуючи в собі сьміх, Катюша скоро перемінила ся місцями із Нехлюдовим і, стиснувши своєю сильною, пухкою і маленькою ручкою його велику руку, пустила ся бічи на ліво, шеведячи накрохмаленою спідницею.

Нехлюдов біг зі всіх сил і т. д.

Стор. 4 вірш 30 по словах: "разом жила Катюша" — **слідує:**

— і до покою якої заходив у рядигоди Нехлюдов пити чай або перекусити дещо. І та розмова і т. д.

XIII.

Стор. 48 вірш 2 по уступі, пропущено ось що:

— Військова служба псує загалом людий, ізводячи тих, що беруть ся за неї, до условин цілковитої сьвятости с. є браку розумної і користної роботи і звільняючи їх від загально людських обовязків, на місце яких виставляє тільки безусловну честь полка, мундура, прапора і з одного боку безмежну власть над иньшими людьми, а з другого невольницьку покірливість перед висшими від себе начальниками.

Але як до того зіпсутя ізза військової служби загалом, з її поважанєм задля мундура, прапора, позволенєм на насильства і убийства, долучить ся і зіпсує із за богацтва і близьких зносин із царською родиною, як се діеть ся у сфері вибраних ґвердейських полків, у яких лиш богаті і знатні офіцири — то се зіпсутє доходить у людий, що йому піддали ся, до стану божевільного еґоїзму. І в такому божевільному еґоїзмі проживає Нехлюдов з тої пори, як вступав до війська і став вести таке житє, яке вели його товариші.

Роботи там не було ніякої, кромі тої, щоби у прегарно зробленім вичищенім не самим, а иньшими людьми, мундурі. У чаці, із оружєм, яке теж робили і чистили та подали иньші люди, їздити верхом на чудовім, теж ким иньшим виплеканім, уїждженім і вигодованім коні, на вправу або перегляд з такиміж людьми, або бігати і махати шаблями, стріляти і учити тогож иньших людий. Иньшого занятя не було, і самі дуже високо поставлені люди: Молоді, старі,

цар і його прибічники не лиш одобряли се занятє, але хвалили, були вдячні за нього. Кромі того, уважало ся доброю і важною річию, пропутуючи гроші, що не знають відки напливали, сходити ся їсти, головнож пити у офіцерських клюбах або по найдорожших ресторантах: опісля театри, балї, женщини, а відтак знов їзда на конях, маханє шаблями, біганє і так пропутуванє гроший, вино, карти, женщини...

Головно псує таке житє військових тому, що, як невійськова людина таке веде житє, так у глубинї душі не може вона несоромити ся з такого житя. Військовіж голосять, що се так має бути, хвалять ся чванять ся таким житєм, найпаче підчас війни, як се було із Нехлюдовим, що вступив до війська після турецької війни. "Ми готові жертвувати житє на війнї і ізза того не лиш усї мусять простити нам таке безжурне, веселе житє, але воно і конечне задля нас. Так ми і ведемо його".

Так сумно думав Нехлюдов у тому періоді свойого житя; тоді й відчував якусь бішену радість і т. д.

XVI.

Стор. 57 вірш 29 до слів: — "До стола просять" — **додати:**

— Вона була у тому самому білому одїню, але без чуба на голові. Поглянувши йому в очи утїшила ся, немов звістила йому незвичайно радісну новинку.

— Я зараз і т. д.

Стор. 58 вірш 11 по словах: "він обняв Катюшу за стан" — слїдує:

— Вона задержала ся і поглянула у вічи.

— Не годить ся, Дмитре Івановичу і т. д.

Стор. 59 вірш 19 по словах: "свою приємність, своє щастє" — **додати:**

— І сей другий голос заглушив перший. Він твердо підійшов до неї і т. д.

Тамже вірш 22 по словах: "ї на постїль і" — **додати:**

— почуваючи, що іще щось яло ся зробити, сїв сам поряд із нею і т. д.

XVII.

Стôр. 60 вірш 35 по реченю: "І він спалахнув" — **додати:**

— Пристрасть заволоділа цілим його єством.

XVIII.

Стор. 63 вірш 15 до слів: — "чи меньше, не робить йому ріжниці" — **додати:**

— Шенбок пробув тільки один день і слїдуючої ночи поїхав разом із Нехлюдовим. Вони не могли довше лишити ся, бо се уже був останнїй речинець задля від'їзду до полку.

В души Нехлюдова і т. д.

Стор. 64 вірш 3 по словах: "що так завжді робить ся" — **слїдує:**

— і його уважали би нечесною людиною, коли би він, використавши її, не заплатив за се. Він і дав її стільки гроший і т. д.

XIX.

Стор. 66 вірш 12 по словах: "опісля дізнав ся" — **додати:**

— був сьвідок, господиня того заведеня у якому жила Маслова.

Тамже вірш 18 по словах: "супокоєм і певністю" — **слїдує:**

— , що він робить дуже користну і важну роботу, проводив присягу і т. д.

XX.

Стор. 69 вірш 7 додати:

3). На твердій мізковій плївці видко двоє невеличких, піґментових пятнів, величини чотирьох цалів, самаж плївка блїдо матової краски і т. д. і т. д. а ще В. точок.

Тут ішли імена сьвідків і т. д.

Стор. 71 з віршом 37 кінчить ся XX. уступ а починаєть ся XXI. В перекладі не зазначено сього правдоподібно через недогляд.